

LINGUA MONTENEGRINA
časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja

LINGUA MONTENEGRINA
the magazine of linguistic, literary and cultural issues

God. VII, sv. 2, br. 14

Izdavač
FAKULTET ZA CRNOGORSKI JEZIK I KNJIŽEVNOST

Redakcija
Josip Silić (Zagreb)
Vukić Pulević (Podgorica)
Milorad Nikčević (Osijek)
Amira Turbić-Hadžagić (Tuzla)
Aleksandra Nikčević-Batrićević (Podgorica)
Przemysław Brom (Katowice)
Milica Lukić (Osijek)
Jakov Sabljčić (Osijek)
Vanda Babić (Zadar)
Ljudmila Vasiljeva (Lavov)
Čedomir Drašković (Cetinje)
Aleksandar Radoman (Podgorica)
Goran Drinčić (Podgorica)

Glavni i odgovorni urednik
Adnan Čirgić

Sekretar Redakcije
Nikola Popović

Cetinje, 2014.

UDK: 811.163.4'373.21:016(497.16)

Pregledni rad

Novica VUJOVIĆ (Nikšić)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

novica.vujovic@fcjk.me

PRILOG CRNOGORSKOJ ONOMASTIČKOJ BIBLIOGRAFIJI

Autor daje popis knjiga, monografskih studija i kraćih članaka koji se bave nekim aspektom crnogorske onomastike. U obzir su uzeti radovi nastali u XXI vijeku. Izmijenjena je socijalna struktura crnogorskoga sela, pouzdani informatori nestaju a znatan dio građe godinama se objavljuje bez stručnoga nadzora, bez jedinstvenoga metoda obrade i nerijetko s ambicijom pripisivanja fondu srpskoga jezika. U iščekivanju sređivanja i publikovanja dijela građe koja je sakupljena u velikim akcijama Srpske akademije nauka i umetnosti i Crnogorske akademije nauka i umjetnosti 1970-ih i 1980-ih, neophodno je imati uvid u do sada objavljene radove o crnogorskome onomastičkom materijalu. Ponuđeni spisak radova vrijedi čitati kao doprinos realizaciji budućih projekata iz onomastike.

Ključne riječi: *onomastika, crnogorski jezik, bibliografija*

Kao dio jezičkoga inventara toponimi su nataložili slojeve bogate informacijama iz istorije jezika i naroda, njegove kulture i tradicije. Proces prikupljanja, sređivanja i analize, publikovanja i valjanoga korištenja ostvarenih rezultata za buduće naučne iskorake podrazumijeva veliko filološko i metodološko znanje. Cio taj posao mora biti dobro isplaniran. Činjenica je da brojni faktori pokrenuti savremenim načinom života, uticajem standardnoga jezika, tj. škole i medija prije svega, ali i drugih jezika, te demografskim i socijalnim promjenama ubrzavaju gubljenje razlika između dijalekatskih zona. Danas više nego ikad ranije dovedeno je u pitanje precizno ocrtavanje dijalekatskih granica. Izmijenjena je socijalna struktura crnogorskoga sela, izvorni informatori nestaju, a znatan dio onomastičkoga materijala godinama se objavljuje bez nadzora stručnjaka, bez jedinstvenoga metoda obrade i nerijetko s ambicijom pripisivanja građe fondu srpskoga jezika. Analiza crnogorskih toponima kao inventara srpskoga jezika samo je jedan vid borbe protiv crnogorskoga jezika.¹

¹ Od ovakvoga obračuna s crnogorskim jezikom šira javnost mnogo bolje je upoznata s

Crnogorska onomastika puni zamah doživjeće u drugoj polovini XX vijeka. Smjernice tih aktivnosti dao je Međuakademijski odbor za onomastiku pri Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti u Zagrebu – osnivanjem Odbora za onomastiku u Titogradu (1963. godine). Srpska akademija nauka i umjetnosti i Crnogorska akademija nauka i umjetnosti sa saradnicima na terenu realizovale su značajno prikupljanje crnogorske onomastičke građe 1970-ih i 1980-ih. Desetine hiljada onomastičkih listića saradnici su donijeli s terena i predali akademijama u Beogradu i Titogradu. Ako pažljivije pogledamo izvještaje i osvrte na učinjeno u onomastici koji su pripremani za naučne skupove i časopise,² zaključićemo da znatan broj onomastičkih listića još uvijek nije analiziran i objavljen. Nažalost, na taj način se uz neujednačnost u pogledu obrade i odsustva jedinstvenoga metoda srijećemo i s neujednačnošću u pogledu obuhvatanja obrađene teritorije. Međutim, najznačajnije je znati šta nije ispitano ili je samo djelimično zahvaćeno i prošarano, te načiniti strategiju za rad na tim područjima. Nije beznačajno reći da znatan dio građe donose brojne rodoslovne publikacije, ali su to, nažalost, najčešće izdanja u malom broju primjeraka, nerijetko van bibliotečke evidencije i nemoguće ih je sve sakupiti.

Danas je više nego jasno da je građu neophodno pažljivo bilježiti sa svim fonetsko-fonološkim karakteristikama na osnovu kojih ćemo upotpuniti sliku o govoru mjesta đe su primjeri bilježeni. Podsećamo na ovome mjestu na crnogorskog onomastičara Vukića Pulevića, biologa-botaničara, savjesnoga istraživača koji upozorava „na opasnost od prebrzih zaključivanja, za koja nijesu dovoljni samo literaturni izvori, već i precizna terenska istraživanja na konkretnim lokalitetima.“ I ne samo to, takvim odnosom prema građi dobićemo rezultate koji će dijalektolozima pomoći u potiranju teorije o rascijepljenosti crnogorskih govora, teorije koja je poricala kompaktnost ševerozapadnih i jugoistočnih govora crnogorskoga jezika. Taj dio lingvističkih istraživanja usmjeren na kompaktnost crnogorskih govora zahtijeva uključivanje mnogih institucija i prije svega rad po jedinstvenome metodu.

višedecenijskom praksom proučavanja naših pisaca i jezika njihova književnog djela, čak i u onim slučajevima đe je nemoguće iščupati ih iz crnogorske kulture i jezika. Podsećamo da ni Njegoš nije krenuo za Vukom no se držao govora rodnoga kraja. „I nije tu pogriješio. (...) Jer, istini za volju, da nije bilo takvog Njegoševog odnosa prema jeziku, mi ne bismo imali Gorskog vijenca. Gorski vijenac, isto kao Svobodijada, mogao je nastati isključivo na onoj jezičkoj materiji na kojoj je i nastao. Vukov jezički obrazac ne bi mu pristajao“ (Asim Peco, „Turcizmi u njegoševoj Svobodijadi“, u: *Pisci i njihov jezik*, Prosveta, Beograd, 1995, str. 121).

² Takvi su, na primjer: Drago Ćupić, „Onomastička istraživanja u Crnoj Gori“, *Prva jugoslovenska onomastička konferencija*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1976, str. 169–173. Svetozar Stijović, „Onomastička istraživanja u Crnoj Gori“, *Durmitorski zbornik*, Žabljak, 1991, str. 41–48.

„Toponomastika Crne Gore, u glavnim linijama, ima tri osnovna sloja: a) ostaci ilirsko-romanskih elemenata, sa kasnijim romanskim nanosima; b) slovenski sloj i v) sloj koji je nanijela epoha turske vladavine na ovim prostorima. I dok je romanski sloj najizraženiji u priobalnom pojasu, a turski u kotlinama u unutrašnjosti Crne Gore, dotle je slovenski sloj u apsolutnoj dominaciji na svim područjima što je sasvim razumljivo i prirodno.“³ Jezici s kojima crnogorski neposredno koegzistira te složene istorijske prilike, ratovi, seobe naroda i mnoge druge okolnosti dovele su do toga da su se i jezički uticaji i prožimanja sve više širili.

Uza sve rečeno naglašavamo da su brojni primjeri ogrešenja o crnogorske toponime i antroponime. Navodimo neke. U crnogorskome jeziku prije Vuka Karadžića živio je samo oblik *Sinjavina* i tek je Karadžićevim bilježenjem u upotrebu ušao i ustalio se oblik *Sinjajevina*. Danas je u medijima i većini knjiga prisutan jedino lik *Sinjajevina*. Dijalektolog Milija Stanić zalagao se za standardizovanje oblika *Tušinja*, međutim, svjedoci smo da današnji govornici gotovo bez izuzetka koriste naziv *Tušina*. Takođe, sve češće se u pisanju griješi kad se navodi pivsko selo *Goransko*, pa je u štampi i nekim publikacijama preimenovano u *Goranjsko*. Sve manje govornika crnogorskoga jezika zna da je, u stvari, izvorni oblik ličnoga imena *Čekla* a ne *Tekla* (na primjer, nadomak Velestova je zaselak *Čeklin Do*). Nijesu to jedina ogrešenja o naše toponime i antroponime no ih, nažalost, teško možemo i pobrojati.⁴ I na saobraćajnim znacima nalazimo nepravilno napisan dvočlani ojkonim (dakle naseljeno mjesto), pa tako, na primjer, na putu Nikšić – Žabljak nailazimo na tablu s natpisom „Jasenovo polje“ uprkos tome što se radi o naseljenom mjestu, tj. nazivu sela i što *Pravopis crnogorskog jezika* ima jasnu odredbu o pisanju ojkonima. Nadalje, smatramo da bi od značaja bilo organizovanje naučnoga skupa ili neke vrste savjetovanja na kojemu bi se raspravljalo o crnogorskim geografskim nazivima u svijetlu standardizacije. Vrijedi razmišljati o osnivanju tijela na nacionalnom nivou koje će se baviti pitanjem geografskih naziva, odnosno crnogorskim toponimima i svakako praćenjem upotrebe naziva u naučnoj literaturi, školskim udžbenicima, medijima, saobraćajnim znacima itd.⁵

Veoma važno pitanje današnje onomastike, a ono se bez sumnje nadovezuje na prethodna, jeste izrada onomastičkoga pojmovnika koji će naučnicima olakšati posao. Tako će se izbjeći nejasnoće izazvane različitim

³ Drago Čupić, navedeno djelo, str. 171–172.

⁴ O tome se više može pročitati u: Adnan Čirgić, „Neki problemi crnogorske toponimije“, *Matica*, god. 13, br. 51–52, Cetinje – Podgorica, 2012, str. 445–452.

⁵ Ovde nam mnogo mogu pomoći iskustva hrvatskih onomastičara u rješavanju navedenih pitanja.

terminološkim rješenjima i različitim tumačenjem nekih pojmova koje nalazimo u radovima naučnika. Dodajmo i to da je znatan broj priloga iz onomastike štampan tokom druge polovine XX vijeka u Crnoj Gori i zemljama bivše Jugoslavije te da je one najznačajnije (često nedostupne) potrebno ponovo objaviti, s adekvatnim predgovorima i uputstvima korisnicima, kako bi naši naučnici lakše dolazili do literature. Sve su ovo pitanja, nažalost ne i jedina, o kojima se danas mora voditi računa.

Iz ovako datoga spiska radova možemo sagledati glavne smjernice crnogorske onomastike i zaključiti koje teme su naučnicima bile najprihvatljivije. Naša je namjera da od narednog broja časopisa *Lingua Montenegrina* predstavimo portete onomastičara koji su najviše zadužili crnogorsku onomastiku, tako da će se u tim tekstovima naći tumačenja nekih analiza u crnogorskoj onomastici, kao i osvrt na konkretna rješenja.

Ponudeni spisak radova vrijedi čitati kao doprinos realizaciji budućih projekata iz onomastike.

ČASOPISI

- Barjaktarović, Mirko: „O čemu nam svedoče geografska imena Gornjeg Polimlja“, *Onomatološki prilozi*, knj. XVII.⁶
- Cicmil-Remetić, Radojka: „Fitonimi i zoonimi u toponimiji durmitorskog sela Crne Gore“, *Južnoslovenski filolog*, LVI/3–4, Srpska akademija nauka i umetnosti i Institut za srpski jezik, Beograd, 2004, 1371–1380.
- Čirgić, Adnan: „Doprinos Vukića Pulevića crnogorskoj onomastici“, *Lingua Montenegrina*, br. 7, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2011, str. 353–375.

Ukazano je na rezultate izučavanja fitotoponima i zootoponima koje je ostvario ovaj poznati biolog-botaničar. Brojna su pitanja i problemi koje Pulević otvara ili na koja je ponudio rješenje, vrlo kompetentno zagovarajući multidisciplinarni pristup. Čirgić hronološki navodi svih trinaest radova, da bi leksikografsku monografiju *Fitonimi i zoonimi u toponimiji Crne Gore*, Pulevićev koautorski rječnik-studiju s Novicom Samardžićem, nazvao kapitalnim djelom. Vrijednost nije samo u tretmanu toponomastičke i leksikografske problematike no je prvenstveno u bogatstvu sabrane građe, koja čuva „sve markantne crnogorske fonetske osobine“.

⁶ I pored svih naših napora nijesmo mogli doći do potpunoga bibliografskog podatka.

- Čirgić, A. & Radoman, A.: „Prilog toponomastici crmničkoga sela *Braćeni*“, *Lingua Montenegrina*, br. 10, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2011, str. 207–217.
Adnan Čirgić i Aleksandar Radoman daju popis toponima crmničkoga sela Braćeni. Prvi pomen sela autori vezuju za turske deftere iz 1521. i 1523. godine. Valja naglasiti da Pavle Ivić, pokazujući da velike smjene stanovništva na ovim prostorima nije bilo – zapravo migracije su odavde kretale a ne obrnuto – navodi pomen sadašnjih crmničkih sela u jednoj povelji s kraja prve polovine XIII vijeka.⁷
Selo je dobilo naziv od antroponima *Bratěнь* „preko nominativa množine muškog roda, sa značenjem Bratjenovi“. Autori prihvataju pomenuti zaključak R. Boškovića uz ispravku koja se tiče akcenta: *Braćěni*. Prikupljena građa je akcentovana a uz svaki naziv navođen je opis lokaliteta, te je tako ponuđen dragocjen materijal za lingvističku obradu.
Objašnjene su apelativne strukture. Naglašena je razlika između *kode* (*golet povrh brda*) i *obera* (*zaravan ili čistina na brdu*), što je interesantno s obzirom na to da se u dijelu Katunske nahije u posljednje vrijeme u govoru mlađega stanovništva potire razlika između obara i glavice. Značajnu pažnju autori su posvetili faktorima koji onemogućavaju valjanu klasifikaciju proučavane građe.
- Čirgić, Adnan: „Neki problemi crnogorske toponimije“, *Matica*, god. 13, br. 51–52, Cetinje – Podgorica, 2012, str. 445–452.
- Došljak, Draško: „Nazivi fitonimskog porijekla u toponimiji Gornjih sela“, *Riječ IX/1–2*, Časopis za nauku o jeziku i književnosti, Institut za jezik i književnost, Filozofski fakultet, Nikšić, 2003, str. 138–142.
- Došljak, Draško: „O nazivu Bihor“, *Tokovi*, br. 1, Berane, 2007, str. 113–120.
- Došljak, Draško: „Stara imena iz Gornjeg Polimlja i Bihora“, *Tokovi*, br. 1, Berane, 2008, str. 149–156.
- Došljak, Draško: „Onomastikon Crne Gore u *Onomatološkim prilozi-ma*“, *Riječ*, Časopis za nauku o jeziku i književnosti, Nova serija, br. 1, Filozofski fakultet Univerziteta Crne Gore, Institut za jezik i književnost, Nikšić, 2009, str. 31–43.
Autor je hronološki naveo ukupno 15 tekstova iz *Onomatoloških priloga* i naglasio korisnost tih onomastičkih studija i rasprava nastalih povodom građe iz Crne Gore.

⁷ Videti: Pavle Ivić, *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika*, Uvod i štokavsko narečje, II izdanje, Matica srpska, Novi Sad, 1985, str. 166.

- Džogović, Alija: „Porijeklo i značenje nekih toponima“, *Almanah*, br. 33–34, Podgorica, 2004, str. 27–28.
- Džogović, Alija: „Šta nije a šta jeste u toponomastici“, *Almanah*, br. 53–54, Podgorica, 2012, str. 13–47.
- Ilić, Radomir: „Semantika starih slovenskih toponima crnogorskog ševera“, *Matica*, br. 44, Matica crnogorska, Cetinje – Podgorica, zima 2010, str. 93–111.
Autor u prilogu daje analizu srednjovjekovnih toponima koji odgovaraju naseljima i lokalitetima na području današnje bjelopoljske opštine. Analiziran je naziv Mioče (današnji oblik *Mioče* dobijen je realizovanjem *elipse i konačne akcenatske izmjene*), ojkonom i hidronim Dobrinja (prema ličnome imenu *Dobrin*), zatim je posebna pažnja usmjerena na množinski oblik *Kanje* i njegov *tvorački paralelizam*, te Metanjac (1571. godine zabilježen oblik *Metan potok*), Komarani i Kovren. U radu nalazimo osvrt na etimologiju oronima Durmitor. Stara slovenska složenica, konstatuje Radomir Ilić, smjernica je za valjano rješavanje ovoga toponomastičkog pitanja (*Дурми(мор) > Дурни(мор) > Дурму(мор)*). Toponimi *Bijov grob* (Bihov grob), *Bihor*, *Bijelo Polje* i *Pavino Polje* takođe su s ciljem etimološkog rasvjetljavanja obuhvaćeni ovim prilogom.
- Kekez, Stipe: „Nacrt za razvoj imenske formule u Tivtu“, *Folia onomastica Croatica*, No. 22, Hrvatska akademija nauka i umjetnosti, Zagreb, 2013, str. 69–120 (<http://hrcak.srce.hr/file/175370>).
- Lekić, Savo: „Najstariji pomeni crmničkih naselja“, *Matica*, broj 44, Matica crnogorska, Cetinje – Podgorica, 2010, str. 189–207.
Dat je detaljan popis naseljenih mjesta u Crmnici s brojem domaćinstava.
- Loma, Aleksandar: „Jedan pogled u toponimiju Crne Gore“, *Onomato-loški prilozi*, knj. XVIII, Srpska akademija nauka i umjetnosti, Beograd, 2005, str. 15–26.
Riječ je o osvrtu Aleksandra Lome na knjigu Vukića Pulevića i Novice Samarđžića *Fitonimi i zoonimi u toponimiji Crne Gore*. Zanimajući brojne činjenice iz istorije jezika i istorije naših naroda, Loma piše osvrt na tu monografiju s jasnim ciljem da dokaže kako se iz predstavljene građe „sagledava (...) kontinuitet srpske jezičke teritorije“, a crnogorski govori oštom granicom ostaju rascijepljeni na „severoistok i jugozapad“.

- Loma, Aleksandar: „Kiljan ‘poboden kamen’ – dalmatoromanski ostatak na tlu Crne Gore“, *Južnoslovenski filolog*, Srpska akademija nauka i umjetnosti i Institut za srpski jezik, Beograd, 2009, str. 89–99.
- Moguš, Milan: „O imenima u Mažuranićevoj pjesmi Smrt Smail-age Čengića“, *Folia onomastica Croatica*, 12–13, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2003–2004, str. 387–396 (<http://hrcak.srce.hr/file/36151>).
U ispitivanom djelu Milan Moguš „nalazi osamdesetak oblika onomastičkih imenica“. Tu se uočavaju imena crnogorskih junaka (Bauk, Mirko, Novica), crnogorskih plemena (Bjelice, Bjelopavlići, Cuce, Čeklići), planine Durmitor i Lovćen, rijeka Morača, kao i znatan broj muslimanskih imena.
- Ostojić, Branislav: „Drobnjačka hidronimska leksika“, *Srpski jezik*, br. X/1–2, Naučno društvo za negovanje i proučavanje srpskog jezika, Beograd, 2005, str. 5–12.
- Ostojić, Branislav: „Tvorbeno-semantička struktura turcizama u mikrotoponimiji jezersko-šaranskog govora“, *Srpski jezik*, br. XII/1–2, Naučno društvo za negovanje i proučavanje srpskog jezika, Beograd, 2007, str. 35–44.
- Peco, Asim: „Prefiksni i prefiksno-sufiksni toponimi tipa Podbrdo i Podbrđe“, *Srpski jezik*, br. V/1–2, Naučno društvo za negovanje i proučavanje srpskog jezika, Beograd, 2000, str. 233–239.
U radu se govori o toponimima obrazovanim prefiksom *pod-* i sufiksom *-je*. Asim Peco navodi neke primjere s prostora Crne Gore.
- Pulević, V. & Samardžić, N.: „Ivan Crnojević u crnogorskoj toponimiji“, *Doclea*, br. 4, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2003, str. 173–188.
Autori ukazuju na zastupljenost toponima koji nose ime Ivana Crnojevića (1465–1490) na čitavoj teritoriji tadašnje njegove države. Narodno predanje, legende i nazivi djelova zemljišta motivisani ovim antroponimom svjedoče o njegovom značajnom prisustvu u pamćenju Crnogoraca. Autori su u prilogu obradili 73 toponima (sakupljena, ubicirana).

- Pulević, akademik Vukić: „Fitonimi pelin, pelim i kaloper u toponimiji Crne Gore“, *Doclea*, br. 4, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2003, str. 237–245.

Tvrđnja da su nazivi pelin i pelim dominantni u Crnoj Gori iscrpno je obrađena. Ukazano je na sve vrijeme prisutno potiskivanje tih fitonima „forsiranjem“ naziva žalfija i kadulja. Pulević se s jednakom pažnjom osvrće na fitonim kaloper. S obzirom na učestala pogrešna određenja usljed nedostatka informacija koje lingvisti posjeduju „o identifikaciji biljaka kao materijalnih sistema“, u radu se kao jedino ispravan sugerše multidisciplinarni pristup proučavanju toponima. Izrečeno autor ilustruje nepreciznostima onoga tipa koje je prepoznao u *Rečniku govora Zagarača* (Čupić, D. & Čupić, Ž., SDZb, Beograd, XLIV) i u nekim radovima M. Stanića.

- Pulević, Vukić: „Glasovi š i ž u crnogorskoj toponimiji“, *Lingua Montenegrina*, br. 1, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2008, str. 75–93.

Prilog je objavljen u zborniku radova s naučnoga skupa *Norma i kodifikacija crnogorskog jezika* (Cetinje, 2005, str. 123–140). Glavni i odgovorni urednik Adnan Čirgić „zbog posebnoga značaja te studije u procesu crnogorske jezičke kodifikacije“, preštampana Pulevićev tekst u prvom broju časopisa *Lingua Montenegrina*.

- Pulević, Vukić: „Prva dopuna fitotoponimiji i zootoponimiji Crne Gore“, *Lingua Montenegrina*, br. 5, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2009, str. 537–597.

Upoznajemo se s bogatim toponomastičkim materijalom čijem prikupljanju je autor bio posvećen od publikovanja *Zoonima i fitonima u toponimiji Crne Gore* (2003), koautorskog izdanja s Novicom Samardžićem. Pulević u prilogu daje građu do koje je došao posredstvom literaturnih izvora i, naravno, zahvaljujući terenskom radu uz pomoć dvadeset i jednog informatora. Spisak knjiga i članaka iz kojih su toponimi ekscerpirani uredno je priložen, a oni „na koje se mora skrenuti pažnja“ praćeni su Pulevićevim komentarom. Najviše pažnje usmjerio je na segmente tih radova u kojima pronalazi potvrdu da je realizovano „tipično crnogorsko jotovanje“. Rasprostranjenost fonema š i ž za Pulevića je „suštinska karakteristika crnogorskog jezika“.

Veliki problem kod zoonima i fitonima jeste identifikacija „preko latinskih naziva biljaka i životinja, po kojima su toponimi dobijali imena“, odnosno brojne homonimne i sinonimne relacije dale su mogućnost naučnicima da različito interpretiraju toponime. Nepreciznosti tog tipa srijećemo kod naziva *kukurijek* – u nas povezan s *Papaver rhoeas* i *Helleborus sp* – pa s tim u vezi nazivi *Kukurijek dolina* (*Jezera – Durmitor*), *Kukurijekova dolina* (*Goranjsko – Piva*) i *Kukurijek* (*Donji Zagarač*) još uvijek čekaju konačno određenje. Pulević smatra da bi se prva dva toponima „mogli povezati s biljnom vrstom

Helleborus odorus“, dok posljednji veže za vrstu *Papaver rhoeas*. Slična je situacija s fitonimom *kostrika*, a daleko kompleksnija u primjerima izvođenja naziva prema javoru (*Javor*, *Javorci*, *Javorak*, *Javorje* i dr.) s obzirom na to da „u crnogorskoj flori ima 8 vrsta iz roda javor (*Aces*)“ – itd.

Istrajan terenski rad i ozbiljan pristup građi nagovještavaju otklanjanje pomenutih nepreciznosti. Rezultat angažovanja Vukića Pulevića jeste rječnik s blizu 1.000 toponima koji čini osnovu toga priloga.

- Pulević, Vukić: „Osvrt na probleme crnogorske fitonimije“, *Lingua Montenegrina*, br. 3, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2009, str. 65–80.

Pulević u radu daje pregled dosadašnjih bavljenja crnogorskom fitonimijom ukazujući na greške koje su pratile ta najčešće uzgredna evidentiranja. Posao otežava oskudna literatura, a onde đe i postoje izvori su „često kontradiktorni i neupotrebljivi“. Takođe, napuštanje sela i socijalna raslojavanja istraživače su ostavili bez adekvatnih informatora.

- Pulević, Vukić: „Degradacija vegetacije u toponimiji Crne Gore“, *Lingua Montenegrina*, br. 4, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2009, str. 69–84.

Pulević polazi od činjenice da se toponimi razlikuju po tome što mogu biti nosioci obavještenja o vegetaciji uopšte, odnosno da drugi tip toponima može biti izveden prema konkretnim biljnim vrstama datog područja. Za primjere koji značenjem daju opštu sliku lokaliteta, npr. *Aluga* (*Haluga*), *Gaj*, *Gora*, *Grm*, *Grmlje*, *Lug*, *Omar* (*Homar*), *Prodo*, *Rudina* i sl., u dostupnoj literaturi autor ove studije ne nalazi dosljedna lingvistička objašnjenja. Vuk Karadžić za naziv *Aluga* konstatuje da je „aluga isto što i provalija“, da bi za tako imenovan dio zemljišta u Hrvatskoj i Vojvodini naveo „isto što i travuljina, korov“. Pulević otklanja tu nepreciznost upravo zahvaljujući multidisciplinarnom pristupu te proučavanjem građe (oko 350 nazivima s osnovom *aluga*) potvrđuje da uočena nepristupačnost i neprohodnost nije posljedica reljefa, već gustog šumskog rastinja.

Toponimi s apelativom *gora* takođe zahtijevaju ozbiljan tretman i pažnju naučnika, s obzirom na veliku rasprostranjenost i mogućnost dvojakog objašnjenja još od Vuka Karadžića – u prvom slučaju *kao oronim brdo ili planina, a u drugom kao šuma*.

Nazivi zemljišta koji upućuju na konkretne biljne vrste veoma su frekventni u toponimiji Crne Gore. Vukić Pulević je koristeći se botaničkom literaturom, uz poznavanje terena i konsultovanje informatora o problemu degradacije tise, jele i bora ponudio za onomastiku veoma korisne zaključke. „Homonimna miješanja i nejasnoće“ prisutne u toponimima s osnovom *bor* uslovljavaju nepreciznu identifikaciju. Pomenuto je u vezi s činjenicom da neki od tih naziva

nijesu fitonimskog porijekla, već su u pitanju „zakraččena i neprohodna udubljenja tipa omanjih vrtača.“ Značajan dio rada čini osvrt na degradaciju vegetacije usljed antropogenih djelovanja (*Šečište, Krčevine, Klačina, Listošek, Panjevi, Velje lazine, Opaljeni do, Paleža, Čumurnice* itd.).

- Pulević, Vukić: „Homonimi u fitonimiji i fitotoponimiji Crne Gore“, *Lingua Montenegrina*, br. 7, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2011, str. 303–311.
Vukić Pulević analizu homonimske i sinonimske nepreciznosti realizuje navodeći „13 karakterističnih primjera: kukurijek, rakita (zabilježeno 50 fitonimskih toponima), kostrika, bršljan/brštan (preko 70 toponima s ovom osnovom), zatim pelim/pelin (preko 70 toponima), kaloper, siljavina/silj (naziv 70 lokaliteta), oman, kačun, iva (73 toponima u koje je moguće upleten homonimni karakter apelativa iva), pipun/dinja/lubenica, zelje/velje zelje i zanovijet/zanovet (45 zabilježenih toponima).“
- Pulević, Vukić: „Orientalizmi u toponimiji Spuža i neposrednoj okolini“, *Lingua Montenegrina*, br. 10, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012, str. 195–207.
Kuće, kule, tvrđave, džamije, mostovi, izvori, njive, mahale samo su neki od apelativa ugrađenih u toponomastički materijal koji svjedoči o osmanlijskome prisustvu na teritoriji Spuža i okoline. Prikazano je 156 toponima. Autor konstatuje da je najviše onih s antroponomomom u osnovi, npr. *Bećirovina, Remove šume, Ali-agina vrata, Šefketija* itd.
- Pulević, Vukić: „Fitotoponimi i zootoponimi u toponomastičkim radovima Radojke Cicmil-Remetić“, *Lingua Montenegrina*, br. 8, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2011, str. 345–421.
Vukić Pulević detaljno se osvrnuo na značajnu monografiju *Toponimija Pivske planine* autorke Radojke Cicmil-Remetić (objavljena u Beogradu 2010. godine). Pored niza kvaliteta koje Pulević naglašava, jer studija „ima karakter dobro izrađene monografije“, navedene su i zamjerke prevashodno usmjerene na autorkine greške načinjene u identifikaciji biljnih vrsta prema kojima je izveden naziv zemljišta.
Cicmil-Remetić je na ispitivanom području (25 sela Pivske planine) evidentirala oko 5000 toponima među kojima oko 1000 fitotoponima i zootoponima. U pravu je Pulević kada iznosi primjedbu da je trebalo zajedno s pomenutom građom dati toponimiju sela Crna Gora (Mala Crna Gora), s obzirom na to da čini „kompaktnu etničku i govornu cjelinu“. Monografija *Toponimija Pivske planine* u poređenju s toponomastičkim priložima koji su joj prethodili, „po opsegu istraživanja i načinu interpretacije“

daleko je iznad svih. Pulević navodi kako je rezultate lingviste Jovana Vuko-
vića do kojih je došao proučavajući govor Pive, „na toponimskim primjerima
potvrdila Radojka Cicmil-Remetić“. Primjerima je potvrdila „sve najbitnije
specifičnosti crnogorskog jezika, izražene na prvom mjestu kroz jotaciju i lek-
siku“. Međutim, najveća vrijednost Pulevićeva osvrtala nalazi se u kritičkome
prikazu botaničke, odnosno florističke strane pivske fitonimije i fitotoponimi-
je, i u tom dijelu su njegovi radovi nezaobilazni.

Velik je broj primjera koje je Pulević uočio kao neprecizno identifikovane (npr.
one s osnovom *pelin*, o čemu je i ranije pisao, te fitonimske osnove *jablan*,
zuckva, *borovnica*, *kopriva* i dr.). Autor zaključuje da greške nastaju zbog naj-
češće doslovnog preuzimanja netačnih određenja i neprecizne identifikacije iz
Karadžićeva *Srpskog rječnika* (Beč, 1852) i Simonovićeve *Botaničkog rečnika
imena biljaka* (SANU, 1959).

Govor Pive i proučeni toponimi kod Radojke Cicmil-Remetić svrstani su u
„srpski etnički jezički prostor“, no činjenica da je monografija *opterećena tzv.
srbovanjem* u sjenci je bogatog *Rečnika* (str. 143–311) i uredno prikupljene i
složene građe, vrijednosti od velikog značaja za lingviste.

- Radovanović, Dragana: „Geografska terminologija u Paštrovskim ispra-
vama“, *Oktoih: Časopis Odjeljenja za srpski jezik i književnost Matice
srpske – Društva članova u Crnoj Gori*, br. 3, Izdavački centar Matice
srpske – Društva članova u Crnoj Gori, Nikšić, 2012, str. 185–196.
U radu je sabrana i semantički analizirana geografska terminologija iz Paštrov-
skih isprava XVI–XVIII vijeka.
- Radović-Tešić, Milica: „O nadimku (ili imenu) *Bajo*“, *Srpski jezik*, br.
XI/1–2, Naučno društvo za negovanje i proučavanje srpskog jezika, Be-
ograd, 2006, str. 167–172.
- Stojović, Borislav: „Toponimi u Barskoj opštini“, *Matica*, br. 45, Mati-
ca crnogorska, Cetinje – Podgorica, 2011, str. 105–120.
- Šabotić, Š. Sait: „O makronimu (H)Azane u Bihoru“, *Tokovi*, br. 1, Be-
rane, 2010, str. 205–222.
- Šekularac, Božidar: „Gornja Sela u imenima“, *Tokovi*, br. 2, Berane,
2008, str. 167–186.
- Veljković, Žarko B.: „Porfirogenitova Lontodokla – današnji Ljutotuk
– nekoliko balkanskoromanski toponimi Bjelopavličkog kraja“, *Oktoih*,
4, Nikšić, 2013, str. 13–25.

- Vujović, Novica: „Onomastikon crnogorskih *jajoša*“, *Matica*, br. 53, Matica crnogorska, Cetinje Podgorica, 2013, str. 195–209.
Analizirana su prezimena i muška imena (njihovi nosioci rođeni su od kraja XVIII vijeka pa do početka druge polovine XIX vijeka) s prostora Bjelica, Čeklića i Čeva. Izdvojeni su i analizirani strani slojevi u primjerima.
- Vujović, Novica: „Nadimci učenika nikšićke Gimnazije“, *Vaspitanje i obrazovanje*, br. 4, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Podgorica, Podgorica, 2013, str. 137–149.
Konstatovana je bogata motivaciona podloga, pogotovo kad se radi o nadimcima u školi. Analizirani su neki karakteristični primjeri koji mogu nametnuti pitanja što se tiču lingvističkih i nelingvističkih procesa u crnogorskome imenoslovu.
- Vujović, Novica: „Mikrotoponimija Barjamovice, Markovine i Velestova“, *Folia Linguistica et Litteraria*, br. 7, Filozofski fakultet, Nikšić, 2013.

ZBORNICI

- Bojović, Draga: „Iz onomastike govora Potarja“, *VII lingvistički skup „Boškovićeve dani*“, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2008, str. 245–261.
Autorka je u radu ponudila „opštiji pregled“ toponomastičke građe Potarja.
- Burzan, Danilo: „Toponimija u Podgorici“, *Crnogorski jezik u javnoj upotrebi*, zbornik saopštenja, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2011, str. 93–95.
- Cicmil-Remetić, Radojka: „Toponimi zoonimskog porekla na Pivskoj planini“, *Godišnjak za srpski jezik i književnost*, godina XX, br. 8, Filozofski fakultet u Nišu, 2006, str. 487–493.
- Cicmil-Remetić, Radojka i Remetić, Slobodan: „Iz hidronimije Pivske planine“, *Zbornik Instituta za srpski jezik SANU I*, posvećeno dr Dragu Čupiću povodom 75-godišnjice života, Institut za srpski jezik SANU, Beograd, 2008, str. 495–520.
- Cicmil-Remetić, Radojka i Remetić, Slobodan: „Susret civilizacija i naroda u toponimiji Pivske planine“, *Godišnjak za srpski jezik i književnost*, br. 10, Filozofski fakultet, Niš, 2010, str. 447–453.

Autori su neke od tih supstrata izdvojili obrazlažući ih analiziranim primjerima: predrimski (*Tara, Piva*), romanski (*Durmitor, Visitor, Bundos, Murgule, Suntutlija*), kao i imena pivskih bratstava *Baturan, Baucal, Bojat, Cicmil*) i slovenski koji je dominantan. Zatim se daju primjeri iz srednjovjekovne administrativno-državne sfere (*Ercegove strane, Ercegove stolice*), te primjeri nastali pod uticajem crkve (*prikazanije, pometenije; Savin kuk, Savina česma*) i oni iz kojih čitamo privredne (rudarstvo) aktivnosti (*Sasina, Saš*). Tehnološke i ideološke revolucije novijeg datuma takođe su procesom imenovanja dospjele u nazive zemljišta ovoga područja (*Partizanska vlaka, Titova pećina*). Autori se osvrću na tragove orijentalne provenijencije u antroponimiji (*Aljo, Mujo; Meov mramor, Smailova gora*).

- Cicmil-Remetić, Radojka i Remetić, Slobodan: „Bajo Pivljanin u ogledalu onomastike“, *Bajo Pivljanin u istoriji, književnosti i legendi – zbornik radova s naučnog skupa održanog 2005*, Plužine, 2009, str. 309–315.
- Ćulum, Marija: „Iz dendronimije Kuča“, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, XLIII, Matica srpska, Novi Sad, 2000, str. 617–625. Ispitivan je znatan broj naziva drveća i grmlja koji se srijeću u govoru Kuča. Velika većina primjera uzeta je iz „leksičke zbirke prof. Dragoljuba Petrovića“, stoga ne čudi što u radu za ispitivano područje (sela: Bioče, Kosor, Orahovo, Kržanja, Brskut) nalazimo da su nazivi „prikupljeni u *srpskim* (– N. V.) selima“.
- Ćupić, Drago: „Semantema gora i šuma i sl. u djelu A. P. Rovinskog o Crnoj Gori“, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, XLIII, Matica srpska, Novi Sad, 2000, str. 625–630.
- Ćupić, Drago: „Radosav Bošković i onomastika“, *VI lingvistički skup „Boškovićeve dani“*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2005, str. 369–375. Autor govori o Boškovićevu značajnom doprinosu raščlanjivanja onomastičke leksike dajući sliku njene unutrašnje strukture u dijahroniji.

- Došljak, Draško: „Dinastija Petrović u svijetlu antroponimije“, *Njegoševi dani 2*, zbornik radova, Univerzitet Crne Gore, Filozofski fakultet, Nikšić, 2010, str. 303–309.
Analiza antroponima sa semantičkog i tvorbenog aspekta čini osnovu priloga. Izvršena je podjela ličnih imena na grupe i podgrupe: „narodna imena (transponovana, složena, izvedena, skraćena) i hrišćanska imena (imena nebeskih sila; starozavjetna; imena Hristovih učenika, apostola, evanđelista; imena mučenika ranog hrišćanstva).“ Autoru je posebno zanimljivo ime *Njegoš*, pa se daje osvrt na prethodna tumačenja i motivaciju za izvođenje ovoga naziva.
- Glušica, Rajka: „Simbolika toponima u *Lelejskoj gori*“, Poseban otisak iz Zbornika radova *Lalićevi susreti*, CANU, Podgorica, 2008.
Analizu ovog dijela jezičkog materijala, konkretno antroponima, koju daje Rajka Glušica na primjeru *Lelejske gore* karakteriše zaključak da je „postupak imenovanja do kraja motivisan“. Naslovnom pozicijom istaknut je najvažniji toponim. Dug je spisak toponima koji su obrađeni: *Đavolja česma*, *Đavolja sofr*, *Kuštrimova pećina*, katun *Jablan*, *Gubavče*, *Gubavčeva pećina*, *Međa*, *Breza*, *Pustara*, *Zla greda*, *Strmoglavac* i dr. Potvrđeno je da svi nazivi prate duh Lalićeva romana te da je piščeva stvaralačka energija i od onih s očiglednom simbolikom stvorila presecište složene strukture toga književnog djela.
- Jovićević, Radojica: „O onimu *Lagator*“, *Srpski jezik*, br. 8/1–2, Naučno društvo za negovanje i proučavanje srpskog jezika, Beograd, 2003, str. 111–121.
Radojica Jovićević ispituje porijeklo ovog termina (prezime i toponim) navodeći različite poglede naučnika na to pitanje. „Reč *Lagator* // *Alagator* grčkoga je porekla (< ἀλλυατή, ἀλλύσσω), ali je romanizirana završetkom *-atore*, a mogla je imati apelativno, toponimijsko i antroponimijsko značenje“ (str. 114).
- Jovićević, Radojica: „*Lagator* – prezime i toponim“, *Glasnik odjeljenja umjetnosti*, br. 22, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2004, str. 11–22.
- Loma, Aleksandar: „Toponomastička šetnja planinom Tarom“, *Turistička valorizacija Tare*, zbornik, Beograd, 2006, str. 27–37.
Autor, između ostaloga, govori i o hidronimu *Tara*.

- Ostojić, Branislav: „O nekim tvorbenim tipovima toponima u jezersko-šaranskoj regiji“, *Glasnik odjeljenja umjetnosti*, br. 22, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2004, str. 23–29.
Ostojić, Branislav: „Drobnjački toponomastički apelativi u funkciji toponima“, *Glasnik odjeljenja umjetnosti*, br. 23, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2005, str. 19–23.
- Ostojić, Branislav: „Semantička nomenklatura drobnjačkih toponima“, *Glasnik odjeljenja umjetnosti*, br. 24, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2006, str. 39–45.
- Ostojić, Branislav: „Turcizmi u mikrotoponimiji jezersko-šaranskog kraja“, *Glasnik odjeljenja umjetnosti*, br. 25, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2007, str. 33–41.
- Ostojić, Branislav: „Tvorbena struktura drobnjačkih toponima i njihova semantička identifikacija“, *Zbornik Instituta za srpski jezik SANU I*, posvećeno dr Dragu Čupiću povodom 75-godišnjice života, Institut za srpski jezik SANU, Beograd, 2008, str. 371–377.
Autor je analizom tvorbenih modela, kako sam kaže, potvrdio tvoračku snagu i vitalnost drobnjačke toponimije.
- Ostojić, Branislav: „Modeli i način imenovanja voda u Drobnjaku“, *Glasnik odjeljenja umjetnosti*, br. 26, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2008, str. 41–48.
- Pulević, Vukić & Vugdelić, Marija: „Yew (*Taxus baccata* L.) in flora and toponymy of Montenegro“, *Razprave IV. razreda SAZU*, XLII-2, Sl. 1, Ljubljana, 2001, str. 187–196.
Na primjeru tise (*Taxus baccata* L.) potvrđeno je trajanje toponima s ovom osnovom (*Tisovina*, *Tise*, *Tisovi kom*, *Tisove vlake* itd.) čak i na području gdje te biljne vrste već odavno nema. Odsustvo tise, odnosno njena slaba zastupljenost u crnogorskoj flori posljedica je faktora ekološke prirode, kao i antropogenih uticaja. Autori naglašavaju da je ona danas „u Crnoj Gori zastupljena na svega desetak lokaliteta, i to niđe kao grupa drveća, ili oveće pojedinačno stablo, već isključivo u obliku usamljenih žbunova bez fitocenološke pripadnosti, kakav je slučaj u Sloveniji (Petkovšek, 1965) ili u Hrvatskoj (Glavač, 1955).“
Procesi degradacije zahvatili su i druge vrste drveća a „to na prvome mjestu važi za crni bor (*Pinus nigra*) i jelu (*Abies alba*)“. Konstatovano je da ovaj istraživački postupak ne smije zaobići toponomastičku metodu, s obzirom na to da se toponimi tretiraju kao „pouzdana fitogeografski i ekološki indikatori“.

- Pulević, V. & Samardžić, N.: „Ivan Crnojević u crnogorskoj toponimiji“, *Štokavski književni jezici u porodici slovenskih standardnih jezika*, Zbornik saopštenja, Crnogorski P. E. N. Centar – DANU, Podgorica, 2004, 143–161.
- Pulević, Vukić: „Glasovi š i ž u crnogorskoj toponimiji“, Zbornik radova s naučnoga skupa *Norma i kodifikacija crnogorskog jezika*, Cetinje, 2005, 123–140.
Prilog je sačinjen kako bi potvrdio autorov stav da je neophodno „standardizovati sve opštije i običnije razlikovne osobenosti i specifičnosti“ crnogorskoga jezika. U najuži krug tih karakteristika Pulević smješta glasove š i ž, odnosno njihovu rasprostranjenost na osnovu kojih veli da su „izdržali sve torture jedne, za crnogorski jezik neprimjerene ortografije.“
Značajan segment predstavlja osvrt na tradiciju pisanja glasova š i ž, počev od Vuka Karadžića, pa sve do nedavnog prijedloga Radmila Marojevića „da se iz savremenog ruskog jezika pozajmi grafem ш“ i da se vrati *jat*. S aspekta crnogorskoga jezika i „specifične jatovske tradicije, a u korelaciji s tim i jotovanja“, Vukić Pulević analizirao je Marojevićev prijedlog i konstatovao da je neprihvatljiv.
Vukić Pulević zaključuje da se specifičnost, rasprostranjenost i značaj glasova š i ž za strukturu crnogorskoga jezika „ne smiju degradirati“ kategorijama „lokalna toponimija i mikrotoponimija.“
- Radović-Tešić, Milica: „O nadimku (ili imenu) Bajo“, *Bajo Pivljanin u istoriji, književnosti i legendi – zbornik radova s naučnog skupa održanog 2005*, Centar za kulturu, Plužine, 2009.
Proučavajući nadimak *Bajo* (vrlo čest u Pivi) autor slijedi pretpostavku da ime/nadimak značenjsku podlogu ima u narodnom vjerovanju. Primjerima iz antroponimije potkrepljuje tvrdnju da se ispitivani nadimak javlja kao pratilac imena druge etimologije (npr. Stevan Bajo Popović, Radomir Bajo Jojić i dr.). Milica Radović-Tešić postavljenu tvrdnju zaokružuje povezivanjem s demonском snagom koju zmija ima, odnosno s imenicom *baja* u značenju zmija.
- Radović-Tešić, Milica: „Piva i Tara u domaćoj rečničkoj literaturi“, *Zbornik Instituta za srpski jezik SANU I*, posvećeno dr Dragu Ćupiću povodom 75-godišnjice života, Institut za srpski jezik SANU, Beograd, 2008, str. 481–487.
Autorka daje podatke o terminima Piva i Tara. Kao najstarije značenje navodi se „kraj, predeo (s potvrdom iz 15. veka)“, zatim manastir i rijeka. Autorka podseća na dubrovačku uzrečicu *Piva i Tara* u značenju „mnoštvo ljudi“.

- Stijović, Svetozar: „Onomastika kod Srba“, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, XLIII, Matica srpska, Novi Sad, 2000, str. 573–580. Autor daje vrijedne podatke no uza sve to što crnogorskim onomastičarima nudi navedeni prilog, valja imati u vidu da Svetozar Stijović slijedi kurs oficijelne serbistike, te u njegovim radovima crnogorski onomastički materijal ima „srpski jezički karakter“.
- Stojanović, Jelica R.: „Lična imena po nazivima biljaka i životinja u starijim srpskim pomenicima (*Pivski pomenik, Pomenik iz Hoče, Morački pomenik*)“, *Srpsko jezičko nasljeđe na prostoru današnje Crne Gore i srpski jezik danas*, zbornik radova s Međunarodnog naučnog skupa održanog u Herceg Novom 20–23. aprila 2012, Matica srpska – Društvo članova u Crnoj Gori, Matica srpska u Novom Sadu, Nikšić, 2012, str. 109–133.
- Šćepanović, Mihailo: „Iz durmitorskog onomastikona“, *Srpski jezik*, br. 8/1–2, Naučno društvo za negovanje i proučavanje srpskog jezika, Beograd, 2003, str. 557–569. Autor izvodi zaključak „da je drobnjačko selo BIJELA svoje ime dobilo skraćivanjem dvosložnog imena BIJELA (CRKVA). Selo je nastalo u izvorišnom dijelu, sa obje strane rijeke, u neposrednom susjedstvu mlina Crnjak, a rijeka je kasnije mogla dobiti ime preko imena sela“. O postanku toponima *Malinsko* Šćepanović veli da je potrebno krenuti od imenice mlin, odnosno *Malinsko brdo, pa ispod njega nastaje *Podmalinsko itd. Toponim *Previš* izveden je prema ličnom imenu, odnosno označava „imanje koje pripada Previšu“.
- Vuković, Nenad: „Mikrotoponimija Pišča“, *Na izvoru Vukova jezika*, III naučni skup 2000. godine, Žabljak, 2005, str. 21–24. Autor podseća na dostignuća prethodnih tumača i naziv planine Durmitor veže za latinsku riječ *dormio, dormire* – spavati, i to sa sufikslnim *-or*. „Jednostavno to je plandište (nama s Durmitora dobro znana riječ): Durmitor – Plandište.“ Leksičko-semantičko osvjetljenje naziva sela Pišče davno je pokušao Jovan Vuković, polazeći od „glagolske osnove pisk- : pisk – jati – pištati“. Prema njegovu zaključku Pišče smo dobili od nekadašnjeg „pišče selo elipsom imenice selo putem redukcije u sintagmatskoj konstrukciji i supstantivizacijom srednjeg roda pridjeva pisk-jъ u obliku neodređenog vida.“ Radmilo Marojević postanak toponima Pišče dovodi u vezu s nadimkom „Pисьъ u značenju slikar, freskopisac“. Nenad Vuković građu za koju navodi da je bilježio „od asistentskog vremena“ dijeli na ove grupe: „predslovenski, slovenski i nazivi vezani za dugi period turske vlasti na našim prostorima“. Podjela s *onomastičkog aspekta* obuhvata: antroponime, fitonime, zoonime i hidronime. Izdvojeni su nazivi „imenovani po boji“ ili „po nekim drugim osobinama“ zemljišta. Primjeri (ukupno 112) razvrstani po prethodno pomenutim kategorijama nijesu akcentovani.

KNJIGE

- Došljak, Mr Draško: *Lična imena Zaostra*, Filološki fakultet Priština, Vranje, 2000.
Zvanična lična imena Gornjeg Zaostra i Donjeg Zaostra dijele se na narodna i imena stranog porijekla. Transponovana imena (tipa *Vuk, Jagoda*) su najrjeđa u imenoslovu ispitivanog područja. Od tipova koji se izdvajaju među narodnim imenima autor još analizira složena imena (tipa *Miroljub, Miroslava*), te izvedena (tipa *Milan, Dragan*) i skraćena (tipa *Milo, Zoran*). Kalendarska (hrišćanska) imena takođe poznaju nekoliko kategorija: „imena nebeskih sila; starozavjetna imena; imena Hristovih učenika i prvih sljedbenika, apostola, evanđelista i apostolskih muževa; imena mučenika ranog hrišćanstva.“
Najviše pažnje posvećeno je pitanju motivacije, odnosno motivima davanja imena u Zaostru i, u vezi s tim, konstatovana je povezanost s „opšteslovenskim i indoevropskim praizvodom“.
- Došljak, Draško: *Stara lična imena*, Bijeli Pavle, Danilovgrad, 2010.
Imena su ekscerpirana iz više deftera iz perioda od XV do XVII stoljeća, a „koji pokrivaju današnju teritoriju Crne Gore“. Autor je dio građe preuzeo iz rodoslova svih naših vladarskih porodica, te iz vranjinskih povelja, dukljansko-zetskih i Cetinjskog ljetopisa. Publikovani rječnik (str. 31–121) omogućava nam da pratimo prešek crnogorskog antroponimijskog sistema toga doba.
- Džogović, Alija: *Onomastika plavsko-gusinjske dijalekatske oblasti*, Almanah, Podgorica, 2009.
Obimnom je studijom obuhvaćen onomastički materijal sakupljan od 1988. do 2000. godine. Ispitivanu govornu zonu (plavsko-gusinjska dijalekatska oblast) karakteriše „dosljedan ijekavsko-jekavski govor“ s ikavizmima (u Gusinju i Kruševu) „mjesto sekvence -ije-, dok je sekvenca -je- nepromijenjena.“ Autor registruje troakcenatski sistem: „oba kratka i dugi silazni, ali je evidentiran i kratki uzlazni, posebno u Plavu“. Muslimansko stanovništvo dosljedno čuva spirant *h*. Rezultat kontakta s albanskim govorima jeste potiranje opozicije između fonema *l* i *lj*. Takođe i formant orijentalnog porijekla -luk te formanti -lija i -džija. Uvidom u matične knjige (za period 1850–1928. godine) konstatovano je neprisustvo pravoslavnih prezimena u Plavu. I u Gusinju je slična situacija.
Džogović poseže za legendama, predanjima a nekad i prikupljenim laičkim tumačenjima te tako ulazi u etimološku sliku naziva svjestan činjenice da neki naši pokušaji, uprkos uloženom naporu, ipak ostaju samo interesantne „etimološke pretpostavke“.
Prokletije zaista jesu „proklete planine“ (alb. *Bjeshka e Nemna*). Takvim ih čini visina, izgled i surovost terena, pa se autor s pravom pita otkud motiva-

cija da se jedan egzotični naziv (*Karanfili*) veže za najviše vrhove Prokletija. Viđeti i prikaz Adnana Čirgića koji je objavljen u *Almanahu* (br. 48–49, 2010, str. 325–326).

- Haxhibrahimi, Dr Maksut: *Toponimia e Ulqinit dhe prethinës*, Asociacioni Ulqini, redaksia e botimeve, Ulqin, 2001.
Obrađeno je gradsko jezgro Ulcinja i 38 prigradskih i seoskih naselja. Rezultati izučavanja toponima ulcinjske opštine pokazuju dominantnu rasprostranjenost naziva albanskog porijekla, zatim su dati primjeri koji potvrđuju italijanski i latinski supstrat u toponimiji, kao i toponimi slovenskog porijekla. Primjeri su klasifikovani (ojkonimi, oronimi, hidronimi, zoonimimi, fitonimi) i akcentovani.
- Miljanić, Vukota & Miljanić, Akim: *Prezimana u Crnoj Gori*, Beogradska knjiga, Beograd, 2002.
Monografsko djelo *Prezimana u Crnoj Gori* (ukupno 534 stranice) prvo je te vrste u nas i sadrži blizu 14.000 prezimena. U knjizi se nalaze recenzije Draga Ćupića, Mata Pižurice i Tadije Erakovića. Studija je značajna za sveobuhvatna onomastička istraživanja, a pogotovo za analizu strukture našega prezimenskog sistema.
- Ostojić, Mr Đorđije: *Toponimija Drobnojaka*, Izdavačka kuća Draganić, Beograd, 2003.
U pitanju je autorov osvrt na nazive djelova zemljišta šireg područja Drobnojaka uključujući i Šarance i uskoke koji su se tu naselili. Jezička analiza navedenog materijala izostaje ali je svakako dragocjenost studije u marljivo pribranim kazivanjima stanovništva toga kraja, predanjima i legendama koje mr Đorđije M. Ostojić slijedi obrađujući toponime.
- Ostojić, Miloš: *Vasojevići u svijetlu onomastike*, Stupovi, Podgorica, 2001.
- Pejović, Petar: *Ozrinići – pleme Stare Crne Gore*, Beograd, 2004.
Radi se o antropološko-onomastičkoj studiji. Autor navodi brojne podatke koji se tiču istorije, geografskoga položaja, stanovništva i privrednoga života čevskog plemena. Nama je svakako najznačajniji dio građa razvrstana po selima. Primjećuje se da je to svojevrzni nastavak Pejovićeve rada iz 1980-ih kad je toponimiju Čeva i sela koja mu pripadaju objavio u *Onomatološkim prilozima* (knj. X). Pejović sakupljene i ekscerpirane primjere nije lingvistički analizirao, međutim, istraživačima crnogorske onomastike dragocjeno je poređenje današnjih rezultata s Pejovićevim registrom toponima. Uza sve rečeno vrijedi

podsetiti da je i Drago Ćupić za Pejovićevu monografsku studiju *Ozrinići – pleme Stare Crne Gore* rekao da „pripada erdeljanovićevskoj školi“, što se najbolje vidi iz autorovog polazišta da je pleme o kojemu je pisao srpsko i da je njihov jezik – srpski.

- Pulević, Vukić: *Crnogorske onomastičke studije*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012.

Institut za crnogorski jezik i književnost objedinio je Pulevićeve radove saopštene na naučnim skupovima, publikovane u časopisima, zbornicima i dnevnoj štampi tokom proteklih trinaest godina. U Predgovoru urednik Adnan Čirgić ističe značaj toponomastičkih istraživanja Vukića Pulevića, kojima je ovaj poznati botaničar doprinio rasvjetljavanju brojnih nedoumica i tako ostavio vrijedan trag u crnogorskoj toponomastici.

- Pulević, V. & Samardžić, N.: *Fitonimi i zoonimi u toponimiji Crne Gore*, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2003.

U radu je prezentovano 18.468 obrađenih fitotoponima i zootoponima. Građa je preuzeta iz literature, topografskih karata ili zabilježena od informatora s terena, a svaki je navedeni naziv dobio preciznu ubikaciju.

Polazeći od nepotpunih i nepreciznih identifikacija biljaka i životinja u Karadžićevu *Rječniku* (1852) te od Simonovićeve (*Botanički rečnik*, SANU, 1959) obesmišljavanja „utapanjem u opštost tzv. najrasprostranjenijih imena na celoj srpskohrvatskoj govornoj teritoriji“, Pulević i Samardžić rješavaju brojne probleme „prepoznavanja fitonimskog i zoonimskog supstrata u toponimima“. Otklanjanje tih nedoumica, pored ostaloga, izdvaja se kao najveća vrijednost leksikona a konkretni primjeri obrađeni u *Predgovoru*, zaključci i predložena metodologija nemali su doprinos izučavanju toponomastičkih problema u nas.

Kako se nedorečenom ubikacijom otvaraju nedoumice lingvistima nerješive bez pomoći drugih naučnih disciplina, ilustrovao je svaki primjer iz *Predgovora*. Toponim *Jelovi do* (selo Bogetići, zabilježio Dragoljub Petrović) bez konkretnog navođenja lokaliteta otvara niz fitogeografskih i ekoloških pitanja, a kao odgovor dobijamo informaciju o području na kojem rastu „mediteranska i submediteranska flora, kao i kulturne biljke (smokva i šipak), što nijesu uslovi za opstanak planinskog četinara jele.“ Autori smatraju da se pomenuti naziv odnosi na jedan dio Pješivačke planine, naravno uz uslov da su nekad ti prostori bili prirodno stanište jele. D. Petrović je evidentirao i toponime *Jelova glava* u Virku i *Jelova dolina* u Zavrhu, koji takođe aktualizuju pomenute nedoumice, pa autori leksikona vele kako „valja razmišljati i o mogućnostima homonimnih apelativa.“ Da nazivi toga tipa zabilježeni u Nikšićkome polju nijesu jedini u crnogorskoj toponimiji, svjedoče i toponimi s prostora Crmničke nahije (*Lijepi krš pod Jelom* i hidronim *Jela*), te se konstatuje da apelativ

može biti antropogenog porijekla, životinjskoga porijekla (jelen), zatim insekt (jelenak), „a i domaćoj životinji volu nadijevaju se imena Jelonja i Jelo...“

Pulević i Samardžić uspjeli su u namjeri da ukažu na „opasnost od prebrzih zaključivanja, za koja nijesu dovoljni samo literaturni izvori, već i precizna terenska istraživanja na konkretnim lokalitetima.“

Nazivi izvedeni prema biljnim vrstama motivisani su konkretnom biljkom „koja živi, ili je živjela, na određenom lokalitetu“, dok zootoponimi najčešće nemaju stvarnu već „asocijativnu, mitološku, onomatopejsku ili neku drugu motivaciju.“ Takođe, srijećemo veliki broj biljaka imenovanih po životinjama pa je tako *Kobilji Do* izveden ne po kobili već po *travi kobiljači*, a hidronim *Međedak* (Piva) nazvan po „međeđoj lijeski ili međeđki (a ne po životinji međeđu)“ – itd.

Pulevićev i Samardžićev rad značajan je zbog realizovanoga multidisciplinarnog pristupa proučavanju toponima, i iznad svega zbog registra toponima (punih pet stotina strana), građe čije su dragocjene informacije, i u dijahroniji i sinhroniji, na raspolaganju proučavaocima crnogorskoga jezika.

- Rotković, akademik dr Radoslav: *Odakle su došli preci Crnogoraca – onomastička istraživanja*, Mont Edit, Podgorica, 2000.

Konsultujući bogatu literaturu, arhivsku građu i izvore Radoslav Rotković iscrpno (ukupno 366 strana) proučava toponimiju Polablja i Crne Gore (čak 860 paralela), odnosno sve „značajne paralele, posebno one koje su po nečemu karakteristične.“

U proučavanoj građi nema biblijskih imena tako da se ta činjenica eksplicitno povezuje s periodom *prije pokrštavanja*. Potvrdu o smjeru kretanja dukljanskih Slovena (iz Polablja i s Baltika ka Crnoj Gori) Rotković nalazi, između ostalog, u nazivu pojedinih naših plemena: „Lješani, Cuce, Bjelice, Brda, Trebješani i sl., zajedno s toponimima čiji je areal ograničen (Kokoti, Laz, Knez-, Lastva, Jezero).“

- Šekularac, prof. dr Božidar: *Onomastikon Gornjih Sela*, Cetinje, 2008.

- Šekularac, B. i Pavlović, C.: *Toponimija opštine Bar*, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, 2012.

Studija (ukupno 285 stranica) predstavlja rezultat kombinovanja terenskog rada i tako dobijenih rezultata sa stanjem u katastarskim knjigama, kartama i odgovarajućoj literaturi. Centralni dio knjige *Toponimija opštine Bar*, i svakako njen najdragocjeniji dio, čini građu koju su autori sabrali sa željom da ponude „što cjelovitiju sliku ovog prostora“ i ovđe je dali uz pregledno objašnjavanje stručne terminologije s kojom se srijećemo u toponomastičkim radovima. Vrijedna su uputstva koja Božidar Šekularac i Cvetko Pavlović daju o antroponimima, odnosno održanim opšteslovenskim kategorijama u antroponimiji, zatim karakteristikama koje žive kao osobenost crnogorskih imena te simbioza s drugim jezicima (romanski, grčki, albanski, orijentalni uticaji itd.).

- Šćepanović, Mihailo M.: *Govor i mikrotoponimija Drobnjaka* (u štampi) Prema nekim svjedočenjima doktorska disertacija Mihaila M. Šćepanovića *Govor i mikrotoponimija Drobnjaka* (odbranjena u Beogradu) pripremljena je za štampu. Autor je opisao govor značajnog dijela severozapadne Crne Gore i donosi veoma bogat fond toponima (i antroponima u toponimima) koji su klasifikovani i lingvistički analizirani.

Novica VUJOVIĆ

CONTRIBUTION TO MONTENEGRIN ONOMASTIC BIBLIOGRAPHY

The author of the paper provides a list of books, monographs and articles dealing with some aspect of the Montenegrin onomastics. The works created in the XXI century have been encompassed. The provided list of studies should be seen and interpreted as a contribution to the realization of future projects in onomastics.

Key words: *onomastics, Montenegrin language, bibliography*

UDK: 811.163.4'373.45:811.131.1'373.45

Izvorni naučni rad

Cvijeta BRAJČIĆ (Nikšić)

Filozofski fakultet – Nikšić

cvijetabrajic@yahoo.com

ITALIJANIZMI U JEZIKU PETRA I PETROVIĆA

U ovom radu analizira se prisustvo riječi porijeklom iz italijanskog jezika i njegovih dijalekata u pisanoj zaostavštini Petra I Petrovića. Obradeni korpus, koji je sastavni dio rada, obuhvata poslanice i pisma Petra I, *Istoriju Crne Gore*, *Zakonik*, *Stegu*, *Testament*, kao i pjesme čije se autorstvo pripisuje vladici. Uzimajući u obzir tvrdnje stručnjaka da su italijanizmi predstavljali sastavni dio narodnih govora Crne Gore, čini se opravdanom pretpostavka da u pisanoj zaostavštini Petra I nužno mora biti elemenata italijanske leksike, budući da je on, kako tvrde jezički stručnjaci, u svom stvaralaštvu koristio upravo narodni jezik. Prikupljeni materijal upoređen je sa italijanskom leksikom registrovanom u narodnim govorima Boke Kotorske, Budve i Paštrovića, kako bi se utvrdilo u kojoj se mjeri italijanizmi Petra I podudaraju sa onima koji su ušli u narodne govore.

Ključne riječi: *Petar I*, *italijanizmi*, *narodni govori*

U ovom radu ispituje se prisustvo riječi iz italijanskog jezika, kao i iz njegovih dijalekata u pisanoj zaostavštini crnogorskog vladike Petra I Petrovića. Opšte je poznato da je Italija, a posebno Venecija, odnosno Presvijetla republika (*Serenissima*), na različite načine bila prisutna na našim prostorima dugi niz vjekova i da su ovi naši sušedi, osim u umjetnosti i kulturi, ostavili traga i u jeziku. Njihov uticaj bio je najznačajniji na Crnogorskom primorju, posebno u Boki Kotorskoj, pa je u tim oblastima italijanska leksička komponenta i najzastupljenija u govornom jeziku. Pitanjem zastupljenosti italijanizama u narodnim govorima do sada se bavilo više jezičkih stručnjaka, poput Vesne Lipovac-Radulović koja je u svojim radovima obradila romanizme u govoru

Budve i Paštrovića,¹ kao i jugoistočnog dijela Boke Kotorske,² i Srđana Musića koji je ispitivao rasprostranjenost riječi iz romanskih jezika u narodnim govorima ševerozapadne Boke.³ Iako nijesu bile pod njenom neposrednom upravom, i oblasti tadašnje Crne Gore bile su izložene venecijanskom jezičkom uticaju. U periodu koji je predmet našeg interesovanja Mletačka republika je već bila u ozbiljnoj krizi, a onda je 1797. godine prestala i da postoji, tako da je taj uticaj mogao biti samo posredan – kroz kulturnu tradiciju i zaostavštinu, kao i kroz lingvističku komponentu. Pošto kao osnovanu prihvatamo pretpostavku da je, uprkos teritorijalnoj išćepkanosti, među crnogorskim i primorskim plemenima postojala čvrsta povezanost, stabilna komunikacija i razmjena u svim sferama, pa i u sferi jezika, kao i tvrdnje stručnjaka da je Petar I u svom stvaralaštvu uglavnom koristio narodni jezik, u ovom radu pokušali smo da dokažemo da su svi ovi faktori uticali na to da u njegovoj pisanoj zaostavštini bude elemenata italijanske leksike. Prikupljeni materijal uporedili smo sa italijanizmima koje su u pomenutim radovima zabilježili Srđan Musić i Vesna Lipovac-Radulović. Ove radove odabrali smo za poređenje kako bismo utvrdili u kojoj se mjeri italijanska leksika Petra I podudara sa italijanizmima u živom narodnom govoru. Izvorno značenje registrovanih oblika provjeravali smo koristeći Zingarelijev⁴ i De Maurov⁵ jednojezični rječnik italijanskog jezika, kao i Boerijov rječnik venecijanskog dijalekta⁶.

Biografija crnogorskog vladika Petra I Petrovića ne pruža mnogo pouzdanih podataka. Posebno su nepouzđani, pa čak i protivurječni, podaci o godini njegova rođenja. Negde se može pročitati da je rođen 1747. godine,⁷ drugi tvrde da je na svijet došao 1748,⁸ a ima i onih koji smatraju da se godina njegova rođenja ne može pouzdano utvrditi i da bi najispravnije bilo ograničiti se na period između 1747. i 1750. godine.⁹ Nije ostalo zabilježeno ni vladičino svjetovno ime, ali se zna da je kao desetogodišnjak određen za nasljednika vladličanskog trona i da je nakon toga zamonašen. Proveo je četiri

¹ Vesna Lipovac Radulović, *Romanizmi u Crnoj Gori. Budva i Paštrovići*, Matica srpska, Novi Sad, 1997.

² Vesna Lipovac Radulović, *Romanizmi u Crnoj Gori. Jugoistočni dio Boke Kotorske*, Matica srpska, Novi Sad, 2004.

³ Srđan Musić, *Romanizmi u severo-zapadnoj Boki Kotorskoj*, Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 1972.

⁴ Nicola Zingarelli, *Vocabolario della lingua italiana*, Zanichelli Editore, Bologna, 2000.

⁵ Tullio de Mauro, *Dizionario della lingua italiana*, Paravia, Torino, 2000.

⁶ Giuseppe Boerio, *Dizionario del dialetto veneziano*, Giunti Editore, Firenze, 1998.

⁷ Živko Andrijašević, *Istorija Crne Gore u 55 slika*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2009. str. 73.

⁸ Branislav Ostojić, *Jezik Petra I Petrovića*, CANU, Titograd, 1976. str. 11.

⁹ Up. biografiju u: Petar I Petrović, *Freske na kamenu*, uredio Čedo Vuković, Grafički zavod, Titograd, str. 501.

godine u Rusiji na školovanju, a u Crnu Goru vratio se 1766. godine, nakon smrti vladike Vasilija. Vladiku Savu je naslijedio 1782. godine, a za arhijereja je hirotonisan dvije godine kasnije u Sremskim Karlovcima.¹⁰ Vladavina Petra I obilježena je velikim previranjima i potresima, ne samo u Crnoj Gori i na Balkanu, nego i u cijeloj Evropi. To je period Napoleonovih osvajanja koja su, između ostalog, dovela i do promjene odnosa snaga na jugu Evrope. Prestala je da postoji nekad najmoćnija evropska pomorska sila – Republika Venecija, a primat na Jadranu, uključujući i Boku Kotorsku, preuzela je prvo Francuska, a zatim Austrija.¹¹ Petar I je vjerovao da mu viševjekovne čvrste veze između Boke i Crne Gore daju za pravo da pokuša da te dvije teritorije ujedini, ali su se tome suprotstavile velike sile, pa su primorske oblasti današnje Crne Gore ostale pod austrijskom vlašću od Bečkog kongresa (1814–1815) sve do 1918. godine.¹² Vladavinu Petra I obilježili su i sukobi s Turcima, posebno dvije velike crnogorske pobjede – na Martinićima i Krusima 1796. godine.¹³ Petar I je, osim na učvršćivanju granica i teritorijalnom proširenju zemlje, radio i na uspostavljanju državne vlasti i donošenju zakona. Zaslužan je za osnivanje Praviteljstva suda crnogorskog i brdskog, u narodu poznatog kao Kuluk, a autor je i prvog crnogorskog zakonika.¹⁴ Umro je na Cetinju oktobra 1830. godine.

Vladika Petar I Petrović stvarao je u posljednjim decenijama XVIII i prvim decenijama XIX vijeka. U njegovoj pisanoj zaostavštini ima vrlo malo djela koja pripadaju „velikim“ književnim žanrovima. Većina djela koja su ostala iza Petra I u vrijeme kad su nastajala imala su jasnu praktičnu namjenu, a danas pored književne, imaju i veliku kulturno-istorijsku vrijednost. Smatra se i da je pisao poeziju, ali su originalni rukopisi njegovih pjesama izgubljeni, tako da se ne može sa sigurnošću utvrditi koliki je broj od onih koje mu se pripisuju zaista njegovo djelo. U našem korpusu nalazi se 16 pjesama uvrštenih u izdanje *CID-a* iz Podgorice (2001), premda se u sabranim djelima Petra I objavljenim u okviru edicije *Književnost Crne Gore od XII di XIX vijeka* nalazi njih 15. Naime, priređivač pomenutog izdanja Čedo Vuković smatra da vladika ne može biti autor pjesme pod naslovom *IV crnogorska*, a takav zaključak izvodi analizirajući njene stilske i jezičke karakteristike. Mi smo ipak odlučili da navedenu pjesmu uvrstimo u naš korpus budući da se ona nalazi u svim drugim izdanjima djela Petra I koja smo konsultovali.

¹⁰ Isto, str. 503.

¹¹ Živko Andrijašević, *Istorija Crne Gore u 55 slika*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2009. str. 81.

¹² Isto, str. 82.

¹³ Isto, str. 77.

¹⁴ Isto, str. 79.

Petar I je autor *Istorije Crne Gore, Zakonika opšteg crnogorskog i brdskog, Stege*, kao i velikog broja pisama i poslanica. Predmet analize u ovom radu su prvenstveno poslanice koje je pisao u periodu između 1785. i 1830. godine, i preko kojih se obraćao crnogorskim, brdskim i primorskim plemenima i njihovim starješinama, kao i pisma nekima od njegovih uglednih savremenika. Za sam naziv *poslanice* zaslužan je Dušan Vuksan koji je prvi objedinio poruke Petra I i objavio ih 1935. godine. Čedo Vuković smatra da je ovaj naziv srećno odabran imajući u vidu to da, po njegovom mišljenju, „poslanice Petra I nijesu ni pisma u običnom smislu riječi, ni besjede izgovorene na hartiji, ni službena akta upućena podanicima – one su sve to u isti mah, a ujedno su nešto posve drugo i drugačije, nešto iznad pisma i spisa i besjede.“¹⁵ Sačuvano je oko 300 poslanica, a u naš korpus ušlo je njih 245, objavljenih u prvom izdanju koje je priredio Dušan Vuksan,¹⁶ kao i 13 preuzetih iz časopisa *Zapisi* i objavljenih u okviru izdanja *Freske na kamenu*.¹⁷ Pri formiranju korpusa konsultovali smo i izdanja iz 1996.¹⁸ i 2001. godine.¹⁹ Treba napomenuti i to da je tačan broj pregledanih poslanica prilično teško odrediti, s obzirom na to da se pojedini tekstovi Petra I u određenim izdanjima posmatraju kao poslanice, a u drugima kao pisma. U korpus su ušla i pisma i druga dokumenta Petra I koja je sakupio i objavio Jevto Milović.²⁰ Rukopis *Istorije Crne Gore*, za čijeg se autora takođe smatra Petar I, nije sačuvan, a njeno prvo štampano izdanje, koje je priredio Njegošev sekretar Dimitrije Milaković, objavljeno je u prvom godištu u cetinjskom kalendaru *Grlica* 1835. godine. Branislav Ostojić tvrdi da se taj tekst razlikuje od originala, što se, prema njemu, može zaključiti iz samog propratnog komentara priređivača.²¹ *Zakonik opšti crnogorski i brdski* proglašen je na skupštini narodnih glavara održanoj u manastiru Stanjevići krajem oktobra 1798. godine.²² Prvobitna verzija zakonika imala je 16 članova, a dokument je dopunjen 1803. godine.²³ Dvije godine prije *Zakonika*, u avgustu 1796. godine, nastala je *Stega*, čiji je autor takođe Petar I. U pitanju je pisana zakletva kojom su se Crnogorci obavezali da neće izdati je-

¹⁵ Čedo Vuković, predgovor izdanju *Freske na kamenu*, str. 8.

¹⁶ Dušan Vuksan, *Poslanice mitropolita crnogorskog Petra I*, Cetinjsko istorijsko društvo, Cetinje, 1935.

¹⁷ Čedo Vuković, *Freske na kamenu*, Grafički zavod, Titograd, 1965.

¹⁸ Čedo Vuković, *Vladika Petar I. Pjesme, pisma, poslanice*, Obod, Cetinje, 1996.

¹⁹ Branislav Ostojić, *Petar I Petrović – djela*, CID, Podgorica, 2001.

²⁰ Jevto Milović, *Petar I Petrović Njegoš – pisma i drugi dokumenti, 1–2*, Istorijski institut Crne Gore, Titograd, 1987. i 1988.

²¹ Branislav Ostojić, *O crnogorskom književnojezičkom izrazu*, NIO Univerzitetska riječ, Nikšić, 1985, str. 27.

²² Živko Andrijašević, nav. djelo, str. 79.

²³ Isto, str. 79.

dan drugog uoči ponovnog napada Mahmut-paše Bušatlije na Crnu Goru.²⁴ Branislav Ostojić smatra da su „nenarodne osobine u jeziku *Zakonika* i *Stege* relativno rijetke i ne predstavljaju neku posebnu specifičnost u odnosu na takve pojave u ostalim tekstovima Petra I“.²⁵ Ostojić smatra da Petar I od početka piše narodnim jezikom uz pozajmljivanje leksike iz ruskoslovenskog i srpskoslovenskog jezika.²⁶ On vjeruje da je vrlo teško uspostaviti bilo kakve jezičke razlike između ranijih i kasnijih radova Petra I, čiji je jezik, kako smatra Ostojić, blizak Vukovom jeziku, i stoga se Petar I može smatrati jednim od najznačajnijih prethodnika Vuka Karadžića.²⁷ U njegovom stvaralaštvu, kaže Ostojić, prisutan je i uticaj narodne epske poezije, a naglašeno je i prisustvo strane leksike, na prvom mjestu ruskoslovenskih pozajmljenica, a zatim turcizama i italijanizama.²⁸ Prisustvo strane leksičke komponente nije, smatra ovaj autor, uslovljeno poznavanjem stranih jezika, nego je u znatnijoj mjeri posljedica direktnog preuzimanja iz narodnih govora koji su već bili poprimili prilično veliki broj tuđica. Ova konstatacija se, prema Ostojićevom mišljenju, ne odnosi na pozajmljenice iz ruskoslovenskog i srpskoslovenskog jezika. Za razliku od Ostojića koji tvrdi da Petar I nije poznao italijanski jezik, Vesna Kilibarda zastupa suprotno stanovište.²⁹ Ostojić je uvjeren i da je pri izboru leksike u svojim tekstovima Petar I vodio računa o njihovoj funkciji i tematici. U primjerima zvanične mitropolitske prepiske dominantno je prisustvo crkvenoslovenskog, dok takvih elemenata gotovo da nema u privatnim pismima i poslanicama. Kod poslanica je, po mišljenju Ostojića, pri izboru leksike Petar I vodio računa i o tome kome su namijenjene: u onima koje su upućene brdskim plemenima prisutni su turcizmi, dok one namijenjene primorskim plemenima sadrže više italijanizama. Ova Ostojićeva konstatacija nije u potpunosti potvrđena u našem istraživanju, jer nijesmo primijetili da je učestalost italijanizama u poslanicama uslovljena time kome su upućene. U gotovo svim obrađenim poslanicama javlja se sličan broj riječi italijanskog porijekla. U pitanju je relativno mali fond pojmova koji se uglavnom ponavljaju. Nešto više italijanizama zabilježili smo u pismima, posebno u onima namijenjenim zvaničnicima u Boki Kotorskoj. U korpusu koji smo obradili registrovali smo 176 riječi porijeklom iz italijanskog jezika ili venecijanskog dijalekta – 139 imenica, 20 glagola, 16 pridjeva i 1 prilog. Najveći broj tih pojmova je, oče-

²⁴ Isto, str. 76.

²⁵ Branislav Ostojić, nav. djelo, str. 28.

²⁶ Isto, str. 29.

²⁷ Branislav Ostojić, nav. djelo, str. 28.

²⁸ Branislav Ostojić, *Jezik Petra I Petrovića*, CANU, Titograd 1976, str. 12.

²⁹ Vesna Kilibarda, „Njogoševo poznavanje italijanskoga jezika“, *Lingua montenegrina*, br. 11, Podgorica, 2013, str. 199.

kivano, zabilježen u *Poslanicama* i pismima, dok ih je znatno manje u ostaloj pisanoj zaostavštini Petra I. U pjesmama smo pronašli svega tri italijanizma – imenice **špag** (*it. spacco* – pukotina, naprslina; prorez na odjeći, džep), **princip** (*it. principe* – princ, knez, mletački dužd) i **lubarda** (*it. bombardata* – vrsta starinskog topa). U *Stegi* smo registrovali samo glagol **stabiliti** (*it. stabilire* – ustanoviti, odlučiti), u *Testamentu* oblik **destregati** (*ven. destrigar, it. districare* – razmrsiti, rasplesti, razjasniti; osloboditi; spiskati, protračiti), a u *Zakoniku* imenice **merginaš** – osoba zadužena za određivanje granica između imanja (*it. margine* – međa, granična oznaka) i **kapitul** (*it. capitolo* – odredba, poglavlje). U *Istoriji* Petra I zabilježili smo imenicu **konteja** (*it. contea* (grofovija, okrug) – ovđe veliki pošed). Preostali pojmovi zabilježeni su u pismima i *Poslanicama*. Od ukupnog broja registrovanih riječi, 67 pojmova (38,06%) nije zabilježeno ni kod S. Musića ni kod V. Radulović, dok je njih 74 (42,04%) prisutno kod oboje. Samo u Musićevom rječniku registrovano je 13 oblika (7,38%), a samo kod V. Radulović javlja se njih 22 (12,5%). Od pojmova koji nijesu zabilježeni ni kod Radulovićeve ni kod Musića najviše je onih koji pripadaju vojnoj ili administrativnoj terminologiji. Neki od primjera su: **aleatski** (*it. alleato*) – saveznik, saveznički, **bail** – (*it. bailo*) – ambasador ili konzul Firence ili Venecije na Istoku; *ven. bailo* (venecijanski ambasador kod Visoke porte) – mletački poslanik, **bregadijer** (*it. brigadiere*) – komandant brigade, **cirkuljarni kapetan** (*it. capitano del circolo*) – sreski načelnik, **duka** (*it. duca*) – vojvoda, arh. vođa, **fregada** (*it. fregata*) – ratni brod, **kompanija** (*it. compagnia*) – ovđe četa, **kapitan** (*it. capitano*) – kapetan, **kapetanijat** (*it. capitanato*) – šedište upravitelja ili poglavara, **karavela** (*it. caravella*) – vrsta broda, **kavalijer** (*it. cavaliere*) – ovđe nosilac odlikovanja, **mandat** (*it. mandato*) – nalog, **oficijal** (*it. ufficiale*) – ovđe oficir, **retor** (*it. arh. rettore*) – starješina, vladar, vođa, **tenente kolonelo** (*it. tenente colonnello*) – potpukovnik. Petar I koristi i italijanske nazive nekih geografskih lokaliteta koji nijesu prisutni u narodnim govorima: **Boka di Kataro** (*it. Bocche di Cattaro*) – Boka Kotorska, **Kastel Novi** (*it. Castel Nuovo*) – Herceg Novi, **Raguza** (*it. Ragusa*) – stari naziv za Dubrovnik, **Trieste** (*it. Trieste*) – Trst. U grupu pojmova koji nijesu registrovani ni kod Musića ni kod Radulović spadaju i sljedeći oblici: **okazija** (*it. occasione*) – prilika, **parta** (*it. parte*) – dio, strana, **rebel** (*it. ribelle*) – buntovnik, pobunjenik, **stimani** (*it. stimato*) – cijenjen, **sudit** (*it. suddito*) – podanik. Za rječnik Petra I i za primorske narodne govore zajednički su uglavnom pojmovi vezani za sferu svakodnevnog života: **avizati** (*it. avvisare*) – upozoriti, **banda** (*it. banda*) – strana, **faculet** (*it. fazzoletto*) – maramica, **intrada** (*it. entrata* – ulaz, prihod) – prihod; *ljetina*, **kastig** (*it. castigo*) – kazna, **medig** (*ven. medego*) – ljekar, **mentovati** (*it. mentovare*) – imenovati, pominjati, **spenžati** (*it. spendere*) – potrošiti, **školj** (*it. scoglio*) –

greben u moru, ostrvce. Posebno treba pomenuti pojmove koji se javljaju i kod Petra I i u nekom od rječnika primorskih govora, ali uz manje ili veće razlike u značenju. Na primjer, imenica **kordun** (*it. cordone*) – kordon, kod Musića i Radulović znači „gajtan koji se prišiva kao ukras; debeli gajtan“. Oblik **kompanija** (*it. compagnia*) u rječniku Petra I znači *četa*, što jeste jedno od izvornih značenja riječi, dok Vesna Radulović isti pojam navodi isključivo u značenju *društvo* koje ova riječ takođe ima u italijanskom jeziku. Imenicu **kavalijer** (*it. cavaliere*) Petar I upotrebljava u značenju *nosilac odlikovanja*, dok se isti oblik u rječniku Musića i Radulović javlja sa značenjem *udvarač, ljubavnik*. U italijanskom jeziku ova imenica nema posljednje navedeno značenje. Pojam **oficijal** (*it. ufficiale*) u rječniku Petra I ima značenje *oficir*, dok isti oblik Vesna Radulović navodi sa značenjem *sudski službenik*. Izvorno značenje riječi je *oficir, javni službenik*. Imenicu **mortir** (*it. mortaio, ven. mortar*) Petar I koristi u značenju *prangija*, dok se u narodnim govorima pomenuti pojam upotrebljava u značenju *avan*. U rječniku Petra I imenica **ponat** (*it. punto*) ima značenje *tačka*, dok u govorima našeg primorja znači *zabod igre kada se šije, šav, bod u igri*.

Italijanizmi pronađeni u pisanoj zaostavštini Petra I mogu se svrstati u grupu prilagođenih pozajmljenica, kako na fonemičkom tako i na morfe-mičkom nivou. Musić smatra da u fonetskom pogledu narodni govori lako asimiluju posuđenice iz romanskih jezika uopšte, a posebno one iz italijan-skog jezika i venecijanskog dijalekta, i to prije svega zbog sličnosti glasovnih sistema.³⁰

Najčešća promjena kod pozajmljenica na morfološkom nivou je promjena roda imenica. Ona je nekad uslovljena različitim analogijama, ali mnogo češće činjenicom da italijanski jezik za razliku od našeg ima samo dva roda. Jedan dio imenica čuva italijanske sufikse, dok kod nekih oni bivaju zamijenjeni oblicima iz našeg jezika. Kod glagola se u nekim slučajevima čuva originalni prefiks, dok neki oblici dobijaju prefikse karakteristične za naš jezik. Pozajmljeni pridjevi najčešće dobijaju naše sufikse, dok jedan manji broj njih zadržava samo romanski oblik.

Prethodno izložena zapažanja važe i za naš obrađeni korpus – registro-vane posuđenice prilagođene su našem jeziku po istim pravilima i principima koji važe za pojmove koji su iz italijanskog jezika ušli u narodne govore. Ovaj zaključak se ne odnosi samo na riječi koje su prisutne i kod Petra I i u narodnim govorima, nego i na one koje se javljaju samo u njegovoj pisanoj zaostavštini.

³⁰ Srdan Musić, nav. djelo, str. 74.

A

1. **admiralj** – *it. ammiraglio* – admiral. Musić je zabilježio varijantu **amiralj**, dok je Radulović registrovala i oblik **almiralj** (*ven. almirante*).
2. **ađent** – *it. agente* – agent, predstavnik, zastupnik. Musić je zabilježio varijantu **ađente**, dok Radulović nije registrovala ovu imenicu.
3. **afronat** – *it. affronto* – uvreda. Navedena imenica nije registrovana ni kod Musića ni kod Radulović.
4. **aleancija** – *it. alleanza* – savezništvo. Ni kod Radulovićeve ni kod Musića ova imenica nije zabilježena.
5. **aleato** – *it. alleato* – saveznik. Ova imenica nije zabilježena ni kod Radulovićeve, kao ni u Musićevom rječniku.
6. **aleatski** – *it. alleato* – saveznik, saveznički. Ni Radulovićeva ni Musić nijesu zabilježili ovaj pridjev.
7. **arest** – *it. arresto (hapšenje, zastoj)* – ovđe zatvor. U istom značenju ovu imenicu daju i Musić i Radulović.
8. **arostante** – *it. arrestare (uhapsiti)* – zatvorenik. Ovaj oblik nije registrovan ni kod V. Radulović ni kod Musića.
9. **arestovan** – *it. arrestato* – uhapšen. Ovaj pridjev nijesu zabilježili ni V. Radulović ni Musić.
10. **arestovati** – *it. arrestare* – uhapsiti. Musić je zabilježio ovđe navedeni oblik, dok je Radulovićeva registrovala varijantu **areštati**.
11. **atestat** – *it. attestato* – svjedočanstvo, potvrda. Vesna Radulović nije zabilježila ovaj oblik, dok se kod Musića javlja sa ovđe navedenim značenjem.
12. **avizati** – *it. avvisare* – upozoriti. Musić bilježi ovaj glagol u značenju *obavijestiti*, dok V. Radulović daje oba značenja.

B

13. **bail** – *it. bailo* – ambasador ili konzul Firence ili Venecije na Istoku; *ven. bailo* (venecijanski ambasador kod Visoke porte) – mletački poslanik. Ni kod Radulovićeve ni kod Musića ova imenica nije zabilježena.
14. **banda** – *it. banda* – strana. Ovu imenicu zabilježili su i Musić i Radulovićeva, s tim što V. Radulović pored navedenog daje i značenje *limena glazba*, a Musić pored ovih bilježi i značenje *grupa razbojnika*.
15. **bankada** – *ven. bancada (broj ljudi koji mogu sjesti na jednu klupu)* – šednica, paštrovski zbor. Musić nije zabilježio ovu imenicu, dok ju je Radulovićeva registrovala u značenju koje smi i mi naveli.

16. **bankocedula** – *it. cedola* – odšček, talon bankarske obveznice. Ova imenica nije registrovana ni kod Musića ni kod V. Radulović.
17. **bario** – *it. barile* – bure. Musić je zabilježio varijantu **barijo**, a Radulovićeva daje oblike **bario** i **barelo**.
18. **barun** – *it. barone* – nitkov. Ni Musić ni V. Radulović nijesu zabilježili ovu imenicu.
19. **barunada** – *it. arh. barunata* – nitkovluk, lopovluk. Musić bilježi samo glagol **barunat** u značenju *galamiti*, a navodi i primjer iz *Rečnika SANU: barunati se* od *tal. baronare* – uznemiravati, zadirktivati. Kod Radulovićeve ovaj oblik nije zabilježen.
20. **Boka di Kataro** – *it. Bocche di Cattaro* – Boka Kotorska. Ovaj oblik nijesu zabilježili ni Musić ni Radulović.
21. **bokin** – *it. bocchino* – muštikla, kamiš na luli. Radulović je zabilježila ovaj oblik, dok u Musićevom rječniku on nije prisutan.
22. **bolentin** – *it. bollettino* – bilten, kratak izvještaj. Musić bilježi varijantu **bulentin**, dok Radulović nije registrovala ovaj oblik.
23. **bregadijer** – *it. brigadiere* – komandant brigade. Ni V. Radulović ni Musić nijesu u svojim rječnicima zabilježili ovu imenicu.
24. **butiga** – *it. bottega, ven. botega* – dućan, radnja. I Musić i Radulovićeva zabilježili su ovu imenicu s istim značenjem.

C

25. **cekin** – *it. zecchino* – dukat, zlatnik. I Musić i V. Radulović zabilježili su ovu imenicu s istim značenjem.
26. **cirkuo** – *it. circolo (krug, kružok)* – sreski načelnik, starješina okruga. Musić nije zabilježio ovaj oblik, dok ga Radulović daje upravo u ovom značenju.
27. **cirkuljarni kapetan** – *it. capitano del circolo* – sreski načelnik. Ovaj oblik nijesu registrovali ni V. Radulović ni Musić.

Č

/

Ć

/

D

28. **deferenca** – *it. differenza* – razlika, nejednakost. Musić i Radulović bilježe varijantu **diferenca** s istim značenjem.
29. **departament** – *it. dipartimento* – oblast, područje; odsjek, odjeljenje. Ovaj oblik nijesu zabilježili ni Musić ni Radulovićeva.

30. **destregati** – *ven. destrigar, it. districare* (razmrsiti, rasplesti, razjasniti; osloboditi) – spiskati, protračiti. Kod V. Radulović se ovaj glagol javlja sa značenjem *potrošiti, uništiti*, dok ga je Musić zabilježio u značenju koje smo i mi naveli.
31. **duka** – *it. duca* – vojvoda, arh. vođa. Ova imenica nije zabilježena ni kod Musića ni kod V. Radulović.

Dž

/

Đ

32. **đenar** – *it. gennaio* – januar. V. Radulović je zabilježila isti oblik, dok kod Musića on nije registrovan.
33. **đunj** – *it. giugno* – jun. Istu imenicu su registrovali i V. Radulović i Musić.

E

34. **ekzamen** – *lat. examen, it. esame* – ispitivanje, ispit. Ova imenica nije prisutna ni u rječniku Radulovićeve, ni kod Musića.

F

35. **faculet** – *it. fazzoletto* – maramica. Ovu imenicu bilježe i Musić i V. Radulović.
36. **falicija** – *lat. fallacia, it. arh. fallacia* – greška. Ni Musić ni Radulovićeva nijesu zabilježili ovu imenicu.
37. **faliti** – *it. fallire* – promašiti, ne uspjeti; ovđe – pogriješiti. Isti glagol bilježe i Radulovićeva i Musić, u značenju koje smo i mi registrovali.
38. **falso** – *it. falso* – lažan, neiskren. Musić bilježi oblik **falac** u značenju *pretvoran, lukav, lažan, neiskren*, a V. Radulović prilog **falso** u značenju *neiskreno*.
39. **fed** – *it. fede* – vjera, povjerenje. Musić je zabilježio ovđe navedeni oblik, dok je Radulovićeva registrovala varijantu **fedu** u značenju *zadata riječ, vjera, povjerenje*.
40. **filuga** – *it. feluca* – vrsta brzog broda s veslima i jedrima. Ni V. Radulović ni Musić nijesu registrovali ovu imenicu.
41. **fiorin** – *it. fiorino* – zlatnik, florin. Musić ne bilježi ovu riječ, dok V. Radulović daje i varijantu **florin**.

42. **formalitat** – *it. formalità* – formalnost. Ovu imenicu nijesu registrovali ni Radulovićeva ni Musić.
43. **fortica** – *it. fortezza* – tvrđava, utvrđenje. Musić nije zabilježio ovu imenicu, dok V. Radulović daje i varijantu **fortica** koja ima isto značenje.
44. **franko** – *it. franco* – slobodan. Ovaj oblik bilježi i Musić uz napomenu da se koristi samo u izrazu *franka karta – slobodna karta u igri trešete*. Radulović bilježi oblik **franak** u značenju *slobodan, nedužan; lišen*.
45. **fregada** – *it. fregata* – ratni brod. Ni Musić ni Radulović nijesu zabilježili ovu imenicu.
46. **fregata** – *it. fregata* – v. fregada.
47. **frut** – *it. frutto* – plod, ljetina. Isti oblik su zabilježili i Musić i Radulovićeva.

G

48. **gracija** – *it. grazia* – ljupkost. Kod Srđana Musića se ova imenica javlja samo u značenju *milost*, dok Vesna Radulović daje oba pomenuta značenja.
49. **guveran** – *it. governo* – vlada. Musić bilježi isti oblik imenice, dok V. Radulović navodi imenicu ženskog roda **guverna** s istim značenjem.
50. **gvardijan** – *it. guardiano* – čuvar, stražar. Musić bilježi značenje koje smo i mi naveli, a Radulovićeva ovu imenicu daje u značenju *starješina samostana*.

H

/

I

51. **inbroljat** – *it. imbrogliare* – prevariti. Radulović i Musić bilježe varijante **imbruljat** i **imbrojat** s ovde navedenim značenjem.
52. **intedente** – *it. intendente* – nadzornik, upravnik, intendant. Ovaj oblik nije zabilježen ni kod Musića ni kod V. Radulović.
53. **intrada** – *it. entrata (ulaz, prihod)* – prihod; ljetina. Musić daje samo značenje *ljetina*, dok se kod Radulović mogu naći i značenja *obrađeno zemljište sa usjevima, žetva, berba plodova*.

J

/

K

54. **kambial** – *it. cambiale* – mjenica. Ovu imenicu bilježe i Musić i Radulovićeva.
55. **kapitan** – *it. capitano* – kapetan. Ni Musić ni V. Radulović nijesu zabilježili ovaj oblik.
56. **kapetanijat** – *it. capitanato* – sedište upravitelja ili poglavara. Ni V. Radulović ni Musić nijesu registrovali ovu imenicu.
57. **kapitul** – *it. capitolo* – odredba, poglavlje. Kod Musića ova imenica nije zabilježena, dok je Radulović prenosi u istom značenju koje smo i mi dali.
58. **kapural** – *it. caporale* – kaplar. Vesna Radulović nije zabilježila ovu imenicu, dok je Musić registrovao varijantu **kapuro**.
59. **karantan** – *it. carantano* – vrsta sitnog novca. Ovaj oblik nijesu registrovali ni V. Radulović ni Musić.
60. **karavela** – *it. caravella* – vrsta broda. Ovu imenicu nijesu zabilježili ni V. Radulović ni Musić.
61. **kariga** – *ven. carega (stolica), it. carico (zaduženje)* – položaj, funkcija. Ovu imenicu nijesu zabilježili ni Radulović ni Musić.
62. **karta topografika** – *it. carta topografica* – topografska karta. Ovaj oblik nije registrovan ni kod Radulović ni u Musićevom rječniku.
63. **Kastel Novi** – *it. Castel Nuovo* – Herceg Novi. Ovaj oblik se ne javlja ni kod Musića ni kod Radulovićeve.
64. **Kastelnovo** – *it. Castel Nuovo* – v. Kastel Novi.
65. **kastig** – *it. castigo* – kazna. V. Radulović pored navedenog za ovu imenicu daje i značenja *zlo, nesreća, čudo*, dok Musić navodi samo značenje koje smo i mi zabilježili.
66. **kastigati** – *it. castigare* – kazniti. Radulović i Musić daju i varijantu **kaštigati**. U *Rječniku njeguškoga govora* zabilježena je imenica **kastig/kaštig** u značenju *kazna; bruka, pometnja*.
67. **kavalijer** – *it. cavaliere* – ovđe nosilac odlikovanja. Musić i Radulovićeva ovu imenicu daju isključivo u značenju *udvarač, ljubavnik*.
68. **kazarma** – *it. caserma* – kasarna. V. Radulović i S. Musić su zabilježili varijantu **kazerma**.
69. **kolonel** – *it. colonnello* – pukovnik. Ni Musić ni Radulovićeva nijesu zabilježili ovaj oblik.
70. **komarda** – *lat. camarda* – mesnica. Istu imenicu s istim značenjem navode i Musić i V. Radulović.
71. **kompanija** – *it. compagnia* – ovđe četa. Musić ne bilježi ovu imenicu, dok Radulovićeva daje varijante **kompanija** i **kumpanija** u značenju *društvo*.
72. **kompromeš** – *it. compromesso* – kompromis. S. Musić daje varijantu koju smo i mi zabilježili, dok V. Radulović ne navodi ovu imenicu.

73. **komuna** – *it. comune* – opština. Musić bilježi samo ovaj oblik, dok je V. Radulović pored navedenog registrovala i oblik **komun**.
74. **komunitad** – *it. comunità, it. arh. comunitade* – opština. Musić i Radulović bilježe isti oblik.
75. **konat** – *it. conto* – račun. Isti oblik s istim značenjem zabilježili su i Musić i Radulović.
76. **konavo** – *it. canale* – kanal, žlijeb, jarak. Radulović bilježi oblik **konao** i deminutiv **konavlič** u značenju *kanal za oticanje vode*, dok Musić navodi samo oblik **kono**.
77. **konfin** – *it. confine* – granica. Musić nije registrovao ovu imenicu, a Radulović je zabilježila varijantu **kufin** s ovde navedenim značenjem.
78. **konsilijer** – *it. consigliere* – savjetnik. Ova imenica nije prisutna ni kod V. Radulović ni u Musićevom rječniku.
79. **konsolat** – *it. consolato* – konzulat. Ovaj oblik nijesu registrovali ni Radulovićeva ni Musić.
80. **konsul** – *it. console* – konzul. Ovu imenicu nijesu registrovali ni S. Musić ni V. Radulović.
81. **konte** – *it. conte* – grof. Kod Musića se uz ovu imenicu daje i značenje *seoski knez u mletačko vreme*, dok Radulovićeva nije zabilježila ovaj oblik.
82. **konteja** – *it. contea (grofovija, okrug)* – ovde veliki pošed. Musić je zabilježio varijantu **kontija** u značenju *grofovija, veliki posjed*. Imenicu istog oblika i značenja bilježi i V. Radulović.
83. **konten** – *it. contento* – zadovoljan. Isti pridjev je registrovan i kod Musića i kod Radulović.
84. **konteša** – *it. contessa* – grofica. Ni V. Radulović ni S. Musić nijesu zabilježili ovu imenicu.
85. **kontrat** – *it. contratto* – ugovor. Ovaj oblik su zabilježili i Radulovićeva i Musić.
86. **kontumacija** – *it. contumacia* – neodazivanje sudskom pozivu; karantin. V. Radulović daje ovu imenicu u značenju *izolacija za vrijeme trajanja zarazne bolesti*, a u tom je značenju ona i ovde upotrijebljena. Musić ovaj oblik nije zabilježio.
87. **kordun** – *it. cordone* – ovđe kordon. Musić ovu imenicu prenosi sa značenjem *gajtan koji se prišiva kao ukras*, dok Radulovićeva daje značenje *debeli gajtan*.
88. **koret** – *it. corpetto* – prsluk, ženska bluza. Kod Musića koret znači *ženska haljina, dio bokeške nošnje*, dok V. Radulović daje značenje *prsluk kao dio ženske nošnje*.

89. **kušencija** – *it. coscienza* – svijest, savjest. Musić bilježi varijante **košenca** i **kušenca**, dok V. Radulović navodi oblik **košijenca**.
90. **kuštum** – *it. costume* – običaj. Musić nije zabilježio ovaj oblik, dok Radulovićeva registruje i varijantu **koštum** koja pored ovde pomenutog može da ima i značenje *kupaći kostim*.
91. **kvalitad** – *it. qualità* – kvalitet. Ova imenica nije zabilježena ni kod S. Musića ni kod V. Radulović.
92. **kvietanca** – *it. quietanza* – priznanica, kvita. Ni V. Radulović ni S. Musić nijesu registrovali navedenu imenicu.

L

93. **lazaret** – *it. lazaretto* – bolnica za zarazne bolesti. V. Radulović bilježi ovu imenicu sa značenjem koje smo i mi dali, dok Musić navodi samo značenje *bolnica*.
94. **libero** – *it. libero* – slobodan. Musić bilježi varijantu **liber**, dok je Radulovićeva registrovala oblik koji smo i mi ovde naveli.
95. **lubarda** – *it. bombardata* – vrsta starinskog topa. Musić bilježi varijantu **lumbarda**, dok Radulovićeva daje oblik koji smo i mi naveli.
96. **luđ** – *it. luglio* – jul. Isti oblik su registrovali i Radulovićeva i Musić.

LJ

/

M

97. **mađor** – *it. maggiore* – major. V. Radulović je zabilježila ovu imenicu u istom značenju koje smo i mi ovde naveli, dok u Musićevom rječniku ona nije registrovana.
98. **mandat** – *it. mandato* – nalog. Ova imenica nije zabilježena ni kod Musića ni kod Radulovićeve.
99. **mankati** – *it. mancare* – propustiti, ne uraditi nešto. V. Radulović je zabilježila ovaj glagol u značenju *nedostajati, pogriješiti*, dok ga Musić nije registrovao.
100. **marač** – *it. marzo* – mart. Navedeni oblik je prisutan i kod Musića i kod V. Radulović.
101. **markez** – *it. marchese* – plemićka titula, markiz. Ni V. Radulović ni S. Musić nijesu registrovali ovu imenicu.
102. **maškul** – *ven. mascolo* – prangija. Musić prvo daje oblik **maškuo**, a pominje i varijante **maškulj** i **maškul**, dok Radulovićeva nije zabilježila ovu imenicu.

103. **medig** – *ven. medego* – ljekar. V. Radulović daje i varijantu **medik**, dok je Musić zabilježio samo oblik koji smo i mi naveli.
104. **medik** – *it. medico* – v. medig.
105. **mentovati** – *it. mentovare* – imenovati, pominjati. Musić bilježi ovaj glagol u značenju *pominjati, spominjati*, dok Radulovićeva s istim značenjem bilježi oblik **mencovat**.
106. **merginaš** – od *it. margine* – mergin (međa, granična oznaka). Merginaš je osoba zadužena za određivanje granica između imanja. Ovaj oblik ne bilježe ni Musić ni V. Radulović koji daju samo imenicu **m(e)rgin**.
107. **militar** – *it. militare* – vojnik. Musić je zabilježio ovaj oblik, dok se kod V. Radulović može naći samo pridjev **militarski** (vojni).
108. **miritati** – *it. meritare* – zaslužiti. Musić i Radulovićeva su zabilježili i oblik **meritat**.
109. **mortir** – *it. mortaio, ven. mortar* – prangija, avan. V. Radulović i S. Musić su zabilježili samo drugo ovđe navedeno značenje imenice.
110. **mušket** – *it. moschetto* – musketa, kratka vojnička puška. V. Radulović je zabilježila ovu imenicu, dok Musić bilježi samo glagol **mušketati** u značenju *strijeljati*.

N

111. **nav** – *it. nave* – brod. V. Radulović nije zabilježila ovu imenicu, dok je S. Musić registrovao varijantu **nava** u značenju *vrsta velikog broda na jedra*.
112. **novitad** – *it. novità* – novost, novina. Istu imenicu zabilježili su i Radulovićeva i Musić.

NJ

/

O

113. **oblegan** – *it. obbligato* – obavezan. V. Radulović je zabilježila samo imenice **obleg** i **obligacija**, a dok je Musić registrovao imenicu **obleg** i glagol **oblegat**.
114. **oficijal** – *it. ufficiale* – ovđe oficir. Musić nije zabilježio ovaj oblik, dok je kod Radulovićeve zabilježena varijata **oficial** u značenju *sudski službenik*.
115. **ofit** – *it. affitto* – iznajmljivanje, stanarina. Musić je registrovao samo glagol **afitat**, dok je Radulovićeva zabilježila imenicu **ofit** sa značenjem *najamnina, stanarina*, kao i glagole **afitat** i **ofitat**.

116. **okazija** – *it. occasione* – prilika. Ova imenica nije zabilježena ni kod Musića ni kod V. Radulović.

P

117. **parta** – *it. parte* – dio, strana. Ni S. Musić ni V. Radulović nijesu zabilježili ovu imenicu.
118. **pasaport** – *it. passaporto* – pasoš. Musić bilježi varijantu **pasaporat**, dok V. Radulović daje oblike **pašaporat i pasaporat**.
119. **pasani** – *it. passato* – prošli. Musić i Radulovićeva ne bilježe ovaj oblik već samo glagol **pasat** – *proći*.
120. **pasati** – *it. passare, ven. pasar* – proći. Isti glagol bilježe i Musić i V. Radulović.
121. **podestat** – *it. podestà* – sreski načelnik, predsjednik opštine. V. Radulović bilježi i oblik **podešta**, dok Musić daje i varijantu **podeštati**.
122. **ponat** – *it. punto* – ovđe tačka. Radulovićeva i Musić navedenu imenicu bilježe u značenju *zabod igre kada se šije, šav, bod u igri*.
123. **pratika** – *it. pratica* – praksa. Ovaj oblik su zabilježili i S. Musić i V. Radulović.
124. **predcesor** – *it. predecessore* – prethodnik. NI Vesna Radulović ni Srđan Musić nijesu registrovali ovu imenicu.
125. **pretenditi** – *it. pretendere* – zahtijevati. Ovaj glagol nije zabilježen ni kod Musića ni kod Radulovićeva.
126. **preša** – *it. pressa* – žurba. Ovu imenicu su zabilježili i Musić i Radulovićeva, s tim što ona smatra da su na razvoj navedenog oblika uticale i imenice *prescia* (žurba), kao i *presa* iz venecijanskog dijalekta.
127. **princip** – *it. principe* – princ, knez, mletački dužd. Musić bilježi ovu imenicu u istom obliku i s istim značenjem, dok je V. Radulović nije registrovala.
128. **prokuradur** – *it. procuratore* – zastupnik, opunomoćenik. Musić pored ovđe navedenog bilježi i oblik **prokaradur**, dok je V. Radulović registrovala samo drugu pomenutu varijantu.
129. **protokolato** – *it. protocollato* – unesen u registar. Ovaj pridjev nijesu zabilježili ni Musić ni Radulovićeva.

R

130. **rabijati** – *it. arrabbiare* – naljutiti, razbješnjeti. Musić je zabilježio samo imenicu **rabija** u značenju *bijes, gnijev*, dok V. Radulović nije registrovala ovaj oblik.

131. **Raguza** – *it. Ragusa* – stari naziv za Dubrovnik. Ovaj oblik nijesu zabilježili ni S. Musić ni V. Radulović.
132. **raguziski** – *it. Ragusa (Dubrovnik)* – dubrovački. Ni Musić ni Radulovića nijesu zabilježili ovaj pridjev.
133. **rebel** – *it. ribelle* – buntovnik, pobunjenik. Ova imenica nije zabilježena ni kod Musića ni kod V. Radulović.
134. **recevuda** – *it. ricevuta* – priznanica. S. Musić daje varijantu **ričevuta**, a V. Radulović **ricevuta** i **ričevuta**, s istim značenjem.
135. **reditati** – *it. ereditare* – naslijediti. V. Radulović je zabilježila varijantu **ereditat**, dok se kod Musića javlja oblik **areditat**.
136. **regula** – *it. regola* – pravilo, red, propis. Isti oblik zabilježili su i Srđan Musić i Vesna Radulović.
137. **rekomendacija** – *it. raccomandazione* – preporuka. Ova imenica nije registrovana ni kod V. Radulović ni u Musićevom rječniku.
138. **retor** – *it. arh. rettore* – starješina, vladar, vođa. Ni V. Radulović ni S. Musić nijesu zabilježili navedenu imenicu.
139. **rispet** – *it. rispetto* – poštovanje. U Musićevom rječniku ovaj oblik nije naveden, dok V. Radulović bilježi varijante **rešpet** i **rešpekt**.

S

140. **sakvestran** – *it. sequestrato* – oduzet. Ni V. Radulović ni S. Musić nijesu registrovali ovaj pridjev.
141. **sanitad** – *it. sanità* – zdravstvo. Musić nije zabilježio ovu imenicu, dok je kod V. Radulović prisutna sa istim značenjem.
142. **sanitadski** – *it. sanità* (zdravstvo) – zdravstveni. Ni Musić ni Radulovića nijesu zabilježili ovaj oblik.
143. **sekretni** – *it. segreto* – tajni. Ovaj pridjev nijesu zabilježili ni Musić ni V. Radulović.
144. **sentenca** – *it. sentenza* – presuda. Musić bilježi oblik **setencija** sa značenjem *pridika, potvrda; presuda, sudska odluka*. Radulović daje oblik **sentencija** u značenju *sudska presuda, suđenje*.
145. **setemana** – *it. settimana* – sedmica. Istu imenicu zabilježili su i Vesna Radulović i Srđan Musić.
146. **setenca** – *it. sentenza* – v. *sentenca*.
147. **setencijati** – *it. sentenziare* – presuditi. V. Radulović je pored navedene zabilježila i varijantu **sentenciat**, dok Musić nije registrovao ovaj glagol.
148. **sforcati** – *it. sforzare* – prinuditi. Musić nije zabilježio ovaj glagol, dok se kod V. Radulović javlja samo povratni oblik **sforcat se** sa značenjem *upinjati se*.

149. **skapulati** – *ven. scapolar* – spasti se. I Radulovićeva i Musić su zabilježili isti glagol.
150. **skonat** – *it. sconto* – popust. Ni Musić ni Radulovićeva nijesu zabilježili ovu imenicu.
151. **skužati** – *it. escutere (tražiti od dužnika da plati)* – učerati dug, naplatiti. V. Radulović bilježi ovaj glagol u značenju koje smo i mi naveli, dok kod Musića postoji samo oblik **skužat (se)** – *izviniti se*.
152. **soldat** – *it. soldato* – vojnik. V. Radulović nije zabilježila ovu imenicu, dok je Musić navodi u istom značenju koje smo i mi zabilježili.
153. **spenčat** – *it. spendere (potrošiti)* – potrošen. Ovaj pridjev nijesu zabilježili ni Musić ni Radulovićeva.
154. **spenžati** – *it. spendere* – potrošiti. Musić i Radulovićeva daju samo oblik **spendžati**.
155. **stabiliti** – *it. stabilire* – ustanoviti, odlučiti. V. Radulović nije zabilježila ovaj glagol, dok Musić bilježi varijantu **stabilat** sa istim značenjem.
156. **stima** – *it. stima* – poštovanje. Musić bilježi oblike **stima/štima** u značenju *procjena*, ali napominje da se ove imenice ponekad koriste i sa značenjem *poštovanje, cijenjenje*. V. Radulović navodi oblik **štima**, uz napomenu da je zabilježila i varijantu **stimanca** u značenju *procjena, poštovanje*. U *Rječniku njeguškoga govora* zabilježen je oblik **stimavat štetu** – *procjenjivati štetu*.
157. **stimadur** – *it. stimatore, ven. stimador* – procjenitelj. Isti oblik su zabilježili i Musić i Radulovićeva.
158. **stiman** – *it. stimato* – cijenjen. Ovaj pridjev nijesu registrovali ni S. Musić ni V. Radulović.
159. **stimanca** – *it. stima* – v. stima.
160. **strano** – *it. strano* – čudno. Ovaj oblik nijesu zabilježili ni Musić ni Radulovićeva.
161. **straordenario** – *it. straordinario (izuzetan, vanredni)* – funkcija namještenika Mletačke republike. Ni Radulovićeva ni Musić nijesu zabilježili ovaj oblik.
162. **sudit** – *it. suddito* – podanik. Ovaj oblik nije zabilježen ni kod Musića ni kod Radulovićeve.

Š

163. **škatura** – *it. scatola* – kutija. S. Musić i V. Radulović bilježe isti oblik.
164. **školj** – *it. scoglio* – greben u moru, ostrvce. Isti oblik s navedenim značenjem bilježe i Musić i Radulovićeva.

165. **špag** – *it. spacco* – pukotina, naprslina; prorez na odjeći, džep. V. Radulović ne bilježi ovo značenje. Kod nje se može naći samo oblik **špag** (*it. spago*) – *konop*, dok Musić daje oba oblika uz objašnjenje da je imenica **špag** u značenju *džep* nastala od *it. sacco* u značenju *vrećica* u kombinaciji s *it. spacco* u značenju *otvor*.
166. **špijati** – *it. spiare* – prokazati. Musić bilježi upravo ovaj oblik, dok V. Radulović daje varijante **špijavat**, **špijunavat** sa značenjem *uhoditi*, *prokazati*.

T

167. **talijer** – *it. tallero* – talir. Radulovićeva daje varijantu *talier*, dok Musić ne bilježi ovaj oblik.
168. **tenente kolonelo** – *it. tenente colonnello* – potpukovnik. Radulovićeva nije zabilježila ovaj oblik, dok je Musić registrovao samo imenicu **tenente** u značenju *poručnik*.
169. **tir** – *it. tiro* – pucanj, hitac. Isti oblik zabilježili su i V. Radulović i S. Musić.
170. **tribunal** – *it. tribunale* – sud. Musić bilježi samo varijantu **tribuno**, dok Radulovićeva nije zabilježila ovu imenicu.
171. **tribunalski** – *it. tribunale (sud)* – sudski. Ovaj pridjev nijesu registrovali ni V. Radulović ni S. Musić.
172. **Trieste** – *it. Trieste* – Trst. Ovaj oblik nije zabilježen ni kod Musića ni kod Radulovićeve.
173. **Triješće** – *it. Trieste* – v. Trieste.

U

174. **ura** – *it. ora* – sat. Ovu imenicu zabilježili su i S. Musić i V. Radulović.

V

175. **viad** – *it. viaggio* – putovanje. Radulovićeva i Musić registrovali su oblik **vijad**.
176. **vizita** – *it. visita* – poseta. S. Musić i V. Radulović bilježe varijantu *vižita* u značenju *posjeta*, *ljekarski pregled*.

Literatura

- Andrijašević, Ž. (2009). *Istorija Crne Gore u 55 priča*, Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Andrijašević, Ž. i Rastoder, Š. (2006). *Crna Gora i velike sile*, Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Boerio, G. (1998). *Dizionario del dialetto veneziano*, Firenze: Giunti Editore. (prvo izdanje: Giovanni Cecchini Editore, Venezia 1856.)
- Čirgić, A. (2009). *Rječnik njeđuškoga govora*, Podgorica: Matica crnogorska.
- De Mauro, T. (2000). *Il dizionario della lingua italiana per il terzo millennio*, Torino: Paravia.
- Kilibarda, V. (2013). „Njegoševo poznavanje italijanskoga jezika“, *Lingua montenegrina*, br. 11, Podgorica, str. 199.
- Lipovac Radulović, V. (1997). *Romanizmi u Crnoj Gori – Budva i Paštrovići*, Novi Sad: Matica srpska.
- Lipovac Radulović, V. (2004). *Romanizmi u Crnoj Gori – Jugoistočni dio Boke Kotorske*, Novi Sad: Matica srpska.
- Lipovac Radulović, V. (2009). *Romanismi lessicali in Montenegro. Budua e Pastrovici. La parte sud-orientale delle Bocche di Cattaro*, Roma: Il Calamo.
- Musić, S. (1972). *Romanizmi u severo-zapadnoj Boki Kotorskoj*, Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Musić, S. (1975). „La quantità vocalica negli italianismi delle Bocche di Cattaro“, *Italica Belgradensia I*, Università di Belgrado, Beograd, str. 169–179.
- Ostojić, B. (1976). *Jezik Petra I Petrovića*, Titograd: CANU.
- Ostojić, B. (1985). *O crnogorskom književnojezičkom izrazu*, Nikšić: NIO Univerzitetska riječ.
- Zingarelli, N. (2002). *Vocabolario della lingua italiana, XII edizione*, Bologna: Zanichelli.

Cvijeta BRAJIČIĆ

**WORDS OF ITALIAN ORIGIN IN THE WORKS
OF PETAR I PETROVIĆ**

The present paper analyzes the presence of words originating from the Italian language and its dialects in the written legacy of Petar I Petrović. The processed corpus, which is an integral part of the paper, includes epistles and letters of Petar I, *History of Montenegro*, *Code*, as well as the poems whose authorship is attributed to the Bishop. Taking into account the statements of experts that words of Italian origin constituted an integral part of vernacular speech patterns of Montenegro, it seems reasonable to presume that the written legacy of Petar I ought to include elements of the Italian lexicon, since he, according to linguistic experts, used the vernacular language in his works.

Key words: *Petar I, words of Italian origin, vernacular speech patterns*

UDK: 811.163.4'282.2

Izvorni naučni rad

Marijana TOMELIĆ ĆURLIN (Split)

Filozofski fakultet u Splitu

mtomelic@ffst.hr

Anita RUNJIĆ-STOILOVA (Split)

Filozofski fakultet u Splitu

arunjic@ffst.hr

ČISTA DRUGOST, DRUGOST OD VIŠE NJIH KAO INFORMACIJA

U dijalektološkoj literaturi od velike je važnosti knjiga M. Moguša *Čakavsko narječje. Fonologija* (1977.) u kojoj autor iznosi i tumači fonološke karakteristike koje se smatraju konstitutivnim dijelom čakavskoga jezičnoga mehanizma. Navodeći pojam *alijeteta* kojim označava “čistu drugost, drugost od svih drugih” te *alteriteta* koja se odnosi na “drugost od drugih, ali ne od svih” drugih sustava, Moguš je pokazao razlikovne jezične činjenice koje služe za određivanje pripadnosti pojedinoga govora određenu narječju istoga jezika. Rad se bavi najvišim dokaznim vrijednostima za dokazivanje pripadnosti pojedinoga govora određenu narječju, alijetetima. U radu se izdvajaju pojedini čakavski i kajkavski alijeteti te se daju ispitanicima na prepoznavanje. Namjera je bila ispitati stupanj prepoznavanja značenja navednih čakavskih i kajkavskih leksema na temelju njihovih (morfo)fonoloških značajki i to izvan konteksta te može li se na temelju napisanoga odrediti koji leksem pripada kojem narječju. Osim toga provjeravalo se i razumijevanje (značenje) tih riječi.

Htjelo se utvrditi koliko jedan leksem kao reprezentant pojedinoga narječja može poslužiti pojedincu kao informacija.

Ključne riječi: *alijetet, čakavsko narječje, kajkavsko narječje*

I. UVOD

Dijalektologija se bavi istraživanjem, opisivanjem, tumačenjem, klasičiranjem i rangiranjem jezičnih razlikovnosti među apstraktnim i konkretnim podsustavima istoga jezika (Lukežić, 1998: 12). Ta slojevitost jezičnih razlikovnosti unutar jednoga jezika obogaćuje sustav u cjelini. To u ovom slučaju znači hrvatski jezik!

U dijalektološkoj literaturi od velike je važnosti knjiga M. Moguša *Čakavsko narječje. Fonologija* (1977.) u kojoj autor iznosi i tumači fonološke karakteristike koje se smatraju konstitutivnim dijelom čakavskoga jezičnoga mehanizma. Osim toga, knjizi je kao svojevrsan aneks, dodana i *Karta čakavskoga narječja* zajednički rad dvojice autora M. Moguša i B. Finke u kojoj se navode kriteriji za određivanje pripadnosti mjesnih govora čakavskom narječju.

Razlikovni kriteriji koji služe za određivanje pripadnosti pojedinoga mjesnoga govora određenu narječju, nemaju jednaku vrijednost pa „u takvim slučajevima“, navodi I. Lukežić, „treba baratati hijerarhijskim razinama u njihovu vrijednosnomu smislu te terminima koji pokrivaju sasvim određen i jasno definiran sadržaj“ (Lukežić, 1998: 14). Stoga se razlikuju: jezične činjenice najvišega razlikovnoga ranga, svojstvene cijelomu jednomu narječju, koje su „čista drugost, drugost od svih“ te jezične činjenice nižega razlikovnoga ranga, svojstvene dvama pa i trima narječjima, koje su „drugost od drugih, ali ne od svih“. Prve se nazivaju *alijetetima*, a druge *alteritetima*. Ovima se pridodaju i druge razlikovne činjenice, lokalne i arealne, koje su svojstvene određenoj skupini govora ili određenomu mjestu.

Hrvatski je jezik dijalekatski raščlanjen: on poznaje tri velika narječja – štokavsko, kajkavsko i čakavsko, svaki od njih ima svoje dijalekte, skupine govora, govore... Sva su tri hrvatska narječja odigrala važnu ulogu u stvaranju hrvatskoga standardnoga jezika i oblikovanju hrvatske jezične kulture te oslikavanju kulturno-povijesnoga areala.

II. ISTRAŽIVANJE

2.1. Cilj rada

Cilj je ovoga rada utvrditi koliki je stupanj prepoznavanja značenja pojedinih čakavskih i kajkavskih leksema na temelju njihovih (morfo)fonoloških značajki i to izvan konteksta te koliko je razumijevanje (značenje) tih raznodijalektnih riječi. Ispitanici su bili govornici štokavskoga narječja.² Upravo je zanimljivo vidjeti u kolikom će stupnju ispitanici, govornici štokavskoga narječja, prepoznati čakavske najviše dokazne vrijednosti za dokazivanje pripadnosti pojedinoga govora pojedinomu narječju, a u kolikom stupnju kajkavske. Dakle, ustanovit će se u kojoj mjeri ispitanici točno pridružuju pojedinom

¹ Karta je objavljena i u: Finka, B., Moguš, M. (1981). Karta čakavskog narječja. *Hrvatski dijalektološki zbornik*.

U B. Finka, M. Moguš (ur.), 5 (str. 49-58). Zagreb: JAZU.

² O tome će biti više riječi u poglavlju 3.3. Provođenje upitnika.

leksemu njegov standardnojezični ekvivalent i u kojoj mjeri točno određuju njegovu pripadnost jednom od narječja.

III. METODOLOGIJA

3.1 Prikupljanje materijala i definiranje korpusa

Za opisivanje razlikovnih kriterija čakavskoga narječja autorice su koristile više izvora: knjigu M. Moguša *Čakavsko narječje. Fonologija* (1977), zatim rad istoga autora *Fonološki kriteriji za određivanje čakavskog narječja* (1973) te rad B. Finke *Naputak za ispitivanje i obrađivanje čakavskih govora* (1973). Za opisivanje razlikovnih kriterija kajkavskoga narječja autorice su se poslužile knjigom M. Lončarića *Kajkavsko narječje* (1996).

U radu je izdvojeno 20 primjera *općečakavskih jezičnih značajki najvišega razlikovnoga ranga* te isto toliko *općekajkavskih jezičnih značajki najvišega razlikovnoga ranga*.

Općečakavske su jezične značajke najvišega razlikovnoga ranga u radu sljedeće: 1. oblici zamjenice *ča* (3 primjera), 2. čakavska nepreventivna vokalizacija poluglasa u slabu položaju (8 primjera), 3. prijelaz prednjega nazala /ɛ/ u /a/ iza fonema /j/, /č/ i /ž/ (4 primjera) i 4. slabljenje šumnika na početku zatvorena sloga (5 primjera).

Općekajkavske su jezične značajke najvišega razlikovnoga ranga u radu sljedeće: 1. oblici zamjenice *kaj* (1 primjer), 2. prva kajkavska jednadžba (2 primjera), 3. druga kajkavska jednadžba (2 primjera), 4. kajkavske depalatalizacije (3 primjera), 5. protesko /v/ (3 primjera), 6. protetsko /h/ (1 primjer), 7. redukcija neakcentiranih samoglasnika i slogova (3 primjera), 8. mijenjanje artikulacije samoglasnika (3 primjera), 9. sekvencija /rj/ kao relikat palatalnoga /r/ (1 primjer) i 10. prijedlog *vu* (1 primjer).

3.2 Analiza i raščlamba

3.2.1 Općečakavske jezične značajke najvišega razlikovnoga ranga

Oblici zamjenice ča

Zamjenica *ča* lingvistički je reprezentant čakavskoga narječja (Lukežić, 1998: 15). Čakavskim se smatra pojava zamjenice *ča* u nekom od svojih oblika u pojedinom govoru ili idiomu. Upitnik sadrži tri takva primjera: *čo*, *neč* i *zač*. *čo* ‘što’ (< *č6): zatvaranjem artikulacije fonema /a/ dobiven je oblik zamjenice *čo* (< *ča*); *neč* ‘nešto’ (< *ne + č6): sraslica oblika akuzativa zamjenice

ča s negacijom; *zač* ‘zašto’ (< *za + č6): sraslica oblika akuzativa zamjenice *ča* s prijedlogom *za*.

Čakavska nepreventivna vokalizacija poluglasa u slabu položaju

U čakavskom su sustavu mogući prijelazi poluglasa u slabu položaju u puni samoglasnik. Riječ je o nepreventivnim punim vokalizacijama svojstvenim unutar hrvatskoga sustava samo čakavskom narječju. Upitnik sadrži osam takvih primjera: *jagla*, *kadi*, *malinar*, *maša*, *va*, *Vazam*, *vazet* i *važgat*. *jagla* ‘igla’ (< *i6gla); *kadi* ‘gdje’ (< *kʰdǵ); *malinar* ‘mlinar’ (< *mʰlinʰ); *maša* ‘misa’ (< *mʰša); *va* ‘u’ (< *vʰ); *Vazam* ‘Uskrs’ (< *vʰ zʰmʰ); *vazet* ‘uzeti’ (< *vʰzǵeti); *važgat* ‘upaliti’ (< *vʰžgati).

Prijelaz prednjega nazala */ɛ/ u /a/ iza fonema /j/, /č/, /ž/

Odras prednjega nazala */ɛ/ iza /j/, /č/, /ž/ jedan je od kriterija koji određuju je li koji govor čakavski ili nije. Obično se tipično čakavskom pojavom smatra kontinuant /a/ za prednjojezični nazalni vokal iza navedenih palatala. Prema tome, */ɛ/ iza /j/, /č/, /ž/ > /ja/, /ča/, /ža/. Upitnik sadrži četiri takva primjera: *jatra*, *počat*, *zajik* i *žaja*.

jatra ‘jetra’ (< *jǵetro); *počat* ‘početi’ (< *počǵeti); *zajik* ‘jezik’ (< *jǵzykʰ): s metatezom od *jazik*; *žaja* ‘žed’ (< *žǵja).

Slabljenje šumnika na dočetu zatvorena sloga

Riječ je o eliminaciji napetosti u slogovima zatvorenim najnapetijim šumnim suglasnicima. Slabljenje napetosti prvoga od dvaju suglasnika u suglasničkome skupu jedna je od značajki čakavštine. Radi se o slabljenju napetosti najnapetijih šumnih suglasnika, okluziva i afrikata koji zatvaraju slog. Ono se može ostvariti unutar kategorije šumnika, zamjenom okluziva i afrikata frikativima; zamjenom okluziva i afrikata sonantima; potpunom redukcijom okluziva ili afrikata. Upitnik sadrži pet takvih primjera: *kluvko*, *maška*, *osto*, *polkova* i *vojka*.

kluvko ‘klupko’ (< *klup-ko*): zamjena afrikate sonantom; *maška* ‘mačka’ (< *mač-ka*): zamjena afrikate manje napetim frikativom; *osto* ‘ocat’ (< *oc-to*): zamjena afrikate manje napetim frikativom; *polkova* ‘potkova’ (< *pot-ko-va*): zamjena afrikate sonantom; *vojka* ‘vočka’ (< *voč-ka*): zamjena afrikate sonantom.

3.2.2 Općekajkavske jezične značajke najvišega razlikovnoga ranga

Oblici zamjenice kaj

Zamjenica *kaj* lingvistički je reprezentant kajkavskoga narječja. Kajkavskim se smatra pojava zamjenice *kaj* u nekom od svojih oblika u pojedinom govoru ili idiomu. Upitnik sadrži jedan takav primjer: *zakaj*.

zakaj ‘zašto’ (< *za + kaj).

Prva kajkavska jednadžba

Riječ je o jednakom refleksu jata i poluglasa (/ɛ/ > /ɛ̃/ < /ǝ̃/). Upitnik sadrži dva takva primjera: *bɛlajnɛk* i *vɛtɛr*.

bɛlajnɛk 'bjelanjak'; *vɛtɛr* 'vjetar' (< *vĕtĕrĭ).

Druga kajkavska jednadžba

Radi se o općehrvatskoj jednadžbi s posebnim rezultatom u kajkavskom narječju (/ɔ/ > /ɔ̃/ < /ǝ̃/). Upitnik sadrži dva takva primjera: *rɔka* i *sɔza*.

rɔka 'ruka' (< *rɔka); *sɔza* 'suza' (< *s za).

Kajkavska depalatalizacija

Pojava zahvaća osnovno kajkavsko /h/. Radi se o premetanju, odnosno metatezi njegovih sastavnica i to na kraju riječi i u sredini (/nj/ > /jn/). Upitnik sadrži tri takva primjera: *Frajno*, *kojn* i *kopajnɛ*.

Frajno 'Franjoš'; *kojn* 'konj' i *kopajn* 'kopanje'.

Protetsko /v/

Riječi koje počinju fonemom /u/ dobivaju obično ispred sebe protetsko /v/. Upitnik sadrži tri takva primjera: *vučiti*, *vujna* i *vumrjeti*.

vučiti 'učiti' (< *učiti*); *vujna* 'ujna' (< *ujna*); *vumrjeti* 'umrijeti' (< *vĕ mĕrĕtĭ).

Protetsko /h/

Protetsko /h/ u kajkavskom narječju dolazi ispred slogotvornoga /r/ te u pojedinačnim primjerima ispred inicijalnoga etimološkog /a/. Upitnik sadrži jedan takav primjer: *hrš*. *hrš* 'raž'.

Redukcija neakcentiranih samoglasnika (i slogova) Upitnik sadrži tri takva primjera: *jɛmpot*, *sim* i *tam*.

jɛmpot 'jedan put' (< *jedenpot*); *sim* 'ovamo' (< *simo*); *tam* 'tamo' (< *tamo*).

Mijenjanje artikulacije samoglasnika (promjena /o/ u /ɛ̃/)

Radi se o pojavi koja zahvaća sve imenice srednjega roda. Naime, u tih imenica u nominativu jednine mijenja se artikulacija fonema, odnosno dolazi do promjene fonema /o/ u /ɛ̃/. Upitnik sadrži tri takva primjera: *čɛlɛ*, *jokɛ* i *jutr*.

čɛlɛ 'čelo'; *jokɛ* 'oko'; *jutr* 'jutro'. Sekvencija /rj/ kao relikat palatalnoga /r/

Upitnik sadrži jedan takav primjera: *zorja*.

zorja 'zora'.

Prijedlog vu

Upitnik sadrži jedan takav primjera: *zorja*.

vu 'u' (< *vĕ)

3.3 Provođenje upitnika

Na temelju navedenoga korpusa, dakle precizno odabranih alijeteta, provedeno je istraživanje prepoznavanja najviših dokaznih vrijednosti za dokazivanje pripadnosti pojedinoga govora određenomu narječju. U radu je 20 čakavskih i 20 kajkavskih alijeteta dano ispitanicima, govornicima štokavskoga narječja na prepoznavanje. Ispitanici su bili birani nasumično; većinom su to bili studenti koji su porijeklom sa štokavskoga govornoga područja, odnosno s područja Dalmatinske zagore. Vodilo se računa o tome da su oba roditelja ispitanika rođena te da i danas žive na području Imotske krajine, prostoru koje pripada štokavskom narječju. Ispitanici su bili od 18 do 25 godina, oba spola.

Namjera je bila ustanoviti koliko pojedinci, odnosno studenti na temelju napisanoga mogu odrediti koji leksem pripada kojem narječju. Uz informaciju, poznaju li leksem ili ne te navođenje o kojem se narječju radi, ispitanici su trebali navesti i značenje leksema. Dobiveni rezultati uspoređeni su s njegovim standardnojezičnim ekvivalentom. Namjera je bila vidjeti koliko jedan napisani leksem kao reprezentant pojedinoga narječja može poslužiti pojedincu kao informacija. Ispitanici su znali da su u analizu uključena samo dva narječja, čakavsko i kajkavsko. Na temelju pojedinačnih leksema provedena je analiza. Upitnik je imao smjernice prikazane u **Tablici 1.**

Tablica 1. Upitnik

Rd.br.	LEKSEMI	POZNAVANJE LEKSEMA		ZNAČENJE LEKSEMA	PRIPADNOST NARJEČJU Č/K
		DA	NE		
1.					

Čakavski i kajkavski alijeteti navedeni su u upitniku jedan za drugim bez ikakvog reda. Kako su na prepoznavanje riječi dane samo u pisanom obliku, nije naveden naglasak. Osim ovoga, studenti su trebali odgovoriti i na pitanje poznaju li leksem ili ne. Odgovor ne, isključivao je daljnje ispunjavanje.

IV. REZULTATI I RASPRAVA

Analiza je napravljena na nekoliko razina. Prva je analiza stvarnog prepoznavanja značenja napisanih leksema na temelju njihovih (morfo) fonoloških značajki. Od ukupno 20 čakavskih leksema nitko od ispitanika nije prepoznao 5 leksema (*kadi*, *maša osto*, *vojka* i *žaja*), odnosno njih 25% dok od 20 kajkavskih leksema nitko nije prepoznao 4 leksema (*čelę hrš*, *jokę* i *kojn*) pa neprepoznavanje iznosi 20%. To pokazuje da u oba narječja postoji podjednak broj leksema koje studenti ne prepoznaju.

Što se tiče određivanja značenja tih leksema, dobivena je šarolika situacija. U **Tablici 2** i **Tablici 3** navedeni su čakavski i kajkavski leksemi, odnosno oni leksemi kod kojih nitko od ispitanika nije naveo pravo značenje. Prvo je naveden čakavski/kajkavski leksem, zatim pravo značenje toga leksema pa značenje leksema koje je naveo ispitanik (znak / označavao je da ispitanik nije naveo niti jedno značenje) te zatim postotak broja ispitanika, odnosno studenata koji su određivali to značenje.

Tablica 2. Određivanje značenja onih čakavskih leksema kod kojih nitko od ispitanika nije naveo pravo značenje

Čakavski leksem	Pravo značenje leksema	Značenje leksema koje je naveo ispitanik	Postotak broja studenata koji određuju značenje leksema
<i>vojka</i>	'vočka'	/	76,6%
		'ujak' ('ujac')	16,6%
		'uvijek'	6,6 %
<i>kadi</i>	'gdje'	/	70%
		'kad(a)'	18,3%
		'kamo'	11,6%
<i>maša</i>	'misa'	/	81,6%
		'mašna'	15%
		'uzvik '	1,6%
		'previše'	1,6%
<i>osto</i>	'ocat'	/	66,6%
		'ostao'	33,3%
<i>žaja</i>	'žeđ'	/	100%

Tablica 3. Određivanje značenja onih kajkavskih leksema kod kojih nitko od ispitanika nije naveo pravo značenje

Kajkavski leksem	Pravo značenje leksema	Značenje leksema koje je naveo ispitanik	Postotak broja studenata koji određuju značenje leksema
<i>čęļę</i>	'pčela'	/	80%
		'pčele'	15%
		'čela'	3,3%
		'crven'	1,6%
<i>hrš</i>	'raž'	/	75%
		'krš'	25%
<i>kojn</i>	'konj'	/	71,6%
		'koji'	28,3%
<i>jokę</i>	'oko'	/	100%

Analiza prepoznavanja svih leksema pokazat će se u sljedećim dvjema tablicama (**Tablici 4** i **Tablici 5**). Leksemi će biti navođeni prema stupnju prepoznavanja, od slabije prepoznatog do bolje prepoznatog leksema. Stoga će se iz tablica lijepo moći iščitati koji čakavski/kajkavski leksem studenti bolje prepoznaju.

Tablica 4. Prepoznavanje značenja čakavskih leksema

Čakavski leksem(i)	Broj studenata koji prepoznaju značenje leksema	Postotak broja studenata koji prepoznaju značenje leksema
<i>vojka</i>	0	0%
<i>kadi</i>	0	0%
<i>maša</i>	0	0%
<i>osto</i>	0	0%
<i>žaja</i>	0	0%
<i>zajik</i>	4	6,6%
<i>malinar</i>	5	8,3%
<i>počat</i>	6	10%
<i>polkova</i>	6	10%
<i>važgat</i>	8	13,3%
<i>jatra</i>	9	15%
<i>neč</i>	17	28,3%
<i>va</i>	17	28,3%
<i>jagla</i>	19	31,6%
<i>maška</i>	19	31,6%
<i>Vazam</i>	28	46,6%
<i>kluvko</i>	34	56,6%
<i>vazet</i>	35	58,3%
<i>zač</i>	42	70%
<i>čo</i>	44	73,3%

Tablica 5. Prepoznavanje značenja kajkavskih leksema

Kajkavski leksem(i)	Broj studenata koji prepoznaju značenje leksema	Postotak broja studenata koji prepoznaju značenje leksema
<i>čęę</i>	0	0%
<i>hrš</i>	0	0%
<i>kojn</i>	0	0%
<i>jokę</i>	0	0%
<i>jęmpot</i>	8	13,3%
<i>vu</i>	8	13,3%
<i>vujna</i>	8	13,3%
<i>kopajņę</i>	9	15%
<i>bęlajņek</i>	10	16,6%
<i>ręka</i>	10	16,6%
<i>sim</i>	10	16,6%
<i>jutrę</i>	22	36,6%
<i>vućiti</i>	25	41,6%
<i>sęza</i>	35	58,3%
<i>Frajno</i>	50	83,3%
<i>zakaj</i>	55	91,6%
<i>vumreći</i>	55	91,6%
<i>vęter</i>	58	96,6%
<i>tam</i>	59	98,3%
<i>zorja</i>	59	98,3%

Uzimajući u obzir rezultate dobivene u **Tablici 4** i **Tablici 5** može se izračunati i srednja vrijednost postotka broja studenata koji prepoznaju značenje prosječnog čakavskog/kajkavskog leksema. To predočuje **Tablica 6**.

Tablica 6. Određivanje srednje vrijednosti broja studenata koji prepoznaju značenje

	Čakavsko narječje	Kajkavsko narječje
Srednja vrijednost broja studenata koji prepoznaju značenje	24,39%	40,05%

Da bi se vidjelo jesu li dobiveni podaci statistički značajni, izvršit će se analiza pomoću hkvadrat testa (Vrdoljak, 2007: 207-213). Pri tome će poslužiti podaci (brojevi) dobiveni u **Tablici 4 i 5**.

Tablica 7. Izračunavanje hkvadrat testa - frekvencije prepoznavanja leksema

	Prepoznavanje	Neprepoznavanje	Ukupno
Čakavski leksem	293	907	1200
Kajkavski leksem	481	719	1200
Ukupno	774	1626	2400

Tablica 7a. Izračunavanje hkvadrat testa postupkom očekivane frekvencije

f_0	f_i	$f_0 - f_i$	$(f_0 - f_i)^2$	$\frac{(f_0 - f_i)^2}{f_i}$
293	387	-94	8836	22,83
907	813	94	8836	10,87
481	387	94	8836	22,83
719	813	-94	8836	10,87
$\sum \frac{(f_0 - f_i)^2}{f_i} = \chi^2 = 67,40$				

Ova se vrijednost hkvadrat testa uspoređuje s tabličnim podacima o distribuciji uzoraka hkvadrata ovisno o stupnjevima slobode. U ovom slučaju, broj stupnjeva slobode iznosi 1 za koju granična vrijednost distribucije hkvadrata na razini značajnosti od 5% iznosi približno 3,843. Budući da je dobivena vrijednost hkvadrat testom naših statističkih uzoraka od 67,40 znatno veća od tih 3,843,

zaključuje se da postoji statistički značajna razlika u frekvenciji prepoznavanja čakavskih i kajkavskih leksema. Drugim riječima, podaci izneseni u **Tablici 6** statistički su značajni te ih se uzima kao vjerodostojne rezultate ovog istraživanja.

Slijedi određivanje značenja leksema navedenih u **Tablici 4** i **Tablici 5** (izuzimajući one lekseme kod kojih nitko od ispitanika nije točno odredio značenje). To predočuju **Tablica 8** i **Tablica 9**. Navedene tablice imaju iste smjernice kao **Tablica 2** i **Tablica 3**.

Tablica 8. Određivanje značenja čakavskih leksema kod kojih je barem jedan ispitanik naveo pravo značenje

Čakavski leksem	PraPravo značenje leksema	Značenje leksema koje je naveo ispitanik	Postotak broja studenata koji određuju značenje leksema
<i>zajik</i>	'jezik'	'jezik'	6,6%
		'jedno'	3,3%
		/	90%
<i>malinar</i>	'mlin'	'mlin'	8,3%
		'mali'	16,6%
		'malina'	16,6%
		/	58,3%
<i>počat</i>	'početi'	'početi'	10%
		'pečat'	6,6%
		/	83,6%
<i>polkova</i>	'potkova'	'potkova'	10%
		/	90%
<i>važgat</i>	'upaliti'	'upaliti'	13,3%
		'ožgat'	6,6%
		'zapaliti'	5%
		/	75%
<i>jatra</i>	'jetra'	'jetra'	15%
		'jutro'	15%
		/	70%

Čista drugost, drugost od više njih kao informacija

<i>neč</i>	'nešto'	'nešto'	28,3%
		'ništa'	16,6%
		/	55%
<i>va</i>	'u'	'u'	28,3%
		'ide'	11,6%
		'íí'	5%
		/	55%
<i>jagla</i>	'igla'	'igla'	31,6%
		'magla'	3,3%
		/	65%
<i>maška</i>	'mačka'	'mačka'	31,6%
		'maska'	16,6%
		/	51,6%
<i>Vazam</i>	'Uskrs'	'Uskrs'	46,6%
		/	53,3%
<i>klupko</i>	'klupko'	'klupko'	56,6%
		/	43,3%
<i>vazet</i>	'uzeti'	'uzeti'	58,3%
		'oslobađanje'	3,3%
		'uzrok'	1,6%
		/	36,6%
<i>zač</i>	'zašto'	'zašto'	70%
		/	30%
<i>čo</i>	'što'	'što'	73,3%
		/	26,6%

Tablica 9. Određivanje značenja kajkavskih leksema kod kojih je barem jedan ispitanik naveo pravo značenje

Kajkavski leksem	Pravo značenje leksema	Određivanje značenja leksema	Postotak broja studenata koji određuju značenje leksema
<i>jęmpot</i>	'jedan put'	'jedan put'	13,3%
		'jednom'	3,3%
		'pot'	1,6%
		/	81,6%
<i>vu</i>	'u'	'u'	13,3%
		'uzvik'	28,3%
		'vuk'	1,6%
		/	56,6%
<i>vujna</i>	'ujna'	'ujna'	13,3%
		'vuna'	61,6%
		/	25%
<i>kopajęę</i>	'kopanje'	'kopanje'	15%
		'kopačke'	25%
		/	60%
<i>bęlajnęę</i>	'bjelanjak'	'bjelanjak'	16,6%
		'dernek'	1,6%
		/	55%
<i>řoka</i>	'ruka'	'ruka'	16,6%
		'rukom'	28,3%
		/	55%
<i>sim</i>	'ovamo'	'ovamo'	16,6%
		'ovdje'	8,3%
		'tamo'	8,3%
		'svim'	3,3%
		/	63,3%

Čista drugost, drugost od više njih kao informacija

<i>jutre</i>	'jutro'	'jutro'	36,6%
		/	63,4%
<i>vučiti</i>	'učiti'	'učiti'	41,6%
		'vući'	25%
		/	33,3%
<i>soza</i>	'suza'	'suza'	58,3%
		/	41,7%
<i>Frajno</i>	'Franjo'	'Franjo'	83,3%
		'trajno'	16,7%
<i>zakaj</i>	'zašto'	'zašto'	91,6%
		/	8,3%
<i>vumreći</i>	'umrijeti'	'umrijeti'	93,3%
		/	6,6%
<i>vjetar</i>	'vjetar'	'vjetar'	96,6%
		/	3,3%
<i>tam</i>	'tamo'	'tamo'	98,3%
		/	1,6%
<i>zorja</i>	'zora'	'zora'	98,3%
		/	1,6%

Drugi dio istraživanja, odnosi se na određivanje pripadnosti leksema pojedinom narječju hrvatskoga jezika. Uz one lekseme za koje su smatrali da ih prepoznaju, ispitanici su navodili i kojem narječju hrvatskoga jezika pripadaju. Važno je ponoviti da ispitanici nisu znali da se radi samo o čakavskim i kajkavskim leksemima pa su pogrešno prepoznavali i bilježili pojedine lekseme kao dio štokavskoga jezičnoga sustava.

Tablica 10. Određivanje pripadnosti čakavskoga leksema čakavskom narječju

Čakavski leksem(i)	Broj studenata koji prepoznaju pripadnost pojedinoga leksema čakavskom narječju	Postotak broja studenata koji prepoznaju pripadnost pojedinoga leksema čakavskom narječju
<i>zajik</i>	0	0%
<i>kadi</i>	0	0%
<i>osto</i>	0	0%
<i>malinar</i>	0	0%
<i>vojka</i>	1	1,6%
<i>počat</i>	2	3,3%
<i>polkova</i>	2	3,3%
<i>maša</i>	9	15%
<i>jatra</i>	10	16,6%
<i>neč</i>	10	16,6%
<i>važgat</i>	15	25%
<i>žaja</i>	16	26,6%
<i>va</i>	17	28,3%
<i>jagla</i>	19	31,6%
<i>kluvko</i>	36	60%
<i>maška</i>	38	63,3%
<i>vazet</i>	42	70%
<i>Vazam</i>	60	100%
<i>zač</i>	60	100%
<i>čo</i>	60	100%

Tablica 11. Određivanje pripadnosti kajkavskoga leksema kajkavskom narječju

Kajkavski leksem(i)	Broj studenata koji prepoznaju pripadnost pojedinoga leksema kajkavskom narječju	Postotak broja studenata koji prepoznaju pripadnost pojedinoga leksema kajkavskom narječju
<i>hrš</i>	0	0%
<i>roka</i>	0	0%
<i>jčmpot</i>	0	0%
<i>kopajn</i>	0	0%
<i>čelę</i>	1	1,3%
<i>bęljajņęk</i>	1	1,6%
<i>jokę</i>	1	1,6%
<i>vu</i>	5	8,3%
<i>vujna</i>	8	13,3%
<i>jutrę</i>	10	16,6%
<i>kojn</i>	15	25%
<i>vučiti</i>	17	28,3%
<i>soza</i>	20	33,3%
<i>Frajno</i>	26	43,3%
<i>zorja</i>	33	55%
<i>vumreți</i>	38	63,3%
<i>vețer</i>	49	81,6%
<i>zakaj</i>	60	100%
<i>tam</i>	60	100%
<i>sim</i>	60	100%

Uzimajući u obzir rezultate dobivene u **Tablici 10** i **Tablici 11** može se izračunati i srednja vrijednost postotka broja studenata koji prepoznaju pripadnost pojedinoga prosječnog čakavskog/kajkavskog leksema pojedinom narječju. To predočuje **Tablica 12**.

Tablica 12. Određivanje srednje vrijednosti broja studenata koji prepoznaju pripadnost pojedinoga leksema pojedinomu narječju

	Čakavsko narječje	Kajkavsko narječje
Srednja vrijednost broja studenata koji prepoznaju pripadnost pojedinoga leksema pojedinomu narječju	33,06%	33,6%

Od ukupno 20 kajkavskih leksema njih 4, odnosno 15% svi su ispitanici prepoznali kao dio kajkavskoga narječja. To su leksemi: *sim*, *tam* i *zakaj*. Od ukupno 20 čakavskih leksema isti je broj prepoznavanja pripadnosti leksema čakavskom narječju, njih 4, odnosno 15%. To su leksemi *čo*, *zač* i *Vazam*.

Tablica 13. Izračunavanje hkvadrat testa - frekvencije prepoznavanja pripadnosti leksema pojedinom narječju

	Prepoznavanje	Neprepoznavanje	Ukupno
Čakavsko narječje	397	803	1200
Kajkavsko narječje	404	796	1200
Ukupno	801	1599	2400

Tablica 13a. Izračunavanje hkvadrat testa postupkom očekivane frekvencije

f_0	f_i	$f_0 - f_i$	$(f_0 - f_i)^2$	$\frac{(f_0 - f_i)^2}{f_i}$
397	400,5	-3,5	12,25	0,03
803	799,5	3,5	12,25	0,02
404	400,5	3,5	12,25	0,03
796	799,5	-3,5	12,25	0,02
$\sum \frac{(f_0 - f_i)^2}{f_i} = \chi^2 = 0,09$				

Dobivena vrijednost hkvadrat testa naših statističkih uzoraka od 0,09 pokazuje da ne postoji statistički značajna razlika u frekvenciji prepoznavanja pripadnosti leksema pojedinom narječju..

ZAKLJUČAK

Provedeno je istraživanje prepoznavanja precizno odabranih čakavskih i kajkavskih alijeteta, odnosno najviših dokaznih vrijednosti za dokazivanje pripadnosti pojedinoga govora određenu narječju. Namjera je bila ispitati stupanj prepoznavanja značenja pojedinih čakavskih i kajkavskih leksema na temelju njihovih (morfo)fonoloških značajki i to izvan konteksta te može li se na temelju napisanoga odrediti koji leksem pripada kojem narječju. Osim toga provjeravalo se i razumijevanje (značenje) tih riječi. Htjelo se utvrditi koliko jedan leksem kao reprezentant pojedinoga narječja može poslužiti pojedincu kao informacija.

Rezultati su istraživanja pokazali da ispitanici jako loše prepoznaju značenja leksema obaju narječja.

Moguće je da je prepoznavanje otežavalo i to što su leksemi bili izolirani, izvan konteksta, ali i to što nisu bili izgovoreni (naglasak bi možda olakšao prepoznavanje). Iz ovoga proizlazi pretpostavka da bi rezultati zasigurno bili bolji kada bi se ispitalo značenje ovih leksema koji bi se ispitanicima izgovorili ili kada bi se svaki leksem našao u kontekstu. Stoga to može ostati predmet nekoga drugoga rada!

Najvažniji dio kulturne baštine hrvatskog naroda jest njegov jezik. On je temelj sveukupne hrvatske kulture i dokaz svijesti o pripadnosti jedinstvenom hrvatskom nacionalnom biću kroz čitavu povijest. Jezični identitet

jest dio nacionalnoga (etničkoga) identiteta stoga se ne smije zaboraviti i to da je jedna od bitnih sastavnica ukupnoga hrvatskoga jezičnoga identiteta njegova tronarječnost. Čakavsko, kajkavsko i štokavsko narječje čine veliko bogatstvo hrvatskoga jezika stoga je itekako važno da se može uspostaviti i komunikacija između govornika različitih narječja i njihovih dijalekata. Takav pozitivan pogled na hrvatski jezik, na narječja, dijalekte, skupine govora..., rezultirat će dijalekatskom snošljivošću što je itekako bitno za hrvatsku nacionalnu kulturu uopće.

Literatura

- Barac-Grum, V., Zečević, V. (1977). Problematika dijalekatskog miješanja. *Rasprave Instituta za jezik*, 3, 33-36.
- Belić, A. (1926-1927). Misli o prikupljanju dialekatskog materiala. *Južnoslovenski filolog*, 6, 1-10.
- Brozović, D. (1988). Čakavsko narječje. U D. Brozović i P. Ivić (ur.). *Jezik srpskohrvatski, hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski* (str. 80-90). Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“.
- Brozović, D. (1970b). Dijalekatska slika hrvatskosrpskoga jezičnog prostora. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 8, 5-32.
- Brozović, D. (1988). *Kajkavsko narječje*. U D. Brozović i P. Ivić (ur.). *Jezik srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*. (str. 90-99). Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“.
- Brozović, D. (1998). Čakavsko narječje. U M. Lončarić (ur.). *Hrvatski jezik* (str. 217-231). Opole: Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej.
- Damjanović, S. (2003). *Staroslavenski jezik*. Hrvatska sveučilišna naklada: Zagreb.
- Finka, B. (1973). Naputak za ispitivanje i obrađivanje čakavskih govora. U B. Finka (ur.). *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 3 (str. 5-77). Zagreb: JAZU.
- Hraste, M. (1960). Metodologija ispitivanja naših dijalekata. *Jezik*, 3-4, 71-81.
- Kurtović, I. (2003). *Fonološki opis mjesnih govora čakavskih mjesta koja gravitiraju Zadru, Šibeniku i Splitu*. Magistarski rad. Zagreb.
- Lisac, J. (2003). *Hrvatska dijalektologija 1. Hrvatski dijalekti i govori štokavskog narječja i hrvatski govori torlačkog narječja*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Lončarić, M. (1996). *Kajkavsko narječje*. Zagreb: Školska knjiga.
- Lukežić, I. (1998). *Govori Klane i Studene*, 1, Crikvenica: Libellus.

- Moguš, M. (1973). Fonološki kriteriji za određivanje čakavskog narječja. *Radovi Zavoda za slavensku filologiju*, 13, 23-36.
- Moguš, M. (1977). *Čakavsko narječje. Fonologija*. Zagreb: Školska knjiga.
- Šojat, A. (1981). Čakavske osobine u jugozapadnim kajkavskim govorima. U B. Finka i M. Moguš (ur.). *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 5 (str. 151-167). Zagreb: JAZU.
- Tomelić Ćurlin, M. (2008). *Fonologija i morfologija govora središnjeg područja poluotoka Pelješca*. Doktorska disertacija: Zagreb.
- Tomelić Ćurlin, M., Runjić-Stoilova, A. (2010). Prozodijska obilježja splitske čakavštine kroz tri generacije. *Prostor i vrijeme u jeziku: Jezik u prostoru i vremenu*. 247-248. Zagreb – Osijek: HDPL i FF Sveučilišta JJ Strossmayera.
- Vrdoljak, B. (2007). *Vjerojatnost i statistika*. Građevinsko-arhitektonski fakultet Sveučilišta u Splitu. Split.

Prilog 1. Rječnik čakavskih i kajkavskih leksema korištenih u istraživanju

Kratice

adj. - pridjev	m - muški rod
adv. - prilog	n - srednji rod
ČA - čakavski alijetet	pf. - svršeni glagol
f - ženski rod	pl. tant. - pluralia tantum
impf. - nesvršeni glagol	praep. - prijedlog
KA - kajkavski alijetet	pron. - zamjenica

bělajņek m - bjelanjak (KA)

čęļę n - čelo (KA)

čo pron. - što (ČA) **Frajno** m - Franjo (KA) **hrš** m - raž (KA)

jagla f - igla (ČA)

jatra f - jetra (ČA)

jęmpot adv. - jedan put (KA)

jokę n - oko (KA) **jutrń** - jutro (KA) **kadi** adv. - gdje (ČA) **kluvko** n - klupko (ČA) **kojn** m - konj (KA)

kopajņę n - kopanje (KA) **malinar** m - mlinar (ČA) **maša** f - misa (ČA)

maška f - mačka (ČA) **neč** pron. - nešto (ČA) **osto** m - ocat (ČA)

počat pf. - početi (ČA) **polkova** f - potkova (ČA) **ręka** f - ruka (KA)

sim adv. - ovamo (KA)

soza f - suza (KA) **tam** adv. - tamo (KA) **va** praep. - u (ČA)

Vazam m - Uskrs (ČA) **vazet** pf. - uzeti (ČA) **važgat** pf. - upaliti (ČA) **vęter**
m - vjetar (KA) **vojka** f - vočka (ČA)
vu praep. - u (KA) **vučiti** impf. - učiti (KA) **vujna** f - ujna (KA)
vumreći pf. - umrijeti (KA)
zač adv. - zašto (ČA) **zajik** m - jezik (ČA) **zakaj** adv. - zašto (KA) **zorja** f
- zora (KA)
žaja f - žed (ČA)

Marijana TOMELIĆ ĆURLIN
Anita RUNJIĆ-STOILOVA

PURE OTHERNESS, OTHERNESS
FROM OTHERS AS INFORMATION

In the literature on dialectology, the book entitled *The Chakavian Dialect: Phonology* (1977) by M. Moguš is among the most relevant. In it, Moguš provides a brief introductory overview of the dialectological criteria that are of importance for researching specific types of speech patterns. By introducing the term *alijetet* (pure otherness), which signifies otherness from all other systems, and *alteritet* (alterity), which signifies otherness of the other of two (but not all of them), Moguš established the basic criteria for the classification of particular speech patterns into dialects of the same language. The criterion of otherness was the starting point for the analysis in this paper, the purpose of which is to present the highest evidential values for proving that a certain speech patterns belongs to a certain dialect.

Key words: *pure otherness, alterity, Chakavian dialect, Kajkavian dialect*

UDK: 811.131.1'243:371.3(497.16)

Izvorni naučni rad

Gordana BOJIĆIĆ (Nikšić)

Filozofski fakultet – Nikšić

bgole81@yahoo.com

GRAMATIČKA KOMPETENCIJA I POJMOVI EKSPPLICITNOG I IMPLICITNOG GRAMATIČKOG ZNANJA

U radu ćemo ukazati na značaj koji savremena istraživanja u oblasti obrazovne lingvistike i teorije učenja i usvajanja stranih jezika pripisuju gramatičkoj kompetenciji. Naime, iako su se tokom razvoja glotodidaktike javljali stavovi da gramatici nema mjesta u nastavi i učenju jezika, drugu polovinu XX vijeka obilježila su istraživanja koja su jasno ukazala da učenici moraju posjedovati znanje o jeziku koji uče i pravilima njegove upotrebe, ali najvažnije od svega, moraju biti u stanju da ta svoja znanja primijene u komunikaciji na stranom jeziku. Tačnije, pored eksplicitnog poznavanja gramatičkih pravila, moraju posjedovati i implicitno znanje koje se odnosi na ispravnu upotrebu gramatičkih pravila u svakodnevnoj komunikaciji.

U radu ćemo definisati pojmove gramatičke kompetencije, implicitnog i eksplicitnog gramatičkog znanja. Zatim ćemo analizirati rezultate dobijene testiranjem koje je sprovedeno u 25 osnovnih škola u Crnoj Gori kako bismo utvrdili u kojoj su mjeri učenici ovladali gramatičkim strukturama i na receptivnom i na produktivnom planu. Drugim riječima, testirano je eksplicitno i implicitno znanje gramatike italijanskog jezika učenika završnog razreda osnovne škole u Crnoj Gori. Krajnji rezultat istraživanja predstavlja izrada gramatičkih deskriptora na osnovu najfrekventnijih gramatičkih struktura koje su sadržane u nastavnom planu i programu za italijanski jezik u osnovnim školama Crne Gore na nivou A2.

Ključne riječi: *gramatika, gramatička kompetencija, eksplicitno gramatičko znanje, implicitno gramatičko znanje*

Nastava gramatike je oduvijek imala važnu ulogu u nastavi i učenju stranih jezika. Dugo se poznavanje nekog jezika poistovjećivalo sa poznavanjem gramatičkih pravila. Ne samo da se gramatika smatrala osnovnim jezičkim elementom koji je trebalo da bude predavan i naučen, već se smatralo i da je za učenike dovoljno da poznaju gramatiku ukoliko žele da nauče strani jezik (Rutherford 1987, Tanović 1978). Centralna uloga gramatike u nastavi stranih jezika ostala je nepromijenjena sve do dvadesetih godina XX vijeka, kada su nastala brojna istraživanja koja su preispitivala njen značaj u procesu učenja i usvajanja drugog ili stranog jezika. Međutim, i pored osporavanja njenog značaja u usvajanju drugog i stranih jezika, savremena istraživanja u okviru teorije usvajanja drugog jezika navode na zaključak da gramatička kompetencija predstavlja važan faktor u procesu učenja maternjeg i stranih jezika. Naime, bez adekvatnih gramatičkih znanja, ne može se očekivati da će učenik biti u stanju da ostvari komunikaciju na stranom jeziku.

Da bismo govorili o gramatičkom znanju učenika, moramo prije svega definisati pojam gramatičke kompetencije. Prve definicije gramatičke kompetencije kao elementa komunikativne kompetencije javljaju se u drugoj polovini XX vijeka.

Lado (1961) je predložio model na osnovu kojeg jezičko znanje obuhvata tri dimenzije poznavanja jezika: fonologiju, strukturu i vokabular. Polazilo se od pretpostavke da je učenik koji zna jezik sposoban da pokaže svoje znanje iz ove tri oblasti u okviru osnovne četiri jezičke vještine. Gramatičko znanje se sastojalo samo od morfosintaktičke forme. Carroll (1968: 48) je proširio Ladov model, tako da definiše jezičku kompetenciju u smislu fonologije i ortografije, gramatike i leksikona. Gramatička kompetencija obuhvata i morfosintaktičke i semantičke komponente gramatike, dok leksička kompetencija obuhvata morfeme, riječi i idiome sa jedne, i semantičke i gramatičke komponente leksikona sa druge strane. Carroll je ovdje ukazao na preklapanje forme i značenja u kontekstu upotrebe jezika. Povezujući gramatičko znanje sa upotrebom, Carroll redefiniše jezičko znanje kao stepen u kojem učenik može da pokaže svoja znanja u upotrebi fonologije, ortografije, gramatike i leksikona dok se služi nekom od jezičkih vještina u komunikaciji na jeziku koji uči ili usvaja.

Canale i Swain (1980) definišu gramatičku kompetenciju kao poznavanje fonoloških, leksičkih, sintaktičkih i semantičkih pravila i predlažu model gramatičke kompetencije koji obuhvata leksičko-gramatičke i semantičko-gramatičke karakteristike jezika. Na osnovu tog modela, Bachman i Palmer (1996), opisujući znanje jezika, definišu gramatičko znanje kao poznavanje vokabulara, sintakse i fonologije/ ortografije na nivou sintagme i rečenice, dok tekstualno znanje obuhvata poznavanje kohezije, retoričke organizacije i konverzacijske organizacije na nadrečeničnom i diskursnom nivou.

Pichiassi (1999: 212) smatra da se gramatička kompetencija ogleda u poznavanju gramatičkih karakteristika i struktura nekog jezika i sposobnosti njihove upotrebe. Drugim riječima, gramatička kompetencija je sposobnost učenika da razumije i iskaže značenja kroz produkciju i prepoznavanje ispravnih rečenica a ne sposobnost memorisanja i ponavljanja samih jezičkih pravila. Sličnu definiciju nam nudi i Brugè (2005: 42). Za autorku gramatička kompetencija predstavlja usvojeno znanje o principima i pravilima koja uređuju nivo zvuka, riječi, rečenice i značenja. Takva kompetencija se manifestuje kroz sposobnost učenika da stvara rečenice koje spadaju u gramatiku jezika koji se uči.

Najpotpuniju definiciju nudi nam Larsen-Freeman (1991: 281) koja definiše gramatičko znanje kroz tri dimenzije: jezičku formu, semantičko značenje i pragmatičku upotrebu. Jezička forma podrazumijeva morfologiju (kako se riječi grade) i sintaktičke obrasce (kako se riječi međusobno povezuju). Ova dimenzija se prvenstveno odnosi na tačnost. Dimenzija značenja opisuje značenje koje prenosi leksička ili leksičko-gramatička struktura, i odnosi se na smislenost jezičkog iskaza. Upotreba se odnosi na leksičko-gramatičke izbore koje govornik pravi kako bi ostvario odgovarajuću komunikaciju u datom kontekstu. Pragmatička upotreba opisuje kako i kada se neki jezički oblik koristi u datom kontekstu umjesto drugog oblika, posebno ukoliko oba oblika prenose gotovo identično ili slično značenje. Purpura (2004: 59) smatra da je pri utvrđivanju nivoa gramatičkog znanja upravo dimenzija upotrebe najteža za provjeru, jer ne možemo znati da li učenik posjeduje znanje o različitim oblicima koji prenose isto značenje a u datom kontekstu je odabrao samo jedan od njih, ili je oblik koji je upotrijebio jedini koji mu je poznat.

Svi navedeni autori ističu da gramatika obuhvata dimenziju forme i značenja i da se može testirati na rečeničnom i diskursnom nivou. O tome je potrebno voditi računa prilikom sastavljanja bilo kog gramatičkog testa jer ne bismo smjeli testirati poznavanje pravila ili poznavanje građenja obrazaca, već njihovu stvarnu upotrebu (Purpura, 2004: 81).

Jasno je da će se nivo gramatičke kompetencije utvrđivati na jezičkim testovima. Međutim, potrebno je utvrditi da li provjeravamo eksplicitno ili implicitno poznavanje gramatike, ili pak oba. Da bismo uvidjeli razliku, potrebno je razjasniti pojmove implicitnog i eksplicitnog znanja o jeziku.

Pojmovi koji su nastali u okviru istražavanja na polju eksperimentalne psihologije, u teoriju o usvajanju jezika ušli su zahvaljujući Krashenu (De Graaff, Housen, 2009: 732) po kojem se implicitni procesi vezuju za usvajanje maternjeg i drugog jezika a eksplicitni procesi za učenje stranog jezika.

Implicitno znanje gramatike (Ellis 2003: 105) jeste znanje koje se dokazuje kroz usmenu i pisanu produkciju u komunikaciji, i ne podrazumijeva

sposobnost učenika da objasni gramatička pravila. Učenik gotovo da nije svjestan onoga što uči (De Keyser 2003: 314). Za Hulstijna (2002: 193) implicitno učenje kao nesvjesna i neplanirana aktivnost zahtijeva stalno izlaganje stranom jeziku. Iz tog razloga, u kontekstu učenja italijanskog kao stranog, a ne drugog jezika, teško je govoriti o implicitnom znanju gramatike.

EksPLICITNO znanje predstavlja svjesno znanje gramatičkih oblika i njihovih značenja, odnosno osposobljenost učenika da iskaže pravilo upotrebe gramatičke strukture, i najčešće podrazumijeva upotrebu metajezika (Doughty, Williams, 2009a: 232). EksPLICITNO učenje je svjesniji i kontrolisaniji proces, te je stoga podložniji nastavi nego implicitno učenje.

S druge strane, implicitna nastava predstavlja model u kojem se učenik izlaže gramatičkim strukturama i značenjima i od njega se očekuje da ih kasnije upotrijebi, pri čemu nastavnik ne pruža nikakva objašnjenja o funkcionisanju jezičkog sistema. EksPLICITNA nastava, naprotiv, uključuje objašnjenja o jezičkim strukturama i pravilima njihove upotrebe.

Modeli implicitne nastave gramatike zasnivaju se prije svega na načelima vezanim za usvajanje gramatike maternjeg jezika: jezik se usvaja kroz izlaganje učenika ciljnom jeziku, komunikaciju sa nastavnicima, drugim učenicima i sagovornicima bez ikakve svjesne aktivnosti usmjerene na nastavu gramatike. Krashen (1981, 1982, 1985), glavni zagovornik implicitne nastave, ističe da se gramatika, odnosno jezik uopšte, najbolje uči ukoliko se učeniku obezbijedi adekvatan input, a ne kroz objašnjenja, jezička vježbanja ili korekciju gramatičkih grešaka. Učenje i usvajanje jezika su dva različita procesa: usvajanje predstavlja prirodnu internalizaciju jezičkih formi i značenja kroz izlaganje ciljnom jeziku, dok učenje predstavlja svjesno razumijevanje i primjenu pravila koja učeniku prenesu nastavnik ili udžbenik. Krashen smatra da nema transfera iz učenja u usvajanje, odnosno da naučena pravila nikada ne mogu voditi ka implicitnom znanju jezika (Pichiassi, 1999: 170).

Međutim, brojna istraživanja sprovedena u sredinama u kojima su učenici usvajali drugi a ne strani jezik ukazala su na nedostatak implicitne nastave, odnosno pokazalo se da izloženost ciljnom jeziku sama po sebi nije dovoljna da bi se postigli viši nivoi komunikativne kompetencije na ciljnom jeziku (Doughty, Williams, 2009: 2). U tom smislu, zaključuje se da je u formalnom kontekstu nastave stranog jezika neophodna eksPLICITNA komponenta u komunikativnoj nastavi ili nastavi zasnovanoj na zadacima jer se samo na taj način dostižu željeni nivoi gramatičke tačnosti (Ur, 2011: 511, De Graaff, Housen 2009: 733).

Već smo ranije istakli da cilj nastave gramatike treba da bude osposobljavanje učenika za jezičku produkciju koja sadrži tačno upotrijebljene gramatičke strukture, odnosno, razvijanje implicitnog znanja (Ur, 2011: 507).

Osnovno pitanje jeste da li eksplicitna nastava doprinosi dostizanju ovog cilja, i da li su implicitno i eksplicitno znanje na neki način povezani?

Mogući odnosi između implicitnog i eksplicitnog znanja o gramatici mogu se izraziti na tri načina: veza između ova dva znanja ne postoji, postoji slaba veza i postoji jaka povezanost između ove dvije vrste znanja (De Graaff i Housen 2009: 734).

Krashen iznosi stav da između implicitnog i eksplicitnog znanja ne postoji nikakva veza i da eksplicitna znanja neće biti pohranjena u implicitni sistem jezičkih znanja. Implicitno znanje nije moguće razvijati kroz nastavu a eksplicitno znanje stečeno kroz nastavu igra veoma malu ulogu u upotrebi stranog jezika i razvijanju komunikativne kompetencije.

Hipoteza o slaboj povezanosti ove dvije vrste znanja posmatra ih kao zasebne sisteme. Nastava gramatike ne može direktno uticati na implicitno znanje, a eksplicitna znanja ne mogu prerasti u implicitna (iako može doći do automatizacije), mada mogu pomoći učeniku da razvija svoje implicitno znanje tako što će primijetiti razlike između struktura prisutnih u inputu i struktura koje je upotrijebio u jezičkoj produkciji na stranom jeziku. Transfer iz eksplicitnog u implicitno znanje zavisice od sposobnosti i spremnosti učenika da novu gramatičku strukturu integriše u sopstveni jezički sistem (De Graaff, Housen, 2009: 734; Ur, 2011: 512).

Ulogu eksplicitnog znanja prilikom usvajanja stranog jezika detaljno je predstavio Ellis (1997: 123). Input može biti usvojen, odnosno postati *intake* samo ukoliko učenik „primijeti“ novu gramatičku strukturu. Tek nakon toga jezička forma postaje dio međujezika pod uslovom da učenik uspije, putem procesa poređenja, da uvidi razliku u odnosu na trenutni međujezik. Ukoliko se radi o pojedinačnim riječima ili kraćim formulama, učenje može da se odvija i implicitnim putem jer nema većih poteškoća. Ukoliko je riječ o složenim strukturama ili sistemu pravila, proces postaje složeniji. U tom slučaju eksplicitno znanje stečeno putem fokusiranja na formu može pomoći razvoju implicitnog znanja.

DeKeyser (2009: 56) smatra da sigurno može biti, i da često dolazi do direktnog transfera iz eksplicitnog u implicitno znanje. Takav transfer se postiže vježbanjem. Učenici kroz nastavu počinju prvo da razvijaju eksplicitno znanje o jeziku (kroz eksplicitnu prezentaciju pravila i jezičke vježbe) zatim to znanje obrađuju i automatizuju (kroz komunikativne vježbe) sve dok eksplicitno znanje ne preraste u implicitno (De Graaff i Housen, 2009: 734).

Ellis (2008: 880–881) navodi rezultate istraživanja koja jasno ukazuju da učenici koji su bili izloženi nekom vidu eksplicitne nastave, na testiranjima postižu bolje rezultate od učenika kojima nijesu pružana objašnjenja o gramatičkim strukturama, koji nijesu dobijali korektivnu povratnu informaciju i sl.

Ovaj podatak je posebno važan za kontekst učenja stranog a ne maternjeg ili drugog jezika gdje učenici jedini kontakt sa stranim jezikom ostvaraju dva do tri puta nedjeljno u učionici.

Pomenuta istraživanja potvrđuju hipotezu da svjesno razmišljanje o jezičkoj formi i jezičke vježbe koje mu uslijede, olakšavaju prelazak sa eksplicitnog poznavanja pravila na implicitno, automatsko poznavanje i upotrebu jezika.

Kako se ova razlika reflektuje na jezičko testiranje i utvrđivanje gramatičke kompetencije? Već smo istakli da gramatika obuhvata dimenziju forme i značenja i da može biti testirana na nivou rečenice i teksta. Purpura (2004: 81) ističe da je teško testirati zasebno komponente gramatičkog znanja, jer su one tijesno povezane u jezičkoj upotrebi, tako da se najčešće na testu mjeri više komponenti istovremeno. Međutim, poželjno je navesti koju komponentu gramatike pokušavamo izmjeriti. U svakom slučaju, gramatički test ne treba da testira poznavanje pravila ili poznavanje građenja obrazaca, već njihovu stvarnu upotrebu.

Za Dimitrijevića (1999: 135) cilj testa gramatike jeste da utvrdi „u kom stepenu učenik može da manipulise, receptivno i produktivno, rečeničnim obrascima, da li ume da razume, prepozna i sam sastavi gramatički korektnu rečenicu, sačinjenu od onih elemenata koji su bili prezentirani i uvežbavani, odnosno da li je u stanju da razume i da se produktivno koristi onim što bismo uslovno mogli da nazovemo osnovnim rečeničnim obrascima ili obrascima koje određena situacija zahteva.“

Ukoliko smo se složili da provjera gramatičke kompetencije treba da obuhvati i formu i značenje u kontekstu, postavlja se pitanje izbora gramatičke građe na testu. Harris (1969: 25) autorima testa nudi jednostavnu sugestiju: test treba da obuhvati potpunu listu struktura koje su predavane tokom kursa, a svakoj strukturi u testu treba posvetiti jednaku pažnju koju je imala tokom nastave. Ovo bi bila polazna tačka u izboru gramatičke građe, dok Dimitrijević (1999: 138) dodaje i sljedeće smjernice: važnijim gramatičkim konstrukcijama (gdje učenici prave češće i veće greške, za čiju je nastavu utrošeno više vremena i kojima se pridaje veća pažnja) potrebno je posvetiti više prostora u testu, nego strukturama koje su rjeđe u upotrebi i čija pogrešna upotreba ne dovodi do većih nesporazuma te im je stoga i tokom nastave posvećivano manje pažnje i vremena.

Kada odredimo koje će gramatičke strukture biti obuhvaćene testom, potrebno je odlučiti da li želimo testirati implicitnu ili eksplicitnu gramatičku kompetenciju. Eksplicitno testiranje gramatike podrazumijeva testiranje gramatičkog znanja, odnosno testiranje gramatike nezavisno od ostalih jezičkih vještina (Rea-Dickins, 2001: 254). Takvi su npr. zadaci višestrukog ili dvo-

strukog izbora, zadaci dopunjavanja, prepoznavanje i korekcija grešaka i sl. Ovi zadaci su korisni kako bismo uvidjeli da li su učenici u stanju da primijene gramatičke oblike u kontekstu u kojem se ne zahtijeva spontana upotreba jezika. Međutim, na taj način ne možemo znati da li su učenici u potpunosti usvojili gramatičku građu i da li su u stanju da je automatizovano upotrebe u spontanoj komunikaciji, bilo usmenoj ili pismenoj. Stoga je potrebno u test uključiti i zadatke kroz koje se od učenika traži spontana upotreba gramatičkih oblika, odnosno, potrebno je testirati implicitno znanje. Implicitno testiranje gramatike odnosi se na testiranje i provjeru gramatičkih znanja u sklopu neke jezičke vještine (npr. govora ili pisanja). Takav vid zadataka predstavljaju zadaci pismene ili usmene produkcije na stranom jeziku. Njih ne možemo nazvati strogo gramatičkom provjerom znanja, budući da oni pored gramatike uključuju i niz drugih kompetencija.

U našem istraživanju pokušali smo da testiramo i eksplicitno i implicitno gramatičko znanje učenika u Crnoj Gori po završetku osnovne škole. Strukture koje su obuhvaćene testom, odabrane su na osnovu nastavnog programa za italijanski jezik za osnovne škole u Crnoj Gori.

Prije svega, potrebno je naglasiti da se italijanski jezik u osnovnim školama Crne Gore izučava kao drugi strani jezik, u trećem ciklusu, od sedmog do devetog razreda. Na kraju nastavnog ciklusa, učenici bi trebalo da postignu nivo A2 u skladu sa Zajedničkim evropskim referentnim okvirom. Moramo, takođe, podsjetiti da je 2005. godine u Crnoj Gori izvršena reforma školskog sistema i tom prilikom je nastavni program za italijanski jezik znatno rastećen po pitanju gramatičkih struktura. Tako su, iz tadašnjeg programa, eliminisane sledeće gramatičke strukture: *trapassato prossimo*, *passato remoto*, *condizionale passato*, *infinitiv*, *gerund* i *particip* i sva vremena u konjunktivu. Reformom je crnogorski nastavni program usklađen sa programima za italijanski jezik koji se na nivou A2 primjenjuju u školama u Italiji i Evropi uopšte. Sadašnji nastavni program¹ za italijanski jezik za osnovne škole u Crnoj Gori predviđa sljedeće gramatičke strukture: imenice: rod i broj; lične, prisvojne, pokazne, neodređene zamjenice i zamjenice u funkciji direktnog i indirektnog objekta; neodređeni, određeni i partitivni član, opisne, prisvojne i neodređene pridjeve, brojeve, komparaciju pridjeva; indikativ prezenta, imperativ, indikativ perfekta (*passato prossimo*), indikativ imperfekta, futur I, kondicional sadašnji, priloge, predloge, predložke izraze i predloge spojene sa određenim članom, veznike i rječice *ci* i *ne*.

¹ *Izborni predmeti. Predmetni programi: engleski, francuski, ruski, italijanski, njemački jezik VII, VIII i IX razred devetogodišnje osnovne škole*, Podgorica, Zavod za školstvo, 2005.

Da bismo ostvarili naš cilj, odnosno utvrdili gramatičku kompetenciju crnogorskih učenika koji uče italijanski jezik, koristili smo kvantitativne i kvalitativne metode. Pošli smo od hipoteze da u crnogorskim školama preovladava oslanjanje na tradicionalni gramatičko-prevodni metod koji se zasniva na eksplicitnom znanju. Iz tog razloga, pretpostavili smo da će učenici na testu pokazati visok nivo eksplicitnog, ali ne i implicitnog znanja, odnosno da učenici neće biti u stanju da naučene strukture primijene u slobodnoj, u našem slučaju pismenoj, komunikaciji. Takođe smo pretpostavili da pojedine strukture najveći broj učenika neće usvojiti, budući da je nastavni program za osnovne škole na nivou A2 u izvjesnoj mjeri obimniji u odnosu na programe koji se koriste u školama za izučavanje italijanskog kao stranog jezika u Italiji.

Testiranje je sprovedeno na heterogenom uzorku u odjeljenjima 25 osnovnih škola u Crnoj Gori i njime je obuhvaćeno 547 učenika devetog razreda iz jedanaest gradova. Analizom i selektovanjem dobijenih rezultata, kao i njihovom statističkom obradom, došli smo do nivoa bazične gramatičke kompetencije na nivou A2.

Test se sastojao od pet vježbanja. Prvo vježbanje imalo je za cilj da provjeri znanje učenika kada je riječ o pridjevima, imenicama i njihovoj kongruenciji. U drugom vježbanju, koje je obuhvatilo najveći broj vrsta riječi, akcenat smo stavili na članove, predloge i zamjenice. Treća i četvrta vježba su osmišljene tako da se provjere znanja učenika u vezi sa glagolskim vremenima i načinima koji su predviđeni nastavnim programom u osnovnoj školi. Posljednje, peto vježbanje na testu podrazumijevalo je izradu sastava na zadatu temu. Cilj ovog zadatka je bio da provjerimo implicitno znanje gramatike, odnosno da li su učenici u stanju da svoja gramatička znanja primijene i u komunikaciji na italijanskom jeziku.

Svakim pitanjem na testu obuhvaćena je određena gramatička struktura, povezana sa jezičkom funkcijom. Na osnovu rezultata na testu, izdvojili smo četiri grupe gramatičkih struktura: gramatičke strukture koje učenik *ne zna da koristi*; gramatičke strukture koje učenik *uglavnom ne zna da koristi*; gramatičke strukture koje učenik *uglavnom zna da koristi* i *gramatičke strukture koje učenik odlično zna da koristi*.

U prvu kategoriju svrstali smo pitanja na koja je tačno odgovorilo manje od 25% učenika i na taj način stekli uvid u strukture koje učenici ne znaju da upotrebljavaju. Ukoliko je na pitanje tačan odgovor ponudilo između 25 i 50% ispitanika, smatrali smo da učenici uglavnom ne znaju da koriste određenu gramatičku strukturu. Na isti način smo ustanovili da učenici uglavnom znaju da koriste ciljnu strukturu ukoliko je na pitanje kojim se ista testira tačno odgovorilo 50 do 75% testiranih učenika. Na kraju, ukoliko je na pitanje tačno odgovorilo između 75 i 100% učenika, smatrali smo da učenici odlično

znaju da upotrebljavaju odgovarajuću gramatičku strukturu. Na taj način smo utvrdili očekivane ishode učenja gramatike italijanskog jezika na nivou A2 i definisali gramatičke deskriptore za crnogorske učenike koji uče italijanski jezik u osnovnoj školi.

Deskriptori predstavljaju obilježja koja karakterišu jezičku kompetenciju, odnosno koja uvode zajedničke nivoe kompetencije određenog nivoa. Drugim riječima, deskriptori predstavljaju kriterijume za praćenje postignuća o učenju jezika koji se upotrebljavaju za izradu mjerljivih evaluacionih kriterijuma. Oni treba da odražavaju globalnu sliku aktivnosti zbog cjelokupnog uvida, a opisi u njima sadržani treba da budu kratki i jasni, formulisani na način da favorizuju napredak u učenju (ZERO, 2003: 39). Da bismo došli do gramatičkih deskriptora, gramatičke oblike smo povezali sa njihovim kontekstom upotrebe, odnosno komunikativnim funkcijama. U našem slučaju, slijedili smo Angoffovu (Manual, 2009: 58) preporuku da znanja minimalno osposobljenog učenika definišemo deskriptorom „zna da“.

Gramatičke deskriptore smo, dakle, dobili na osnovu gore pomenute podjele u četiri kategorije. Na taj način smo došli do zaključka da po završetku osnovne škole u Crnoj Gori, učenik na receptivnom planu:

- o *ne zna da koristi*:
 - indikativ imperfekta da iskaže radnju koja je bila u toku u određenom trenutku u prošlosti;
 - buduće vrijeme *futuro semplice* da izrazi nesigurnost, pretpostavku ili sumnju;
 - *condizionale semplice* da iskaže mišljenje, sumnju ili da da savjet;
- o *uglavnom ne zna da koristi*:
 - množinu opisnih pridjeva pridjeve koji se u jednini završavaju na –e kako bi opisao osobe, mjesta, predmete i sl.;
 - upitne zamjenice kako bi izrazio pitanje;
 - prisvojne pridjeve i zamjenice da izrazi pripadanje;
 - indikativ prezenta glagola *sapere* i *conoscere* da ukaže na poznavanje lica ili sposobnost obavljanja određene radnje;
 - buduće vrijeme *futuro semplice* da izrazi radnje ili događaje koji će se dogoditi u budućnosti;
 - *condizionale semplice* u cilju učtivog obraćanja;
 - imperativ da izrazi naredbu, opomenu ili zabranu;
 - infinitiv glagola nakon bezličnih izraza sa glagolom *essere*;
 - nepravde predloge kao što su npr. *attraverso*, *contro*, *dentro*, *dietro*, *dopo*, *presso*, *senza*, *sopra*, *sotto* da bi iskazao odnose u vremenu i prostoru;
- o *uglavnom zna da koristi*:

- opisne pridjeve koji se u jednini završavaju na -o kako bi opisao osobe, mjesta, predmete i sl.;
- jedninu opisnih pridjeva koji se u jednini završavaju na -e kako bi opisao osobe, mjesta, predmete i sl.;
- nenaglašene lične zamjenice u funkciji direktnog objekta prilikom ljubaznog ophođenja;
- indikativ prezenta glagola da iskaže i opiše radnje u sadašnjosti;
- indikativ prezenta nepravilnih glagola da iskaže i opiše radnje u sadašnjosti;
- bezlične oblike pravilnih i nepravilnih glagola u prezentu indikativa da ukaže na neodređenost vršioca radnje;
- indikativ prošlog vremena *passato prossimo* pravilnih glagola kako bi iskazao radnje koje su se desile u prošlosti a imaju veze sa sadašnjim trenutkom;
- indikativ prošlog vremena *passato prossimo* glagola kretanja kako bi iskazao radnje koje su se desile u prošlosti a imaju veze sa sadašnjim trenutkom;
- indikativ prošlog vremena *passato prossimo* nepravilnih glagola kako bi iskazao radnje koje su se desile u prošlosti a imaju veze sa sadašnjim trenutkom;
- indikativ prošlog vremena *passato prossimo* povratnih glagola kako bi iskazao radnje koje su se desile u prošlosti a imaju veze sa sadašnjim trenutkom;
- indikativ prošlog vremena *passato prossimo* kako bi iskazao radnju koja prekida drugu radnju koja je u toku;
- konstrukciju *stare + gerundio* da iskaže radnju čije je odvijanje u toku ili koja se odvijala u određenom trenutku u prošlosti;
- infinitiv uz modalne i druge glagole (npr. *desiderare, fare, lasciare, preferire, sentire, usare, vedere* i sl.) da bi iskazao želju, dopuštanje, mogućnost i sl.;
- neodređeni član kada je u pitanju neodređeni pojam;
- o *odlično zna da koristi*:
 - pokazne pridjeve da ukaže na apstraktne ili konkretne odnose između govornika, predmeta govora i sagovornika;
 - naglašene zamjenice u funkciji direktnog objekta kako bi objekat posebno naglasio u rečenici;
 - indikativ prezenta glagola *esserci* da ukaže na prisutvo ili postojanje nekog ili nečega;
 - oblike indikativa prezenta kako bi razlikovao familijarno od učtivog obraćanja;

- prave predloge IN i A sa geografskim pojmovima;
- veznike u cilju povezivanja riječi, sintagmi ili rečenica kako bi objasnio uzrok, suprotnost, i sl.

Posmatrajući rezultate ostvarene na posljednjem vježbanju na testu, kojim smo provjerili upotrebu gramatičkih struktura u pisanoj produkciji, utvrdili smo da u Crnoj Gori, po završetku osnovne škole učenik, na produktivnom planu:

- o *uglavnom ne zna da koristi*:
 - određeni i neodređeni član i da iste složi u rodu i broju sa imenicom na koju se odnose kako bi iskazao poznate i nepoznate pojmove, lica i predmete;
 - pridjeve i imenice u sintagmi i da iste složi u rodu i broju kako bi ukazao na osobinu ili pripadanje;
 - predloge da izrazi odnose u vremenu i prostoru;
 - lične zamjenice da izrazi vršioca radnje ili predmet na kojem ili u vezi sa kojim se vrši radnja;
 - prisvojne pridjeve da bi iskazao rodbinske i druge veze;
 - priloge da ukaže na vrijeme, mjesto, uzrok, način i sl. vršenja radnje;
 - indikativ prošlog vremena *passato prossimo* kako bi iskazao radnje koje su se desile u prošlosti a imaju veze sa sadašnjim trenutkom;
 - buduće vrijeme *futuro semplice* da izrazi radnje ili događaje koji će se dogoditi u budućnosti, kao i da iskaže planove;
 - infinitiv kao dopunu modalnih i drugih glagola.
- o *uglavnom zna da koristi*:
 - indikativ prezenta da iskaže radnje koje se dešavaju u sadašnjem trenutku.

Vježba jezičke produkcije potvrdila je našu hipotezu da učenici po završetku osnovne škole u najvećoj mjeri ne uspijevaju da savladaju sve gramatičke strukture predviđene nastavnim programom. Naime, ukoliko smo u prethodnom dijelu teksta napomenuli da samo strukture koje učenici uglavnom ili odlično znaju da upotrebljavaju u jezičkoj produkciji predstavljaju osnovu za razvijanje dalje gramatičke sposobnosti, ova vježba nam donekle pruža izuzetno loše rezultate. Možemo zaključiti da su učenici usvojili jedino indikativ prezenta dok ostalim strukturama može da se služi jako mali broj učenika, i to u nedovoljnoj mjeri. Na osnovu dobijenih rezultata, zaključili smo da je jako mali broj učenika bio u stanju da gramatička pravila obuhvaćena nastavnim programom primijeni u zadacima jezičke produkcije na italijanskom jeziku, odnosno da je kod veoma malog broja učenika razvijeno implicitno znanje o gramatičkim strukturama.

Na osnovu dobijenih rezultata, možemo zaključiti da učenici ne posjeduju znanja o upotrebi imperfekta i futura. Razlog za to možemo tražiti u udžbeniku koji se primijenjuje u osnovnim školama a kojim nijesu obuhvaćene pomenute gramatičke strukture. Možemo, takođe, pretpostaviti da se u pojedinim razredima te strukture ne prezentuju ukoliko nastavnici nastavu izvode pridržavajući se redosljeda koji diktira udžbenik a ne nastavni program, te u nastavi obrađuju samo one strukture koje postoje u udžbeniku. Jedina struktura koju učenici znaju da donekle dobro upotrebljavaju i na receptivnom i na produktivnom planu jeste indikativ prezenta.

Obeshrabrujući su rezultati posljednjeg vježbanja na testu, koji nam ukazuju da najveći dio učenika ne posjeduje dovoljno znanja u vezi sa pragmatičnom upotrebom gramatičkih struktura. Jedan od razloga za takav rezultat pronalazimo i u rezultatima ankete sprovedene sa nastavnicima, koji nam ukazuju da se nastava gramatike italijanskog jezika i dalje oslanja na tradicionalni vid nastave i uglavnom na vježbe sa kontrolisanom produkcijom, a ne na savremenim metodama koje nastavu gramatiku tijesno povezuju sa drugim jezičkim vještinama.

U zaključku možemo utvrditi da su naše polazne hipoteze bile ispravne, odnosno da učenici ne postižu nivo A2 u pragmatičkoj upotrebi gramatičkih struktura i da, u slobodnoj komunikaciji, nijesu u stanju da upotrijebe najveći dio gramatičkih struktura predviđenih nastavnim programom. Drugim riječima, učenici po završetku osnovne škole posjeduju prosječan nivo eksplicitne i nizak nivo implicitne gramatičke kompetencije. Kako bi se riješio ovaj ozbiljan problem, i učenici osposobili za spontanu upotrebu stranog jezika, potrebno je u nastavu uvesti savremene metode nastave gramatike (obrada inputa, učenje zasnovano na zadacima i sl.). Prezentacija gramatičkih struktura induktivnim putem unutar vježbanja koja podstiču komunikaciju na italijanskom jeziku, sigurno bi pomogla učenicima da barem dio eksplicitnih znanja prenesu u implicitna znanja koja omogućavaju prilično automatsku upotrebu jezika.

Literatura

- Bachman, L. F., Palmer A. S. (1996). *Language Testing in Practice*. Oxford: OUP.
- Barki, P. et al. (2003). *Valutare e certificare l'italiano di stranieri. I livelli iniziali*. Perugia: Guerra edizioni.
- Benucci, A. (1994). *La grammatica nell'insegnamento dell'italiano a stranieri*. Roma: Bonacci editore.

-
- Benucci, A. (2007). *Sillabo di italiano per stranieri. Una proposta del Centro Linguistico dell'Università per Stranieri di Siena*. Perugia: Guerra edizioni.
 - Bojičić, G. (2014). *La competenza grammaticale nell'insegnamento dell'italiano Ls – livello A2*. (Zbornik sa konferencije “L'Italia e la cultura europea”, održane 17.-18.10.2013. na Jagelonskom univerzitetu u Krakovu), u štampi.
 - Brugè, L. (2005). Teoria linguistica e insegnamento della grammatica. In R. Dolci, P. Celentin (a cura di). *La formazione di base del docente di italiano per stranieri*. Roma: Bonacci editore, pp. 42-61.
 - Canale, M., Swain, M. (1980). *Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing*, in: *Applied Linguistics*, 1980, 1, pp. 1-47.
 - Carroll, J. B. (1968). *The psychology of language testing*. In A. Davies (ed.). *Language Testing Symposium: A Psycholinguistic Approach*, London: OUP, pp. 46-69.
 - De Graaff, R., Housen, A. (2009). Investigating the Effects of L2 Instruction. In C. J. Doughty, M. H. Long (ed.). *The Handbook of Language Teaching*. West Sussex: Blackwell, pp. 726-755.
 - DeKeyser, R. (2003). Implicit and explicit learning. In C. Doughty, M. Long (eds.). *Handbook of Second Language Acquisition*. Oxford: Blackwell, pp. 313-348.
 - DeKeyser, R. (2009). Beyond focus on form: Cognitive perspectives on learning and practising second language grammar. In C. Doughty and J. Williams (ed.). *Focus on form in classroom second language acquisition*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 42-63.
 - Dimitrijević, N. (1999). *Testiranje u nastavi stranih jezika*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
 - Doughty, C., Williams, J. (2009). *Focus on form in Classroom Second Language Acquisition*. Cambridge: Cambridge University Press.
 - Doughty, C., Williams, J. (2009a). Pedagogical choices in focus on form. In C. Doughty, J. Williams (ed.). *Focus on form in Classroom Second Language Acquisition*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 197-261.
 - Ellis, R. (2003). *Task-based Language Learning and Teaching*. Oxford: OUP.
 - Ellis, R. (2008). *The study of second language acquisition*. Oxford: OUP.
 - Harris, D. P. (1969). *Testing English as a Second Language*. New York: McGraw-Hill.

- Hulstijn, J. H. (2002). Towards a unified account of the representation, processing and acquisition of second language knowledge, in: *Second Language Research*, 18, pp. 193-223.
- *Izborni predmeti. Predmetni programi: engleski, francuski, ruski, italijanski, njemački jezik VII, VIII i IX razred devetogodišnje osnovne škole.* (2005). Podgorica: Zavod za školstvo.
- Krashen, S. (1981). *Second language acquisition and second language learning*. Oxford: OUP.
- Krashen, S. (1982). *Principle and Practice in Second Language Acquisition*. Oxford: Pergamon Press.
- Krashen, S. (1985). *The Input Hypothesis: Issues and Implications*. New York: Longman.
- Lado, R. (1961). *Language Testing*. New York: McGraw-Hill.
- Larsen – Freeman, D. (1991). Teaching grammar. In M. Celce- Murcia. (ed.), *Teaching English as a Second or Foreign Language*. Boston, MA: Heinle and Heinle Publishers, pp. 279-296.
- *Manual for Language Test Development and Examining. For use with CEFR.* (2011). Council of Europe.
- Pichiassi, M. (1999). *Fondamenti di Glottodidattica. Temi e problemi della didattica linguistica*. Perugia: Guerra edizioni.
- Purpura, J. E. (2004). *Assessing grammar*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rea-Dickins, P. (2001). *Fossilization or evolution: the case of grammar testing*, in M. Celce-Murcia (ed.). *Experimenting with Uncertainty: Essays in Honour of Alan Davies*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 251-263.
- Ur, P. (1988). *Grammar Practice Activities. A practical guide for teachers*. Cambridge: Cambridge University Press.
- *Zajednički evropski okvir za žive jezike.* (2003). Podgorica: Ministarstvo prosvjete i nauke.

Gordana BOJIĆ

**GRAMMATICAL COMPETENCE AND EXPLICIT
AND IMPLICIT GRAMMATICAL KNOWLEDGE**

In this paper, the author notes the importance that contemporary research in the field of educational linguistics and theory of language learning and teaching attribute to the grammatical competence. Although attitudes emerged during the development of language teaching methodology that stated that there was no place for grammar in the language teaching and learning process, the second half of the twentieth century was marked by studies that clearly indicated that students ought to possess knowledge of grammar rules and able to apply this knowledge in their communication in a foreign language. The author of the present paper defines grammatical competence and explicit and implicit language knowledge, analyzing the results obtained from a language test conducted in 25 primary schools in Montenegro in order to determine the extent to which the examined students have mastered the receptive and productive usage of Italian grammatical structures.

Key words: *grammar, grammatical competence, explicit grammatical knowledge, implicit grammatical knowledge*

UDK: 811.163.4'373.21 (497.5)

Izvorni naučni rad

Jasminka BRALA-MUDROVČIĆ (Zadar)

Sveučilište u Zadru

judrovic@unizd.hr

ŠTOKAVSKI TOPONIMI GACKE DOLINE (ZAPADNI DIO LIKE)

U zapadnom dijelu Like, točnije u Gackoj dolini s gradom Otočcem kao središtem, postoji kontinuitet naseljenosti pa su uz suvremene očuvani i stariji toponimski oblici. Predmet proučavanja ovoga rada su štokavski toponimi zabilježeni na katastarskim i šumarskim kartama ili dobiveni iskazima stanovnika navedenoga područja. Daju se etimološke, semantičke i strukturne odrednice toponima (ojkonima, mikrotoponima, hidronima, oronima), koji se povijesno i zemljopisno kontekstualiziraju. Gacka dolina je onomastički zanimljiv teren što potvrđuje bogatstvo i raznolikost prikupljene građe.

Ključne riječi: *Otočac, Gacka dolina, Lika, štokavsko narječje, toponimi, ojkonomi, mikrotoponimi, oronimi, hidronimi*

1. Uvod

Toponimi¹, u pravilu najpostojaniji dio jezika, dio su jezične baštine i svjedoče o kompleksnom društveno-gospodarskom razvitku određenog prostora. Oni odražavaju suživot s prostorom, kojega je čovjek zbog različitih oblika gospodarskoga i društvenoga iskorištavanja nastojao što bolje upoznati, u njemu se orijentirati i djelovati. „Toponimi su, dakle, adrese, orijentiri, znakovi koji (...) omogućuju snalaženje u prostoru.“ (Šimunović 2004: 19)

Raznovrsnost toponimije zapadnoga dijelu Like, točnije Gacke doline s gradom Otočcem kao središtem, vidljiva je iz zabilježenih toponima na ka-

¹ Toponimi su vlastita imena koja označuju zemljopisne objekte, a znanost koja ih proučava naziva se onomastika. „U osnovi je grčka riječ *ὄνομα* a znači 'ime'. Skup imena jednoga kraja čini *onimiju* toga kraja. Riječ za označavanje i izlučivanje imenovanog objekta od istovrsnih objekata jest vlastito ime ili *onim*. Onimima se imenuju ljudi i tada govorimo o *antroponimima*, koje proučava *antroponomastika*, ili se onimima imenuje dotični lokalitet i onda govorimo o *toponimu*, koji proučava *toponomastika*. Toponimi jednoga područja čine *toponimiju* toga područja. Jedni toponimi imenuju vode i zovemo ih *hidronimima*, drugi površinu reljefa i zovemo ih *oronimima*, drugi se opet odnose na naseljena mjesta i to su onda *ojkonimi*, i njima se bavi *ojkonomastika*“ (Šimunović 2005:10).

tastarskim i šumarskim kartama. Za ovo istraživanje sva toponimijska građa zabilježena na kartama naknadno je provjerena s ispitanicima, koji su pored dobrog poznavanja dijalekta svojih naselja znali gotovo sva imena zemljopisnih objekata u katastarskoj općini.

Svi ispitanici² stanovnici su naselja koja napučuju štokavci i koja čine zemljopisnu cjelinu. Sva naselja nalaze se na sjevernom, sjeverozapadnom i djelomice zapadnom dijelu Gacke doline, a međusobno su odvojena brdima, poljima ili sjevernim krakom rijeke Gacke. Nasuprot štokavskih naselja nalaze se čakavska naselja koja čine drugu zemljopisnu cjelinu i od kojih se većina nalazi uz glavni tok rijeke Gacke.

Obilje toponimijske građe i jezične posebnosti u danim imenima uzrokom su ograničavanja ovoga terenskog istraživanja na štokavske toponime.

2. Geografsko-povijesni kontekst istraživanog područja

Arheološki nalazi, materijalni ostatci različitih kultura, počevši od starijeg kamenog doba preko rimskog doba pa sve do danas, svjedoče da je Gacka dolina bila oduvijek naseljena. Prema podacima grčkih i rimskih povjesničara u prapovijesno je doba u Gackoj dolini živjelo ilirsko pleme Japoda. Iz kasnog brončanog doba (11. stoljeće prije Krista), kada se počela razvijati autohtona japodska kultura, sačuvani su tragovi materijalne kulture iz nekropola i nastambi u spiljama u Pećini u Ličkom Lešću.³ Od 7. do 5. stoljeća prije Krista (starije željezno doba) život se živi na gradinama. Iz tog su vremena poznate gradine u Kompolju, Prozoru, Starom Selu, Vrhovinama i Drenovom Klancu. To su poznata japodska naselja Avendo (Kompolje) i Arupium (Veliki i Mali Vital). Japodi potpadaju pod rimsku vlast i gube svoju samostalnost u ratu 33. godine prije Krista, kada je vladao Oktavijan August. Iz tog razdoblja sačuvana su dva svetišta boga Mitre što ukazuje na činjenicu da se u 2. i 3. stoljeću štovao kult perzijskog podrijetla.⁴

² Ispitanici su stariji od 60 godina i svi su rođeni, odrasli i danas žive u Gackoj dolini.

³ O kulturi Japoda u Gackoj valja izdvojiti rad Lidije Bakarić iz Arheološkog muzeja u Zagrebu „Kultura pretpovijesnih Japoda u Gackoj“, u kojem iscrpno ali na pregledan i znanstveno-popularan način iznosi brojne podatke o materijalnim ostacima japodske kulture (Bakarić 1998: 7-31).

⁴ „Na području na kojem su živjeli Japodi otkriveni su spomenici posvećeni bogu Mitri. Spomenici tog kulta relativno su brojni i raznovrsnog su karaktera, a otkriveni su u Gackoj i oko Bihaća. Dijele se na nekoliko kategorija. Najbrojniji su reljefi malih dimenzija koji su zavjeti pojedinaca. U drugu kategoriju svrstani su zavjetni žrtvenici i ostali spomenici isključivo epigrafskog karaktera. Treća kategorija obuhvaća velike reljefe in situ, koji su bili sastavni i najvažniji dio mitričkih svetišta. Ta je kategorija spomenika najvažnija jer pruža veći uvid u strukturu i rasprostranjenost kulta na određenom području. Na području

Starohrvatsko razdoblje također nudi nekoliko lokaliteta koji potvrđuju, premda su nešto skromnijih razmjera u odnosu na starija nalazišta, kontinuitet života i održivost hrvatskog kulturnog identiteta na ovim prostorima. Pronađeni mačevi i naušnice potječu iz 9., 10. i 11. stoljeća. Upravo se u 9. stoljeću spominju stanovnici hrvatske župe Gacke⁵. Na najstarijem hrvatskom pisanom glagoljskom spomeniku iz 1100. godine *Bašćanskoj ploči* prvi put se spominje ime Otočca kada se navodi da je otočka crkva Sv. Mikule (Nikole) bila u zajednici s crkvom Sv. Lucije u Baškoj na otoku Krku.⁶ U 13. stoljeću postaje župa Gacka nasljedno vlasništvo krčkih knezova Frankopana.

U 15. stoljeću papa Pio II. stolnu je crkvu Sv. Nikole podigao u rang katedrale i tim činom u Otočcu utemeljio biskupiju, koja se održala gotovo jedno stoljeće (ukinuta je 1535.).⁷ Isto to stoljeće obilježeno je čestim prodorima Turaka, ali neuspješnim. Otočac je bio neosvojiv grad zahvaljujući svom položaju na otoku nasred rijeke Gacke, a oko njega dalje prostirala se prostrana močvara koja je sam grad činila gotovo nedostupnim. Bio je opasan jakim zidom, a sve do kraja 12. stoljeća u grad se kroz glavni ulaz moglo ući jedino čamcem do mosta, koji je vodio do ulaza. „Gacka dolina bila je poprište mnogih povijesno važnih bitaka s Turcima. Kada su turske postrojbe provalile u Gacku dolinu 1520. kod Otočca ih dočeka ban Petar Berislavić te hametice potuče. Godine 1526. cijela je Lika pala u turske ruke, ali ne i Otočac. Od tada, povijest Otočca vezana je s poviješću obrane ostataka Hrvatske pred turskom najezdom, a područje tog ličkog grada postaje granicom između dva carstva. Godine 1527. Otočani su potukli Turke kod Dabra. (...) Kada je godine 1543. tursku posadu, opet kod Otočca, porazio bivši hrvatski ban Petar Keglević,

Gacke pronađena su dva mitreja in situ, Mitrej I. na lokalitetu Oltari ili Kraljev stolac na Špilničkom polju, Mitrej II. na Rajanovom griču kod Čoviča, dok je treći zavjetni reljef pojedinca nađen u Sincu.“ (Krznić 1999: 33)

⁵ U Otočcu je održan znanstveni skup „Gacka i Otočac u srednjem vijeku“ 2010. godine u organizaciji Katedre Čakavskog sabora pokrajine Gacke, Instituta dr. Ivo Pilar, Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti i Gackog pučkog otvorenog učilišta; Zbornik radova sa navedenog skupa izdao je Institut društvenih znanosti Ivo Pilar Područni centar Gospić 2012. godine.

⁶ Brojni znanstvenici sporili su se oko toga je li na Bašćanskoj ploči riječ o Otočcu u Lici pa je time još poučniji i zanimljiviji tekst Mile Bogovića „Od kneza Gačana do Mikule u Otočcu“ (Bogović 2012: 2-23) u kojem smatra kako je razložno govoriti da se opatija sv. Nikole u Otočcu, čije je postojanje potvrđeno u 14. stoljeću, krije na *Bašćanskoj ploči* iza naziva Mikula u Otočcu. U tome se oslanja i na činjenicu da je benediktiziranje krčkog monaštva došlo s područja hrvatskog kraljevstva, odnosno da su s kraljem Zvonimirom na Krk došli i benediktinci iz Gacke.

⁷ O otočkoj biskupiji izlagali su brojni autori (Marko Medved, Milko Brković, Ante Gulin...) na skupu „Gacka u srednjem vijeku“, a objavljene su i mnoge knjige, primjerice knjiga biskupa Bogovića *Otočac od spomena na Bašćanskoj ploči do biskupijskog središta u 15. stoljeću*.

važnost grada postade još očiglednijom. I senjski su uskoci u to vrijeme često preko Gackog polja zalazili na teritorij što su ga osvojili Turci i odanle donosili ratni plijen. (...) Za potrebe obrane tako je godine 1619. obnovljena utvrda Prozor, a na brežuljku iznad grada podignuta je mala utvrda Fortica.“ (Maštrović 1996: 138-139) Često se spominju još dvije važne bitke koje su završile turskim porazom, a to su bitka na Gusić polju 1655. i kod Jurjevih stijena 1663. godine⁸.

U 18. i 19. st. stoljeću Otočac postaje sjedištem Otočke pukovnije, tada ga i hrvatsko-ugarska kraljica Marija Terezija čini trgovištem, povezuje ga prometnicama s ostalim dijelovima zemlje, otvaraju se škole... Naime, za vrijeme vladavine Marije Terezije došlo je do reorganizacije Vojne krajine. Godine 1746. utemeljena je Otočka pukovnija (teritorijalno je zauzimala sjeverozapadni dio današnje Ličko-senjske županije), koja nije bila puka vojna postrojba već teritorijalna jedinica sastavljena od satnija kao neke vrste vojnih općina. (Holjevac 2009: 115-120) Taj sustav teritorijalne podjele je uz manje korekcije zadržan sve do razvojačenja Vojne krajine (1881.), a Otočac je postao sjedište pukovnika, a time i središnje mjesto cijele pukovnije. To je odredilo njegov daljnji razvitak u upravnome, sudskome, školskome, ali i u gospodarskome smislu.

U drugoj polovici 19. stoljeća sagrađena je vojarna, koja je imala zvaničan naziv kralja i cara Franje Josipa, ali je u narodu bila poznatija kao vojarna bana Josipa Jelačića. Ban Jelačić je puno puta isticao junaštvo hrabrih Otočana (1849. ratovao je s njima u Vojvodini protiv mađarskih pobunjenika).⁹ Tada se gradi i reprezentativno zdanje – zgrada učilišta, koja je odražavala, a i danas odražava, prostorni smisao i urbanu razinu grada. U zgradi je djelovala čitaonica, 1902. u njoj se prikazala prva kino-predstava, održavale su se u njenim dvoranama brojne zabave i kazališne predstave...¹⁰

⁸ „Bitka kod Jurjevih stijena nije u našoj historiografiji u dovoljnoj mjeri valorizirana,“ tvrdi jedan od vodećih hrvatskih povjesničara današnjice Željko Holjevac, „iako je ona po broju ljudi koji su se našli u okršaju i po značenju u mnogo čemu ako ne ravna, onda svakako bliska Krbavskoj bitci.“ (Holjevac 2009: 86)

⁹ Bach u knjizi *Povijest otočke pukovnije* opisuje taj zanimljiv odnos Otočana i Jelačića, koji je jednom prilikom slikovito izašao na vidjelo. Naime, kad je ban Jelačić 1848. zaratio s Mađarima naročito su se hrabrošću u borbama istakli Graničari, posebno Otočani. Tako je prilikom jedne predaje odlikovanja ban Jelačić otkrio glavu kad je na red došla otočka regimenta odavši tako priznanje „svojim čestitim Otočanima“. Valja spomenuti da je barun Jurica Jelačić jedno vrijeme (1848./49.) bio privremenim zapovjednikom Otočke pukovnije, drugi zapovjednik pukovnije general Maštrović prijateljjevaio je s banom Jelačićem, a puno godina kasnije rođen je u Otočcu još jedan potomak te slavne obitelji glumac Zvonimir Jelačić Bužimski, otac poznatijeg sina hrvatskoga književnika Dubravka.

¹⁰ Godine 1943. u toj zgradi osnovalo se Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske pod predsjedanjem Vladimira Nazora. Zgrada je 1963. proglašena spomenikom A

Otočka pukovnija bila je urbano središte, makar i u krajnje pojednostavljenoj formi, jer je zbog stoljetnog ratovanja s Osmanlijama kulturološka razina bila prilično niska, a vojne vlasti su postavljale svoje prioritete pa primjerice 1857. u pukovnici nije bilo niti jednog književnika niti umjetnika, a istodobno je na njenom području bilo 4067 osoba u djelatnoj vojnoj službi tako da je svojevrсни povijesni kuriozitet osnivanje kazališta u Otočcu. General Nikola Maštrović organizirao je 1844. u Otočcu kazališnu družinu koja je davala predstave na njemačkom i hrvatskom jeziku, a to je bilo u vrijeme kada još ni Zagreb nije imao organizirano kazalište.¹¹

Osim toga Otočac je poznat kao mjesto rođenja i življenja znamenitih ljudi čija je raznolikost zanimanja i raznovrsnost djelovanja zanimljiva i znakovita jer se njihov utjecaj osjećao na gotovo svim područjima ljudskog djelovanja od književnosti, slikarstva, znanosti preko novinarstva do državnčkih i vojnih dužnosti. Neki od njih su: slikari svjetskoga glasa Nikola Mašić (rođen u Otočcu 1852.) i Stojan Aralica (rođen u Škarama kod Otočca 1883.); posljednji zemaljski poglavar Bosne i Hercegovine i vojni upravitelj Dalmacije i Crne Gore Stjepan Sarkotić von Lovćen (rođen u Sincu, selu pokraj Otočca, 1858.); znanstvenik svjetske reputacije Vladimir Varićak (rođen u Švici pokraj Otočca 1865.); novinar Alfons Dalma (pseudonim), zapravo Stjepan Tomičić, rođeni Otočanin (1919.), bio je glavni urednik austrijskih dnevnih novina *Salzburger Nachrichten* (od 1945. do 1954.), njemačkog lista

kategorije i kao Spomen-dom ZAVNOH-a od 1986. u vlasništvu je Sabora. Danas se u njoj nalazi muzejska građa, koju obogaćuje ostavština akademskog slikara Stojana Aralice.

¹¹ Neizmjeran doprinos povijesnom, kulturološkom i duhovnom identitetu Otočca i cijele Hrvatske daje rezultat istraživanja Maštrovićeva kulturnog, duhovnog i gospodarskog djelovanja u Otočcu. To je podatak da je tada osnovao malu Otočku kazališnu družinu koja je igrala veselu igru vrlo popularnog austrijskog dramatičara Augusta Kotzebua na njemačkom *Tri otca najedanput* (u Zagrebu ju je Freudenreichova družina izvela tek 1855. – 11 godina poslije Otočca), ali i predstavi *Drvodjelja iz Petrograda* iliti *Kočijaš Petra Velikoga* na hrvatskom jeziku. Iako se ne zna je li predstava *Drvodjelja iz Petrograda* izvorno napisan komad ili prijevod sa stranog originala samo za potrebe otočkog kazališta, već je dovoljno važna činjenica da je u Otočcu 1844. izvedena predstava na hrvatskom jeziku, kada se tako nešto još nije događalo ni u razvikanim hrvatskim kazališnim sredinama. (*Monografija General Nikola Maštrović* 1996: 112-113.) Ovi kazališni podatci „uistinu obogaćuju hrvatsku kazališnu povjesnicu: dosad se naime nije znalo da je na tom dijelu Hrvatske bilo kazališnog života u XIX. stoljeću, a pogotovo ne već godine 1844.! (...) novootkriveni podaci postaju još važniji, i to ne samo za kazališnu, već za ukupnu hrvatsku kulturnu povijest. Činjenica da je sredinom XIX. stoljeća na prostoru između Karlovca i mora; na području Gacke, u Otočcu; na prostoru insuficijentnom obiljem kulturnih događaja, postojalo kazalište, kao i to da su izvođene i hrvatske i njemačke predstave, bitno upotpunjava kazališnopovijesni zemljovid Hrvatske. Senzacionalnim kazališno-povijesnim otkrićem iznova je potvrđena činjenica da su područje Otočca i Gacke dragocjen biser hrvatskog uljudbenog nasljeđa.“ (Maštrović 1997: 119-120)

Münchner Merkur (od 1954. do 1974.), glavni urednik *Austrijske državne televizije i radija – ORF* (od 1967. do 1974.), a potom dopisnik iste televizije iz Rima (od 1974. do 1986.); književnik Josip Barković, najpoznatiji po zbirci pripovijedaka *Zeleni dječak*, rođen u Otočcu 1918.; pjesnik, pripovjedač i romanopisac Arsen Diklić¹² (rođen u Starom Selu pokraj Otočca 1922.); kemičar Egon Matijević (rođen u Otočcu 1922.); znanstvenik Aurel Kostelić (rođen u Otočcu 1933.); Zlatko Šimunović, veliko ime hrvatske likovne umjetnosti, rođen je u Otočcu 1936. godine ...

Danas je područje Gacke doline idiličan kutak u srcu Hrvatske, svojevrsna oaza prirode i kulture, spoj tradicije i suvremenosti, a očuvanost prirodnih ljepota komparativne su prednosti koje nude optimističan pogled u budućnost. Nalazeći se između glasovitog Nacionalnog parka Plitvička jezera i Nacionalnog parka Sjeverni Velebit, u blizini Botaničkog vrta na Zavižanu i poznatog marijanskog svetišta na Krasnu Gacka dolina i cijeli zapadni dio Like ima izuzetno zanimljiv i pogodan položaj. Reprezentativna vrijednost kraja otkriva se ako se tome doda postojanje Centra za očuvanje autohtonih vrsta riba i rakova krških krajeva u Ličkom Lešću, Velebitsko utočište za mlade medvjede u Kuterevu, zračna luka u središtu doline te rijeka Gacka, jedna od triju najpoznatijih salmonidnih voda na svijetu.

Govor Gacke doline

U Gackoj dolini uočavaju se štokavske i čakavske govorne značajke.

Najzapadnije čakavsko naselje je Kompolje. Čakavski govore i stanovnici Švice, Otočca, Prozora, Čovića, Lipovlja, Ličkog Lešća, Sinca i Ramljana. Čak i u Dabru i Kuterevu ima ponešto čakavskih elemenata. Spomenuti čakavski govori imaju ikavsko-ekavski refleks „jata“ prema pravilu Meyera i Jakubinskoga (misit ≠ testo, belo ≠ mliko).

Stanovnici samog gradskog središta Otočca i stanovnici okolnih sela u kojima prevladava pravoslavno stanovništvo (Podum, Škare, Doljani, Gorići, Staro Selo, Ponori, Hrvatsko Polje, Brlog, Drenov Klanac), odnosno Hrvati za koje se rabi naziv Bunjevci (Brlog, Hrvatsko Polje, Brloška Dubrava, Glavace, Drenov Klanac) su štokavci.

¹² U suradnji s Brankom Bauerom napisao je filmski scenarij prema romanu *Ne okreći se, sine*. Film je dobio prvu nagradu 1956. na festivalu u Puli. Isti dvojac snimio je i filmove *Salaš u Malom Ritu* 1976. godine i *Zimovanje u Jakobsfeldu* 1975. za koje su također dobili nagrade pulskog festivala.

Podrobne studije o čakavskim govorima Gacke doline dali su Milan Moguš¹³, Božidar Finka, Stjepan Pavešić¹⁴... Štokavski govor je gotovo neistražen, a štokavska toponimijska građa do sada nije prikazivana.

3. Etimološke, semantičke i strukturne odrednice toponima Gacke doline

Otočko područje¹⁵ nije sasvim dijalektološki pa stoga ni onomastički proučeno, zato se u ovom dijelu rada nastoji prepoznati osnova imenovateljske motivacije bez moguće usporedbe s nekim onomastičkim studijama ili znanstvenim monografijama ovdašnjih naselja i pripadajućih im područja. Morfologija prostora te življenje i djelovanje čovjeka polazište je u klasifikaciji. Radi se o gorskoj Hrvatskoj čije je obličje prostora utjecalo na formiranje dvaju tipova naselja: grad Otočac je polisadno naselje¹⁶, a sva okolna naseljena mjesta pripadaju tipu raštrkanih, rahlih, zaselačkih naselja.

S obzirom na podatke o dugovječnoj nastanjenosti stanovništva na ovom prostoru evidentni su ostatci postojanja japodske toponimije (*Avendo* i *Arupium*)¹⁷. To zacijelo svjedoči o jezičnom i izvanjezičnom značenju mjesta koja su bila imenovana tim toponimima. „Kudikamo više obavijesti, stvarne i jezične, pružaju supstratni toponimi koji su posredništvom Romana sačuvani u hrvatskom jeziku i pokazuju dugovjeki slijed obitavanja. Rimska toponimija integrirala se u hrvatski toponimijski korpus. Hrvati su, dakle, za doseobe u Liku pri plemenskom ustroju župa: Like, Gacke i Krbave pod svojim banom i županima (...), zatekli romanska imena, usvojili romanske imenice kojima su neka od imena bila motivirana i ta imena prilagodili svojem jezičnom sustavu. Njihov etimološki i etiološki sadržaj sačuvan je u toponomastičkim osno-

¹³ „Izvjestaj o ispitivanju čakavštine u Lici“, Zagreb, 1960., Ljetopis JAZU, knj. 67, str. 293-295; *Izvjestaj o ispitivanju čakavštine u Lici*, Zagreb, 1968., JAZU; *Čakavsko narječje*, Zagreb, 1977., Školska knjiga; „Akcenat u ličkih čakavaca“, Makedonski jezik, XXXII-XXXIII, 1981.-1982., str. 527-531; „O naglasnom sustavu čakavaca u Gackoj dolini“, *Suvremena lingvistika*, 1992., br. 34, str. 235-242.

¹⁴ Finka, Božidar – Pavešić, Stjepan: „Rad na proučavanju čakavskog govora u Brinju i okolici“, *Rasprave Instituta za jezik JAZU*, Zagreb, 1968., str. 5-44.

¹⁵ Grad Otočac zauzima središnje mjesto u Gackoj dolini. Oko grada su se formirala sva naselja koja napućuju štokavci i čakavci.

¹⁶ „(...) polisadna naselja i(li) gradovi optočeni jarcima su nekadašnji Waserburgovi, poput Otočca, Kostajnice, Virovitice i drugih u svojim jezgrama“ (*Hrvatski prezimenik* 2008: 13).

¹⁷ Kao što je već spomenuto u prapovijesno je doba u Gackoj dolini živjelo ilirsko pleme Japoda. Iz kasnog brončanog doba, kada se počela razvijati autohtona japodska kultura, sačuvani su tragovi materijalne kulture iz nekropola i nastambi u spiljama u Pećini u Ličkom Lešću. Od VII. do V. stoljeća prije Krista život se živi na gradinama u Kompolju, Prozoru, Starom Selu, Vrhovinama i Drenovom Klancu. To su poznata japodska naselja *Avendo* - Kompolje i *Arupium* - Veliki i Mali Vital (Olujčić 2008: 29-40).

vama, a imenski segmenti u strukturama tih imena. Hrvati su ih čuli na tim mjestima, prilagodili ih svojemu jeziku na tadanjem stupnju njegova razvitka te ta imena svojim onomastičkim sadržajem, jezičnom strukturom, zemljopisnim razmještajem i nepomičnim objektima kojima su ta imena bila pridružena. Ona svjedoče o biološkoj, gospodarskoj i jezičnoj romansko--hrvatskoj simbiozi u prvim stoljećima hrvatske doseobe u Liku. Kroz sav srednji vijek hrvatska čakavska Lika bila je gusto naseljena, razvila jaku poljoprivrednu djelatnost po središnjoj Lici, po ličkim poljima, uz jezera i pritoke ličkih ponornica. Hrvati su unaprijedili šumsko gospodarenje i gradnju drvom (ličke kuće, brvnare), podizali gradove i utvrde te po strukturi pojedinih skupina toponima ostavili svjedočanstva svoje rodovsko-plemenske organiziranosti, kao što je to razvidno u patronimnim imenima na *-ić (...)*, na *-ci (...)*, u etničkim imenima na *-'ane (...)*, u imenima koja izražavaju posjedovne odnose (...) i u toponimnim imenima s vrlo razvijenom zemljopisnom nomenklaturom (...) i nomenklaturom u kojoj se očituje ljudska djelatnost (...) itd.“ (Šimunović 2010: 234-235) U navedenu podjelu uklapaju se toponimi (ojkonimi) s otočkoga područja: patronimno ime *Čoviće*, etnička imena *Doljani* i *Ramljane*¹⁸, posjedovno ime *Brloška Dubrava*, toponimna imena s razvijenom zemljopisnom nomenklaturom (*Dabar*, *Prozor*, *Podum*, *Drenov Klanac*, *Glavace*, *Hrvatsko Polje*, *Kompolje*, *Kuterevo*, *Otočac*, *Škare*) te *Staro Selo* kao toponim u kojem se očituje ljudska djelatnost (kulturno-povijesni toponimi). Toponimi opisuju izgled kraja i upozoravaju na čovjekovo djelovanje u njemu (što će biti vidljivije kod oronima i mikrotoponima). Neka su naselja motivirana vodom (*Sinac*, *Švica*, *Ponori*, *Brlog*) te upozoravaju na svrsishodan izbor i razmještaj u porječju rijeke Gacke. Šumarstvo je ovom kraju razvijeno i važno, pa je logični slijed toga i motivacija šumama (*Gorići*, *Ličko Lešće*, *Lipovlje*).

Analiza ojkonima u okvirima strukturne klasifikacije nameće zaključak da je veća zastupljenost jednočlanih od dvočlanih ojkonima (ostale toponomastičke skupine također imaju prevlast jednočlanih nad dvočlanim nazivima). Među jednočlanim ojkonimima (*Brlog*, *Čoviće*, *Dabar*, *Doljani*, *Glavace*, *Gorići*, *Kompolje*, *Kuterevo*, *Lipovlje*, *Otočac*, *Podum*, *Ponori*, *Prozor*, *Ramljane*, *Sinac*, *Škare*, *Švica*) prepoznaju se neafiksalni i afiksalni u čijoj tvorbi sudjeluju različiti sufiksi. Moguće je izdvojiti jednu prefiksalsnu tvorbu pomoću prefiksa pod- (*Podum*), jednu tvorbenu sraslicu (*Kompolje*) i jedan deminutivni

¹⁸ „U ojkonimima na *-'ane* prepoznajemo u njihovoj osnovi toponimizirani apelativ kao još stariji oblik toponima pridružen objektu koji predstavlja imensku kategoriju ‘neživog’, lokalitet. Tek oblikovan sa sufiksom *-'ane/-'ani* ti se toponimi pridružuju naseljenomu mjestu, predstavljaju imensku kategoriju ‘živog’, naselje ‘ljudi koji tamo žive’“ (Šimunović 2010: 238).

oblik (*Otočac*). Dvočlani ojkonomi (*Brloška Dubrava, Drenov Klanac, Hrvatsko Polje, Ličko Lešće, Staro Selo*) tvoreni su postupkom pridjev+ojkonim. U daljnjoj podjeli na dijelove i zaselke svi ojkonomi, jednočlani i dvočlani, koji su postali od imenice i pridjeva nalaze se u binarnoj opoziciji dok označavaju izgled, veličinu i položaj onoga što imenuju (*donji - gornji, veliki - mali*).

Sljedeća poglavlja donose popise i klasifikacijske napomene vezane za štokavske toponime.

4. Štokavski ojkonomi

Slijedi popis štokavskih naselja uz etimološke, semantičke i strukturne odrednice.

Brlog – naselje smješteno u Gackom polju uz umjetno Gusić jezero, 14 km sjeverozapadno od Otočca. Dijelovi naselja su zaseoci antroponimnoga postanja Babić Most, Brankovići, Puhali i Nikšić Most. Zaseok Gradina ubraja se u kulturno-povijesne toponime, a imena zaseoka Pod Kosom i Podbrde određeni su okolnim toponimima (odnosi su izraženi prijedlozima od kojih je drugi postao prefiks). Zaseok Ševrlje je nejasne motivacije, a zaseok Brlog Placa je dvojakog značenja: odraz gospodarske djelatnosti stanovništva (*placa* – mjesto prodaje i kupovine poljoprivrednih proizvoda¹⁹) i društvenog i duhovnog života (mjesto okupljanja ljudi u blizini crkava i škole). Ime naselja je motivirano sastavom i osobitostima tla – sl. *brlog* označava *kaljugu, talog* (Skok 1971: 213) što odgovara močvarnom sastavu tla na području gdje je nastalo naselje. Daljnje tumačenje osnove toponima vodi do veze između prvog dijela *br-* (*bero*) - *medvjed* i drugog dijela složenice *log* - *ležati* što bi značilo *medvjedov ležaj*.

Brloška Dubrava – naselje smješteno 11 km sjeverozapadno od grada Otočca. Dijelovi naselja su zaseoci antroponimnoga postanja: Kavarići, Perišići, Grubori, Jurkovići i Rončevići. Ime naselja, kao i okolnih brda Jelovke i Luga, može se svrstati u fitonimske toponime. U korijenu ojkonomima nalazi se „apelativ *dub* (< psl. *dǫbъ) koji označuje prije svega dubovu (hrastovu) šumu koja se nekoć nalazila u blizini sela. Da je u okolici (...) bilo šume, svjedoči i mikrotoponim *Dubrava* (< psl. *dǫbъrava), koji na hrvatskome prostoru uglavnom označuje listopadnu šumu, a u kojemu se također nalazi praslavenski korijen *dǫbъ“ (Vidović 2008: 434). Jelovka se dovodi u vezu s fitonimom *jela*, a toponim Lug praslavenskoga je podrijetla i dovodi se u vezu sa određenom vrstom hrasta - *hrasta lužnjaka* (Skok 1972: 327).

¹⁹ Glavna gospodarska djelatnost tamošnjeg stanovništva jest zemljoradnja.

Dabar – naselje smješteno 16 km sjeveroistočno od grada Otočca. U pisanim se dokumentima prvi put spominje 1449. godine kao utvrda Frankopana (ime brda Gradina ukazuje na nekadašnje postojanje utvrde); tijekom Osmanlijskog Carstva je krajiško uporište. Zaseoci: Rikača, Zabare, Varoš, Lug, Bobić Brdo, Zapolje²⁰, Gradsko Polje, Ljuštinova Draga, Gaj, Miščevići, Garovi i Antići. U ovo područje ubraja se i Petrinić Polje, koje egzistira kao samostalno selo sa svojim zaseocima: Smolčići, Galinka, Bilića Selo, Vuksanovo Selo i Brezovac. Dabar je smješten u mikroregiji Sjeverozapadnoga po-brđa s malim poljima Gorske Hrvatske pa je i logično naselju dano toponimno ime s vrlo razvijenom zemljopisnom nomenklaturom. Riječ je staroslaven-skog podrijetla u značenju *šumska dolina, provalija*; u hrvatskom jeziku saču-vana samo kao toponim, a u ostalim značenjima je propala zbog izbjegavanja homonimije s istoimenom životinjom (Skok 1971: 370-371), koja odgova- ra zemljopisnim karakteristikama tog udaljenog, šumom okruženog i među brdima smještenog teško dostupnog mjesta. Za Dabar, kao i za Kompolje, karakteristično je postojanje tzv. stanova (nastambi koje su se gradile daleko od kuće, visoko u brdima kamo su preko ljeta ljudi gonili blago na ispašu), koji su opet nazivani ili po imenima ljudi kojima pripadaju (Rajković Stanovi – stanovi ljudi iz zaseoka Zabare, Ljuštinovi Stanovi...) ili po konfiguraciji terena na kojem se nalaze (npr. Poljane). Zabare ili Zapolje su prefiksarno izvedeni ojkonomi nastali „univerbizacijom prijedložnih konstrukcija“ (Šimunović 2005: 169) - *iza bara* > Zabare ili *iza Polja* > Zapolje. U ovim imenskim tipovima prijedlozi zamjenjuju svoju sintaktičku funkciju prostornog odnosa oznakom mjesta.

Doljani – naselje smješteno na sjeveroistočnom dijelu Gackog polja, 10 km sjeveroistočno od grada Otočca. Ovo je u Lici vrlo rasprostranjeni stari slavenski imenski tip na *-jani* koji se odnosi na naselja, a označuje „ljudе koji su se naselili na mjestu čije je ime u osnovi dotičnoga ojkonomi“ (Šimunović 2003: 71-90). Ovaj je etnički ojkonom uvjetovan fiziogeografskim svojstvima tla i to karakterističan za krške terene u kojima *do(l)* označava „bilo koju udu-binu u kršu“. Riječ je o antonimnim ojkonomima – Gornji i Donji Doljani²¹, koje čine zaseoci većinom antroponimnoga postanja: Baljevac, Mirkovići, Ognjenovići, Mandići, Škorak, Ćurčić Draga, Jovići i Ružići.

Drenov Klanac – naselje smješteno 14 km sjeverozapadno od grada Otočca. Metaforično ime Drenovog Klanca dovodi se u vezu s fiziogeograf-

²⁰ U Zapolju je pronađena čovječja ribica 1879. godine.

²¹ Za pučku orijentaciju služile su opozitne imenice, prijedlozi ili u ovom slučaju pridjevi gornji – donji kojima su motivirani toponimi u kojima značenje gore znače „istok“, a dolje „zapad“. To se u narodu tumači predodžbom kretanja sunca, koje se na istoku penje „gore“, a na zapadu silazi „dolje“.

skim svojstvima područja na kojemu se prostire. Naime, geografski smještaj naselja očituje se kao uzak, dubok i duguljast usjek strmih strana među brdima (Ravni vrh, Kotlova greda, Kruškovača, Vlašinka, Grabar, Tuk, Drakula plase, Žegarac vrh, Velika greda, Drakulaša, Krekovača, Žakula uvala, Đuminovac), a prvi dio ojkonima kao i neka imena brda ukazuju na raznovrsni biljni svijet ovoga podneblja (Drenov > *dren*, Kruškovača > *kruška*, Grabar > *grab*). Svi zaseoci su antroponimnoga postanja: Lalići, Žakule, Bjelobabe, Price, Drakule i Lončari. U naselju je važno arheološko nalazište japodske nekropole iz starijega i mlađega željeznoga doba, a u 17. stoljeću Petar Zrinski gradi kulu od koje su ostale samo ruševine.

Glavace – naselje smješteno na sjevernom dijelu Gackoga polja, 7 km sjeveroistočno od grada Otočca. Morfološki oblik krša uvjetovao je patronimno ime naselja (*-ce*), koje se nalazi uz zasebne uzvisine na brdskom vijencu. Naselje čine zaseoci antroponimnoga postanja: Žegarci, Kukići, Nećaci, Mikići, Kneževići, Šušnjići, Mihovilovići, Pavelići i Diklići.

Gorići – naselje smješteno 8 km jugozapadno od grada Otočca. Na mjestu današnjega naselja nekada je bila velika šuma (*gora*) pa je ime naselja i motivirano šumom. Zaseoci: Simičini, Crkvina, Tomičino Brdo, Ćirini, Drage i Modrići. Toponim Crkvina je jedan od sakralnih toponima koji ukazuje na nekadašnje postojanje crkve od koje su danas ostali samo ostatci. Crkvu su sagradila plemena, koja su se naselila na ovome području, a među kojima su bili Simičini i Ćirini, prema pučkoj predaji potomci dvojice od četvorice braće koji su naselili ovaj gorski dio Gacke zavale.

Hrvatsko Polje – nalazi se 11 km sjeverozapadno od Otočca. Mijenjalo se ime naselja od Vlaškog²² (do 1910.) preko Srpskog (od 1910. do 1992.) do Hrvatskog (od 1992.). Dijelovi naselja su Bjeljevine i Rosotrun te zaseoci antroponimnoga postanja Rukavine i Šimunići. Iako veći dio površine Hrvatskog Polja, a i susjednog naselja Kumpulja, otpada na više ravnjačke površine i humove gdje prevladavaju slabi pašnjaci s mjestimičnim kamenjarom i šikarom, a u višim zonama prava šuma dok manji dio zaprema polje, oba ojkonima u svojoj sastavnici imaju riječ *polje*. Riječ *polje* je praslavenskog porijekla i često se javlja u dvočlanim toponimima označavajući obradivu zemlju.

Kuterevo – naselje smješteno podno Kuterevske kose, 14 km jugozapadno od grada Otočca. Maštovitost ovdašnjeg stanovništva došla je do izražaja u davanju imena naseljima, njivama, pašnjacima, livadama, šumama... pri čemu se nailazi na jednočlane, dvočlane ili višečlane toponime bilo da su nastali pod utjecajem čovjekova rada ili da su uvjetovani fiziogeografskim svojstvima tla, npr. Poljana, Klanac, Jurković Brdo, Grezina, Grič, Podgora,

²² Starosjedioci su doseljeno srpsko stanovništvo zvali Vlasi pa otuda i spomenuti dio ojkonima.

Rončević Draga, Šepci, Dulibe, Dražica, Kamenica, Krčevine pod stražom, Matijina draga, Zečja draga... Zaseoci naselja su: Poljana (*polje, poljana, poličica, poljanka* - karakteristična krška površina među brdima pogodna za zemljoradnju), Krč (obradivo tlo dobiveno krčenjem šume), Klanac (dugački tjesnac među brdima), Burići, Jurković Brdo, Varoš (naseobina uz grad) – kuće u okolici crkve i škole, Ulica, Grezina - nastala od prasl. *gręz-* > *stajati pod vodom, propadati u vodu, blato, snijeg* (Skok 1971: 615), Grič, Podgora (položaj zaselka pod gorom određen je prefiksom), Trsje (naziv je nastao zbog uzgoja vinove loze na tom području) i Dulibe (duboka jama). Ojkonimi su nastali većinom s obzirom na oblik i karakteristike tla, postupak stvaranja tla i način stanovanja. Kuterevo se kao naselje spominje još u 15. stoljeću, a oduvijek se „prenosi narodna predaja da je Kuterevo dobilo ime po svom zemljopisnom položaju. Naime, Kuterevo se nalazi u određenom kutu u odnosu na glavnu prometnicu Švica – Krasno“ (Marinić – Rožman 2007: 59). S druge strane, kuterevska dolina ima oblik kuta pa bi onda ovaj ojkonim bio metaforički označen. Svesl. i prasl. riječ **kōtb* znači *ugao* (Skok 1971: 248).

Podum – smješten u središnjem dijelu Gackoga polja, 6 km istočno od Otočca. Do imena naselja došlo se postupkom prefiksalne tvorbe prijedlogom *pod* i imena brda Um, govoreći nam o smještaju naselja u podnožju brda. Imena svih zaseoka su antroponimnog postanja: Diklići, Ivančevići, Marjani, Naprte, Kangrge, Uzelci, Jurkovići, Savići, Čurčići, Kosići i Mašići.

Ponori – naselje smješteno 9 km zapadno od Otočca. Daljnja podjela na Donje i Gornje Ponore pripada svojom dvočlanom toponimskom strukturom tvorbenom modelu pridjev + ojkonim. Pojedini zaseoci s antroponimnog postanja (Skendžići, Diklići, Banjani, Sekizi, Grozdanići, Ivančevići, Vugliši i Rukavine), a neki s vezani uz fiziogeografska svojstva tla: Buk – mjesto gdje voda pada bučeći, Gajići – sufiksalmom tvorbom dobiveni umanjeni oblik zaseoka obraslog šumom, Lisine – toponim nastao od imenice *gol (lis)* kojom se opisuje njegovo ime (Šimunović 2009: 290) i Rudine - termin kojim se označava postojanje zelene zaravni na kršu. Toponim Ponori izvodi se iz osobitosti tla na kojem se naselje nalazi, a koje karakterizira postojanje brojnih ponora rijeke Gacke i podzemnih voda.

Staro Selo – nalazi se 5 km sjeverno od Otočca. U imenu Starog Sela, koji pripada tipu dvočlanog ojkonima, uočava se pridjevski oblik imena kojim se označava staro naselje. U povijesnim podacima često se spominje selo Vilić ili Vilići, primjerice Valvasor u 17. stoljeću spominje selo „Vilichi oder Viliz“ (Kranjčević 2003: 51), Lopašić u *Spomenicima hrvatske Krajine* navodi da se u 17. stoljeću naselilo stanovništvo u Viličko polje koje je tako prozvano po gradini Vilić. Tijekom vremena taj se stari ojkonim izgubio. Zaseoci su antroponimnog postanja: Milakovići, Vuksani, Dugandžije, Žunići i Mašići.

Škare – smještene su na sjeveroistočnome dijelu Gackoga polja, 7 km sjeveroistočno od Otočca. Ime naselja je metaforično, a odražava izgled naselja koji sa svoja dva kraka između okolnih brda doista podsjeća na otvorene škare. Zaseoci su antroponimnog postanja: Božičković Draga, Stojanovići, Skendžići, Banjani, Božići, Svilari, Sekizi i Aralice.

5. Štokavski oronimi

Terenskim istraživanjem i uvidom u karte oko naseljenih mjesta koja administrativno pripadaju gradu Otočcu uočeni su brojni oronimi, koji se zbog preglednosti navode uz pripadajuća naselja (neki oronimi povezuju ili razdvajaju dva ili više naselja), a potom se neki etimološki objašnjavaju i semantički klasificiraju: BRLOG - Debelaš, Škamlica, Brloška kosa, Grabar; BRLOŠKA DUBRAVA - Lončara vrh, Jelovka, Lug; DABAR - Vrbovice, Palež, Konjska glava, Smolčić uvala, Kujača, Crni vrh, Vučkova glavica (Vučjak), Sitenik, Rape, Čelina, Mali i Veliki Lisac, Korać, Siljevac, Puličin vrh, Gradina, Brezici, Tuk, Bogavča, Staparusa; DOLJANI - Šarić brdo, Krčevine, Jurjeva kosa, Ružić vrh, Jović umčić, Bogavča, Brda, Drage Kipinske, Atlinovac, Milankovac, Kapan, Crni vrh, Samar, Gaskovača; DRENOV KLANAC - Ravni vrh, Kotlova greda, Kruškovača, Vlačinka, Grabar, Tuk, Drakula plase, Žegarac vrh, Velika greda, Drakulaša, Krekovača, Žakula uvala, Đuminovac; GLAVACE - Šušnjić gaj, Žegarski vrščić, Mikićevo pogledalo, Sveta Petka, Budimka; GORIĆI - Lubardenik, Panos, Vrščić, Kosa, Svilaruša, Ćirin vrh; HRVATSKO POLJE - Rudinka, Kuruzeb; KUTEREVO - Mala kuterevska kosa, Bila, Kopija, Volovska glava (na Dulibama), Zmijnjak, Liplja, Kuljka, Melčište, Debelo brdo, Hajdučke drage; PODUM – Um; PONORI - Kosinovac, Sekizov vrh, Grabik, Banjski vrh, Sekizovac, Derikrava, Osvije, Švrakin vrh (Švrakić), Lubardenik, Araličin vrh, Petković vrh, Priseka; STARO SELO - Inin vrh, Vrčibrdo, Zorišnjak, Vuksanova dolina, Grabik, Milešnjak, Prevlja; ŠKARE - Paskašov vrh, Božičković draga, Romanića drage, Drenovac, Okuč, Tuk, Veratov gaj, Atlinovac, Ograde, Erderoga kosa, Sekizov gaj.

Razvidno je da je otočko područje geografski vrlo zanimljivo i lingvistički vrlo bogato pa je i obilna geografska nomenklatura. Oronimi se prema sadržaju mogu podijeliti u nekoliko skupina: zemljopisna imena uvjetovana fiziogeografskim svojstvima tla, zemljopisna imena izvedena od drugih geografskih imena, kulturno-povijesni i gospodarstveni toponimi i posvojni toponimi.²³ Jednu od skupina čine zemljopisni termini u toponimiji. „To su jednočlani apelativi koji se većinom upotrebljavaju i u govoru“ (Šimunović

²³ Oronimi su podijeljeni po klasifikaciji Petra Šimunovića primijenjenoj u *Bračkoj toponimiji*.

2004: 189): brdo – veća uzvisina vezana s okolišnim masivom (Brda), um ili umac – omanji odjeliti brežuljak (Um)... Drugu skupinu čine oronimi uvjetovani razmještajem, oblikom i izgledom tla: kosa – brdo što se stranama proteglo uzduž a ne u šiljak (Brloška kosa, Jurjeva kosa, Kuterevska kosa), vrh – najviši vrh brda (Lončara vrh, Vršci, Inin vrh, Vrv, Paskašov vrh, Dupli vršak), duliba – duboka jama (Dulibe), rudina – zelena zaravan na kršu (Rudinka), glava – zasebna uzvisina i vrh na brdskom vijencu (Konjska glava, Vučkova glava), draga – udol koji presijeca uzvisinu (Drage Kipinske, Hajdučke drage, Romanića drage, Božičković draga), greda – stijena ili kamenita kosa (Kotlova greda, Velika greda), Čelina – brdo s glavnim proplankom izloženim suncu, Debelo brdo – toponimijska sintagma u kojoj imenica označuje objekt a pridjev određuje izgled objekta... Valja izdvojiti, primjerice, dvočlane oronime Konjska glava i Volovska glava koji zajedničkim sadržajem čine metafore i označuju predjele koji naliče konjskoj ili volovskoj glavi.

Daljnja klasifikacija vodi do podjele oronima s obzirom na ljudsko djelovanje, npr. gaj – uzgojna šuma, predio prekriven šumom (Sekizov gaj), *krčevine* - obradive površine dobivene krčenjem šume (Krčevine), palež – paležem dobiveno obradivo tlo (Palež), a njima bliski su i oronimi antroponi mnog postanja (Drakula plase, Mikićevo pogledalo, Sekizovac, Araličin vrh). Bogatstvo zemljopisnih naziva ogleda se i u oronimima motiviranim nazivima biljaka (Jelovka, Grabar, Kruškovača, Brezici, Drenovac), životinja (Švrakin vrh, Zmijnjak), duhovnim životom (Sveta Petka) i kulturno.povijesnim nasljeđem (Gradina).

Mogu se uočiti i oronimi određeni odnosom prema okolišnim objektima (relacijski oronimi). Taj odnos izrađen je najčešće oprečnim pridjevima *veliki - mali*: Mali i Veliki Lisac, Velika greda, Mala kuterevska kosa i sl.

6. Štokavski hidronimi

Brojni hidronimi dobiveni ispitivanjem stanovnika pojedinih naselja nisu zabilježeni na pregledanim kartama stoga se donosi popis svih hidronimskih oblika (rijeka, potoka, prirodnih i umjetnih jezera, izvora, ponora, bezdana, jama, lokvi) s popratnim etimološkim i značenjskim tumačenjima.

Popis naselja i pripadajućih im hidronima: BRLOG - Gusić jezero (umjetno jezero), Gacka (umjetno korito rijeke); BRLOŠKA DUBRAVA - Gacka (staro korito kojim rijeka teče povremeno); DABAR - Vrelo (izvor), Jaruga (potok), Saverina jama (nalazi se u voćaru „gazde Save“ i u njoj žive čovječje ribice), Pećina (izvor vode u kišnim danima), Potkonjačka jama (izvor), Žljeba, Živica i Živulja (bunari u nekadašnjem selu Živice), Mijajlovića (bezdan), Bezdana draga, Ponor, Bubanova mlinica (ponor u zaseoku Zabare, dijelu Budžak,

u koji danas odlazi voda iz cijeloga Dabra; iznad ponora je sagrađena mlinica), Čatrnja i Rakita (izvori u Petrinić Polju); DOLJANI - Bukarinovac (potok), Grabovača (izvor), Kosovača (izvor), Vrelac (izvor), Janjatovac (izvor), Pečina Škorak (izvor), Seget (izvor), Vrbica (izvor); GORIĆI - seoski bunar, Pištenjak (povremeni izvor na Kosi); HRVATSKO POLJE - Gacka, Živulja (izvor); KUTEREVO - bunari, Goršćeva jama (bezdan); PODUM - Markovac (potok), Živulja (izvor na vrhu Uma); PONORI - Grabar (ponor iz kojega voda odlazi u Sv. Juraj); STARO SELO – Gacka; ŠKARE - Svilarevac (izvor), Bukarinovac (izvor), Vickovac (izvor), Sekizovac (izvor), Pišter (izvor).

Pojam Gacka u višestrukoj je uporabi na ovom području. Riječ je o horonimu, toponimu i hidronimu. „Horonim Gacka egzistira od polovine 10. stoljeća pa nadalje bez većih oscilacija u pogledu područja i pojavnosti. Izvoriste mu je početak 9. stoljeća kada se pojavljuje etnos Guduskana/Gačana, koji se ustaljivanjem na jednome prostoru pretvara u etnik, da bi i samo područje njegova boravka bilo obilježeno horonimom Gacka“ (Kranjčević 2012: 360). Etimološko promišljanje pojma Gacke može se svesti na tri osnovna tumačenja, koja se razlikuju po polazišnim osnovama: **gbd*, *gat* i *gad*. Sva su tri polazišta slavenskoga jezičnog podrijetla. Skok smatra da se praslavenski korijen **gbd* nalazi u etniku Guduscanorum/Goduscanorum, a kako se Guduskani izjednačavaju s Gačanima, smatra da se taj korijen nalazi i u horonimu Gacka, i u istoimenom hidronimu te u etniku Gačanin i kjetiku gačanski. Skok pronalazi da navedeni praslavenski korijen ima podrijetlo u staropruskoj riječi *gude* u značenju *šuma* (Skok 1971: 541-542). Isto smatra i Katičić pa temeljem toga izvodi značenja: *Gbdbska* – *šumska rijeka*, *Gbdbska župa* – *šumska župa* ili *župa šumske rijeke*, *Gbdbsčani* – *stanovnici šumske župe* (Katičić 1985: 85). Petar Šimunović u etimološkome određivanju Gacke polazi od praslavenske riječi *gat* u značenju *jaz* (Šimunović u: *Vila Velebita*, br. 14). Neki su se opredijelili za praslavensku riječ *gad̥* u značenju *zmija* (takvo mišljenje podržava i Skok) što bi metaforički opisivalo tok rijeke Gacke, koja izvire na jednoj strani Gackog polja i vijuga između brojnih uzvisina na sasvim suprotnu stranu polja gdje ponire.

Uz uobičajene termine za izvorske vode (Vrelac, Vrelo, Pišter, Živulja), tekućice (Jaruga) neki su nazivi fitonimskog (Grabovača, Grabar, Vrbica) i zoonimskog podrijetla (Kosovača). Motiviranost imenima, prezimenima ili nadimcima vidljiva je u hidronimima nastalim postupkom sufiksalne tvorbe od imenica te plodnog sufiksa *-ac*, npr. Janjatovac, Bukarinovac, Svilarevac i Sekizovac. Zabilježen je jedan sakralni hidronim Markovac. Ime potoka motivirano je imenom crkve Sv. Marka pokraj koje izvire²⁴.

²⁴ Danas su vidljivi samo ostatci crkve.

7. Štokavski mikrotoponimi

Tematizirani prostor dijeli se na sljedeća područja koja su uglavnom od gospodarskoga poljoprivrednog značaja i obradive su površine, a kasificirat će se prema naseljima kojima gravitiraju: BRLOG - Gusić polje (danas ponor Gacke), Laništa, Milanuša, Bare; DABAR - Bare (uz zaseok Zabare), Osmagino polje (iznad polja nekada je bilo selo Živica), Krubljak, Durel (brdo i livada), Veliki i Mali Surdup (uvala), Vrbovice (polje i šuma), Petrinić polje, Galinka, Milankovac, Topoluša; DOLJANI - Doljansko polje, Rosulje; DRENOV KLANAC - Klanačko polje; GLAVACE - Radaštak, Kukić gaj, Ajdukuša, Krčevine, Kućišta; GORIĆI - Mali Gorići, Gavranove njive; HRVATSKO POLJE - Hrvatsko polje; KUTEREVO – Hajdučke drage; PODUM - Gacko polje, Davidovo brdo, Mramor, Krč; PONORI - Dolišće, Donji Ponori, Gornji Ponori; ŠKARE - Banjske luke, Brdina, Pećina.

Sva navedena polja dijele se dalje na manje imenovane površine, koje zbog velike brojnosti nisu predmet ovog istraživanja.

Značenjska klasifikacija primjernih mikrotoponima oslikava reljefnu slojevitost otočkoga područja. Mikrotoponimi uvjetovani fiziogeografskim svojstvima tla: zemljopisni nazivi (Bare, Gusić polje, Banjske luke, Drage, Gacko polje, Petrinić polje), mikrotoponimi s obzirom na razmještaj, oblik i izgled tla najčešće nastaju opisom imenovanog područja (Brdina) dok se drugi odnose na sastav i osobitosti tla (Pećine), nazive biljaka (Laništa, Topoluša) i životinja (Gavranove njive). Mikrotoponimi nastali pod utjecajem čovjekova rada: kulturno-povijesni toponimi (Hajdučke drage, Osmagino polje²⁵), mikrotoponimi kao odraz gospodarske djelatnosti stanovništva (Krčevine, Krč), mikrotoponimi kao odraz društvenoga i duhovnoga života (Kućišta), mikrotoponimi antropnimnoga postanja (Milanuša, Milankovac, Davidovo brdo – motivacija kršćanskim imenom) te odnosni mikrotoponimi (Veliki i Mali Surdup, Mali Gorići, Donji i Gornji Ponori).

²⁵ Usmena narodna predaja donosi priču o nastajanju ovoga mikrotoponima: „Kod Dabra pri brdu Pogledalo prema Doljanima nalaze se ostatci utvrde koju je sagradio Bartol Frankopan. No, njegov sin dao je tu utvrdi porušiti jer su Turci prodrli ovamo nakon osvajanja Like 1527. godine. Dok je turski zapovjednik Udbine Osman-aga Glumac napredovao Glibodolom prema Brinju, Otočani su ga napali kod Dabra u blizini ovoga grada, potukli ga i ranili pa je morao pobjeći glavom bez obzira. U bijegu mu je bio usmrćen konj pa se sakrio u šuplje drvo i tamo umro. Polje na kojem se nalazilo to drvo još i danas se zove Osmagino polje“ (Bach 2010: 31).

8. Zaključak

Popisi, etimološka objašnjenja, značenjska i strukturna klasifikacija štokavskih toponima pokazuju višestruku zanimljivost onomastičke građe područja Gacke doline. Korpus od 500-tinjak navedenih i obrađenih toponima pokazuje raznolikost uvjetovanu jezično-povijesnim, gospodarskim i zemljopisnim odrednicama. U nešto su većoj mjeri zastupljeni jednočlani od dvočlanih toponima, a motivacijom su vezani uz čovjeka i njegovo djelovanje (kulturno-povijesni toponimi, toponimi nastali kao odraz gospodarske djelatnosti stanovništva, toponimi nastali kao odraz društvenoga i duhovnog života, toponimi antroponimnoga postanja) i uz fiziogeografska svojstva tla (toponimi s obzirom na razmještaj, oblik, osobitost i izgled tla, toponimi motivirani nazivima biljaka, životinja, vodom). Uočeni su svi tvorbeni oblici, od kojih je najčešća sufiksalsna tvorba, kao i brojni deminutivi i nešto manje zastupljeni augmentativi koji naglašavaju karakteristike onoga što imenuju. Toponimi su uglavnom slavenskog podrijetla, a uočeno je tek nekoliko turcizama što je u skladu s činjenicom da je ovaj prostor za vrijeme turskih osvajanja bio slobodan.

„Toponimi su prvorazredni jezični i povijesni spomenici, ali na žalost takvi spomenici o kojima se najmanje brinemo i koji zbog toga od svih drugih spomenika najbrže i zauvijek nestaju.“ (Šimunović 2004: 262) Bogatstvo i slikovitost štokavskih toponima, koji uspješno egzistiraju uz čakavske toponime, zrcale bogatu povijest ljudi iz Gacke doline i njihovu umješnost u imenovanju prostora koji ih okružuje i u kojem žive. Dobiveni popis i opisi toponima, koji najvjernije i najpouzdanije svjedoče o jezičnoj prošlosti, samo su početak opisivanja suvremene jezične stvarnosti istraživanog područja.

Literatura

- Bach, Franz: *Povijest Otočke pukovnije*, Hrvatski institut za povijest – Katedra Čakavskog sabora pokrajine Gacke, Zagreb – Otočac, 2010.
- Bakarić, Lidija: „Prozor jučer i danas“, u: *Grad Otočac 3*, ur. Milan Gomerčić, Narodno sveučilište Otočac – Poglavarstvo Grada Otočca, Otočac, 1997.
- Bogović, Mile: *Otočac od spomena na Bašćanskoj ploči do biskupijskog središta u 15. stoljeću*, Otočac, 2010.
- Bogović, Mile: „Od kneza Gačana do Mikule u Otočcu“, u: *Gacka u srednjem vijeku*, ur. Hrvoje Gračanin i Željko Holjevac, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar - Područni centar Gospić, Zagreb – Otočac, 2012.

- Brala-Mudrovčić, Jasminka: „Kulturne prilike otočkoga područja (zapadni dio Like u 19. stoljeću“, u: *Šime Starčević i hrvatska kultura u 19. stoljeću*, Sveučilište u Zadru – Odjel za nastavničke studije u Gospiću, Zadar – Gospić, 2014.
- Feldbauer, Božidar: *Leksikon naselja Hrvatske I-II*, Mozaik knjiga, Zagreb, 2004/2005.
- Finka, Božidar – Pavešić, Stjepan: „Rad na proučavanju čakavskog govora u Brinju i okolici“, Rasprave Instituta za jezik JAZU, Zagreb, 1968..
- *Gacka u srednjem vijeku*, ur. Hrvoje Gračanin i Željko Holjevac, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar - Područni centar Gospić, Zagreb – Otočac, 2012.
- *General Nikola Maštrović. Život i djelo jednog hrvatskog časnika*, monografiju priredio Tihomil Maštrović, ERASMUS Naklada, Zagreb, 1996.
- Gluhak, Alemko: *Hrvatski etimološki rječnik*, August Cesarec, Zagreb, 1993.
- Holjevac, Željko: *Gackom kroz povijest*, Otočac, 2009.
- *Hrvatski prezimenik*, priredili Franjo Maletić i Petar Šimunović, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2008.
- Karte Katastarskog ureda i Šumarije u Otočcu.
- Katičić, Radoslav: „Filološka razmatranja uz izvore z začecima hrvatske države“, Staroslavenska prosvjeta, ser. III, sv. 16, Die Anfänge des kroatischen States, u: *Die Bayern und ihre Nachbarn*, Teil 1, Wien, 1985.
- Kranjčević, Milan: *Švica*, KČSPG, Otočac, 2003.
- Kranjčević, Milan: *Ričnik gacke čakavščine – Konpoljski divan*, KČSPG – GRAFTRADE, Rijeka, 2003.
- Kranjčević, Milan: „Regija Gacka od samih početaka u hrvatskoj povijesti pa sve do suvremenosti“, u: *Gacka u srednjem vijeku*, ur. Hrvoje Gračanin i Željko Holjevac, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar - Područni centar Gospić, Zagreb – Otočac, 2012.
- Krznarić, Mara: „Mitrički spomenici i mitraizam u Gackoj“, u: *Grad Otočac 5*, ur. Nada Odorčić, GPOUO – Poglavarstvo Grada Otočca, Otočac, 1999.
- Lisac, Josip: *Hrvatska dijalektologija 1. (Hrvatski dijalekti i govori štokavskog narječja i hrvatski govori torlačkog narječja)*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2003.
- Lončarić, Mijo: „Prilog ranoj slici Like u ranim toponimima“, *Folia onomastica Croatica*, 19, 2010.
- Marinić, Nikola – Rožman, Ivan: *Kuterevo u prošlosti i sadašnjosti*, Dobrovoljno vatrogasno društvo Kuterevo, Kuterevo, 2007.

- Maštrović, Tihomil: „Hrvatsko kazalište u Otočcu godine 1844.“, u: *Grad Otočac 3*, ur. Milan Gomerčić, Narodno sveučilište Otočac – Poglavarstvo Grada Otočca, Otočac, 1997.
- Moguš, Milan: „Izvjestaj o ispitivanju čakavštine u Lici“, Ljetopis JAZU, knj. 67, 1960.
- Moguš, Milan: *Izvjestaj o ispitivanju čakavštine u Lici*, JAZU, Zagreb, 1968.
- Moguš, Milan: *Čakavsko narječje*, Školska knjiga, Zagreb, 1977.
- Moguš, Milan: „Akcenat u ličkih čakavaca“, *Makedonski jezik*, XXXII-XXXIII, 1981/1982.
- Moguš, Milan: „O naglasnom sustavu čakavaca u Gackoj dolini“, *Suvremena lingvistika*, br. 34, 1992..
- Olujić, Boris: „U potrazi za prijestolnicom Japoda“, u: *Grad Otočac 8*, ur. Milan Kranjčević, KČSPG, Otočac, 2008.
- Sladović, Mihajlo: *Povesti biskupijah Senjske i Modruške ili Krbavske*, Gospić, 2003.
- Skok, Petar: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika (I, II, III)*, JAZU, Zagreb, 1971/1972/1973.
- Šimunović, Petar: „A Turci nalegoše na jezik hrvatski“, u: *Lika i Ličani u hrvatskom jezikoslovlju*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2003.
- Šimunović, Petar: *Bračka toponimija*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2004.
- Šimunović, Petar: *Toponimija hrvatskoga jadranskog prostora*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2005.
- Šimunović, Petar: *Uvod u hrvatsko imenoslovlje*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2009.
- Šimunović, Petar: „Lička toponomastička stratigrafija“, *Folia onomastica Croatica*, 19, 2010.
- Vidović, Domagoj: „Toponimija sela Dubljani u Popovu“, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 34, 2008.

Jasminka BRALA-MUDROVČIĆ

**ŠTOKAVIAN TOPONYMS IN THE GACKA VALLEY
(WESTERN PART OF LIKA)**

In the western part of Lika, precisely the Gacka Valley with Otočac as the regional centre, there is a continuity of residence so older toponyms have been preserved along with the contemporary ones. The paper aims to discuss Štokavian toponyms recorded on the cadastral and forestry maps or obtained through statements by the inhabitants of the area. The etymological, semantic and structural determinants of toponyms are given and historically and geographically contextualized. The Gacka Valley an interesting area in terms of onomastics as well, which is confirmed by the richness and diversity of the collected materials.

Key words: Otočac, Gacka Valley, Lika, Štokavian dialect, toponyms

UDK: 811.163.4:316.7

Izvorni naučni rad

Josip MILETIĆ (Zadar)

Odjel za kroatistiku i slavistiku Sveučilišta u Zadru

jmiletic@unizd.hr

Predrag BEJAKOVIĆ (Zagreb)

Institut za javne financije – Zagreb

predrag@ijf.hr

KVALITETNA KOMUNIKACIJA NA HRVATSKOM JEZIKU – KLJUČNA KOMPETENCIJA U PODUZETNIŠTVU

U radu se analiziraju istraživanja koja je Institut za javne financije proveo 2009. i 2010. godine za potrebe Hrvatske gospodarske komore, što je inače uobičajeno diljem svijeta. Riječ je o *Analizi edukativnih potreba malih i srednjih poduzeća i obrta s posebnim naglaskom na poduzetničkim vještinama* prema kojima se može istaknuti da su komunikacijske vještine voditelja i ostalih zaposlenika rangirane na visokome drugom ili trećem mjestu među svim znanjima i vještinama. Autori apostrofiraju zanimljivost o zaposleničkom isticanju slabijega znanja hrvatskoga jezika u usmenoj i pisanoj komunikaciji od znanja i sposobnosti komuniciranja na stranim jezicima, što smatraju vrlo uznemirujućom činjenicom našega jezičnog obrazovanja, bez obzira što je riječ o zaposlenicima sa srednjom stručnom spremom. U skladu s tim zaključuju da postoje ozbiljni problemi s komunikacijom na hrvatskom jeziku u planu i programu nastave hrvatskoga jezika. Smatraju da bi trebalo hitno napraviti svestranu analizu funkcioniranja programa nastavnoga predmeta Hrvatski jezik u svagdašnjoj školskoj zbilji, a posebice u srednjim strukovnim školama, dok provedeno istraživanje u sferi gospodarstva smatraju dobrom podlogom za to.

Autori zagovaraju provođenje reforme programa nastavnoga predmeta Hrvatski jezik u srednjim strukovnim školama, pa i u gimnazijama i osnovnim školama, kako bi se programi prilagodili životnim potrebama ljudi. U skladu s ciljevima cjeloživotnoga obrazovanja, smatraju prikladnim za aktualne poduzetnike organizirati prilagođene tečajeve kombinirane s nastavom informatike i prezentacijskih vještina.

Ključne riječi: *komunikacijske vještine, hrvatski jezik, nastavni plan i program, poduzetništvo, mala i srednja poduzeća, analiza edukativnih potreba, cjeloživotno učenje*

1. Uvod

Razmotrit ćemo istraživanja koja je Institut za javne financije proveo tijekom dvije godine za potrebe Hrvatske gospodarske komore, s ciljem izrade kvalitetne metodologije koja je trebala omogućiti kontinuirano praćenje potreba za obrazovanjem u malim i srednjim poduzećima, s osobitim naglaskom na poduzetničkim vještinama i znanjima. Posebno će nas pri tom zanimati komunikacijski aspekt i hrvatski jezik kao poduzetnička vještina.

2. Potreba za cjeloživotnim obrazovanjem

Suvremeni obrazovni sustav učenike treba osposobiti za kvalitetno obavljanje svagdašnjih obveza. Uslijed sve bržeg razvoja znanosti i tehnologije, migracija stanovništva iz različitih dijelova svijeta te gospodarskih procesa, pred nove naraštaje učenika u zemljama Europske unije postavljaju se obveze usvajanja određenih znanja, ovladavanja određenim vještinama i sposobnostima, kako bi se mogli kvalitetno razvijati i samorealizirati.

U zadnje se vrijeme sve veća pozornost posvećuje cjeloživotnom učenju (engl. *lifelong learning*). Ono uključuje različite oblike formalnog, neformalnog i informalnog obrazovanja koje čovjek može pohađati tijekom cijeloga života i na taj način postajati konkurentniji na tržištu rada. „Cjeloživotno obrazovanje definira se kao aktivnost učenja tijekom života s ciljem unaprjeđivanja znanja, vještina i sposobnosti unutar osobne, građanske, društvene i poslovne perspektive“¹.

Europsko vijeće je na sastanku održanom u Lisabonu od 23.-24. ožujka 2000. godine usvojilo zaključak da treba definirati nove temeljne vještine koje treba usvojiti cjeloživotnim učenjem kao odgovor na globalizaciju i prijelaz na gospodarstva temeljena na znanju, uz isticanje ljudi kao glavnih resursa Europe.²

Kako bi se olakšalo svim zemljama unutar Europe graditi kvalitetan obrazovni sustav, Europska je komisija donijela obrazovni dokument „Ključ-

¹ Jasminka Maravić, Cjeloživotno učenje, *Edupoint*, 3, (17), 2003, URL: <http://www.carnet.hr/casopis/17/clanci/5>

² Prema: „Preporuka Europskog parlamenta i savjeta, ključne kompetencije za cjeloživotno učenje – Europski referentni okvir“, *Metodika*, 11, (20), Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, lipanj 2010., str. 169.

ne kompetencije za cjeloživotno učenje – europski referentni okvir³. Referentni okvir nabraja sljedeće ključne kompetencije:

- 1) Komunikaciju na materinskom jeziku;
- 2) Komunikaciju na stranom jeziku;
- 3) Matematičku kompetenciju i temeljne kompetencije u prirodnim znanostima i tehnologiji;
- 4) Digitalnu kompetenciju;
- 5) Kompetenciju učenja;
- 6) Društvene i građanske kompetencije;
- 7) Smisao za inicijativu i poduzetništvo i
- 8) Kulturološku senzibilizaciju i izražavanje.³

Referentni okvir definira komunikaciju na materinskom jeziku na sljedeći način: „Komunikacija na materinskom jeziku je sposobnost izražavanja pojmova, misli, osjećaja, činjenica i mišljenja u govorenom i u pisanom obliku (slušanje, govor, čitanje i pisanje) te odgovarajuće i kreativne jezične interakcije u cijelom nizu društvenih i kulturnih okruženja, u odgoju i obrazovanju, pri radu, u domu i u slobodnom vremenu“.⁴

Nadalje, Referentni okvir utvrđuje znanja, vještine i stavove vezane za tu kompetenciju:

„Komunikativna kompetencija proizlazi iz usvajanja materinskog jezika koji je tijesno povezan s razvojem kognitivne sposobnosti tumačenja svijeta i uspostavljanja odnosa svakog pojedinca s drugim osobama. Komunikacija na materinskom jeziku zahtijeva da svaki pojedinac pozna vokabular, funkcionalnu gramatiku i jezične funkcije. To uključuje svijest o glavnim tipovima verbalne interakcije, o različitim vrstama književnih i neknjiževnih tekstova, glavnim osobinama različitih stilova i jezičnih registara i o varijabilnosti jezika i komunikacije u različitom kontekstu.

Svaki pojedinac treba savladati vještinu komuniciranja u govorenom i pisanom obliku u različitim komunikativnim situacijama te kontrolirati i prilagođavati svoju vlastitu komunikaciju potrebama situacije. Ova kompetencija također uključuje sposobnosti razlikovanja i upotrebe različitih tekstova, traženje prikupljanje i obradu informacija, korištenje pomagala i formuliranje i izražavanje vlastitih argumenata na uvjerljiv način, u govorenom i u pisanom obliku, u skladu s kontekstom.

Pozitivan stav prema komunikaciji na materinskom jeziku uključuje raspoloženost za kritički i konstruktivan dijalog, uvažavanje estetskih kvali-

³ Isto, str. 175.

⁴ Isto.

teta i volju da se one postignu, zainteresiranost za interakciju s drugima. To obuhvaća svijest o djelovanju jezika na druge i potrebu razumijevanja i korištenja jezika na pozitivan i socijalno odgovoran način.⁵

Sve preporuke Europskog parlamenta i Vijeća Europske unije korisne su i zemljama pristupnicama pa i Republici Hrvatskoj, koja je odnedavno pristupila Europskoj uniji.

3. Provedeno istraživanje Instituta za javne financije

Na crti tog promišljanja analizirat ćemo određena istraživanja koja je Institut za javne financije proveo za potrebe Hrvatske gospodarske komore, s posebnim osvrtom na komunikacijske vještine i to posebno sposobnosti komuniciranja na materinjem, odnosno hrvatskom jeziku.

Poduzetništvo je motor pokretač gospodarstva svake države. Malo i srednje poduzetništvo predstavlja okosnicu toga gospodarstva. Ono je njegov najfleksibilniji dio, koji je sposoban brzo se prilagoditi promjenama na tržištu te najbrže implementira znanstvene inovacije u proizvodni proces. Također je u njega uključen najveći broj radno aktivnoga stanovništva određene zemlje,⁶ a samim time predstavlja snagu koja društvo vuče naprijed. Poduzetništvo temeljeno na znanju uvjet je uspješne tržišne utakmice. Ono daje veće mogućnosti uspjeha na tržištu svakoj tvrtki i jamči konkurentnost gospodarstvu u cjelini.⁷ Da bi mala i srednja poduzeća mogla ostvariti svoje poslovne ciljeve i biti konkurentna na tržištu, u tim se tvrtkama sve više pozornosti posvećuje poduzetničkim vještinama.⁸

U našoj je zemlji, iako su učinjeni značajni pomaci, još uvijek loša obrazovna struktura zaposlenika. Sustav obrazovanja i gospodarstvo nisu povezani na odgovarajući način niti ih tržište rada na odgovarajući način prati. Nije dobra situacija ni u području sudjelovanja u programima cjeloživotnoga obrazovanja.⁹

Poduzetnička znanja i vještine zaposlenika naših poduzeća nisu na onoj razini koja bi omogućila uspješnu konkurenciju na međunarodnome gospo-

⁵ Isto, str. 175-176.

⁶ Usp. Istraživački projekt *Rezultati analize potreba za edukacijom malih i srednjih poduzeća s posebnim naglaskom na poduzetničkim vještinama*, Institut za javne financije, Zagreb, rujan, 2009., str. 8.

⁷ Isto, str. 8. Vidjeti više o tome: Bassani, A., Scarpetta, S., *Links between policy and Growth: Evidence from Oecd Countries*. OECD Economics Department Working. Papers. Paris: OECD

⁸ Isto.

⁹ Isto, str. 4. Vidjeti više o tome: *Obrazovanje odraslih* rezultati projekta, 2009., CARDS 2004., Zagreb, Agencija za obrazovanje odraslih.

darskom tržištu, a još uvijek i nisu dovoljno ozbiljno percipirana kao presudni čimbenik uspjeha tvrtke.¹⁰

Upravo iz razloga što u Hrvatskoj dosad nije organizirano nikakvo sustavno prikupljanje i analiziranje podataka o potrebama za daljnjom edukacijom i treninzima, kao ni o tome koje su seminare i treninge poduzeća prije organizirala, poglavito za mala i srednja poduzeća, Ministarstvo gospodarstva rada i poduzetništva potpisalo je u srpnju 2008. godine s Hrvatskom gospodarskom komorom Ugovor o suradnji na projektu izrade analize obrazovnih potreba u malom gospodarstvu s posebnim naglaskom na poduzetničke vještine. Osnovna je svrha analize utvrđivanje potreba za usavršavanjem, osposobljavanjem i obrazovanjem, odnosno treningom zaposlenika u malim i srednjim poduzećima. Željelo se konkretno utvrditi koja je uloga funkcije obrazovno kadrovske poslova u malim i srednjim poduzećima, način financiranja usavršavanja, osposobljavanja i obrazovanja, dosadašnji načini provođenja poduzetničkoga učenja, oblici i sadržaji potrebnih treninga za poduzetničko učenje te važnost pojedinih znanja, vještina i značajki zaposlenika. Bit je cijeloga projekta zapravo na temelju tih analiza osmisliti odgovarajuće seminare i treninge koji će adekvatno odgovoriti na detektirane probleme u poduzećima i nedostatke u obliku znanja i vještina radne snage potrebnih za njihovo otklanjanje.¹¹

Glavni je cilj projekta zapravo bio izrada kvalitetne metodologije koja će omogućiti kontinuirano praćenje potreba za obrazovanjem u malim i srednjim poduzećima, s osobitim naglaskom na poduzetničkim vještinama i znanjima, što je definirano u EU Povelji o malom gospodarstvu – poglavlje 4.¹² Na taj bi se način moglo na pravi način pratiti stvarne edukativne potrebe poduzetnika i pravodobno im osmišljavati odgovarajuće edukativne sadržaje.

Ministarstvo gospodarstva, rada i poduzetništva i Hrvatska gospodarska komora, kao nositelji Ugovora o suradnji, odredili su za što će im sve poslužiti rezultati provedene analize: „Rezultati analize trebali bi se koristiti kao povratna informacija za kreiranje programa i financiranje obrazovnih potreba poduzetnika, uključivanje poduzetništva kao ključne kompetencije u cjeloviti obrazovni sustav Republike Hrvatske te za potrebe Regionalnoga centra za poduzetničke kompetencije zemalja jugoistočne Europe.“¹³ Dakle, osim za osmišljavanje navedenih seminara i treninga, svakako bi trebali biti zanimlji-

¹⁰ Isto, str. 4. Vidjeti više o tome: *Što Hrvatsku čini poduzetničkom zemljom*, (CEPOR), Centar za politiku razvoja malih i srednjih poduzeća i poduzetništva, Osijek, 2007.

¹¹ Isto, str. 2-5.

¹² Isto, str. 5. Dostupno na: http://www.mvpei.hr/view1/download/2004/03/18/Analiticki_europska_povelja_malo_gospodarstvo.doc

¹³ Isto, str. 5

va podloga i za evaluaciju nastavnih planova određenih nastavnih predmeta nakon što je prošlo dovoljno vremena od njihova donošenja i implementacije, pri čemu se svakako treba ozbiljno uzimati u obzir i mišljenje samih korisnika tih nastavnih planova u praksi.

Institut za javne financije proveo je 2009. godine istraživački projekt *Analize potreba za edukacijom malih i srednjih poduzeća s posebnim naglaskom na poduzetničkim vještinama* za potrebe Hrvatske gospodarske komore. Istraživanje je provedeno u ožujku. Odabrana su poduzeća trebala ispuniti upitnik od dvadeset pitanja. Uzorak je iznosio 4647 poduzeća, što predstavlja 10 % malih i srednjih poduzeća iz Registra poslovnih subjekata Hrvatske gospodarske komore. Kriterij odabira je bio da imaju od jedan do dvjesto i pedeset zaposlenika te da je riječ o tvrtkama koje su uredno predale završni račun za 2007. godinu. Anketirana su poduzeća iz svih djelatnosti, osim djelatnosti javne uprave i financijskoga poslovanja. Upitnik je ispunito 858 poduzeća, što iznosi 18 % ispitivanoga uzorka.¹⁴

Sljedeća tablica prikazuje obrazovnu strukturu zaposlenika po poduzećima različite veličine.

Tablica 1: Obrazovna struktura zaposlenika po poduzećima

Velicina poduzeća	Bez škole	OŠ	SSS (3 god)	SSS (4 god)	VKV ili majstorski	VŠS, VSS, magisterij	Doktorat	UKUPNO
Mikro	2,6	6,2	16,5	42,9	5,6	26,0	0,2	100,0
Malo	2,7	10,6	22,9	40,4	5,1	18,0	0,2	100,0
Srednje	2,0	13,6	28,9	39,9	4,8	10,8	0,0	100,0

Izvor: Istraživački projekt *Rezultati analize potreba za edukacijom malih i srednjih poduzeća s posebnim naglaskom na poduzetničkim vještinama*, Institut za javne financije, Zagreb, rujan, 2009., str. 14.

Iz tablice se može iščitati kako je znatno kvalitetnija obrazovna struktura zaposlenika u mikropoduzećima i malim poduzećima u odnosu na poduzeća srednje veličine. Obično ljudi višeg obrazovanja pokreću vlastite manje tvrtke. Doktori znanosti zastupljeni su isključivo u malim i mikropoduzećima, dok je VŠS i VSS u njima zastupljena s 26, odnosno 18 %. U srednje velikim poduzećima znatno više prevladavaju srednjoškolski kadrovi, kojima je i naj-

¹⁴ Isto, str. 2.

potrebnija dodatna edukacija.¹⁵

Kao što smo već prije naglasili, ono što nas posebno zanima u provedenom istraživanju važnost je pojedinih znanja, vještina i značajki zaposlenika.

Devetnaesto pitanje u anketnom upitniku vezano je upravo za tu problematiku. „To pitanje pokušava dati smjernice o važnosti područja obrazovanja, osposobljavanja ili usavršavanja kojeg bi u budućnosti trebalo provesti za razvoj rukovoditelja i ostalih zaposlenika.“¹⁶

Uz svako pojedino znanje i vještinu ispitanicima su ponuđena četiri kvalitativna odgovora: uopće ne, manje važno, poželjno i nužno i to za kategorije: rukovoditelja i ostalih zaposlenika. Analiza je napravljena uključivanjem samo dvije kvalitativne varijable, a to su nevažno ili manje važno (0) i poželjno ili nužno (1).¹⁷

Prosječno rangiranje svih dvadeset i devet znanja ili vještina iz upitnika koje bi bilo potrebno provesti za usavršavanje prikazano je u sljedećoj tablici.

Tablica 2: Prosječno rangiranje znanja ili vještina

	Rukovoditelji		Ostali	
	Znanje ili vještina	%	Znanje ili vještina	%
1	Donošenje poslovnih odluka	80,3	Informatička znanja i vještine	68,8
2	Komunikacijske vještine	80,3	Komunikacijske vještine	65,7
3	Informatička znanja i vještine	80,2	Komuniciranje s okruženjem	61,4
4	Motiviranje	80,1	Motiviranje	60,4
5	Postavljanje poslovnih ciljeva	77,6	Informiranost i opća kultura	59,6
6	Poslovno pregovaranje	77,2	Usmena i pismena komunikacija na hrvatskom jeziku	57,0
7	Prezentacijske vještine	74,9	Marketing i prodaja	55,4
8	Marketing i prodaja	74,6	Upravljanje kvalitetom	54,7
9	Vođenje timova	74,0	Prezentacijske vještine	54,7
10	Usmena i pismena komunikacija na stranom jeziku	72,6	Usmena i pismena komunikacija na stranom jeziku	53,5
11	Upravljanje kvalitetom	72,0	Upravljanje konfliktima	48,3

¹⁵ Isto, str. 15.

¹⁶ Isto, str. 31.

¹⁷ Isto.

12	Upravljanje ljudskim potencijalima	70,6	Upravljanje vremenom i stresom	45,6
13	Financije i računovodstvo	70,5	Matematičko-numerička znanja i vještine	44,0
14	Upravljanje poslovnim procesima	70,0	Vođenje timova	43,2
15	Organiziranje i delegiranje	70,0	Poslovno pregovaranje	43,2
16	Vođenje projekata	69,9	Nabava i logistika	42,5
17	Strateško upravljanje	69,8	Postavljanje poslovnih ciljeva	41,1
18	Upravljanje rizicima	68,4	Organiziranje i delegiranje	40,4
19	Informiranost i opća kultura	67,9	Vođenje projekata	40,1
20	Komuniciranje s okruženjem	67,8	Financije i računovodstvo	39,9
21	Upravljanje konfliktima	67,7	Upravljanje poslovnim procesima	39,5
22	Poslovna analiza i kontroling	65,3	Upravljanje rizicima	36,1
23	Upravljanje vremenom i stresom	63,6	Donošenje poslovnih odluka	34,4
24	Usmena i pismena komunikacija na hrvatskom jeziku	63,2	Praćenje legislativne RH	33,5
25	Upravljanje promjenama	62,9	Upravljanje ljudskim potencijalima	31,7
26	Praćenje legislativne RH	61,9	Upravljanje promjenama	31,1
27	Praćenje legislativne i direktiva EU	59,2	Praćenje legislativne i direktiva EU	30,6
28	Nabava i logistika	58,3	Poslovna analiza i kontroling	29,3
29	Matematičko-numerička znanja i vještine	53,8	Strateško upravljanje	22,1

Izvor: Istraživački projekt *Rezultati analize potreba za edukacijom malih i srednjih poduzeća s posebnim naglaskom na poduzetničkim vještinama*, Institut za javne financije, Zagreb, rujna, 2009., str. 32.

Vidimo kako su komunikacijske vještine i kod rukovoditelja i kod ostalih zaposlenika na visokom drugom mjestu među svim znanjima i vještinama. U čak 80,3 % poduzeća to je druga po važnosti vještina kod rukovoditelja. Također, u 65,7 % poduzeća kod ostalih zaposlenika to je druga po važnosti vještina koju bi trebalo usavršavati. U 61,4 % poduzeća je komuniciranje s okruženjem treća po važnosti vještina kod ostalih zaposlenika. To je jako bitno jer je riječ o zaposlenicima koji uglavnom imaju srednju stručnu spremu. Usmena i pismena komunikacija na hrvatskom jeziku kod njih je na visokom

šestom mjestu (kod 57 % poduzeća), dok je kod rukovoditelja tek na dvadeset i četvrtom mjestu, ali je ipak izražena kod velikoga broja poduzeća – 63,2 %.

Zanimljivo je kako su u analiziranoj tablici zaposlenici koji nisu na rukovodećim pozicijama znatno više rangirali potrebu za usavršavanjem materinjeg jezika u odnosu na strani jezik te se time praktički izjasnili da lošije stoje sa znanjem hrvatskoga jezika u usmenoj i pisanoj komunikaciji nego sa znanjem stranoga jezika. To je zaista zabrinjavajuća činjenica stanja našega obrazovnog sustava.

Također trebamo istaknuti kako su određena znanja i vještine koja se u nastavi mogu i trebaju dovesti u svezu s hrvatskim jezikom vrlo visoko pozicionirana. To su: informatička znanja i vještine (rukovoditelji – 80,2 %, ostali – 68,8 %), prezentacijske vještine (rukovoditelji – 74,9 %, ostali – 54,7 %), marketing i prodaja (rukovoditelji – 74,6 %, ostali – 55,4 %). Poslovno pregovaranje (rukovoditelji – 77,2 %, ostali – 43,2 %) također se može smatrati dijelom nastave hrvatskoga jezika, poglavito nastavnoga područja *jezično izražavanje*, jer je zapravo riječ o svojevrsnome poslovnom razgovoru.

Institut za javne financije nastavio je istraživanje za potrebe Hrvatske gospodarske komore i tijekom 2010. godine. Analiza je u idućoj godini, osim malih i srednjih poduzeća, proširena i na obrtnike. Ispitanici su bili, dakle, poduzeća iz baze Hrvatske gospodarske komore i obrti iz baze Hrvatske obrtničke komore. Odgovarali su putem elektroničke pošte na upitnik s ukupno dvanaest pitanja, koje su im prosljeđivale njihove komore. Istraživanje je provedeno u razdoblju od rujna do listopada 2010. godine. Od ukupno 3656 malih i srednjih poduzeća popunjavanju upitnika za trgovačka društva pristupilo je 973, što iznosi 26,6 %, a 784 ih je anketu popunilo u cijelosti (21,4 %). Kod obrtnika je odaziv bio nešto lošiji. Razlog je vjerojatno taj što se kod njih tek prvu godinu provodi istraživanje. Popunjavanju upitnika pristupilo je 399 obrtnika, od ukupno 2661 iz evidencije Hrvatske obrtničke komore, a od toga ih je 359 odgovorilo na sva pitanja, što iznosi 13,5 %.¹⁸

U 2010. godini nije samo proširen opseg ispitanika, već je promijenjena i metodologija znanstvenoga istraživanja. Željelo se doznati koje je to poželjne osobine bitno razvijati u budućnosti po mišljenju vlasnika, rukovoditelja i ostalih zaposlenika u malim i srednjim trgovačkim društvima i obrtima. Istraživanje je provedeno odvojeno u trgovačkim društvima i obrtima.

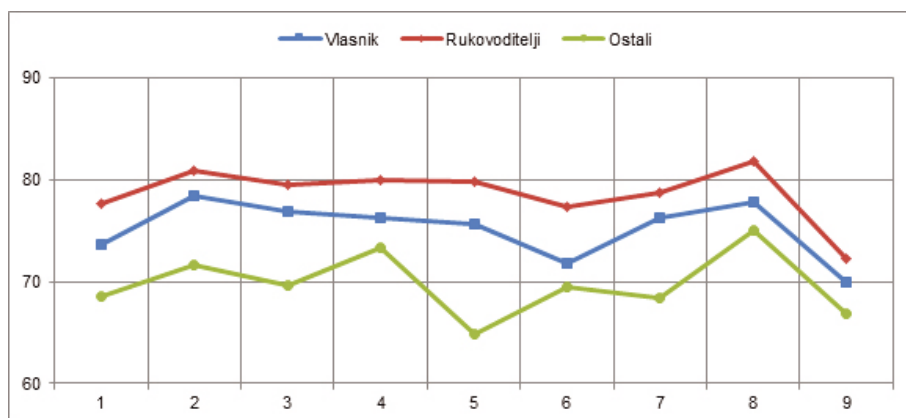
Također je promijenjena i metodologija statističkoga izračuna. Za razliku od 2009. godine, kad su gledani udjeli onih koji su odgovarali s „poželjno“ i „nužno“ u ukupnom broju odgovora, u 2010. godini gledani su tzv. težinski

¹⁸ Usp. *Analiza edukativnih potreba malih i srednjih poduzeća i obrta s posebnim naglaskom na poduzetničkim vještinama*, Hrvatska gospodarska komora, Zagreb, prosinac 2010., str. II

prosjeci. Drugim riječima, svaki se odgovor kvantificiralo pa se ukupni rezultat uprosječio.

Posebno je važno za razvoj i obrazovanje zaposlenika planiranje tog razvoja u budućnosti. Kako bi se to moglo realizirati, mora se utvrditi kojim su zaposlenicima potrebne određene poduzetničke vještine.¹⁹

Na sljedećem grafikonu prikazana je procjena važnosti razvoja osobina u budućnosti za trgovačka društva. Osobine su u grafikonu obilježene na sljedeći način: 1. spremnost i otvorenost za unapređivanje rada, 2. sposobnost suočavanja s promjenama, 3. sposobnost jasnoga komuniciranja, 4. sposobnost i spremnost na suradnju, 5. preuzimanje inicijative za pronalaženje i predlaganje novih rješenja, 6. spremnost i predanost cjeloživotnom učenju, 7. osobna odgovornost i spremnost na preuzimanje rizika za vlastite inicijative u radu, 8. usmjerenost na rezultat, ustrajnost i učinkovitost u radu, 9. pozitivan stav i spremnost na rad u multietničkoj-multikulturalnoj sredini.²⁰



Grafikon 1: Procjena važnosti razvoja osobina u budućnosti za trgovačka društva

Izvor: *Analiza edukativnih potreba malih i srednjih poduzeća i obrta s posebnim naglaskom na poduzetničkim vještinama*, Hrvatska gospodarska komora, Zagreb, prosinac 2010., str. 34.

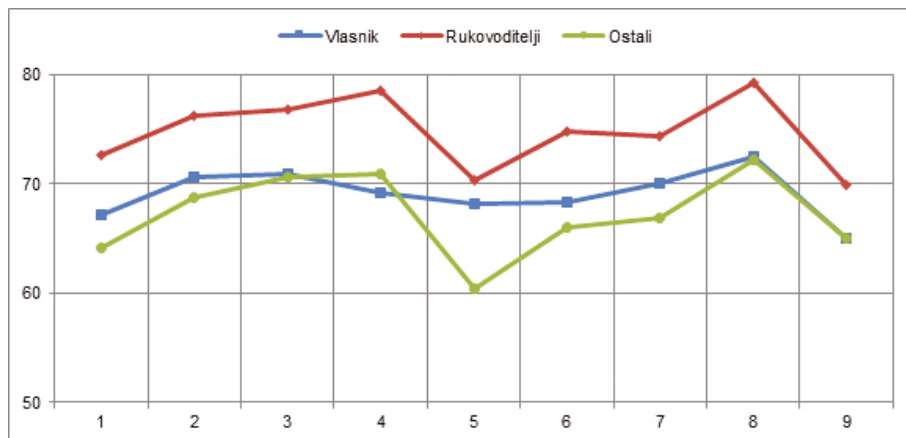
Iz grafikona se može iščitati kako je bitno razvijati svih devet osobina. To je posebno izraženo kod rukovoditelja. Ono što je nama posebno zanimljivo, svi su pokazali visoku svijest o tome kako je iznimno bitno razvijanje

¹⁹ Isto, str. 33.

²⁰ Isto.

sposobnosti jasnoga komuniciranja (rukovoditelji 79 %, vlasnici 77 %, ostali zaposlenici 69 %).

Slična je situacija i kod obrtnika. Na sljedećem grafikonu prikazana je procjena važnosti razvoja osobina u budućnosti za obrte.



Grafikon 2: Procjena važnosti razvoja osobina u budućnosti za obrte

Izvor: *Analiza edukativnih potreba malih i srednjih poduzeća i obrta s posebnim naglaskom na poduzetničkim vještinama*, Hrvatska gospodarska komora, Zagreb, prosinac 2010., str. 52.

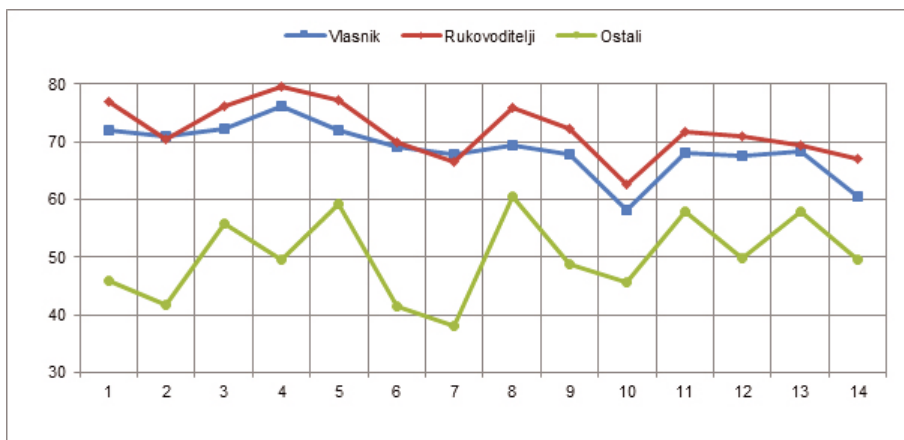
Možemo reći da je i kod obrtnika jako bitan razvoj svih osobina u sve tri kategorije, dok je kod rukovoditelja, naravno, najizraženija. Vidimo i tu da je jako izražena svijest o potrebi razvijanja sposobnosti jasnoga komuniciranja (rukovoditelji 77 %, vlasnici 72 %, ostali zaposlenici 71 %).

Međutim, zasigurno ne obećava razvoj hrvatskoga gospodarstva jako nisko izražena spremnost i predanost cjeloživotnom učenju i kod vlasnika i zaposlenika. Naime, to bi trebao biti temelj uspjeha i pojedinca i poduzeća, a na kraju krajeva i konkurentnoga društva i države u vremenima kad se svjetsko znanje udvostruči u roku od pet godina. Bez osvještavanja nužnosti cjeloživotnoga učenja i vlasnika poduzeća i obrta, kao i njihovih zaposlenika teško će se postići uspješno poduzetništvo, koje predstavlja temelj uspješnoga gospodarstva.

Procjena važnosti provedbe programa obrazovanja, osposobljavanja i usavršavanja, greškom izrađivača analize, nije rađena odvojeno za trgovačka društva i obrte, već je napravljen jedinstven graf. Na taj propust smo im ukazali. Programi su na grafikonu obilježeni na sljedeći način: 1. organiza-

cija i rukovođenje, 2. financije, računovodstvo i kontroling, 3. usluge i servisi orijentirani na kupce, 4. vođenje i motiviranje, 5. rješavanje problema i konflikata, 6. praćenje legislative Republike Hrvatske, 7. praćenje legislative i direktiva EU, 8. informatička znanja i vještine, 9. prezentacijske vještine, 10. matematičko-numerička znanja i vještine, 11. komunikacija na hrvatskom jeziku, 12. komunikacija na stranom jeziku, 13. informiranost i opća kultura, 14. administrativna znanja i vještine.²¹

Procjena je važnosti provedbe programa obrazovanja, osposobljavanja i usavršavanja u budućnosti prikazana na sljedećem grafikonu.



Grafikon 3: Procjena važnosti provedbe programa obrazovanja, osposobljavanja i usavršavanja u budućnosti

Izvor: *Analiza edukativnih potreba malih i srednjih poduzeća i obrta s posebnim naglaskom na poduzetničkim vještinama*, Hrvatska gospodarska komora, Zagreb, prosinac 2010., str. 35.

Zamjećujemo da je provedba programa obrazovanja, osposobljavanja i usavršavanja bitnija rukovoditeljima i vlasnicima nego ostalim zaposlenicima. Oni smatraju kako je u budućnosti najpotrebnije raditi na usavršavanju vještine vođenja i motiviranja. Kod ostalih su zaposlenika na prvom mjestu informatička znanja i vještine (koja su i kod vlasnika i rukovoditelja vrlo visoko pozicionirana), potom rješavanje problema i konflikata, a već na trećem mjestu komunikacija na hrvatskom jeziku. Dakle, još je više porasla svijest o potrebi usavršavanja komunikacije na hrvatskom jeziku, nego u provedenom

²¹ Isto, str. 34-35.

istraživanju u 2009. godini. Vidimo da je uočavanje potreba usavršavanja komunikacija na hrvatskom jeziku kod ostalih zaposlenika znatno veća od potrebe usavršavanja komunikacija na stranom jeziku. Također je izražena veća potreba za usavršavanjem komunikacija na hrvatskom jeziku i kod vlasnika i rukovoditelja u odnosu na izražene potrebe za usavršavanjem komunikacija na stranom jeziku. Uzmemo li u obzir činjenicu da smo ušli u Europsku uniju, gdje nam se otvara nepregledno strano tržište, na kojem je nužno poznavanje stranih jezika, ova činjenica nam izgleda apsurdno. Međutim, očito je da postoje ozbiljni problemi s komunikacijom na hrvatskom jeziku. To nam svjedoči o tome da nešto s planom i programom nastavnoga predmeta Hrvatski jezik nije u redu. Smatramo da bi trebalo hitno napraviti svestranu analizu funkcioniranja programa nastavnoga predmeta Hrvatski jezik u svagdašnjoj školskoj zbilji, a ovo istraživanje u sferi gospodarstva bi nam bila dobra podloga za to.

Aktualni su programi nastavnoga predmeta Hrvatski jezik postali službeni školske godine 1995./1996.²² Prije toga provedena je reforma prethodnog programa hrvatskoga jezika koji je bio potpuno neprilagođen modernim europskim programima i situaciji u samostalnoj i demokratskoj hrvatskoj državi. Prethodila je jednogodišnja javna rasprava.²³

Novi su programi nastavnoga predmeta pripremani u skladu s modernim metodičkim teorijama programiranja nacionalnih jezika, ali je uvažavana i domaća tradicija.²⁴ Iako je napravljen značajan kvalitativni iskorak u odnosu na program koji je do tada postojao, najveća bi se zamjerka izradi programa mogla dati na prekratak rok same izrade. Programi su izrađivani pola godine, dok je javna rasprava trajala nepunih mjesec dana.²⁵ Izostalo je i jednogodišnje eksperimentalno provjeravanje programa.²⁶ To je svakako moglo biti uzrokom određenih propusta. No, u odnosu na stari program predstavljaju značajno poboljšanje.

Možemo zaključiti da je svakako potrebna reforma programa nastavnoga predmeta Hrvatski jezik u srednjim strukovnim školama pa vjerojatno i u gimnazijama i u osnovnim školama, kako bi se programi prilagodili životnim

²² U Republici Hrvatskoj nastava hrvatskoga jezika u srednjim strukovnim školama izvodi se po programima hrvatskoga jezika za četverogodišnje srednje strukovne škole sa satnicom 4+4+3+3, po programima hrvatskoga jezika za četverogodišnje srednje strukovne škole sa satnicom 3+3+3+3 i po programima hrvatskoga jezika za trogodišnje srednje strukovne škole sa satnicom 3+3+3.

²³ Usp. Vlado Pandžić, Metodološka (metodička) obilježja programa hrvatskoga jezika, književnosti i jezičnoga izražavanja za gimnazije i strukovne škole, u: *Govorno i pismeno izražavanje u srednjoj školi*, Profil, Zagreb, 2001., str. 74.

²⁴ Isto, str. 74.

²⁵ Isto, str. 75.

²⁶ Isto.

potrebama ljudi. Također je potrebno za aktualne poduzetnike organizirati prilagođene tečajeve kombinirane s nastavom informatike i prezentacijskih vještina. O tome je bilo govora i u analiziranome istraživanju.

U društvu temeljenom na znanju adekvatna upotreba znanja i novih ideja od krucijalne je važnosti za razvoj gospodarstva. Realizacija poslovne ideje, odnosno uspjeh ili neuspjeh poduzetnika na tržištu znatno ovisi o konstantnom učenju i stjecanju novih znanja i vještina. Unatoč uvriježenu mišljenju kako se poduzetništvom mogu baviti samo odabrani ljudi, koji su rođeni s posebnim poduzetničkim darom, iskustvo nas uči da je za uspješan hod po promjenjivom poduzetničkom terenu, odnosno nemilosrdnom tržištu od presudne važnosti razvijanje poduzetničkih vještina, bez obzira koliko one nekome bile rođenjem dane ili uskraćene. Usudili bismo se reći kako i u poduzetništvu vrijedi slična logika kao i kod govorništva (*Poeta nascitur, orator fit*). Samo se pjesnici rađaju, dok se sve ostale vještine daju naučiti i usavršiti. Stoga smatramo da je sposobnost izražavanja na hrvatskom jeziku kompetencija koju treba na odgovarajući način od malena njegovati i cijeli život usavršavati, jer i ona uvelike doprinosi i razvoju gospodarstva, smanjivanju konflikata, boljoj suradnji i razumijevanju među ljudima, a time i učinkovitosti društva u cjelini.

4. Zaključak

Rezultati razmatrane analize Instituta za javne financije, osim što se koriste kao povratna informacija za kreiranje programa i financiranje obrazovnih potreba poduzetnika, mogu također korisno poslužiti i kao podloga za svestranu analizu funkcioniranja programa nastavnoga predmeta Hrvatski jezik u svagdašnjoj školskoj zbilji, a posebice u srednjim strukovnim školama. Evaluaciju nastavnih planova i programa korisno je provesti jer je prošlo dosta vremena od njihova donošenja i implementacije. U skladu s ciljevima cjeloživotnoga obrazovanja, za aktualne bi poduzetnike bilo dobro organizirati prilagođene tečajeve kombinirane s nastavom informatike i prezentacijskih vještina.

Literatura

- *Analiza edukativnih potreba malih i srednjih poduzeća i obrta s posebnim naglaskom na poduzetničkim vještinama*, Hrvatska gospodarska komora, Zagreb, prosinac, 2010.
- Bassani, A., Scarpatta, S., *Links between policy and Growth: Evidence from Oecd Countries*, OECD Economics Department Working. Papers. Paris, OECD

- Istraživački projekt *Rezultati analize potreba za edukacijom malih i srednjih poduzeća s posebnim naglaskom na poduzetničkim vještinama*, Institut za javne financije, Zagreb, rujan, 2009.
- *Izmjene i dopune zajedničkog i izbornog nastavnog plana i programa za stjecanje srednje stručne spreme u području ekonomije i trgovine za zanimanje ekonomist*, Ministarstvo prosvjete i športa Republike Hrvatske, Zagreb, 2001.
- Jakovčević, Tonči, *Menadžer i tajnica u poslovnom komuniciranju*, Marjan knjiga, Split, 2000.
- Jonke, Ljudevit, *Briga za poslovni jezik*, u: *O hrvatskom jeziku*, Pergame-na, Zagreb, 2005., str. 269-271.
- *Preporuka Europskog parlamenta i savjeta, ključne kompetencije za cjeloživotno učenje – Europski referentni okvir*, Metodika, Vol. 11, No. 20., Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, lipanj 2010., str. 169-182.
- Maravić, Jasminka *Cjeloživotno učenje*, Edupoint, god. 3, br. 17, 2003, URL: <http://www.carnet.hr/casopis/17/clanci/5>
- *Nastavni planovi i okvirni programi za područje ekonomije i trgovine*, Glasnik Ministarstva prosvjete i športa Republike Hrvatske, posebno izdanje, broj 5, Zagreb, kolovoz 1996.
- *Nastavni planovi srednjih škola*, Glasnik Ministarstva prosvjete i športa Republike Hrvatske, posebno izdanje, Zagreb, 1. kolovoza. 1995., 2., str. 1-146.
- Obad, Željko, *Hrvatski u poslovnom komuniciranju*, Otvoreno sveučilište, Zagreb, 1993.
- *Obrazovanje odraslih rezultati projekta, CARDS 2004.*, Agencija za obrazovanje odraslih, Zagreb, 2009.
- *Okvirni nastavni programi općeobrazovnih predmeta u srednjim školama*, Glasnik Ministarstva prosvjete i športa Republike Hrvatske, posebno izdanje, broj 11, Zagreb, lipanj 1997.
- Osredečki, Eduard, *Poslovna tajnica*, autorsko izdanje & Naklada Edo, Zagreb, 1995.
- Osredečki, Eduard, *Poslovno komuniciranje i poslovni bonton*, Naklada Edo, Zagreb, 1995.
- Pandžić, Vlado, *Govorno i pismeno izražavanje u srednjoj školi*, Profil, Zagreb, 2001.
- Pandžić, Vlado, *Metodološke (metodičke) značajke programa hrvatskoga jezika za gimnazije i strukovne škole*, Nastavni vjesnik, 1, 1996., str. 12-26.
- Rosandić, Dragutin, *Od slova do teksta i metateksta*, Profil, Zagreb, 2002.
- *Što Hrvatsku čini poduzetničkom zemljom*, (CEPOR), Centar za politiku razvoja malih i srednjih poduzeća i poduzetništva, Osijek, 2007.

- Žitinski-Šoljić, Maja, *Umijeće komuniciranja*, Pomorski fakultet, Dubrovnik, 1996.
- http://www.mvpei.hr/view1/download/2004/03/18/Analiticki_europska_povelja_malo_gospodarstvo.doc

Josip MILETIĆ & Predrag BEJAKOVIĆ

QUALITY COMMUNICATION IN CROATIAN – A KEY COMPETENCE IN ENTREPRENEURSHIP

The paper analyses a survey conducted by the Institute of Public Finance in 2009 and 2010 for the needs of the Croatian Chamber of Economy. According to the survey entitled Analysis of educational needs of small and medium enterprises and crafts with a special emphasis on entrepreneurship skills, communication skills of manager and other employees are ranked second and third in terms of their significance. The authors stress an interesting fact speaking of better knowledge of foreign languages than of Croatian language in oral and written communication, which is a worrying fact for the Croatian education system, regardless of the fact that the subject employees had only high-school education. In the present paper, the authors advocate the reform of Croatian language curricula in high vocational schools, gymnasias and elementary schools, in order for them to be adapted to the real needs of people. Also, in accordance with the aims of lifelong learning, the authors find the organization of modified language courses combined with IT and presentation skills suitable to entrepreneurs.

Key words: *communication skills, Croatian language, curricula, entrepreneurship, small and medium enterprises, analysis of educational needs, lifelong learning*

UDK: 811.131.1'243:027.1

Petrović Njegoš P. II

Pregledni rad

Vesna KILIBARDA (Podgorica)

Filozofski fakultet – Nikšić

veskili@t-com.me

ITALIJANSKI NASLOVI NJEGOŠEVE BIBLIOTEKE

U prilogu se govori o Njegoševoj književnoj i opštoj kulturi kao rezultatu njegovog samoučkog obrazovanja, a u tom kontekstu i o Njegoševoj biblioteci, njenom nastanku i sudbini poslije smrti crnogorskog vladike i pjesnika. Posebno su razmotreni italijanski naslovi sačuvani u biblioteci do naših dana, to jest sve knjige i časopisi na italijanskom iz kojih je Njegoš mogao steći ili produbiti svoja znanja iz oblasti italijanskog jezika, književnosti i kulture ili se obavijestiti o različitim drugim, ne samo italijanskim temama.

Ključne riječi: *Njegoš autodidakt, Njegoševa biblioteka, Njegoševa italijanska lektira*

O književnom obrazovanju i opštoj kulturi crnogorskog vladike i pjesnika Petra II Petrovića Njegoša, s obzirom na prilike u kojima je odrastao i živio, sudi se uglavnom samo posredno. Ipak, vjeruje se da je on u svom zreloom dobu, iako se školovao nekontinuirano i nesistematično, po obimu i dubini svoga obrazovanja bio „sasvim na visini“ ondašnje evropske kulture.¹ Njegoš se ubraja u velike „autodidakte“ jer je, s nevjerovatnom energijom, najveći dio svog obrazovanja, pa i književnog, usvojio vlastitim radom.² A njegova želja za učenjem i obrazovanjem bila je nesporna. Ljubomir Nenadović piše kako se Njegošu, čim je kao dječak doveden u Cetinjski manastir, „čitanje (...) dopalo i vrlo ga zanimalo“ i kako je „pored sve svoje žive i nestašne mladosti, pročitao (...) sve knjige što su u manastirskoj riznici bile“, tako da je „za kratko vreme znao (...) onoliko koliko su znali i oni što su ga

¹ Vido Latković, *Petar Petrović Njegoš*, Novo pokolenje, Beograd 1949, str. 20.

² Alojz Šmaus, „Petar II Petrović Njegoš 1813–1851“, preveo Branimir Živojinović, u: Alojz Šmaus, *Studije o Njegošu*, priredio Mirko Krivokapić, CID, Podgorica 2000, str. 163. – Rasprava je prvi put objavljena 1963. kao pregovor Šmausovom njemačkom prevodu *Gorskog vijenca*.

učili“.³ Upoznavši se s tek dvadesetogodišnjim Njegošem, prilikom njegovog prvog prolaska kroz Trst na putu za Rusiju 1833. godine, tršćanski učitelj Dimitrije Vladislavljević u pismu šibenskom episkopu Josifu Rajačiću opisuje kako je mladi crnogorski arhimandrit bio veoma načitan, odnosno kako on „nije (knjige) samo čitao, nego čisto i na pamet izučio, t. j. tako zapamtio, da mloge komade iz različitih ljetopisa i napamet znade recitirati i o njima dosta ljepo suditi“.⁴ Henri Lejard, Englez koji je, sa svojim sunarodnikom Edvardom Mitfordom, Njegoša posetio 1839. godine, bilježi kasnije da je mladi vladika bio učen čovjek i da je volio književnost.⁵ Kapetan Fridrih Orešković, koji se s Njegošem susretao povodom razgraničenja Crne Gore s Austrijom, u jednom svom izvještaju iz jula 1840. godine ističe kako vladika „ima veliku želju za znanjem i neprestano nastoji da nadoknadi svoje obrazovanje“.⁶ Milorad Medaković kaže da je Njegoš „pored sviju jada i nevolja“ koji su ga u čitavom njegovom životu pratili, stalno težio za naukom i želio što više da nauči.⁷ Da je Njegoš svoje „oskudno“ formalno obrazovanje nastojao sâm da dopuni „ozbiljnim i obimnim učenjem“ svjedoči i Imbro Tkalac koji se s crnogorskim vladikom upoznao 1847. godine u Beču.⁸ On bilježi Njegoševu riječi: „Istina je da neprestano učim, trudeći se da nadoknadim što sam u mladosti morao propustiti. Ali sve se to sad radi na parče i na mahove, jer mi nedostaje naučna osnovica“.⁹ Iz susreta s vladikom 1847. godine u Splitu Englez Endrju Arčibald Pejton stekao je utisak da je vladika bio „veoma željan znanja i imao razvijen ukus za književnost“.¹⁰ U članku anonimnog autora, prevedenom s njemačkog i objavljenom neposredno poslije Njegoševе smrti u zadarskom listu *Osservatore dalmato*, navodi se kako se vladika veoma starao da se obrazuje i kako se prilježno potrudio da se upozna s primjenom jedne zbirke matematičkih instrumenata koju je dobio na poklon od grofa Meterniha.¹¹ Marko Car ističe da je Njegoš veoma volio čitanje, „naročito djela

³ Ljubomir Nenadović, *O Crnogorcima, Pisma sa Cetinja 1878. godine*, str. 121.

⁴ Dr Laza Sekulić, „Posvećenje vladike Rada za episkopa“, *Letopis Matice srpske*, knj. 346, 1936, sv. 3, str. 316.

⁵ Dr Ljubomir Durković, „Lejard na Cetinju“, u: *Englezi o Njegošu i Crnoj Gori*, Grafički zavod, Titograd, 1963, str. 36.

⁶ Jevto M. Milović, „Izvještaj Fridriha Oreškovića od 10. jula 1840. J. Turskom“, u: *Petar II Petrović u svom vremenu*, CANU, Titograd, 1984, str. 416.

⁷ Milorad Medaković, *P. P. Njegoš, poslednji vladajući vladika crnogorski*, Knjigopечатnja A Paevića, Novi Sad, 1882, str. 174.

⁸ Imbro Tkalac, „O pesniku Gorskog vijenca“, u: *Savremenici o Njegošu*, Novo pokolenje, Beograd, 1951, str. 134. – Objavljeno prvi put u dubrovačkom *Srđu*, II/1903, br. 1, str. 132–134.

⁹ Isto, str. 135.

¹⁰ A. A. Paton, „Poseta Cetinju i susret s Njegošem u Splitu“, u: *Savremenici o Njegošu*, str. 132.

¹¹ „Il Montenero e il Vladika Pietro Petrovich II“, *Osservatore Dalmato*, III/1851, br. 193, str. 4.

istorijskih“, i da je „stare klasike grčke i latinske“ čitao u ruskom prevodu.¹² Ostavši, prema riječima Isidore Sekulić, „bez pravog učitelja“ i „bez redovnog školovanja ma koje vrste“, Njegoš se, „sam (...) u sebi morao razvijati“, tako da njegovo obrazovanje obilježavaju „kobna fragmentarnost“ i „geni[j]alni skokovi“.¹³ Milovan Đilas bilježi kako je Njegoš neprekidno učio i kako „iz godine u godinu, do zadnjeg daha, rastu i njegova pismenost i znanje“.¹⁴ Pored onoga što mu je pružala njegova lektira, jer sistematskog obrazovanja nije imao, širenju vidika ovog „otmenog samouka“¹⁵ – kako ga naziva Isidora Sekulić – veoma su pogodovala putovanja u Beč, u Petrograd i po Italiji, prepiska s mnogim znamenitim književnicima i kulturnim radnicima sa prostora tzv. Južne Slavije (Vukom Karadžićem, Ivanom Mažuranićem, Stankom Vrazom, Petrom Preradovićem, Ljudevitom Gajem, Matijom Banom, Medom Pucićem itd.), susreti sa značajnim evropskim ličnostima njegovoga doba, kao i posete više stranih putnika Cetinju. Nikola Banašević kritički se osvrnuo na karakterisanje Njegoša kao samouka u smislu romantičarskih shvatanja umjetnosti i umjetnikovog genija, ističući da iako Njegoševo školovanje nije bilo redovno po našim današnjim pojmovima on nije bio bez ikakvih učitelja, niti je oskudijevao u dobrim knjigama, pa tako njegov napor u samoobrazovanju ne treba miješati s pojmom samoučkog učenja.¹⁶

U cetinjskoj osami, daleko od centara evropske duhovnosti, Njegoš se najradije družio s knjigama: čitao, učio jezike, pisao stihove. Podaci o tome šta je čitao i kakvo je moglo biti njegovo obrazovanje, u prvom redu književno, uglavnom se traže u naslovima i sadržajima knjiga iz njegove biblioteke. Pitanje Njegoševe lektire, s obzirom na to da je ovaj pravoslavni mitropolit, državnik, filozof i pjesnik do znanja dolazio uglavnom posredstvom knjiga, od izuzetnog je značaja. Nastala 1838. godine, tako što je vladika svjetovne knjige koje su do tada on i njegov prethodnik nabavili odvojio od crkvenih knjiga i rukopisa i iz Cetinjskog manastira prenio ih u svoju rezidenciju u Biljardi, Njegoševa biblioteka privukla je pažnju i nekih od stranih posetilaca Cetinja. Italijanski botaničar Bartolomeo Bjazoleto, koji je u pratnji saksonskog kralja Fridriha Avgusta II na Cetinju bio 1838. godine, opisuje je kao

¹² Marko Car, „Gorski vijenac“ u: *Moje simpatije, književne slike i studije*, E. de Schöenfeld, Zadar, 1913, str. 4.

¹³ Isidora Sekulić, *Njegošu knjiga duboke odanosti*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1951, str. 67, 87.

¹⁴ Milovan Đilas, *Njegoš, pjesnik vladar, vladika*, Zodne, Beograd-Ljubljana, 1988, str. 50.

¹⁵ Isidora Sekulić, nav. djelo str. 84.

¹⁶ Nikola Banašević, „Da li je Njegoš bio samouk?“, *Stogodišnjica Gorskog vijenca 1847–1947*, (separat iz Glasnika Službenog lista Srpske patrijaršije), Srpska patrijaršija, Beograd, 1947, str. 20–21.

već prilično bogatu, „sa elegantno ukoričenim knjigama na raznim jezicima, slovenskom, to jest ruskom, francuskom, grčkom itd“.¹⁷ Sâm saksonski kralj u svom dnevniku, objavljenom više decenija nakon ove posete, bilježi da su „na Njegoševom radnom stolu ležali (...) *Dictionnaire de l'Académie* i razne francuske knjige“, dok se u predsoblju nalazila „mala biblioteka, većinom od ruskih knjiga, poklon ruskog cara“.¹⁸ Engleskom putniku Edvardu Mitfordu koji je Crnu Goru posetio 1839. godine, takođe je pažnju privukla Njegoševa biblioteka koju opisuje kao ne naročito obimnu i sastavljenu od „male zbirke francuskih i italijanskih knjiga“.¹⁹ Aleksandar Popov, ruski slavista koji je u Crnu Goru došao 1842. godine, o Njegoševoj biblioteci zapisao je sljedeće: „Ovdje su bila djela skoro svih poznatijih ruskih književnika, mnogo francuskih i italijanskih knjiga, naišao sam i na mnogo francuskih časopisa koje vladika dobija, čak i *Sjevernu pčelu*“.²⁰ Popov iznosi i da je bio veoma iznenađen što je u Crnoj Gori, „koja je važila za gnijezdo razbojnika“, naišao na „ovakve znake prosvjete i kulture“.²¹ Englez Džon Gardner Vilkinson, koji je na Cetinju boravio u septembru 1844. godine, zabilježio je da je u Biljardi postojala „jedna manja odaja zvana biblioteka“, u kojoj je bilo smješteno „nešto malo knjiga i mnogo čibuka“.²² Njemač Johan Georg Kol, koji je Njegoša posetio 1850, izražavajući žaljenje što on lično nije uspio da sačini iscrpni katalog Njegoševе knjižnice, navodi da se u njoj nalazi „veliki broj izvrsnih ruskih i francuskih dela“, ali i ruskih prevoda, od Homerovih epova do Bajronovih stihova, kao i nekolike „gramatike novih živih jezika“.²³ I sâm Njegoš pomeno je svoju biblioteku u razgovoru s Franjom Kararom, dalmatinskim historičarem i arheologom, koji je šecanja na svoje susrete s crnogorskim vladikom objavio svega nekoliko mjeseci poslije Njegoševе smrti. Pozivajući ga, prilikom njihovog susreta u Splitu u proljeće 1847. godine, da poseti Crnu Goru, Njegoš je, prema svjedočenju Karare, rekao: „Kod mene ćete naći skromnu biblioteku, dosta novina, dobre knjige i dobar duvan, jednostavnu kuhinju, poneku bocu šampanjca i srdačno gostoprimstvo. I vidjećete da Crna Gora

¹⁷ Bartolomeo Bjazoletto, „Izvjestaj o putovanju u proljeće 1838. godine kraljevskog veličanstva Fridriha Avgusta Saksonskog u Crnu Goru“, u: Vesna Kilibarda, *Njegoš i Trst, italijanski pisci i putopisci o vladici- pjesniku*, CID, Podgorica, 2000, str. 131.

¹⁸ „Iz dnevnika saksonskog kralja Fridriha Avgusta II“, u: *Savremenici o Njegošu*, str. 55.

¹⁹ „Iz putničkih beležaka Edvada Mitforda“, isto, str. 63.

²⁰ Aleksandar Popov, *Putovanje u Crnu Goru*, Službeni list Republike Crne Gore, Podgorica, 2000, str. 24.

²¹ Isto.

²² „Vilkinson u Crnoj Gori 1844“, u: Ljubomir Durković-Jakšić, *Englezi o Njegošu i Crnoj Gori*, str. 222.

²³ „Život na Cetinju i u Crnoj Gori oko 1850“, u: *Savremenici o Njegošu*, str. 159.

nije zemlja divljaka²⁴. I mnogo kasnije, tridesetih godina XX vijeka, srpski pjesnik Rade Drainac bio je toliko impresioniran ostacima Njegoševe biblioteke, male i skromne ali pune rijetkih i zanimljivih knjiga, da mu se, nakon što ih je s pažnjom razgledao, na kraju dopisa napisanog za beogradsku *Pravdu* otelo kako u poređenju s crnogorskim pjesnikom „svi Kranjčevići, svi Jakšići, svi Radičevići i Ilići liče na dobre božje vrapce“²⁵

Osim knjiga koje je naslijedio iz bogate biblioteke svoga prethodnika Petra I, među kojima je bilo dosta svjetovnih, i to na više jezika, ostale je Njegoš sâm nabavio, što kupujući ih neposredno ili putem pretplate, što dobijajući ih na poklon od autora i prijatelja. Prva prilika da se literaturom značajno opskrbi ukazala mu se u Petrogradu, de je u ljeto 1833. godine posvećen za vladiku i odakle su, pored ostalog, za njim krenuli i sanduci puni knjiga – računa se oko pet stotina naslova, kako za crkvene potrebe tako i za ličnu biblioteku – a čijem se „neprestanome čitanju“, prema zapisu Vuka Vrčevića, po povratku odmah posvetio.²⁶ Miron Flašar pretpostavlja da te knjige nije tada birao Njegoš lično, nego neko lice „dobro upućeno u književnu produkciju Rusije, a i Evrope“, a što se vidi iz ukupnog sastava osnovnog fonda Njegoševe biblioteke.²⁷ Vuk Vrčević na drugom mjestu bilježi da je vladika u Petrogradu „kupio za svoju novo zavedenu biblioteku svakojakijeh svjetskih knjiga u ruskom jeziku“²⁸. Njegoš se s ovog prvog puta u Rusiju vratio ne samo sa znatno ojačanim ličnim autoritetom, s podrškom da izvrši reforme u zemlji i s planom da osnivanjem škola i štamparije unaprijedi kulturni i prosvjetni razvitak Crne Gore, nego i s jasnom željom da sebe obrazuje i usavrši, da nauči strane jezike i čita velike pisce, da uspostavi veze s ljudima od pera u slovenskom svijetu i izvan njega.²⁹ A nešto kasnije, početkom 1835. godine, iz Rusije je na Cetinje stiglo čak „17 sanduka knjiga crkovnije, ikona i drugije vešči“, vjerovatno i nekih drugih knjiga.³⁰ Njegoš je knjige nastavio da dobija i dobavlja i kasnije, s raznih strana i na različite načine. Bilo ih je koje su na Cetinje dospjele zahvaljujući organizovanoj akciji prikupljanja knjiga za „Bi-

²⁴ Francesco Carrara, “Il Vladica del Montenegro, ritratto da’suoi colloqui”, *Lecture di famiglia*, I/1852, str. 58.

²⁵ Rade Drainac, „U biblioteci pesnika Njegoša“, *Pravda*, 25. april 1933, str. 8.

²⁶ Vuk Vrčević, „Književnost“, *Slovinac*, I/1878, br. 7, str. 62.

²⁷ Miron Flašar, *Njegoš i antika*, CANU, Njegošev institut, knj. 1, Podgorica, 1997, str. 27.

²⁸ Vuk Vrčević, *Život Petra II Petrovića Njegoša, vladike crnogorskoga*, str. 50.

²⁹ Pavle Popović, „Mladi Njegoš“, *Srpski književni glasnik*, nova serija, knj. I, 1920, br. 6, str. 434.

³⁰ Dušan J. Martinović, „Petar II Petrović Njegoš – osnivač državne biblioteke Crne Gore“, str. 354. – Up. i Njegošovo pismo ruskom konzulu u Dubrovniku Jeremiji Gagiću od 21. marta 1835 u: Petar Petrović Njegoš, *Pisma I, 1830-1837*, u: *Cjelokupna djela*, Prosveta, Beograd, 1951, knjiga sedma, str. 305.

blioteku crnogorsku“, u kojoj su učestvovali *Matica srpska*, *Društvo srpske slovesnosti*, *Danica ilirska*, kao i redakcije, izdavači i autori iz više zemalja.³¹ Akcija je pokrenuta krajem 1846. i početkom 1847. godine godine apelima u nekim srpskih i hrvatskim glasilima, a inicirao ju je Milorad Medaković, možda i na nagovor samoga Njegoša, čiji je bliski saradnik tada bio, u jednom svom članku u beogradskim *Srbskim novinama*, koji su ubrzo prenijele i zagrebačke *Novine dalmatinsko-hervatsko-slavonske* Ljudevita Gaja.³² Sve ove knjige doprinosile su i Njegoševom samoobrazovanju, kao i njegovom poznavanju jezika na kojima su bile štampane.³³ A Njegoševa lektira „nije bila ni oskudna ni tako slučajna“. ³⁴ Na nju, svakako, ne bi trebalo gledati, kako je to već istakao Mirko Krivokapić, kao na „gomilanje opšte knjiške učenosti i obrazovanosti“, već prije kao na „podsticaj i oživljavanje jednog filozofski usmerenog raskošnog pesničkog talenta na njegovom stvaralačkom putu“. ³⁵

Prvi popis i djelimični opis Njegoševe biblioteke, to jest onoga što je od nje do tada sačuvano, objavio je 1927. godine Dušan Vuksan, pretpostavljajući da je vladika, kao veliki bibliofil, „morao ostaviti biblioteku sa nekoliko hiljada svezaka“. ³⁶ Vuksan, čiji spisak obuhvata 177 svezaka (92 naslova) knjiga koje su pripadale Petru I i 469 svezaka (oko 142 naslova, uključujući i godišta periodičnih publikacija) iz biblioteke Petra II, drži da njegov popis predstavlja samo bijedni ostatak Njegoševе knjižnice, jer su knjige poslije vladičine smrti nebrigom i neznanjem rasturene na razne strane, tako da će se teško ikad doznati koliko ih je tačno i kakvih sve u ovoj biblioteci bilo. ³⁷ Zna se da su Njegoševе knjige do 1867. godine ostale u Biljardi, jer je knjaginja Darinka, obrazovana Tršćanka, žena Njegoševog nasljednika knjaza Danila, piše Vuksan, „prihvatila i čuvala“ vladčinu biblioteku čitavih petnaestak godina poslije njegove smrti, dopunjujući je knjigama koje i sama nabavljala,

³¹ Dr Niko S. Martinović, „Razvoj bibliotekarstva u Crnoj Gori od Petra II Petrovića Njegoša do 1945. godine“, u: *Problemi bibliotekarstva u Crnoj Gori*, Društvo biblioteka Crne Gore, Obod, Cetinje, 1965, str. 12.

³² Ljubomir Durković-Jakšić, „O Njegoševoj biblioteci“, *Bibliotekar*, II/1951, br. 3-4, str. 117–118; Andrija-Ljubomir Lisac, „Još nešto o Njegoševoj biblioteci“, *Bibliotekar*, VI/1954, br. 3. str. 160.

³³ Svetozar Stijević, *Slavenizmi u Njegoševim pesničkim delima*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad, 1992, str. 36.

³⁴ Nikola Banašević, „Da li je Njegoš bio samouk?“, str. 21.

³⁵ Mirko Krivokapić, „Njegoševе delo u tumačenju Alojza Šmausa“, u: Alojz Šmaus, *Studije o Njegošu*, str. 220–221.

³⁶ Dušan D. Vuksan, „Biblioteka vladike Rada“, u: *Cetinje i Crna Gora*, Knjižarnica Rajkovića i Ćukovića, Cetinje, 1927, str. 194.

³⁷ Vuksanov spisak, i to samo naslova knjiga Petra II, iako su knjige naslijeđene od Petra I činile sastavni dio Njegoševе biblioteke, preštampano je Dušan Martinović u navedenom radu (str. 366–371).

najviše francuskom literaturom, a „po odlasku u Mletke predala je u amanet sinovcu, mladom knezu Nikoli“.³⁸ Simo Popović, jedan od znamenitih izvanjaca koji je na poziv knjaza Nikole I 1870. godine došao na Cetinje, u vezi s Njegoševim knjigama u svojim memoarima bilježi: „ (...) Od vladike Rada se nije ništa sačuvalo, ni pisma ni rukopisi njegovi. U jednoj prizemnoj kamari u Biljardi ja sam još gledao nekoliko polica natrpanijeh knjigama od njegove biblioteke. Kao ranije druge i od tih su mnoge raznešene, a ostatak dao sam prenijeti u dvor, kada sam jednom Knjaževu biblioteku sređiva“.³⁹ I cetinjski profesor Živko Dragović koji je osamdesetih godina XIX vijeka, takođe po nalogu knjaza Nikole I, pregledao ovu biblioteku i napravio njen katalog, kaže da je ona sadržala „vrlo važnih sačinjenja na svijema jevropskijema jezicima“ i da je bila „vrlo bogata“, o čemu svjedoče njeni ostaci, jer se na nekim knjigama nalaze brojevi „koji prelaze preko hiljade“, ali i da je, na žalost, od nje tada zatekao svega oko 300 knjiga koje je, takođe po knjaževoj želji, predao Dvorskoj biblioteci.⁴⁰ U vrijeme knjaza Nikole Njegoševa biblioteka je izdvojena i neko vrijeme čuvana u Ministarstvu finansija, a za nju je bio zadužen Filip Petrović Njegoš.⁴¹ I pored toga Njegoševe knjige dijelom su završile u rukama privatnih lica, dijelom su raznesene po cetinjskim javnim bibliotekama, dok su mnoge, izvjesno, i nepovratno nestale ili propale, naročito tokom Prvog svjetskog rata. Vuksan pominje biblioteku Cetinjske gimnazije, cetinjsku Narodnu biblioteku, Manastirsku i biblioteku Cetinjske bogoslovije, kao i Dvorsku, kasnije Državnu biblioteku, iz kojih je, očito, prikupio knjige koje je uvrstio u svoj popis, ne isključujući ni mogućnost da je dio Njegoševih knjiga razasut ne samo po Cetinju nego i po čitavoj Crnoj Gori.⁴² Liturgijske knjige s Njegoševim rukopisnim bilješkama o darodavcima nalažene su kasnije u više crkava po Crnoj Gori i izvan njenih granica.⁴³ Bilo je i slučajeva da su knjige i listovi knjiga iz Njegoševe biblioteke uzimani i čuvani kao relikvije.⁴⁴ Očito, u pravu je Vuksan kad tvrdi da je „do vladičinih knjiga mogao doći ko je htio i raznositi ih ko je prije stigao“.⁴⁵ Ova biblioteka, smatraju proučavaoci

³⁸ Dušan Vuksan, nav. rad, str. 193.

³⁹ Vojvoda Simo Popović, *Memoari*, priredili i predgovor napisali Jovan R. Bojović i Novica Rakočević, Izdavački centar Cetinje – CID, Podgorica, 1995, str. 37.

⁴⁰ Up. Živko Dragović, „Uputstvo za sakupljanje materijala za istoriju i đeografiju Crne Gore“, *Glas Crnogorca*, XII/1883, br. 52 (23. XII) str. 2.

⁴¹ Dr Niko S. Martinović, „Razvoj bibliotekarstva u Crnoj Gori“, str. 14–15.

⁴² Dušan Vuksan, nav. rad, str. 193–194.

⁴³ Dušan Martinović, nav. rad, str. 365–366.

⁴⁴ U mnogim slučajevima, iz neznanja, tretirane su kao relikvije i neke knjige koje nijesu pripadale vladičinoj biblioteci. Jedan takav primjer navodi Ljubomir Durković-Jakšić u pomenutom radu „O Njegoševoj biblioteci“, str. 120.

⁴⁵ Dušan Vuksan, nav. rad, str. 193.

istorije crnogorskog bibliotekarstva, imala je već u Njegoševo doba karakter *centralne državne biblioteke*.⁴⁶ U njoj su, sudeći i po njenim ostacima, bila zastupljena djela iz svih oblasti znanja, to jest iz skoro svih grupa *univerzalne decimalne klasifikacije*, a bila je i prije Njegoša, mada naročito u njegovo doba, i glavni distributor knjiga u Crnoj Gori, pa i u njoj tada sušednim krajevima.⁴⁷ Smatra se da su najviše dodira s knjigama ove biblioteke, pored samog Njegoša, za njegovoga života imali Dimitrije Milaković, Milorad Medaković, Đorđe Srdić i Vuk Vrčević.

Detaljne zamjerke na Vuksanov popis dao je Miron Flašar koji za najkrupniji nedostatak, pored niza sitnijih grešaka i bibliografskih omaški, uzima njegov nedovoljno obrazloženi postupak kojim je knjige izdate prije 1834. godine, bez sačuvane Njegoševe signature ili drugih znakova njihove prvobitne pripadnosti Njegoševoj knjižnici, svrstao među sačuvane signirane knjige.⁴⁸ Flašar ističe i da muzejski inventari knjiga Petra I i Petra II, za koje nije zabilježeno ko ih je i koje godine sastavio, a koji se od Vuksanovog spiska razlikuju i po broju i po rasporedu popisanih jedinica, ne sadrže obrazloženje zašto su knjige bez Njegoševe naljepnice uvrštene u sastav njegove knjižnice. Ovaj autor smatra da su Njegošu zasigurno pripadale samo one knjige koje imaju njegov *ex libris* sa signaturom, eventualno neku posvetu, potpis ili kakvu njegovom rukom napisanu bilješku, kao i da sama godina izdanja nije dovoljno pouzdan dokaz njihove pripadnosti Njegošu. Flašarevom stavu da za izučavanje Njegoševe lektire i Njegoševog stvaralaštva primjerci bez njegove naljepnice imaju samo relativnu vrijednost priklonio se i Slobodan Vukobrat.⁴⁹ Dušan Vuksan smatrao je, međutim, da je biblioteka prvi i potonji put registrovana 1833. godine, vjerovatno neposredno poslije velike nabavke knjiga u Rusiji, a da su se nakon toga, vjerovatno, knjige gomilale bez reda, te da je to razlog što na njima nema Njegoševe signature, dopuštajući i mogućnost da su naljepnice s nekih knjiga vremenom i otpale.⁵⁰ Na tim naljepnicama, lijepljenim u lijevom uglu unutrašnje strane prednje korice, bio je odštampan napis *Iz Knjižnice Vladike Crnogorskoga Petra Petrovića Njegoša*, dok je redni broj na ovoj etiketi unošen rukopisno.

U Njegoševom muzeju na Cetinju danas se nalazi najveći dio knjiga iz Vuksanovog popisa, ali i priličan broj onih za koje ovaj autor nije znao ili nije pretpostavljao da potiču iz Njegoševe biblioteke koja nije nikad u dovoljnoj

⁴⁶ Dr Niko S. Martinović, nav. rad, str. 12.

⁴⁷ Dr Niko S. Martinović, nav. rad, str. 12–13; Dušan Martinović, nav. rad, str. 371–373.

⁴⁸ Miron Flašar, *Njegoš i antika*, str. 19–21, 30.

⁴⁹ Slobodan Vukobrat, „Prilog ispitivanju Njegoševe engleske i nemačke lektire“, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, knj. 37, 1971, sv. 1–2. str. 111, 119.

⁵⁰ Dušan Vuksan, nav. rad, str. 194.

mjeri sistematski ispitana. Prema inventaru Muzeja biblioteka Petra I sadrži 195 svezaka, a Petra II 374, računajući posebno svaki svezak višetomnih djela. Ovi podaci razlikuju se ne samo od Vuksanovog nego i od popisa koji je prije nekoliko decenija u Njegoševom muzeju imao na uvid Miron Flašar (Petar I – 195, Petar II – 359). Sve ove knjige Državni muzej na Cetinju predao je 1951. godine Njegoševom muzeju, smještenom u tada tek restauriranoj Biljardi, a njihovi inventari predstavljaju drugi, neobjavljeni spisak sastava knjižnice Petra I i Petra II.⁵¹ Iako se radi o fondu stare i rijetke knjige, nije poznato ko je i kada ove inventare sastavio, kao što se ne zna ni na osnovu kakvih kriterijuma su knjige kojih u Vuksanovom spisku nema kasnije proglašavane za ostatke Njegoševe knjižnice i zašto su pojedini naslovi koji su u Vuksanovom popisu označeni kao knjige Petra II ovđe svrstani među knjige Petra I. S obzirom na činjenicu da popis Njegoševih knjiga nije s potrebnom kritičnošću uradio ni Dušan Vuksan ni oni koji su pravili muzejski inventar Njegoševe biblioteke do danas, svaki pokušaj utvrđivanja njenog, pa i približnog sastava ostaje nužno na nivou pretpostavke. Vuksan se nije „iscrpno i dosledno“ pozabavio ni sadržinom Njegoševih knjiga, što mu Flašar takođe zamjera, mada je, očito, osnovni cilj Vuksanovog priloga bio njihov popis.⁵² A samo analizom njihovog sadržaja može se stvoriti pouzdanija osnova za sud o Njegoševoj lektiri, ne zaboravljajući da će i ona ostati „nepotpuno sagledana i krnje rekonstruisana“ stoga što je veći dio Njegoševih knjiga izgubljen.⁵³ Upoznavanje sa sastavom i sadržinom u prvom redu Njegoševe književne lektire, ali i s drugim djelima iz njegove biblioteke, različite sadržine i namjene, prvi je i nezaobilazni korak u ispitivanju eventualnih uticaja ne samo na književno djelo nego i na ukupno djelovanje crnogorskog vladike i pjesnika. Proučavanje Njegoševe biblioteke put je za upoznavanje vladičinog obrazovanja, ukusa, težnji, ukratko – njegove biografije, i to ne samo intelektualne. Otkrivanje Njegoševih interesovanja kroz upoznavanje sastava njegove lične biblioteke podrazumijeva i svojevrsan doprinos istraživanju *istorije kulture* Crne Gore u prvoj polovini XIX vijeka.

U Njegoševoj biblioteci nalazi se i izvjestan broj knjiga na italijanskom jeziku koji je Njegoš naučio već u ranoj mladosti, produbljujući i upotpunjujući to znanje na različite načine i kasnije, što učenjem iz knjiga, što koristeći razne prilike za usmeni razgovor, kao praktično vježbanje i provjeru znanja prilikom svojih putovanja u Trst i Italiju, ali i u neprekidnoj komunikaciji s

⁵¹ Kad je Muzej 1946. godine preuređen, knjige Petra I i Petra II izdvojene su iz opšte biblioteke i smještene u tzv. Njegoševu sobu. – Up. M[irko] B[anjević], „Biblioteka Narodnog muzeja na Cetinju“, *Pobjeda*, IV/1947, br. 60 (6. IX) str. 6.

⁵² Miron Flašar, nav. djelo, str. 33.

⁵³ Isto.

vlastima u Boki i Dalmaciji u kojima je i pod austrijskom upravom italijanski zadržan kao jezik lokalne administracije, sudstva i školstva.⁵⁴ U Vuksanovom popisu zabilježeno je ukupno devet italijanskih naslova koje je Njegoš preuzeo iz biblioteke svoga strica i deset koje je on sâm nabavio, uz nekoliko godišta italijanskih listova i časopisa čiji je, moguće, bio prenumerant. U inventaru Njegoševog muzeja danas je broj naslova na italijanskom više nego duplo veći nego kod Vuksana, iako nekih naslova iz Vuksanovog popisa u njemu više nema, dok su pojedine knjige, iako se kod Vuksana nalaze među knjigama Petra II, iz nepoznatog razloga premještene među knjige Petra I. Mnoge dileme u vezi s današnjim sastavom Njegoševе biblioteke predstavljaju otvorena pitanja koja većim dijelom izlaze iz okvira ovog rada, a na njih bi odgovore trebalo da daju nadležne institucije, prvenstveno Njegošev muzej, odnosno Narodni muzej Crne Gore, u čijem je ovaj sastavu, ali i Nacionalna biblioteka na Cetinju, kao matična ustanova za bibliotečku djelatnost u Crnoj Gori. Ovom prilikom namjera mi je da ukažem prvenstveno na one knjige iz Vuksanovog i/ili muzejskog inventara iz kojih je Njegoš mogao steći ili produbiti znanja iz oblasti italijanskog jezika, književnosti i kulture, iako su iz ovih oblasti u biblioteci prisutna i djela na nekim drugim stranim jezicima, ne samo na italijanskom (lista A: djela razvrstana po kategorijama, a unutar njih data po abecednom redoslijedu prezimena autora). Pored toga, sumarno su prikazane i knjige koja nam govore o čemu se sve vladika mogao obavijestiti posredstvom ostalih raznovrsnih izdanja na italijanskom jeziku koja su mu bila na raspolaganju (lista B: djela popisana po abecednom redoslijedu prezimena autora). Za sve naslove označena je poziciju u Vuksanovom (V), kao i u muzejskom popisu (M), iz čega se vidi koji su primjerci zabilježeni u oba ova popisa a koji samo u jednom, kao i kod kojih je došlo do promjene oznake pripadnosti Petru I (P I) ili Petru II (P II) nakon prvog popisa Njegoševе biblioteke iz 1927. godine.

A.

Udžbenici, gramatike i rječnici italijanskog i drugih jezika

Sljedeći naslovi dovode se u vezu s Njegoševim učenjem italijanskog jezika, a radi se o udžbenicima, gramatikama i rječnicima italijanskog jezika.

- BAZZARINI, Antonio, *Ortografia enciclopedia universale della lingua italiana*, v. I-IV, Girolamo Tasso, Venezia, 1824-1837.

⁵⁴ Up. Vesna Kilibarda, „Njegoševо poznavanje italijanskog jezika“, *Lingua montenegrina*, god. VI/1, 2013, br. 11, str. 197–207.

V: P I – 85-88, v. (I-III), IV; M: P I – 113

Četvrti tom višetomnog enciklopedijskog izdanja s pravopisom i rječnikom italijanskog jezika.

- DROBNIČ, Josip, *Ilirsko-nemačko-talianski mali rečnik*, sa osnovom gramatike ilirske od Vekoslava Babukića, Tiskom Jermenskoga manastira; troškom Matice srpske, Beč, 1846-1849.

V: P II – 804; M: P II – 114

- PIANZOLA, P. M. Bernardino, *Dizionario, grammatiche e dialoghi per apprendere le lingue italiana, greca-volgare e turca, e varie scienze*, seconda edizione con moltissime correzioni aggiunte, v. I-III, Gio. Antonio Conzatti, Padova, 1789.

V: P I – 68-70; v. I-III; M: P I – 111

Trotomni rječnik s gramatikama i uporednim dijalozima na italijanskom, grčkom i turskom jeziku. Na koricama izdanja ima puno zapisa ispisanih rukopisom koji mnogo liči na Njegošev, a odnose se na turska značenja nekih italijanskih riječi.

- SORESI, Pier-Domenico, *I rudimenti della lingua italiana*, dati in luce da D. Angelo Mazzoleni ad uso delle scuole, sesta edizione riveduta e ricorretta, Per Gio. Battista Indrich, Venezia, 1789.

V: P I – 45; M: P I – 70

Udžbenik italijanskog jezika za početnike.

Među knjigama Petra I i Petra II bilo je više priručnika i rječnika za učenje raznih stranih jezika njemačkih, francuskih i ruskih izdavača. Među njima su i dva italijanska izdanja udžbenika za učenje njemačkog i engleskog jezika.

- CRAMERO, Mattia, *Veri fondamenti della lingua tedesca*, Figliuoli di G. A. Endter, Norimberga, 1694.

V: P I – 42; M: P I – 20

- VERGANI, [Angelo] *Grammatica inglese ad uso degl'italiani*, semplicizzata e ridotta a XXI lezioni da C[arlo] Ant[onio] Vanzon, Dalla tipografia e litografia Sardi, Livorno, 1831.

V: P II – 23; M: P II – 42

Književna djela italijanskih i drugih autora na italijanskom jeziku

- GIORGI, Ignazio, *Sospiri di Maddalena penitente nella grotta di Marsiglia*, poema idillico, tradotto in italiano da Marc'Antonio Vidovich, Gio. Demarchi, Zara, 1829.

V: P II – 58; M: P I – 95.

Italijanski prevod djela hrvatskog baroknog pjesnika Ignjata Đurđevića *Uzdasi Mandaliene pokornice*, objavljenog u Veneciji 1728. godine.

- MAURI, Achille, *Il libro dell'adolescenza*, quinta edizione, Tipografia e libreria Pirotta, Milano, 1848.

M: P II – 271

Ova knjiga nije zabilježena u Vuksanovom popisu, a nije poznato ni kad je i na osnovu kojeg kriterijuma uvrštena u ostatke Njegoševe biblioteke. U pitanju je antologija italijanske književnosti, poezije i proze, koja na preko četiri stotine stranica, uz više italijanskih (Dante, Petrarca, Bokačo, Makijaveli, Taso, Manconi, Parini itd.), uključuje i brojne druge pisce u italijanskom prevodu (Sofokle, Tit Livije, Ovidije, Plutarh, Ciceron, Gete, Herder, Klopštok, Šiler, Lamartin, Šatobrijan, Milton, Bajron, Šekspir itd.), donoseći u prilogu i kratke biografske podatke o svim zastupljenim autorima. Ovo izdanje predstavlja jednu od prvih italijanskih školskih čitanki za učenike gimnazije, što je i naslovom istakao njen autor Akile Mauro (1806–1883), i sâm nastavnik književnosti u mladosti. Objavljena prvi put 1835. godine, ova antologija zabilježila je nevjerovatan uspjeh, pa su izdanja ponavljana u sve većim tiražima. U Njegoševoj biblioteci nalazi se peto izdanje iz 1848. godine. Ako ga je vladika lično nabavio, onda je to moglo biti tek 1850. ili 1851. godine, kada je, već ozbiljno bolestan, odlazio u Italiju na liječenje. S obzirom na to da je na unutrašnjoj korici knjige i danas čitljiv rukopisni zapis *Olga Danilova, Venise 1869*, kao i na činjenicu da ovog naslova nema u Vuksanovom popisu, pretpostavljam da porijeklo ove knjige treba prije potražiti u kontekstu vezanom za knjeginju Darinku, ženu knjaza Danila I, i njenu ćerku Olgu, nego za samog Njegoša.

- METASTASIO, Pietro, *Opere*, v. I-XXXVI, Giuseppe Antonelli, Venezia 1826-1830. V: P II – 242-271 t. (I-II), III, IV, V, (VI-VIII), IX, (X-XI), XII, (XIII-XIV), XV-XVII, (XVIII-XXI), XXII-XXIV, (XXV-XXVIII), XXIX; M: P II – 357/3-5, 9, 12, 15-17, 22-24, 29

Višetomno izdanje sabranih djela Pjetra Metastazija (1698–1782), najslavnijeg pjesnika italijanskog XVIII vijeka. On je u svojim libretima za melodrame evropskoj aristokratskoj publici, pored rafinirane zabave, ponudio i

primjere političkog i etičkog ponašanja u kome su vrline prijateljstva, vjernosti, heroizma i slavloljublja postavljene iznad ljubavnih osećanja. Danas se u Njegoševoj biblioteci nalazi dvanaest od ukupno trideset i šest tomova ovog izdanja, dva manje nego u Vuksanovom popisu.

- RUBINI, Giuseppe, *Scelta di prose italiane coll'aggiunta d'alcune brevi notizie dei loro autori*, seguite da un dizionario particolare italiano, francese e russo di tutte le voci che vi si contengono, e coll'accento di prosodia sulle medesime, Stamperia dell'Università, Mosca, 1832.

V: P II – 25; M: P II – 32

Antologija s izborom iz proze čak trideset i devet italijanskih pisaca, sačinjena je kao udžbenik za potrebe nastave italijanskog jezika i književnosti na carskom Državnom univerzitetu u Moskvi. Vjerovatno stoga što joj je svrha bila didaktičke prirode, knjiga je na oko 350 strana, pored odabranih odlomaka na italijanskom jeziku, donijela i kratke bilješke, takođe na italijanskom, o svim zastupljenim autorima. U izdanje je uključen i iscrpni italijansko-francusko-ruski rječnik, što autor objašnjava potrebom da se ruskom čitaocu približe teže razumljivi izrazi svojstveni ponekom od odabranih autora, kao i provincijalizmi i latinizmi koji bi takođe mogli predstavljati poteškoću u razumijevanju teksta. Pored ovoga dat je i posebni rječnik istorijskih, mitoloških i geografskih pojmova, kao i registar ličnih imena transkribovanih s italijanskog na francuski i ruski jezik. Autor antologije je Đuzepe Rubini, Italijan koji je od 1827. godine rukovodio katedrom italijanskog jezika i književnosti na Moskovskom univerzitetu.⁵⁵ U ovom izdanju samo je predgovor dat dvojezično, na italijanskom i ruskom jeziku. U njemu je Rubini obrazložio svoj izbor, pravdajući prisustvo većeg broja autora iz novijih (P. Metastazio, K. Goldoni, V. Alfieri, K. Goci, M. Čezaroti, V. Gravina, L. A. Muratori itd.) u odnosu na pisce iz ranijih epoha italijanske književnosti (Đ. Bokačo, F. Sabeti, J. Sanacaro, Đ. Dela Kaza, N. Makijaveli, F. Gvičardini itd.), od kojih je, kako ističe, neke morao izostaviti zbog njihovog „odveć starinskog“ stila i „odveć zamršenih“ rečenica. U želji da njegovi studenti ostvare napredak u izučavanju italijanskog jezika, smatrao je nužnim da u jednom ovakvom izdanju korisno spoji s prijatnim.⁵⁶ Antologija je podijeljena na jedanaest posebno naslovljenih sekcija u kojima su pojedini autori zastupljeni i sa više odlomaka, bilo u okviru jedne, bilo u više različitih kategorija u koje je Rubini razvrstao odabrane odlomke (npr. opisi, alegorije, pisma, novele, dijalozi, bešede itd.). U odjeljku posvećenom portretima pisaca, pored antičkih grčkih i rimskih,

⁵⁵ Giuseppe Rubini (1793 – ?) www.dervio.org/qd/pers/fam/rubini3htm.

⁵⁶ Giuseppe Rubini, „Prefazione”, nav. djelo, str. VII-IX.

zastupljena su i neka od najvećih imena italijanske književnosti (Dante, Petrarka, Bokačo, Ariosto, Taso, Galilei, Alfieri) u odlomcima preuzetim iz radova književno-istorijskog profila nekoliko italijanskih autora (S. Betineli, K. Denina, Đ. Tiraboski, F. Algaroti, I. Albrici).

Ovo rusko izdanje antologije italijanskih pisaca iz 1832. godine moglo je biti nabavljeno već prilikom Njegoševog prvog puta u Rusiju 1833, pod pretpostavkom da je onaj kome je eventualno bilo povjereno da za crnogorskog vladiku napravi izbor knjiga znao da Njegoš poznaje italijanski jezik. Ili je Njegoš antologiju sâm izabrao prilikom tog svog prvog ili, nešto kasnije, drugog boravka u Rusiji 1837. godine. Shodno ranije datom objašnjenju, Vuksan na njemu nije našao Njegošev *ex libris*. Ipak, ovo izdanje teško da se moglo slučajno naći u Njegoševoj biblioteci. Knjigu su, prema podacima sa njene zadnje korice, u Petrogradu distribuirali dvorski knjižar F. Belizar i petrogradski štampar i knjižar Aleksandar Smirdin, čije je kataloge, poznato je, Njegoš dobijao i iz njih knjige naručivao. Vuksan je u vrijeme popisa zatekao na Cetinju jedan od Smirdinovih kataloga s nekoliko podvučenih naslova za koje pretpostavlja da predstavljaju Njegošev izbor.⁵⁷

- *Novelle persiane divise in mille e una giornata*, tradotte in francese e dal francese in volgare italiano, v. I-V, Tip. Santini, Venezia, 1810.

V: P I – 104-105, t. (I), II.

Prema Vuksanovom popisu u Njegoševoj biblioteci nalazila se druga knjiga petotomnog italijanskog izdanja persijskih priča pod naslovom *Hiljadu i jedan dan*, u prevodu s francuskog jezika (*Les milles et un jours*, Paris, 1710). Sačinjeno po uzoru na čuvenije arapske priče iz zbirke *Hiljadu i jedna noć*, zbirku je na Zapad donio francuski orijentalist Peti de la Kroa (Pétis de la Croix, 1622–1695), tvrdeći da je u pitanju njegov prevod na francuski s persijskog originala čiju je kopiju 1675. godine dobio u Isfahanu od jednog derviša po imenu Mocles ili Mukhlis. Danas ove knjige u Njegoševom muzeju nema.

- TOMMASEO, Nikola, *Iskrice*, drugo popravljeno izdanje, Tiskom Dra. Ljudevita Gaja, Zagreb, 1848.

M: P II – 63

Kratka pjesnička proza u kojoj Tomazeo zagovara uzajamno poštovanje dviju dominantnih kultura u Dalmaciji, južnoslovenske i italijanske. Ovaj naslov nalazi se i na spisku knjiga koje su 1853. godine stigle na Cetinje kao poklon *Društva za povjesnicu i starine jugoslavenske iz Zagreba*.⁵⁸

⁵⁷ Dušan Vuksan, nav. rad, str. 218–219.

⁵⁸ Up. Dušan Martinović, nav. rad, str. 360–361.

Djela o italijanskoj književnosti i kulturi

- CESARI, Antonio, *Bellezze della Commedia di Dante Alighieri: dialoghi*, t. I-III, Tip. di Paolo Libanti, Verona 1824-1826.

V: P II – 52-54; M: P I – 108-110

Trotomno djelo sveštenika Antonija Čezarija (1760–1828) pod naslovom *Ljepote Komedije Dantea Aligijerija*, sačinjeno u formi dijaloga koji navodno vode tri pasionirana čitaoca, komentarišući najljepše tercine Danteovog remek-djela. Strukturirana u 34 dijaloga, knjiga predstavlja originalnu lingvističku i stilističku analizu *Božanstvene komedije*, napisanu s namjerom da prevaziđe ograničenja savremenih istorijsko-eruditskih komentara djela. U literaturi se pominje u kontekstu teme eventualnog Danteovog uticaja na Njegoševu *Luču mikrokozma*.

B.

Ostala djela na italijanskom jeziku

- BARTHÉLEMY, G[ian] G[iacomo], *Viaggio di Anacarsi il giovane nella Grecia verso la metà del quarto secolo avanti l'era volgare*, seconda edizione, v. I–XII, Giuseppe Antonelli, Venezia, 1827-1828.

V: P II – 216-223, v. (I-III) IV, (V), VI, (VII), VIII; M: P II – 68-70

Obimni istorijski roman *Putovanje mladog Anaharzisa po Grčkoj u godinama oko sredine IV vijeka prije naše ere* francuskog pisca, arheologa i numizmatičara Žana Žaka Bartelemija (1716–1795), napisano 1788. godine prema antičkim izvorima, daje prikaz klasičnog grčkog svijeta, njegove istorije, civilizacije, književnosti, filozofije i umjetnosti, s puno prevedenih ili vjerno parafraziranih odlomaka iz antičkih grčkih autora.⁵⁹ Njegoš je u svojoj biblioteci imao i ruski prevod ovog djela, objavljen u Moskvi 1803. godine.

- BARZELLOTTI, Giacomo, *Epitome di medicina pratica rationale*, v. I-II, Niccolò Capuzzo, Pisa, 1819-1820.

V: P I – 102-103, t. (I), II; M: P I – 52

Priručnik iz oblasti medicinske prakse Đakoma Barcelotija (1768–1839), profesora na Univerzitetu u Pizi, osnivača italijanske sudske medicine.

- BASSICH, Antonio, *Notizie della vita e degli scritti di tre illustri perastini*, Tipografia di Antonio Martechini, Ragusa, 1833.

M: P II – 242

⁵⁹ Up. Miron Flašar, nav. djelo, str. 23–24, 57.

Vuksan ovo djelo nije uvrstio u svoj spisak, iako ga prethodno pominje među knjigama koje su Njegošu s posvetom poslali njihovi autori. Knjiga sveštenika Antonija Bašića, rodom iz Kotora, posvećena je opisu života i djela trojice slavnih Peraštana iz XVII i XVIII vijeka: Andrije i Vicka Zmajevića i Josipa Marinovića.

- BASSICH, Antonio, *Discorsi sacri e panegirici*, Coi tipi della S. C. de Propaganda Fide, Roma, 1847.

M: P II – 344

Knjiga panegirika i propovijedi Antonija Bašića, doktora filozofije i teologije, tada kanonika dubrovačke katedrale.

- BAUTAIN, L[ouis] E[ugène Marie], *La religione e la libertà considerate nel loro rapporto*, Giacinto Marietti, Torino, 1849.

M: P II – 57

Djelo *Religija i sloboda* (1848) francuskog filozofa i teologa Luja Ežena Mari Botena (1796–1867), autora koji je u religiji potražio odgovore koje mu nijesu ponudili racionalistički sistemi.

- BONALD, [Louis Gabriel Ambroise] de, *La legislazione primitiva*, considerata in questi ultimi tempi coi soli lumi della ragione, t. I-III, G. Vincenzi e comp., Modena, 1818.

M: P I – 125-127

Djelo francuskog političara, pisca i filozofa Luja Gabriela Ambroaza de Bonala (1754–1840), velikog protivnika Francuske revolucije, žestokog monarhiste i katolika. Snažno je zagovarao nužnost nasljedne monarhije francuskog tipa. Ovaj značajni traktat u filozofsko-pravnom ključu razmatra historijsko porijeklo glavnih instituta javnog, krivičnog, građanskog i međunarodnog prava.

- BREMSER, [Johann Gottfried], *Trattato zoologico e fisiologico sui vermi intestinali dell'uomo*, traduzione italiana dall'originale tedesco, Tipografia Bizzoni, Pavia 1828. - M: P II – 74

Djelo austrijskog ljekara i parazitologa Johana Gotfrida Bremzera (1767–1827) o crijevnim parazitima kod čovjeka.

- CAMPANA, Antonio, *Farmacopea*, arricchita di moltissime aggiunte e delle ultime più interessanti scoperte per cura del dott. Luigi Michelotti, Fratelli Vignozzi e nipote, Livorno, 1841.

M: P II – 40

Djelo koje je učinilo široko poznatim Antonija Kampanu (1751–1832), stručnjaka za medicinu, eksperimentalnu fiziku, hemiju, botaniku i agronomiju, prvi put objavljeno 1797. godine. Donosi popis raznih medicinskih proizvoda i procedura neophodnih za njihovu pripremu i doziranje. Na primjerku Njegoševe knjige neki od recepata obilježeni su crnim mastilom.

- CHAMPOLLION-FIGERAC, *Egitto, L'universo pittoresco o storia e descrizione di tutti i popoli*, prima traduzione italiana per cura di A. F. Falconetti, Giuseppe Antonelli, Venezia, 1834.

V: P II – 87; M: P II – 88

Italijanski prevod knjige o Egiptu autora Šampolion-Fižeraka iz višetomne i bogato ilustrovane edicije grupe francuskih naučnika, posvećene istoriji i opisu raznih zemalja i kultura svijeta.

- CHOPIN, *Russia, L'universo pittoresco o storia e descrizione di tutti i popoli*, prima traduzione italiana per cura di A. F. Falconetti, Giuseppe Antonelli, Venezia, 1834.

V: P II – 89; M: P II – 89

Italijanski prevod knjige o Rusiji autora Šopena iz francuske višetomne ilustrovane edicije posvećene opisu raznih zemalja i kultura.

- *Codice penale universale austriaco*, parte I, *Dei delitti*, seconda edizione ufficiale, Dall'Imp. Regia stamperia, Milano 1815.

M: P I – 185

Italijanski prevod prvog dijela austrijskog *Opšteg krivičnog zakonika* iz 1803. godine, koji je na teritoriji Lombardije i Veneta stupio na snagu poslije Bečkog kongresa, kada su ove dvije italijanske regije pripale Austriji.

- *Codice di commercio di terre e di mare pel Regno d'Italia*, Dalla stamperia reale, Milano, 1808. Tipografia di Francesco Sonzogno, Milano, 1809; *Dei motivi del codice del commercio*, ovvero discorsi pronunciati al corpo legislativo di Francia dagli oratori del consiglio di stato e del tribunato intorno al progetto della nuova legislazione commerciale, Tipografia di Francesco Sonzogno, Milano, 1809.

M: P I – 74

Italijanski prevod francuskog *Zakona o trgovini na moru i kopnu* s obrazloženjem.

- CREVIER, [Jean Baptiste Louis], *Storia degli imperatori romani da Augusto sino a Costantino*, tradotta dal francese, t. I-VIII, Giambattista Alerizzi, Trivigi, 1755.

V: P I – 18-25, v. (I-VII), VIII; M: P I – 1-7

Pregled rimske istorije u periodu Carstva, od Avgusta do Konstantina, Žana Baptista Luja Krvijea (1693–1765). Prevod na italijanski s francuskog originala.

- DE GAMERRA, Gio[vanni] *Novo teatro*, Stamperia di Ranieri Prosperi, Pisa, 1789.

M: P I – 51 t. II

Osam članaka u kojima je italijanski libretista i pisac pozorišnih komada Đovani De Gamera (1743–1803), oslanjajući se na teorije D. Didroa, sabrao svoja zapažanja o dramaturškoj teoriji i praksi.

- DE MICHELIS, Filippo, *Trattato elementare di anatomia generale e descrittiva del corpo umano*, per uso della scuola, V. I-IV, Giuseppe Fodratti, Torino, 1834-1840.

M: P II – 33-36

Školski udžbenik iz osnova anatomije ljudskog tijela autora Filipa De Mikelisa.

- DRAGO, Vincenzo, *Storia dell'antica Grecia, dalla giunta dei Titani all'incendio di Corinto, aggiuntavi quella delle arti, delle lettere e della filosofia*, v. I-V, Niccolò Bettoni, Milano, 1820-1834.

V: P I – 59-62, v. I (II), III, (IV), V; M: P I – 120-122

Djelo *Istorija antičke Grčke* učenog kotorskog plemića Vinčenca Draga (1770–1836).

- FISHER, Francesco, *Sulla riconvenzione*: trattato sul quesito a chi nella collisione di più dichiarazioni d'erede debbano imporsi le parti di attore sul controverso diritto di successione; *Memorie due* del 1. prof. Francesco Augusto Wagner, 2. Leopoldo Sonnleithner, versione dal tedesco. - *Sulla forza di prova*: atribuita nel concorso de' creditori alla dichiarazione del marito di aver ricevuta la dote, trattati due 1. del prof. Vincenzo Augusto Wagner, 2. del prof. Giuseppe Winiwarter, versione dal tedesco; - *Della prorogazione del foro*: nel processo civile austriaco della alienazione della stessa cosa a due diverse persone, della investigazione giudiziale nelle controversie de' coniugi della separazione di mensa e di letto, trattati tre del 1. prof. Vincenzo Augusto Wagner, 2. del prof. Michele Schuster, 3. del cons. aulico Corrado de Gärtner, versione dal tedesco, Giuseppe Rossi editore, Verona, 1830.

M: P I – 157

Prevod s njemačkog dijela komentara austrijskog opšteg građanskog zakonika u oblasti nasljednog, porodičnog i obligacionog prava. Autor zakona je Franc Fišer, profesor prava na Univerzitetu u Pragu.

- FRARI, A[nge]lo] A[ntonio], *Sulle presenti questioni riguardanti il contagio: lettere*, Gio. Cecchini, Venezia, 1847.

M: P II – 84

Knjiga u epistolarnoj formi venecijanskog ljekara i hirurga Anđela Antonija Frarija o epidemiji kuge koja je pogodila Bosnu i Dalmaciju u razdoblju između 1815. i 1817. godine. Govori se o mogućim uzročnicima, širenju zaraze i normama koje su sprovedene na zaraženim poručjima.

- GIOIA, Melchiorre, *Del merito e delle ricompense*, trattato storico e filosofico, seconda edizione, v. I-II, Tipografia di Giuseppe Ruggia e comp., Lugano, 1830-1832.

M: P II – 327-328

Jedno od glavnih filozofskih djela italijanskog ekonomiste, političara i intelektualca Melkjorea Đoje (1767–1829), u kome kao pandan zločinu i kazni stavlja zasluge i nagrade.

- HUFELAND, Cristoforo Guglielmo, *Enchiridion medicum o indirizzamento alla pratica della medicina*, cioè l'esperienza di 50 anni, prima traduzione del dottore G. Almansi con aggiunta, V. Puzziello tipografo-libraio-editore, Napoli, 1845.

M: P II – 85

Uvod u medicinsku praksu njemačkog ljekara Kristofa Vilhelma Fri-driha Hufelanda (1762–1836) koji je prvi promovisao holističku medicinu, koristio hidroterapiju i termalno liječenje i skovao termin „makrobiotički“. Predavao je patologiju na Univerzitetu u Jeni a u svoje vrijeme bio je vrlo poznat, ne manje od Getea, Herdera, Šilera.

- LEVESQUE, Pierre Charles *Storia di Russia*, v. I-III, Nicolò Bettoni, Milano, 1825-1826.

V: P I – 64-65, v. I-II; M: P I – 118-119

Italijanski prevod *Istoriје Rusije*, trotomnog djela francuskog profesora, prevodioca i istoričara Pjera Šarla Leveska koji je, na preporuku francuskog enciklopediste D. Didroa otišao u Petrograd, naučio ruski jezik i sakupio materijal za ovu knjigu koja je izvršila snažan uticaj ne samo na sliku Rusije na Zapadu nego i na samu rusku historiografiju.

- MALEVILLE, [Jaques de], *Analisi ragionata della discussione intorno al codice civile*, traduzione italiana del Giorgio Ricchi con annotazioni del traduttore, v. I- XII, Tipografia di Francesco Sonzogno, Milano, 1805-1809.

M: P I – 87-92

Djelo u kome francuski pravnik i političar Žak de Malvil (1741–1824), analizira francuski građanski zakonik čiji je glavni redaktor bio.

- MASINI, Antonio di Paolo, *Bologna perlustrata*, terza impressione notabilmente accresciuta, in cui si fa menzione ogni giorno in perpetuo delle fontioni sacre e profane di tutto l'anno, parte I-II, s. e., Bologna, 1666.

M: P I – 124

Trgovac iz Bolonje Antonio Mazini (1602–1692) autor je kalendara za 1650. godinu, u koji je, pored tradicionalnih shema liturgijskih službi, iz različitih izvora unio i razne podatke iz istorije i umjetnosti. Riječ je o drugom, veoma proširenom izdanju ovog kalendara enciklopedijskog karaktera, sastavljenog u tri dijela.

- MATTIROLO, Girolamo, *Sulla sapienza dell'Oriente: saggi morali*, opera dedicata a S. M. Imperiale il sultano Abd-UI-Megid, Giuditta Boniardi-Pogliani, Milano, 1842.

V: P II – 681.

Priče, izreke i maksime koje je Đirolamo Matirolo sakupio iz knjiga o istočnjačkim tradicijama.

- MONTESQUIEU, [Charles Louis de Secondat], *Spirito delle leggi*, con le note dell' Abate Antonio Genovesi, v. I-IV, Domenico Terres, Napoli, 1777.

M: P I – 81-82

Kapitalno djelo *O duhu zakona* (1748) francuskog političkog mislioca i pisca iz doba prosvjetiteljstva Šarla Luja de Sgonda Monteskeja (1755–1789), u kome je, predlažući podjelu vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku, formulisao teorijske principe ustavne monarhije.

- MONTI, Antonio, *Illustrazioni del codice civile generale austriaco*, Dalla tipografia Sonzogni, Bergamo, 1847.

M: P I – 156

Tumačenje austrijskog *Opšteg građanskog zakonika*.

- MÜLLER, Giovanni de, *Storia universale*, tradotto da Gaetano Barbieri. Prima edizione napoletana corretta e corredata di annotazioni, V. I-VIII, R. Marotta e Vanspandoch, Napoli, 1827-1830.

V: P II – 73-75, v. (I-II), III; M: P I – 30

Tri prva toma *Opšte istorije* švajcarskog istoričara i političara Johana fon Milera (1752-1809) u prevodu na italijanski s njemačkog originala.

- NERI, Antonio, *L'arte vetraria*, distinta in libri sette, ne quali si scoprono effetti maravigliosi et insegnano segreti bellissimi del vetro nel fuoco et altre cose curiose Giovanni Silvestri, Milano, 1817.

M: P I – 15

Priručnik *Umjetnost staklarstva* firentinskog hemičara i sveštenika Antonija Nerija, napisan 1612. godine, s opisom svih faza proizvodnje stakla, zasnovan na drevnoj venecijanskoj praksi i njegovim vlastitim eksperimentima.

- PAGANO, Francesco Mario, *Saggi politici dei principi, progressi e decadenza delle società*, terza edizione, v. I-II, Tipografia Ruggia e C., Lugano, 1831.

M: P II – 94

Sedam političkih eseja koje je, izloživši u njima svoje koncepcije o ulozi države i njenoj organizaciji, između 1783. i 1785. godine prvi put objavio Frančesko Mario Pagano (1748–1799), italijanski pravnik, filozof, istoričar i dramaturg, jedan od najvećih predstavnika italijanskog, odnosno napuljskog iluminizma.

- PAPA, Francesco, *Trattato di patologia speciale e descrittiva veterinaria*, v. I-II, Tipografia Cerasole e Panizza, v. III, Giuseppe Cassone, Torino, 1845-1846.

M: P II – 82-83, t. I, III

Pregled patologija u oblasti veterine, s opisom simptoma, prevencije, toka bolesti i metoda liječenja.

- PERETTI, Giuseppe, *Saggio elementare sopra la scienza del commercio*, Tipografia di Antonio Maldini, Trieste, 1821.

M: P I – 149

Teorijsko-praktični uvod u trgovačko računovodstvo za početnike koji je za didaktične potrebe sastavio Đuzepe Pereti, profesor Pomorske akademije u Trstu.

- PLUTARCO, *Le vite degli uomini illustri greci e latini*, volgarizzate da Girolamo Pompei, v- I-XXII, Giuseppe Antonelli, Venezia, 1831-1833.

V: P II – 242-272, t. I-X, (XI-XII), XIII, (XIV), XV, (XVI-XVII), XVIII, (XIX-XX), XXI; M: P II – 356/ 1-10, 13, 15, 18, 21

Uporedni životopisi antičkog istoričara Plutarha (46–125. g. n. e.), s biografijama slavnih ličnosti antike, Grka i Rimljana, sagledanim sa stanovišta njihovih zajedničkih vrlina i mana.

- *Del possesso e della prescrizione* secondo il Diritto civile austriaco: trattato del Giuseppe Winiwarter, v. I-II, versione dal tedesco, Giuseppe Rossi editore, Verona, 1828.

M: P I – 156

Prevod s njemačkog dijela komentara austrijskog opšteg građanskog zakonika u oblasti obligacionog prava.

- REVIGLIO, Maurizio, *Elementi di materia medica e di terapeutica generale veterinaria*, Tipografia Cerasole e Panizza, Torino, 1844.

M: P II – 81

Priručnik o medicinskim i terapeutskim elementima opšte veterine.

- RIBERI, Alessandro, *Dei seni e delle fistole in genere e delle principali malattie delle vie lagrimali colle operazioni che le riguardano*, Tipografia reale, Torino, 1832.

M: P II – 77

Knjiga o očnim bolestima hirurga i profesora medicine na Univerzitetu u Torinu Alesandra Riberija.

- RIBERI, Alessandro, *Orchiectomia, valore comparativo delle sue varie pratiche, alcune modificazioni alla nuova pratica* (Estratto dal *Giornale delle scienze mediche*), Tip. Cassone, Marzorati, Vercelotti, Torino, 1838.

M: P II – 77

Knjiga A. Riberija o hirurškim tehnikama odstranjivanja testisa.

- ROCHELLE, Roux de, *Stati Uniti d'America, L'universo pittoresco o storia e descrizione di tutti i popoli*, prima traduzione italiana per cura di A. F. Falconetti, Giuseppe Antonelli, Venezia, 1839.

V: P II – 87; M: P II – 87

Italijanski prevod knjige o Sjedinjenim Američkim Državama Ru de Rošela iz francuske višetomne ilustrovane edicije posvećene opisu raznih zemalja i kultura.

- ROMAGNOSI, Gian Domenico, *Introduzione allo studio del diritto pubblico universale*, con aggiunta delle lettere dell'autore al professore Giovanni Valeri, terza edizione, Stamperia Piatti, Firenze, 1833.

M: P II – 26

Sveobuhvatni *Uvod u studije opšteg javnog prava* (1805) pravnika i filozofa Đan Domenika Romanjozija (1761–1835), jednog od rodonačelnika modernog krivičnog prava.

- SPEDALIERI, Nicola, *De' diritti dell'uomo*, lib. 6 ne quali si dimostra che la più sicura custode de medesimi nella società civile è la religione cristiana, s. e., Ottavio Sgariglia, Assisi, 1791.

M: P I – 186

Knjiga *Prava čovjeka* Nikole Spedalijerija (1740-1795), filozofa i teologa koji je propagirao suverenost naroda i priznavanje osnovnih ljudskih prava. Autor je ovim djelom izazvao paniku na svim tadašnjim apsolutističkim dvorovima, pa je knjiga, kao opasna, bila zabranjena sve do 1860. godine.

- STRAMIGLIOLI, Antonio, *Dissertazioni storico-critiche*, intorno al trasporto delle Romane Leggi delle XII tavole dalla Grecia, Stamperia Amatina, Pesaro, 1782.

M: P I – 150

Knjiga opata Antonija Stramiljolija u kojoj poredi *Zakone XII tablica* iz V vijeka p. n. e., tj. prvu kodifikaciju rimskog javnog i privatnog prava, sa Solonomvim zakonima. U dodatku je rasprava istog autora o gramatici latinskog jezika.

U Njegoševoj biblioteci nađeno je i više periodičnih publikacija na raznim jezicima, među kojima su i dvije na italijanskom. Tršćanski časopis *Favilla* (V: P II – 695-696), koji je tokom decenije svoga izlaza (1836–1846) propagirao ideje italijanskog *risorgimenta*, kao i približavanje austrijskog Trsta Italiji, objavio je i veći broj priloga posvećenih južnoslovenskom svijetu. Upravo dva godišta ove publikacije, sedmo (1842) i osmo (1843), u kojima je započelo primjetnije promovisanje „slovenskih tema“, pronašao je Dušan Vuksan među ostacima Njegoševe biblioteke. Tokom te dvije godine u ovom glasilu objavljeno je više od dvadeset priloga južnoslovenske tematike, među kojima i četrnaest od ukupno petnaest članaka objavljenih pod zajedničkim naslovom „Studije o Slovenima“ (*Studi sugli Slavi*), čiji su autori mladi dalmatinski intelektualci Medo Pucić i Ivan August Kaznačić, tada studenti u Padovi. Što se crnogorskih tema tiče, u dva pomenuta godišta tršćanskog lista objavljeno je nekoliko priloga. Tokom 1842. godine pojavila se bibliografska bilješka o izlasku iz štampe dva putopisa o Crnoj Gori – italijanskog botaničara Bartolomea Bjazoleta i njemačkog književnika Hajnriha Štiglica.⁶⁰ Iz ovog potonjeg objavljena su u ovom listu i dva odlomka u prevodu s njemačkog na italijanski jezik.⁶¹ Sljedeće 1843. godine na stranicama *Faville* takođe je bilo

⁶⁰ P[acifico] V[alussi], „Bibliografia“, *Favilla*, VII/1842, br. 7 (15. IV), str. 111–117.

⁶¹ “Scontro fra le truppe austriache ed i montenegrini nel 1838” (tradotto dal *Montenegro* di Stieglitz), *Favilla*, VII/1842, br. 8 (10. IV), str. 125-135; “Una tradizione del Montenegro” (da Stieglitz), *Favilla*, VII/1842, br. 10 (31. V), str. 161–163.

priloga južnoslovenske tematike, ali ne i neposredno vezanih za Crnu Goru.⁶² Već u prvim godištima tršćanskog časopisa bilo je priloga na crnogorske teme, među kojima su i dva odlomka iz putopisa o Crnoj Gori francuskog oficira Viale de Somiera iz 1820. godine u prevodu na italijanski jezik.⁶³ Da li je Njegoš ovu publikaciju dobijao redovno, kao pretplatnik, i da li su do njega stizali i primjerci brojeva *Faville* iz ostalih godišta, nije poznato.

Dnevni list *Diavoletto* (V: P II – 801-802) koji je, takođe u Trstu, počeo izlaziti 1848. godine, bavio se raznim pitanjima, ali na poseban način, kroz humor, satiru i provokaciju. Za razliku od proitalijanske *Faville*, ova tršćanska publikacija vodila je antiitalijansku kampanju, dijelom i kroz protežiranje manjina, naročito slovenske, s ciljem da jedan nacionalni pokret suprotstavi drugom.⁶⁴ U Njegoševoj biblioteci nađeno je preko dvjesto pedeset brojeva ovoga lista, počev od prvog, izašlih između 19. oktobra 1848. i 18. septembra 1850. godine. U njima je, među priložima posvećenim različitim aktuelnostima u južnoslovenskom svijetu, zabilježeno i nekoliko u vezi s Crnom Gorom: pismo hrvatskog bana Jelačića Njegošu,⁶⁵ telegrafska vijest o pljačkaškom upadu Crnogoraca u jedno tursko selo,⁶⁶ članak o Crnoj Gori preštampan iz lista *Gazzetta di Zara*, napisan najvećim dijelom na osnovu knjige na njemačkom Vuka Stefanovića Karadžića iz 1837. godine⁶⁷.

Literatura

- Anonim (1851). Il Montenero e il Vladika Pietro Petrovich II, *Osservatore Dalmato*, III, br. 193, str. 3–189.
- Banašević, Nikola (1947). Da li je Njegoš bio samouk?, u: *Stogodišnjica Gorskog vijenca 1847-1947*, (separat iz Glasnika Službenog lista Srpske patrijaršije), Beograd: Srpska patrijaršija, str. 20–22.
- Banjević, Mirko (1947). Biblioteka Narodnog muzeja na Cetinju, *Pobjeda*, IV, br. 60 (6. IX) str. 6.

⁶² Up. Bibliografiju u: Olivera Popović, *Tršćanska italijanska periodika do ujedinjenja Italije o Crnoj Gori* (magistarski rad u rukopisu), Filozofski fakultet, Nikšić, 2008.

⁶³ P. C. “Rimembranze di viaggi. Il Montenegro”, *Favilla*, I/1837, br. 32 (5.V), str. 138-139; P. C...h, “Costumi. Le riconciliazioni in Montenegro”, *Favilla*, III/1838, br. 31 (25. II), str. 132-133.

⁶⁴ Olivera Popović, isto.

⁶⁵ “Al vladica dei montenegrini“, *Diavoletto*, II/1849, br. 173 (12. IV), str. 693.

⁶⁶ “Cattaro 10 novembre“, *Diavoletto*, II/1849, br. 234 (21. XI), str. 136.

⁶⁷ “I montenegrini“, *Diavoletto*, III/1850, br. 48 (18. II), str. 189-190; br. 49 (20. II), str. 199.

- Bjazoleto, Bartolomeo (2000). Izvještaj o putovanju u proljeće 1838. godine kraljevskog veličanstva Fridriha Avgusta Saksonskog u Crnu Goru, u: Kilibarda, Vesna, *Njegoš i Trst, italijanski pisci i putopisci o vladici-pjesniku*, Podgorica: CID, str. 111–162.
- Car, Marko (1913). Gorski vijenac, u: *Moje simpatije, književne slike i studije*, Zadar: E. de Schöenfeld.
- Carrara, Francesco (1852). Il Vladica del Montenegro, ritratto da' suoi colloqui, *Lecture di famiglia*, I, str. 58-61.
- Dragović, Živko (1883). Uputstvo za sakupljanje materijala za istoriju i đeografiju Crne Gore, *Glas Crnogorca*, XII, br. 52 (23. XII) str. 2.
- Drainac, Rade (1933). U biblioteci pesnika Njegoša, *Pravda*, 25. april, str. 8.
- Durković-Jakšić, Ljubomir (1951). O Njegoševoj biblioteci, *Bibliotekar*, II, br. 3-4, str. 115-120.
- Durković-Jakšić, Ljubomir (1963). *Englezi o Njegošu i Crnoj Gori*, Titograd: Grafički zavod.
- Đilas, Milovan (1988). *Njegoš, pjesnik, vladar, vladika*, Beograd – Ljubljana: Zodne.
- Flašar, Miron (1997). *Njegoš i antika*, Podgorica: CANU.
- [Fridrih Avgust II] (1951). Iz dnevnika saksonskog kralja Fridriha Avgusta II, u: *Savremenici o Njegošu*, Beograd: Novo pokolenje, str. 48–59.
- Kilibarda, Vesna (2013). Njegoševo poznavanje italijanskog jezika, *Lingua montenegrina*, god. VI/1, br. 11, str. 197–207.
- Kol, J[ohan] G[eorg]. (1951). Život na Cetinju i u Crnoj Gori oko 1850, u: *Savremenici o Njegošu* Beograd: Novo pokolenje, str. 154–167.
- Krivokapić, Mirko (2000). Njegoševo delo u tumačenju Alojza Šmausa, u: Šmaus, Alojz, *Studije o Njegošu*, Podgorica: CID, str. 213–233.
- Latković, Vido (1949). *Petar Petrović Njegoš*, Beograd: Novo pokolenje.
- Lisac, Andrija-Ljubomir (1954). Još nešto o Njegoševoj biblioteci, *Bibliotekar*, VI, br. 3. str. 159–160.
- Martinović, dr Niko S. (1965). Razvoj bibliotekarstva u Crnoj Gori od Petra II Petrovića Njegoša do 1945. godine, u: *Problemi bibliotekarstva u Crnoj Gori*, Cetinje: Obod, str. 11–64.
- Martinović, Dušan J. (2002). Petar II Petrović Njegoš – osnivač državne biblioteke Crne Gore, u: *Dinastija Petrović Njegoš*, Podgorica: CANU, tom III, str. 351–376.
- Medaković, Milorad (1882). *P. P. Njegoš, poslednji vladajući vladika crnogorski*, Novi Sad: Knjigopečatnja A. Paevića.
- Milović, Jevto M. (1984). Izvještaj Fridriha Oreškovića od 10. jula 1840. J. Turskom, u: *Petar II Petrović Njegoš u svom vremenu*, Titograd: CANU, str. 397–417.

- [Mitford, Edvard] (1951). Iz putničkih beležaka Edvada Mitforda, u: *Savremenici o Njegošu*, Beograd: Novo pokolenje, str. 60–65.
- Nenadović, Ljubomir (1929). *O Crnogorcima. Pisma sa Cetinja 1878. godine*, Beograd: Srpska književna zadruga.
- Paton, A. A. [Pejton, E. A.] (1951). Poseta Cetinju i susret s Njegošem u Splitu, u: *Savremenici o Njegošu*, Beograd: Novo pokolenje, str. 130–133.
- Popov, Aleksandar (2000). *Putovanje u Crnu Goru*, Podgorica: Službeni list Republike Crne Gore.
- Popović, Olivera (2008). *Tršćanska italijanska periodika do ujedinjenja Italije o Crnoj Gori* (magistarski rad u rukopisu), Nikšić: Filozofski fakultet.
- Popović, Pavle (1920). Mladi Njegoš, *Srpski književni glasnik*, nova serija, knj. I, br. 5, str. 348–356; br. 6, str. 428–435.
- Popović, Simo (1995). *Memoari*, priredili i predgovor napisali Jovan R. Bojović i Novica Rakočević, Podgorica: CID, Cetinje: Izdavački centar.
- Sekulić, dr Laza (1936). Posvećenje vladike Rada za episkopa, *Letopis Matice srpske*, knj. 346, sv. 3, str. 312–318.
- Sekulić, Isidora (1951). *Njegošu knjiga duboke odanosti*, Beograd: Srpska književna zadruga.
- Stijović, Svetozar (1992). *Slavenizmi u Njegoševim pesničkim delima*, Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Tkalac, Imbro (1903/1951). O pesniku Gorskog vijenca, u: *Savremenici o Njegošu*, Beograd: Novo pokolenje, str. 134–135.
- Šmaus, Alojz (1963/2000). Petar II Petrović Njegoš 1813-1851, u: *Studije o Njegošu*, priredio Mirko Krivokapić, Podgorica: CID, str. 154–194.
- Vrčević, Vuk (1878). Književnost, *Slovinac*, I, br. 7, str. 60–62.
- Vrčević, Vuk (1914). Život Petra Petrovića Njegoša, vladike crnogorskoga, u: *Članci i prilozi o srpskoj književnosti prve polovine XIX veka*, Novi Sad: Matica srpska, str. 110–201. – (Reprint – Podgorica: Oktoih, 2003).
- Vukobrat, Slobodan (1971). Prilog ispitivanju Njegoševe engleske i nemačke lektire, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, knj. 37, sv. 1–2, str. 109–121.
- Vuksan, Dušan (1927). Biblioteka vladike Rada, u: *Cetinje i Crna Gora*, Beograd: Knjižarnica Rajkovića i Ćukovića, str. 192–219.

Vesna KILIBARDA

ITALIAN BOOKS AND JOURNALS IN THE NJEGOŠ'S LIBRARY

The paper discusses Njegoš's literary and general culture as a result of his self-taught education, as well as his library in this context and its origin and fate after death of the Montenegrin bishop and poet. In particular, the Italian books and journals preserved in the library until the present days are reviewed, as the source from which Njegoš could acquire or deepen his knowledge of the Italian language, literature and culture or get informed about various Italian and non-Italian topics.

Key words: *Njegoš as an autodidact, Njegoš's library, Njegoš's Italian reading*

UDK:141.72:821.163.09

Petrović Njeoš P. II

Izvorni naučni rad

Ana BEDE (Osijek)

Filozofski fakultet – Osijek

bede.ana88@gmail.com

**IDENTITETNE KATEGORIJE ŽENSKIH LIKOVA
U GORSKOM VIJENCU
PETRA II. PETROVIĆA NJEGOŠA**

U radu su prikazane konstruirane kategorije femininih identiteta ženskih likova u *Gorskom vijencu* Petra II. Petrovića Njeogoša. Feminiteti su utemeljeni na ideološkoj, biološkoj, sociološkoj, mitologijskoj i religijskoj razini patrijarhata i na razini sile i nasilja. Prikazani su načini oblikovanja feminiteta i suodnosi između različitih uspostavljenih kategorija feminiteta.

Ključne riječi: *domesticilni, erotski i demonizirani feminini identitet, patrijarhat*

1. Uvod

Rodni su odnosi moći, ističe Branka Galić, u patrijarhatu utemeljeni na ideološkim, biološkim, sociološkim, klasnim, mitologijskim, religijskim, ekonomskim, obrazovnim i psihološkim dimenzijama te silom i nasiljem (2002: 226). Kako bismo istražili načine oblikovanja femininih identiteta i utemeljili kategorije tih identiteta u *Gorskom vijencu*, promatramo sljedeće u djelu otkrivene dimenzije patrijarhata: ideološku, biološku, sociološku, mitologijsku i religijsku te onu utemeljenu na primjeni sile i nasilju.

Dubravka Brunčić razlikuje sljedeće modele feminiteta: vojničko-ratnički herojski, herojsko-ratnički sakralizirani, intelektualno-umjetnički, domesticilni, erotski i demonizirani (2012). Figure feminiteta javljaju se ne kao „sami po sebi razumljivi koncepti, nego je riječ o rodno obilježenim, diskurzivno oblikovanim kategorijama“ (Brunčić 2012: 2). Feminini identiteti u *Gorskom vijencu* nastaju kao produkti patrijarhalnog poretka društva u kojima je identitet normiran, a odstupanje od norme nije prihvatljivo. Pri tome identitet promatramo kao tvorevinu koja se, prema Stuartu Hallu, oblikuje „samo preko odnosa s Drugim, u odnosu prema onom što ono nije, prema onome što se naziva ‘konstitutivna izvanjskost’“ (2006: 217). U *Gorskom vijencu* sedam

je ženskih likova: Fatima, snaha Vuka Mandušića, snaha bana Milonjića, Ruža Kasanova, baba – vještica iz Bara, sestra Batrića Perovića i Ljubica Radunova. Tim likovima pridružujem sljedeće kategorije femininih identiteta: domesticilni, erotski i demonizirani. Domesticilna su i erotska kategorija zadane i dolaze kao odgovor na potrebe i želje maskulinih identiteta. „Slika žena koju poznajemo“, naglašava Branka Galić, „oblikovana je za to da služi njihovim potrebama“, jer su „ideje koje oblikuju kulturu glede žena zapravo muški dizajn“ (2002: 232). To su identiteti „što ih nameću i zadaju drugi; identiteta na koji su i sami ogorčeni, ali koje im nije dopušteno odbaciti i kojih se ne mogu riješiti“ (Bauman 2009: 36). Međutim, rodni se identitet razvija u djetinjstvu kada se rodne uloge uče pa „uvjetovanje ranog djetinjstva“ osigurava razlike između rodova; takav „dobrovoljni pristanak“ utemeljuje ideološka dimenzija patrijarhata (Galić 2002: 229). U patrijarhalnom su društvenom uređenju ženski identiteti svedeni na obiteljsku zajednicu i sferu kuće, isključeni iz javnog života, ili, prema tvrdnjama Carole Pateman, predstavljaju „privatno, sve što je isključeno iz javne sfere“ (1998: 12), što je odrednica sociološke dimenzije patrijarhata. Okosnica je patrijarhalnih utemeljenja „prirodna“, biološka podčinjenost žena, zbog spola koji je predodređen za rađanje i brigu o djeci. Pateman ističe da je, kada se govori o rodu, a ne o spolu, podređenost žena proizvod društvenih konvencija, a ne prirodnoga poretka (2000: 218). Odstupanja od ideala domesticilnog feminiteta tumače se kao ženski neposluh, pokušaj odbacivanja nametnutog identiteta i potrage za željenim, koji je u patrijarhalnoj zajednici unaprijed osuđen na propast. Erotski identitet tvorevina je mašte muškaraca koji ženu vide kao objekt svoje žudnje. Demonizirani identitet otkriva mizoginiju i strah od ženske moći u patrijarhalnom društvu. Mitološka i religijska dimenzija patrijarhata razvijene su u *Gorskom vijencu* kroz ukorijenjena tradicionalna vjerovanja o zlim ženama i stajalištima Crkve o podređenosti žena utemeljenih na Knjizi postanka.

2. Domesticilni feminini identitet

Domesticilni feminitet oblikovao se kao identitetna kategorija koju pronalazimo u figurama kućanice, majke i odane supruge. Karakteriziraju ga „blagost, nježnost, skromnost, čestitost, poslušnost, strpljivost, brižnost, samodisciplina i samoodricanje“ (Brunčić 2012: 174). Rousseau još ističe i plahovitost i čistoću kao primjerene ženske osobine koje, ako nisu ženskoj osobi urođene, trebaju biti nametnute i naučene (Pateman 1998: 29). U *Gorskom vijencu* kategorija domesticilnog femininog identiteta određuje likove snahe bana Milonjića, sestre Batrića Perovića i Ljubice Radunove.

Utemeljena kategorija domesticilnog identiteta nastala je na tragu brač-

nog ugovora, kojim su zadani obrasci ponašanja i osobine koje žena mora utjeloviti. Brak je shvaćen kao „cilj što ga društvo nameće ženama, budućnost za koju su odgajane, ono čemu bi sve trebale težiti, osim onih koje su pre-malo privlačne da ih muškarac izabere za družicu“ (Mill 2000: 41), „sudbina koju društvo po tradiciji namenjuje ženi“ (de Bovoar 1982: 205). U plemenski uređenoj Crnoj Gori brakovi su dogovoreni: „U Crnoj Gori kao i svuda kod Srba ženidba i udadba ne zavisi ni od mladića ni od djevojke već jedino od roditelja“; roditelji „vjere svoju djecu, a ona se nijesu ni vidjela“ (Karadžić 1972: 38). Podređenost žene u braku tako započinje samom udajom koja je za djevojku traumatičan događaj: „dok svatovi jedu i piju djevojka se oblači u zatvorenoj kamari, obično plaćući, a oko nje njena svojta i prijateljice te je tješe“ (Karadžić 1972: 41). Svadbena molitva uključuje smjernice za budući život, u kojima je žena svedena isključivo na svoju prokreacijsku ulogu, i to prema Božjoj nakani:

Pomozi, bože, i namjeri se u veliki dobri čas! Moja ćerčice, bog ti dao mjesto poroda devet sinova i deset u kćercu za milost; dva kao dva dobra svata; dva kao dva zastave; dva kao dva prvijenca; dva kao dva djevera; jedan dobar i pošten kao tvoj otac; a ćerka bila dobra i poštena kao tvoja majka.
(Karadžić 1972: 41)

Od rođenja do udaje, žensko je biće pod vlašću oca, a nakon toga čina potpada pod vlast supruga; žena nikada nije slobodna. Štoviše, odnosi moći temelje se u patrijarhatu na očinskoj vlasti (Pateman 2000: 37). Žena je naima „uvek bila pripajana (...) porodičnim grupama kojima gospodare očevi i braća“, odnoseći se prema njoj kao prema predmetu (de Bovoar 1982: 206). Prema sociološkoj dimenziji patrijarhata, obitelj je institucija koja „provodi kontrolu i prilagodbu tamo gdje su politički i drugi autoriteti nedovoljni“ (Galić 2002: 229). Kućno je okružje podređeno kulturnom koje je rezervirano za muškarce, zato što je žena zbog svoga tijela bliža prirodi, a na prirodu se oduvijek gleda kao na organizaciju podređenu kulturi (Pateman 1998: 19). Dakle, u tradicionalnoj obiteljskoj zajednici žena je smatrana „prirodno“ podređenom muškarcima na temelju bioloških osobina pa žene nisu ni jednake ni slobodne. Štoviše, podređena muškarcu, žena je u patrijarhatu muškarčeva robinja, „nijedan rob nije rob u tako punom smislu riječi i dalekosežno kao što je to supruga“ (Mill 2000: 42). U plemenskom patrijarhatu Crne Gore, žene su u ropskom položaju:

Kod sviju Srba žene su jako potčinjene muževima, a u Crnoj Gori drže ih kao robinje. Osim svojih ženskih poslova, predu, tkaju, kuha-ju, muzu, rade i poljoprivredne poslove koje inače rade ljudi. Često se može vidjeti kako se žene s teškim teretom vuku preko stijena i planina, a muž ide prazan s puškom o ramenu i čibukom u ruci. I pri svemu tome žena je sretna ako dobije muža koji je uz to ne tuče bez ikakvog povoda, samo što mu se tako prohtije.

(Karadžić 1972: 45)

Crnogorka je, zaključuje i Krsto Pižurica, u svojoj obitelji robinja, „u svim oblicima organizovanja patrijarhalnog života stare Crne Gore – plemenu, bratstvu, porodici“ (2011: 241). Ideološka i biološka dimenzija patrijarhata najistaknutije su u *Gorskom vijencu*. Muškarci se bave društvenim uređenjem, a žene djecom, svedene na objekt zadovoljavanja potreba djece, supruga i ostalih članova kućanstva. Zapravo, patrijarhat se i temelji na uvjerenju da „ženina prirodna funkcija rađanja određuje i njezino mjesto u kući i podređen položaj u poretku stvari“ (Pateman 1998: 18). Figura supruge-kućanice određuje ženu koja, radeći kućne poslove, „nema nadležnosti nad imovinom u svojoj osobi“; „njezin muž ima nadzor nad korištenjem njezina rada zahvaljujući činjenici da je muškarac“ (Pateman 2000: 136). Na biološkoj osnovi patrijarhata nudi se objašnjenje razloga podređenosti žena, i to u identifikaciji žena s prirodom. Naime, ženi dodijeljena društvena uloga ženu ograničava na „razinu biološkog iskustva, biološki spol“ (Galić 2002: 228). Camile Paglia smatra da žena upravo zbog svoje reproduktivne uloge nije slobodna jer joj njezino tijelo ne pripada pa je zato „mitološko izjednačavanje žene s prirodom ispravno“, a patrijarhat smatra produktom sigurnosti muškaraca od njima zastrašujuće ženske moći i povezanosti žene s prirodom (2001: 11). Slično misli i Pateman, koja kazuje da je upravo – rađanje razlogom ženina isključenja iz javne sfere (1998: 20). Žena doista „podnosi rast drugoga u sebi, bez bolesti, bez odbacivanja i smrti jednog od živih organizama“, međutim nepravda nanesena ženama leži u tome što je žena „isključena iz poretka sebi jednakih, koji uspostavljaju samo muškarci“, iako su žene „dale život i omogućile rast drugome u sebi“ (Irigaray 1999: 36). Zadana kultura produkt je muškoga uma, iz koje su žene isključene, a ženska djeca nemaju ista prava kao muška; žensko dijete ostaje „izvan kulture, čuvano kao prirodno tijelo, pogodno za reprodukciju“ (Irigaray 1999: 36). Kao i Irigaray, i Paglia smatra kulturu proizvodom muškoga uma, naglašavajući da muškarci ženu stavljaju u podređen položaj iz straha prema njoj (Paglia 2001: 7). Mitska dimenzija patrijarhata temelji se na mitskim vjerovanjima o ženskoj spolnosti. Branka Galić podsjeća na „brojnu antropološku literaturu o menstrualnom tabuu“, jer je zbog menstruacije

žena nečista i osjeća neugodnost (2002: 233). Strah muškaraca od žena Paglia ilustrira mitom sjevernoameričkih Indijanaca o „zubatoj rodnici“ koji je „zastrašujuće izravan transkript ženske moći i muškog straha; zubata snaga koja ga je rodila, ženski zmaj prirode u snošaju proždire muškarca te ga ponovno otpušta“ (2001: 12).

Branka Galić religijsku dimenziju patrijarhata temelji na kazni danoj Evi u Knjizi postanka, smatrajući kako je to „jasno i nedvosmisleno ‘objašnjenje’“ ženina „inferiorna statusa“ (2002: 234). Povezujući mitologiju s religijom, Paglia „prokletstvo“ mjesecnice povezuje s Evinim grijehom i Božjom osudom žene na porođajne muke (2001: 10). „Evin grijeh postao je kolektivnom krivicom žene“, utvrđuje i Anna-Maria Gruenfelder, smatrajući kako trebamo shvatiti da se radi o „naivnim, nesavršenim interpretacijama“ Biblije, a naš „kritički pristup koji vodi računa o razdoblju, životnom osjećaju i motivaciji autora ne može prihvatiti takvu uopćavajuću osudu“ (1988: 49). Jadranka Rebeka Anić također priznaje da su čitanja Biblije nastala „u svjetlu postavki da je žena po prirodi manje savršena nego muškarac, da je pasivnija i manje razumna“ (2011: 72). U *Gorskom vijencu* Crkva takvim tumačenjima potencira podređenost žene. Svakako treba primijetiti da je Evina kazna – „U mukama ćeš rađati djecu. Žudnja će te mužu tjerati, a on će gospodariti nad tobom“ (Post 3, 16) potkrijepila patrijarhalna stajališta o dominaciji muškarca nad ženama, podupirući mizoginu tradiciju tretiranja žene kao podređenog, neslobodnog bića. Štoviše, žena je nastala nakon muškarca, „*zbo*g muškarca, *od* muškarca i *za* muškarca, da muškarac ne bi bio *sam* i da mu bude *pomoćnica*“ (Anić 2011: 73).

Snaha bana Milonjića mlada je, „nema puno osamnaest ljetah“, a „ljepša [mu] je od vile bijele“ (Njegoš 1947). Na još se jednom mjestu u tekstu naglašava njezina mladost: „kad je viđu, đe se smije mlada,/ svijet mi se oko glave vrti“ (Njegoš 1947: 72), iznoseći u prvi plan mladost i ljepotu kao ideale ženskosti. Nadalje, usporedba s bijelom vilom uklapa njezin opis u domesticilni ideal feminiteta s motivom bijele boje kao simbolom čistoće. Također, snaha bana Milonjića idealna je snaha, opreka arhetipu tradicionalne zle snahe utjelovljene u liku snahe Vuka Mandušića. Naime, dok je njegova snaha arhetip demonske žene, on sanja o tuđoj snahi koja je u ulozi idealne snahe i idealne supruge. Snaha bana Milonjića voljena je i poštovana snaha, toliko da joj svekar nije dopustio odsjeći kosu u znak žalosti za njezinim tragično preminulim suprugom, što je inače običaj: „žalije mu snahin vijenac bilo/ nego glavu svog sina Andrije!“ (Njegoš 1947: 73)

Lik sestre Batrića Perovića oblikovan je kao domesticilno oličenje ljubavi sestre prema bratu. Krsto Pižurica objašnjava tragiku njezine sudbine time što se ni jedna ljubav ne može zamijeniti ljubavlju sestre prema bratu: „ljubav

sestre prema bratu uzdignuta je do kulta“, a navodi da je, prema nekima, njezino samoubojstvo shvaćeno kao izraz rodoljublja (2011: 305). Međutim, ako promatramo njezinu gestu kroz prizmu ženskog ideala u patrijarhatu, možemo uvidjeti da je upravo njezina stroga dosljednost zadanim normama koje odgovaraju kategoriji domesticilnog femininog identiteta „krivac“ njezine smrti i da se ne radi o rodoljublju. Naime, sestra Batrićeva prije svega je žena-sestra i naučena je brinuti o muškarcima iz svoje obitelji i stavljati njihove potrebe iznad svojih pa Batrićevom smrću postaje beskorisna, gubi svoju funkciju, a time i svoj identitet. Naričući za svojim bratom, opisuje ga kao idealnog muškarca, što je u skladu s maskulinim identitetima patrijarhata njezina prostora i vremena – Crnogorci su hrabri, snažni i odvažni junaci i ratnici. Štoviše, dok je idealna žena „bijela vila“, Batrić je „ljudska vila“; u opisu idealne žene ne spominje se njezin intelekt, dok je Batrić „mlada“ i „prezgodna“, ali i „mudra glava“, (Njegoš 1947: 106), pri čemu možemo uočiti mudrost kao poželjnu mušku i nepoželjnu žensku osobinu. Časnom je smrću Batrić postao vječnim junakom, a samoubojstvom njegove sestre to se junaštvo dodatno naglašava i podiže na mitsku razinu. Herojsko-ratničku kategoriju maskuliniteta kao prevladavajuću u Crnoj Gori potvrđuje i Vuk Karadžić: „Već je spomenuto da je Crnogorcu najmilije zanimanje rat, i za svakoga bi bila najveća sramota da u njemu ne učestvuje. I sami starci i djeca od dvanaest godina trče kad zatreba veselo i radosno (...). Kao što je sramota u ratu ostati kod kuće, tako je i čast u boju poginuti. (1972: 53)“. Tako su i Njegoševi muškarci-herojski ratnici „vitezovi srpski“, čija će slava vječno sjati. (1947: 182)

Ljubica Radunova prikazana je kao hrabra žena, ali kroz domesticilnu kategoriju identiteta i figuru ropkinje: „žena mlada, ama soko sivi,/ puni puške svoem gospodaru“ (Njegoš 1947: 154). Krsto Pižurica smatra da niti jedan ženski lik nije prikazan u herojsko-ratničkoj kategoriji identiteta zbog toga što je „Njegoš ženu vidio prije svega u kući i porodici, kao majku i domaćicu pa je zato nije ni izvodio na bojište.“ Herojsko-ratnička kategorija identiteta u crnogorskom patrijarhalnom društvenom uređenju ideal je maskuliniteta, ali bi u feminitetu bila nepoželjna jer bi se pojavila kao opreka domesticilnom identitetu i ugrozila razlog postojanja žene – reprodukciju i brigu o djeci. Dakle, možemo zaključiti da žene nisu rodoljubne, nego rodoljublje rađaju. Slično misli i Pateman, tvrdeći da „muškarčevoj dužnosti da umre za državu odgovara ženina dužnost da za tu državu rodi“, jer „dužnost žena mora odgovarati njihovu spolu“ (1998: 20). U opisu Ljubice Radunove važno je određenje njezinog identiteta prema identitetu Drugoga – ona je svome suprugu uslužna, a on je njezin „gospodar“, što svjedoči o njezinom podređenom položaju u braku i figuri robinje koju uživa. Krsto Pižurica tvrdi da Njegoš iskazuje „poštovanje prema ženi kao društvenom biću“, jer je „kod Njegoša žena ono što

čovjek-muž od nje napravi“, a „Njgoš je u ženi gledao prije svega majku koja je biološko središte porodice“ i „vjernog pratioca čovjeka na njegovom životnom putu“ (2011: 327). Ipak treba primijetiti da nametnute patrijarhalne uloge koje postojanje žene razumiju samo zbog postojanja Drugog ne mogu biti izrazom poštovanja, nego ih tumačimo tradicionalnom patrijarhalnom mizoginijom koja dolazi kao produkt straha od ženske prirodne moći.

2. 1. Femitet neposluha

Femitet neposluha „podriva mizogine ideje o ženskoj seksualnoj čistoći i sramu kao poželjnom obliku ženske seksualnosti“ (Brunčić 2012: 188). U *Gorskom vijencu* radi se o odstupanju od domesticilnog femiteta, odbacivanjem figure odane supruge i preuzimanjem stigmatizirane figure preljubnice u liku Ruže Kasanove. Muškarci djelomično suosjećaju s Ružom Kasanovom jer je Kasan „bruka nevaljala“ (Njgoš 1947: 33), a Ruža je bila vila zatvorena u njegovoj tamnici. No, budući da je, prema Rousseau, „izvor ženskoga nereda u njihovoj bezgraničnoj spolnoj želji“, jer svoju strast ne mogu kontrolirati (Pateman 1998: 28), ipak njezin bijeg osuđuju. Dok su muški likovi u djelu naglašeno religiozni, pozivaju se često na kršćansko učenje, ženski likovi nisu prikazani u molitvi i u vjeri. Takav pristup proizlazi iz učenja koje, između ostalih, zagovara i Otto Weininger, tvrdeći da je cijelo postojanje žene samo uvijek i potpuno seksualno, da je žena potpuno ispunjena i obuzeta spolnošću, za razliku od muškaraca koji, osim spolne želje, imaju i želju za ratovanjem, druženjem, razgovorom, poslom, politikom, vjerom i umjetnošću (1986: 148). Štoviše, žena želi muškarca u seksualnom smislu kako bi osigurala svoju egzistenciju (Weininger 1986: 441). U opisu Ruže kasanove nailazimo na „podsmjeh na račun ženske prirode“ (Pižurica 2011: 294):

Ćud je ženska smiješna rabota,
ne zna žena tko je kakve vjere;
stotinu će promijenit vjerah,
da učini, što joj srce žudi.
(Njgoš 1947: 32)

Crnogorci su Ružu nehotice ubili i zbog toga se pokajali, ali njezinu tragičnu smrt možemo tumačiti kaznom njezinoj odvažnosti i izlaganju opasnosti. Ljudska potreba za bijegom i preljubništvo prizivaju nesreću jer „sve u nama i oko nas toliko veliča strast da u njoj gotovo vidimo obećanje življeg života, snagu koja preobražava“, no „strastvena ljubav znači nesreću“ (de Rougemont 1974: 14). Iako Krsto Pižurica smatra da „bjekstvom Ruže s Mujom

Alicem Njogoš nije htio da konstatuje nestalnost erotskih oštećanja kod žene niti da kaže da su kod nje oštećanja odlučujući faktor u njenom biću“ (2011: 293), važno je uočiti svodenje žene na biološki spol i isključivo spolnost, uz ukorijenjene predrasude pripisane ženskoj prirodi.

3. Erotski feminini identitet: žena kao objekt muške adoracije

Erotski identitet blizak je domesticilnom, jer oba pripadaju „modelu normativne, naglašene ženskosti: idealna djevojka, draga/idealna supruga, majka“ (Brunčić 2012: 185), a u *Gorskom vijencu* erotski identitet poimamo kao objekt muške adoracije u figuri divinizirane žene, s naglaskom na glorifikaciji ženske ljepote. „Muški subjekt“, primjećuje Dubravka Brunčić, „u poziciji je zaljubljenika“, „razvijaju se strategije angeliziranja i diviniziranja ženske ljepote“ (2012: 189). Erotski je identitet u *Gorskom vijencu* najprisutniji u likovima nevjeste Fatime i snahe bana Milonjića, ali i u liku Ruže Kasanove; njihovom idealiziranom ženskosti slave se tradicionalne vrijednosti, a najčešća je usporedba žene s vilom. Žena kao objekt muške adoracije „prikazuje se kao nedosegnuti ideal, kao spiritualizirana erotičnost“. (Brunčić 2012: 189)

U pjesništvu romantizma brojne su pjesme u kojima se „donosi detaljna prozopografija ženske osobe“; opjevani su „čelo, lice, usne, oči“ (Brunčić 2012: 189). Uspoređujući pojedine dijelove ženskoga tijela s predmetima i pojavama iz prirode, uzdiže se na pijedestal ženska tjelesna ljepota. U opjevavanju čarobne ljepote nevjeste Fatime navedena je doista detaljna prozopografija – glorificiraju se struk, oči, lice, kosa, čelo, usta, zubi, usne, grlo i ruke: „Fatima je strukom divota:/ oči su joj dvije zvijezde,/ lice joj je jutro rumeno,/ pod vijencem gori Danica; /usta su joj parom srezana,/ usne su joj ružom uzdane,/ međ kojima katkad sijeva/ snježna grivna sitna bisera, grlo joj je čista fildiša,/ bijele ruke krila labuda“ (Njogoš 1947: 103) Fatiminu ljepotu ilustrira i usporedba sa zvijezdom zornjačom kojoj zrake, kako tumači Milan Rešetar u komentarima *Gorskom vijencu*, „naliče na srebrna vesla“ (1947: 189). Prozopografija je prisutna i u odi snahi bana Milonjića, i to kosa, struk, prsa, glas, oči, usta, čelo: „Pade kosa do niže pojasa;/ poče kosu niz prsa češljati,/ a tankijem glasom naricati/ kako slavlja sa dubove grane./ (...) oči gorê živje od plamena,/ čelo joj je ljepše od mjeseca/ (...) Blago Andriji, đe je poginuo,/ divne li ga oči oplakaše/ divna li ga usta ožališe“ (Njogoš 1947: 73). Snaha bana Milonjića „ljepša“ je „od vile bijele“ (Njogoš 1947: 71), potpuni erotski i domesticilni ideal. I Ruža Kasanova lijepa je „vila“, erotski ideal, ali ne i domesticilni – bijeg i preljubništvo promatraju se kao ženski neposluh, ali i nestalnost i prevrtljivost. Najistaknutiji lik kao objekt muškoga obožavanja snaha je bana Milonjića, koja je Vuku Mandušiću „živo srce ponijela“; „da ni-

jesam sa banom Milonjićem/ deveterostruko kumovao,/ bih mu mladu snahu ugrabio/ pa s njom bježa glavom po svijetu“; „kad je vidu, de se smije mlada,/ svijet mi se oko glave vrti“. (Njegoš 1947: 72)

Erotski je feminini identitet produkt muškarčeve žudnje, u kojem je ženina ljepota izrazito naglašena. Camille Paglia objašnjava potrebu muškaraca za ukrašavanjem žene: „Žena je ukrašena ne samo zato da bi se pokazala njezina vrijednost kao vlasništva, nego da bi se osigurala njezina poželjnost“ (2001: 14). Za Njegoša je, misli Krsto Pižurica, žena „biće čija je funkcija uljepšavanje čovjekova života“ (2011: 327). Doista, muškarce ženina ljepota „opija i osposobljava za djelovanje“, a pojavljuje se kao „kompromis s njezinom opasnom arhetipskom privlačnošću“ (Paglia 2001: 14). Slično misli i Nancy Wickers, naglašavajući, prema Dubravki Brunčić, kako je „opisivanje ženskoga tijela ne kao cjeline, nego niza fragmenata“ zapravo „vid muškoga ovladavanja prijetnjama njezine ženskosti“, ili „strategija uspostavljanja subjektive moći u rodnoj hijerarhiji jer je opisivanje u određenom smislu predstavljalo vid posjedovanja i kontroliranja“. (Brunčić 2012: 190)

4. Demonizirani feminini identitet

Demonizirani identitet naslijeđe je mizogine patrijarhalne tradicije. Figure demonozirane žene „često su utemeljene na binarnim oprekama u kojima se idealna žena privilegira, a demonizirana žena omalovažava i marginalizira“ (Brunčić 2012: 197). Demonizirani je feminini identitet konstrukt muškaraca, nastao kao posljedica muškoga nerazumijevanja ženske prirode. Štoviše, „demoniski arhetipi žena koji ispunjavaju svjetsku mitologiju predstavljaju blizinu prirode koja izmiče nadzoru“ (Paglia 2001: 10). Ženski neposluš, koji se ostvaruje u odvažnosti, izlaganju opasnosti, nepristajanju na nametnuto, pobuni protiv patrijalno ustanovljenih normi, prisutan je u *Gorskom vijencu* u dvjema figurama: žene – preljubnice i neposlušne snahe - Ruže Kasanove i snahe Vuka Mandušića.

Dimenzija patrijarhata prikazana u epizodi sa snahom Vuka Mandušića temelji se na sili i nasilju, a u ulozi apsolutnog gospodara pojavljuje se svekar. Vuk Mandušić kazuje kako mu se snaha „pomamila“, „bez putah je ništa održati“ (Njegoš 1947: 49). Iako se niti izrijeком ne kazuje što to uopće ona govori ili radi, „vrag“ je iz nje istjeran silom: „kumi vruga - ništa ne pomaže! – / Te ja uzmi trostruku kandžiju,/ uženi joj meso u košulju,/ vrag uteče nekud bez obzira,/ a ozdravi snaha Anđelija. (Njegoš 1947: 49)

Figura demonizirane, zle snahe dolazi iz folklorne tradicije. Primjena sile i nasilja muškaraca nad ženama može se tumačiti „obranom od ženske prirode“ (Paglia 2001: 7), već ranije spomenutom reakcijom na strah od prijeteće ženskosti.

Figura vještice u *Gorskom vijencu* pojavljuje se kao utjelovljenje arhetipa vještice iz poganske, pretkršćanske tradicije u liku babe došljakinje iz Bara. Baba je vještica, ali i majka, a njezina su nedjela opravdana zaštitničkom ulogom majke – Turci su babu ucijenili smrću njezinih triju sinova i desetero unučadi pa je morala posvaditi crnogorska plemena. Prema narodnim vjerovanjima, vještice su žene koje djeluju uz pomoć sotone, lete na metli i imaju svoje tajne sastanke na brdima; prave čarobne napitke uz koje se ljudi mogu pomiriti i posvađati, zaljubiti i zamrziti. Folklorna tradicija vidljiva je u *Gorskom vijencu* u opisu vješticih djelatnosti u babinom kazivanju: „Kupimo se na mjedeno guvno,/ niko ne zna do nas, đe je ono;/ na vratila o marču jašemo, /(...) / vozimo se na srebrna vesla,/ lađa nam je kora od jajeta“. (Njegoš 1947: 199)

Figuru majke karakteriziraju nježnost, ljubav prema djeci, uloga zaštitnice, požrtvovnost i strpljivost. Vještice inače nisu majke, a čest je i motiv jedenja djece. O jedenju djece govori i baba iz Bara, koja je ujedno i „brižna majka i utjelovljenje demonizirane, prijeteće ženskosti“ (Brunčić 2012: 204). Pristajući na nečasni antirodoljubni čin kako bi spasila svoju djecu, pokazuje se idealnom majkom, a demonizirana ženskost proizlazi iz njezina vješticearenja. Babina prijeteća ženskost, s druge strane, proizlazi upravo iz majčinske brižnosti pa je, iako joj je dokazana krivnja, ostala pošteđena svakog oblika kazne, jer je figura majčinstva ideal domesticilnog feminiteta.

Zaključak

Prototip uzorne žene u patrijarhatu koji je u *Gorskom vijencu* propagiran podrazumijeva prožimanje odlika domesticilne i erotske kategorije femininih identiteta. Utemeljene kategorije femininih identiteta – domesticilna, erotska i demonizirana proizvod su duboko ukorijenjenih, nepromjenjivih načela patrijarhata temeljenih na biološkoj, sociološkoj, mitološkoj i religijskoj osnovi, kao i na sili i nasilju. Osim suprugu, snaha je morala biti pokorna i svekru, ali i svekrvi. Dva su lika u figuri snahe u *Gorskom vijencu*: snaha Vuka Mandušića i snaha bana Milonjića. Upravo su ova dva lika utemeljena na binarnim oprekama idealnog domesticilnog identiteta i neprihvatljivog demoniziranog identiteta, gdje dolazi do glorificiranja „idealne“ žene i fizičkog i psihičkog kažnjavanja „neposlušne“ žene. Prva je ponos svekru i svekrvi, oplakuje djevera, lijepa je domaćica, pokorna; druga se „osilila“, što se tumači, iz vizure svekra, bavljenjem vradžbinama i zahtijeva primjenu sile i brutalnog nasilja. Snaha bana Milonjića idealna je supruga i snaha, *kućni anđeo*, dok je Ruža Kasanova prijestupnica i pokazuje „ženski neposluh“ čime je „zaslužila“ svoj tragičan kraj. Liku sestre Batrića Perovića udahnut je domesticilni femini identitet, kroz figuru idealne i požrtvovne žene-sestre. Baba iz Bara prikazana

je figurom vještice, ali i figurom majke, odražavajući mizoginu tradiciju na temelju koje je utemeljen demonizirani feminini identitet. Lišavanje kazne babe iz Bara zbog njezine požrtvornosti prema vlastitoj djeci pokazuje da je u *Gorskom vijencu* domesticilni feminitet, uz iznimku erotskog, jedini prihvatljiv. Međutim, ni erotski feminitet ne podrazumijeva nesputanu ženu nego je, poput domesticilnog, konstrukt maskuliniteta, nametnut i zadan.

Literatura

- Anić, Jadranka Rebeka. 2011. Ljudska prava žena u kršćanstvu. U: Radačić, Ivana i Jelka Vince Pallua (ur.). *Ljudska prava žena*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 61-80.
- Bauman, Zygmunt. 2009. *Identitet: Razgovori s Benedettom Vecchijem*. Zagreb: Naklada Pelago.
- Bovoar, Simone de. 1982. *Drugi pol*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
- Brunčić, Dubravka. 2012. Oblikovanje rodnoga identiteta u pjesništvu hrvatskog romantizma. Dok. dis., Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Galić, Branka. 2002. Moć i rod. *Revija za sociologiju*, sv. 33., br. 3-4.: 225-238.
- Gruenfelder, Anna-Maria. 1988. Feministička teologija ili „smrt patrijarhalnoga boga“? *Bogoslovska smotra*, sv. 58., br. 1.: 29-60.
- Hall, Stuart. 2006. Kome treba identitet?, u: *Politika teorije*, Zagreb: Disput.
- Irigaray, Luce. 1999. *Ja, ti, mi: za kulturu razlike*. Zagreb: Ženska infoteka.
- Karadžić, Vuk Stefanović. 1972. *Crna Gora i Crnogorci*. Beograd: Nolit.
- Mill, Stuart. *Podređenost žena*. 2000. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Njegoš, Petar II. Petrović. 1947. *Gorski vijenac*. Zagreb: Matica hrvatska. U: Nikčević, Milorad, Jakov Sabljčić, ur. 2013. *Recepcija Njegoševa djela u Hrvatskoj*. Osijek: HCDP „Croatica – Montenegrina“ RH, Osijek: CKD „M-M“, Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnost, 79-286.
- Paglia, Camille. 2001. *Seksualna lica – umjetnost i dekadencija od Nefer-titi do Emily Dickinson*. Zagreb: Ženska infoteka.
- Pateman, Carole. 2000. *Spolni ugovor*. Zagreb: Ženska infoteka.
- Pateman, Carole. 1998. *Ženski nered*. Zagreb: Ženska infoteka.
- Pižurica, Krsto. 2011. *Njegoš i oko njega*. Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnost.
- Rougemont, Denis de. 1974. *Ljubav i zapad*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Weininger, Otto. 1986. *Pol i karakter*. Beograd: Književne novine.

Ana BEDE

**CATEGORIES OF FEMININE IDENTITIES
IN *THE MOUNTAIN WREATH* BY PETAR II PETROVIĆ NJEKOŠ**

This paper reviews constructed categories of feminine identities of female characters in *The Mountain Wreath* by Petar II Petrović Njegoš. Femininities are based on ideological, biological, mythological, and religious patriarchy levels and the level of force and violence. The ways of forming femininities and interrelations between different restored categories of femininity are analysed.

Key words: *domestic, erotic and demonic feminine identity, patriarchy*

UDK: 821.163.4.09-32

Lopičić N.

Pregledni rad

Sofija KALEZIĆ-ĐURIČKOVIĆ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

sofija.kalezic@fcjk.me

KNJIŽEVNO DJELO NIKOLE LOPIČIĆA

Nikola Lopičić (1909–1945) istaknuti pripovjedač crnogorske književnosti između dva svjetska rata, rođen je u Podgorici; gimnaziju je učio na Cetinju, čije će mu podneblje i način života pružiti primarni predmetno-motivski nukleus u okviru kojeg se kretao tokom svog kratkotrajnog stvaralaštva. Nakon što je u Beogradu završio studije književnosti i jezika, radio je kao profesor u Bjeljini i Splitu. Godine 1941. priključio se ustanku, ali je uhapšen i interniran u logore u Albaniji i Italiji. Iz logora bježi 1943. i dolazi u Zagreb, gdje je ponovo uhapšen i sproveden u Jasenovac, a potom u Lepoglavu, u kojoj je strijeljan 1945. godine. Lopičić je počeo da piše još kao gimnazijalac, da bi u periodu između dva rata postao vrlo plodan pisac – osim nekoliko dramskih pokušaja i ostvarenja *Tudinac* sa motivima iz splitskog života koji su izgubljeni, ostao mu je nedovršeni roman *Ne diraj palmu* i veliki broj pripovjedaka „rasijan“ po tadašnjim listovima i časopisima. Prvo Lopičićevo djelo – zbirka pripovjedaka *Seljaci* publikovano je u Beogradu, 1939. godine, da bi nakon piščeve smrti bili objavljeni njegovi pripovjedni izbori *Domaće ognjište* (beogradska Prosveta, 1951), *Na kamenu* (cetinjska Narodna knjiga, 1953), *Glad i kamen* (titogradski Grafički zavod, 1965), *Brazde u kamenu* (beogradski Rad, 1976) i drama *Ne diraj palmu* (Cetinje, 1972). Najveći dio Lopičićevog stvaralačkog opusa publikovan je u okviru njegovih *Sabranih dela* 2002. godine, u izdavaštvu Stručne knjige iz Beograda, koji su priredili Vojislav i Đorđe Lopičić.

Ključne riječi: *književnost, rat, motivi, glad, kamen, stvaralaštvo, selo*

Pripovijedanje Nikole Lopičića obiluje pažljivim opservacijama, plastično modelovanim portretima, logičnim tokovima naracije, uvjerljivim primje-

rima upotrebe izvornog načina govora i lirskom toplinom. Pojedini književni kritičari su mu zamjerali na insistiranju „stvarnosnog“, što je zapravo predstavljalo jednu od idejnih osnova pokreta socijalne literature kojoj je ovaj stvaralac pripadao. Pored sedamdeset i sedam pripovijedaka, te blizu stotinu pjesama i desetak prikaza o djelima i pojavama književnog života svoga vremena, koje su se nalazile rasute po periodici, ovaj autor je iza sebe ostavio i dvije drame – *Na katedri* i *Serdar*. U člancima publikovanim u listovima i časopisima – *Književnom krugu*, *Zapisima*, *Pravdi*, *Zeti* i drugima, Lopičić se eksplicitno zalagao za novu literaturu i ulogu književnika, najveću pažnju posvetivši angažovanosti pisca i djela, stvaraočevoj klasnoj poziciji, uvjerljivosti socijalnog položaja junaka, kao i autorovom odnosu prema društvenoj stvarnosti.

Učestali motivi Lopičićeve proze daju se lako naslutiti preko naslova njegovih pripovjedaka: *Domaće ognjište*, *Seljaci*, *Loza* i drugih, sadržanih u jednom od najkvalitetnijih izbora njegove proze pod nazivom *Glad i kamen* (priredio Božo Milačić, Titograd, 1965). I pored toga što su tematska područja crnogorskog krša i tegobnog života na njemu, tretirana u crnogorskoj književnosti i prije Lopičićeve književne pojave, kod ovog stvaraoca nov je način na koji modeluje ruralnu zavičajnu motiviku, sa uočljivim elementima modernizacije stvaralačkog postupka, te upečatljivim prodorom u psihologiju junaka. U recenziji prve autorove pripovjedne zbirke, pod nazivom *Seljaci*, Ivo Andrić zaključuje da je „retko kada naslov jedne knjige u tolikoj meri odgovarao sadržini, kao u ovom slučaju. Sve ove pripovetke govore isključivo o seljacima i seoskom životu“, ujedno napominjući da „sve pripovetke imaju jaku socijalnu notu, ali bez suviše podvučene tendencije i bez literarnih nedostataka koji su u nas tako često pratili ovu vrstu književnosti“ (Andrić 2002: 231).

Književnu djelatnost, poput brojnih drugih literata, ovaj stvaralac započeo je stihovima, koje objavljuje rano, još od 1926. godine. Slobodno se može reći da se u Lopičiću pjesniku nalaze korijeni njega kao pripovjedača jer je pojedine motive obrađene u pjesmama, kasnije razvio uobličavajući ih u prozne tekstove, kakav primjer susrijećemo u ostvarenju *Lelek*. U rukopisnoj zaostavštini pronađena mu je poezija pisana nakon 1933. godine, koja je kasnije uvrštena u njegova *Sabrana djela*. Iste godine Lopičić je pripremio za publikovanje zbirku nazvanu *Seljačke pjesme*, koju nije stigao da objavi. Početni period njegovog poetskog stvaralaštva vezan je za motive neostvarene čežnje (*Dalekoj*, *Pitanja*, *Iskrena pesma*), kao i one koji se odnose na panteističko poimanje života (*Šta je to*, *Za daljinom*, *Sreća*, *Na putu* i druge). Tri velike teme njegove lirike predstavljaju priroda i seljak, a socijalne aspekte pronalazimo u brojnim motivima siromaštva, mučnog života na selu i jalove zemlje (*Zemlja naših sela*, *Seljakova jadikovka*, *Odlazak*, *Molba*, *Zemlja*, *Hrast*, *Potok*, *Pusta godina* i druge). Napisane su vezanim i slobodnim stihom, te pored

početničkih slabosti, u kasnijem razvojnem periodu u njima je upadljiv ozbiljniji pristup, suzbijanje patetike i izraza koji nose suvišak emocija. U manjem broju pjesama sublimirani su rodoljubivi (*Glas, Pobedniku*) i ljubavni motivi (*Jednoj gospođici, Tri pesme u spomen njoj*) i ostale.

Publicistička Lopičićeva djelatnost govori o tome da je ovaj literata diferencirao artistsku socijalnu književnost od one koju je procjenjivao kao neumjetničku. Smatrao je da je za nastanak tvorevina sa pravim umjetničkim smislom, pored zdrave ideje, potrebna i priroda samog pisca. Potvrđujući vlastito načelo da nema književnosti koja na ovaj ili onaj način nije tendenciozna, smatrao je da je talenat dar koga neosporno treba imati, ali nije zanemarljivo u čijoj je službi i čije interese štiti. „Između Ljubišinih romantičarsko-realističkih pripovijesti crnogorskih i primorskih“, Milorad Stojović je precizno locirao mjesto ovog književnika u krugu nacionalne literature, „i Lalićevih sinteza dramatičnih, istorijskih i etičko-psiholoških stanja našeg vremena, Lopičić čini onaj dragocjeni most u razvoju naše prozne književnosti, onu neophodnu duhovnu vezu – između naše prve priče i njenog savremenog dometa“ (Stojović 1987: 47). Ovaj stvaralac se nije isključivo bavio istorijskim, niti mitskim siževima – njega je interesovao savremeni život, svakodnevnica i patnja naroda, fenomeni na koje je mogao odgovoriti vlastitim kreativnim osjećanjem i savješću.

Socijalna literatura samim sadržajem i idejnim programom ostvaruje postupni uticaj na crnogorsku književnu tradiciju, čime ublažava uticaj epskog kulturnog nasljeđa. Uz programske pretpostavke tekstova, tj. težnju da afirmiše socijalno profilisanu književnost, Lopičić otkriva sopstvena artistska interesovanja i pobude, pitajući se gdje je pravi lik Crne Gore u umjetnosti lijepe riječi: „Gdje je crnogorski seljak, njegov ubogi i nesrećni život, koji je on odvajkada provodio? Život crnogorskog seljaka ne postoji u književnosti... U posljednje vrijeme baš iz Crne Gore niče jedna mlada književnost, u kojoj se prvi put vidi da se govori o seljaku, prvi put se piše o njegovom životu i njegovim mukama. Prvi put ga vidimo da ostavlja zemlju i potuče se po svijetu, da zaradi i ishrani porodicu u ubogom kamenjaru. Prvi put ga vidimo da on trezveno razmišlja o mukama u kojima se nalazi. I po njihovim počecima može se povjerovati da Crna Gora neće živjeti pod stogodišnjom sijenkom Njegoševog hrasta, da će ona dobiti svoj izraz i istinsku pjesmu, priču i sliku o stvarnom životu“ (Lopičić 1934: 30).

Svojim pripovijetkama Lopičić čini zaokret u dotadašnjoj književnoj tradiciji, posebnu pažnju poklanjajući psihološkim portretima junaka, realizovanim u složenim i raznovrsnim nijansama. Inovativan je ne samo pristup tzv. seoskoj tematici, već i način na koji ovaj umjetnik modeluje sliku crnogorske provincije i etičko-moralnih imperativa njenih karaktera. Ova kompleksno ostvarena predstava plasirana je kroz uvjerljivu sliku patrijarhalnog vremena

i njegovih standarda, najčešće grubo nametnutih protagonistkinjama Lopičićevih proza (*Nevjesta, Djevojka*). Lopičićeve junakinje znaju za moralni pad, samokažnjavanje i progon iz sredine o čije norme su se ogriježile; njih biju tuga i nemaština, ali život za njih ipak predstavlja neprikosnovenu vrijednost i one punim plućima uživaju u njegovim škrtim darovima. Jedna od najzapaženijih pripovjedaka iz ovog kruga je *Jošana*, u čijem epilogu su opisani prvi znaci socijalne pobune protiv otimanja dobara i eksploatacije radne snage. Istoimena glavna junakinja, seoska nadničarka, nakon tragedije gubitka djeteta, poput Nilovne iz romana *Mati* Maksima Gorkog, predvodi seljačku pobunu, rastući do socijalnog i etičkog simbola. Romantičarsko poentiranje i naglašena poetičnost ne eksponiraju se kao literarni nedostatak u slučajevima autorske tendencije da pripovijednim postupkom izrazi konkretnu ideju i njome ponese raspoloženje čitaoca.

Opisujući vrijeme Prvog svjetskog rata, pisac tretira probleme bijede, zlodjela austrougarske vojske, komitski život (*Komad hljeba, U planinama*). Pojedine pripovijetke sa predmetom iz okupacije (*Čaše, Cokule, Ljubica*) manje su uspjele, ali ni one nijesu bez svoje dokumentarne i umjetničke vrijednosti. U ostvarenju *Markov smijeh* autor plastično prikazuje dane pod austrijskom okupacijom, svjedočeći o tome kako je čovjek ponekad izdržljiviji od životinje, a ona skuplja od čovjeka. Djelo *Čovjek* metaforično izražava Lopičićeva humanistička opredjeljenja, njegov pogled na svijet, preko lika Ciganina Jusufa, ispoljavajući misao koliko je pojedinac u slobodnom prostoru prirode ograničen vlastitim egoizmom. Tretiranje tematike starijih vremena prisutno je povremeno, kao u pripovijeci *Pop Lukina glava*, u kojoj je autor oživio sjećanje konakdžija na junačku smrt popa Luke Jovovića.

Na stvaralaštvo Nikole Lopičića velik uticaj izvršili su njegovi savremenici, posebno oni okupljeni oko *Nolita* i Jovana Popovića. Od primjera iz šireg književno-kulturološkog konteksta spomenućemo imena Stefana Mitrova Ljubiše, Marka Miljanova Popovića, Njegoša, Sima Matavulja, Iva Andrića... Ovaj stvaralac nije stigao da dovrši svoje djelo, budući da je stradao upravo kada je bio na pragu kreativne zrelosti i kada je mogao da pokaže pune mogućnosti svoga talenta, međutim – otvarajući put modernoj crnogorskoj pripovijeci, ono je postalo bitan elemenat naše književne tradicije. Kao što su navedeni autori, osobenošću motiva i originalnošću njihove obrade, produbljivali i oplemenjivali naš prozni izraz, tako je i Lopičić unio u njega vlastiti svijet, a jedan segment odnosa prema njemu predstavljao je i obračun sa svim pojedinostima koje poništavaju i unižavaju čovjeka, svodeći ga na objekat, sputavajući njegove ideale.

Ovaj pisac je u svoje pripovijetke unio sintezu narodnog i književnog jezika, pri čemu su došla do izražaja sva njihova bitna poetska svojstva, kao

i bogata stilogenost u kojoj se ogleda duh narodne leksike. Monološko-dijaloške forme ispoljavanja protagonista, nijesu opširne i razudene; njihov govor je skučen i škrt, smisaono gust, sveden na najnužnije, kao što su i sami ambijentalni uslovi u kojima junaci egzistiraju. „Kao što se cijenio zalogaj hleba“, Božo Milačić piše o značaju riječi u našoj narodnoj kulturi i tradiciji, „u Crnoj Gori se cijenila odmjerena riječ. U njoj se otkriva čovjek. Iznad svega skromnost. Lopičićevi seljaci se veoma malo smiju, malo se i šale. Jedan tegoban život pritisnuo ih je i potisnuo takve trenutke. Tek ponegdje zaiskri smjeh, zatitra duhovitost, ponese igra riječima. Tek toliko da se predahne od crnih misli, od briga, od umora i neizvjesnosti“ (Milačić 1977: 82). Jedna od rijetkih pripovjedaka koje sadrže duhovitu ironično-satiričnu konotaciju jeste ostvarenje *Klobuk*, što znači „šešir“ – koje na groteskni i uvjerljiv način govori o nesnalaženju Crnogoraca u dalekom i otuđenom svijetu Amerike. Djelo na epiloškoj granici sadrži neobičan obrt, a u fokusu naracije prisutno je nesnalaženje naše ekonomske emigracije u ambijentu stranih zakonitosti, kao i vječita prevaga muško-ženskih odnosa.

Ipak, pripovijetka sa kojom je Lopičić ušao u većinu antologijskih izbora njegovih ostvarenja jeste *Imanje*, dramatična storija o sudbini bračnog para, koji je prinuđen da bira između parčeta zemlje i života žene koja se povrijedila, radeći na imanju. Globalno posmatrano, svo Lopičićevo razumijevanje crnogorske žene, njenih potreba i osjećanja, odslikava se u njegovoj prozi, u kojoj žive majke mučenice, žene natovarene bremenom boli, koje svoju nježnost moraju skrivati, djevojke sputanih snova. Njena osobenost, bez obzira da li je u pitanju čobanica, domaćica, napuštena djevojka ili ostavljena supruga, ogleda se u snažnom osjećanju pravičnosti i ličnog dostojanstva. Ona, koja predstavlja početak i kraj svega, neće sputati vlastitu prirodu kada se lirski zanese proljećem, muškim prisustvom ili erotski probudi dugim čekanjem muža iz tuđine (*Na oranju*).

Motiv osvete takođe čini konstantu Lopičićevog stvaralaštva, kao što je slučaj sa ostvarenjima *Krv* i *Loze*, kada navedeno osjećanje preplavljuje prozu i čini bit kazivanja. Spomenuta ostvarenja kompleksno i uzbudljivo iskazuju univerzalnu tragiku odslikanog vremena, označavajući krupan doprinos našem proznom izrazu – početak moderne crnogorske pripovijetke. I u drugim djelima, crnogorsko selo između dva rata karakterišu odlike prodora kapitalističkih društvenih odnosa, od raslojavanja, siromašenja i obespravljenosti do duboko poremećenih ličnih pobuda i pomanjkanja duhovne kontrole iz kontinuiranog stanja egzistencijalnog straha i nesigurnosti. Podjela na „kućice i nikogovice“, često prisutna u njegovim ostvarenjima, proizilazi kao izraz nužne vezanosti za vjekovnu plemensku organizaciju, ali i kao recidiv očuvanja nekadašnjih moralnih normi i običajnih kodeksa. Rijetke proplamsaje

nježnosti pisac je unio u likove majki (*Domaće ognjište*), kao i onu nijemu, ali duboku odanost djece prema roditeljima, naročito sina prema majci (*Mrgudova nevjesta*).

Svjestan da je savremeno doba uzdrimalo stare vrijednosti, pisac izražava nostalgiju za vremenom koje propada i bespovratno odlazi u prošlost, o čemu na uspio način govori pripovijetka *Guslar*, ostvareno najneophodnijom ekonomijom riječi, u okviru koje je eksponirana duša nekadašnjeg svijeta, koji lagano umire pred oblicima novog života. Dramatika motiva prelaza iz tradicionalnog u savremeno doba, te prve građanske orijentacije, prikazana je u najdužoj Lopičićevoj pripovijeci *Serdar*, po kojoj je autor napisao pozorišni komad koji nije izveden. Okvir radnje u ovom ostvarenju smješten je u ambijent Cetinja sa Lovćenom kao nacionalnim simbolom, dok je vrijeme dešavanja radnje Badnja noć 1918. godine – doba indikativno za početak bratoubilačkih borbi između „bjelaša“ i „zelenaša“. Mišljenja o vrijednosti ove pripovijetke nijesu bila ujednačena, a jedan od vrsnih poznavalaca Lopičićevog djela, Janko Đonović je pisao da je „pisac do tančina prostudirao ovaj lik, stvarajući figuru koja je tragična i komična u isti mah“ (Đonović 1979: 44).

U sugerisanju realnosti, koje najčešće posjeduje metaforično-simboličnu konotaciju, deskripcije u Lopičićevoj naraciji imaju značajnu funkciju, pa pejzaži u intenzivnijoj mjeri predstavljaju slike i simbole, nego dekorativni okvir samih zbivanja. Ovaj književnik je izbjegavao dugačke opise, često specifične za realiste, u kojima bi epilog detaljističkim manirom bio ožvijen i približen čitaocima. On je pružio jednostavne, sažete i snažne umjetničke predstave, čiji estetizam počiva na pojmovnoj i leksičkoj slikovitosti, kao i folklornoj izvornosti, koja u cjelini karakteriše Lopičićevo djelo. Jedan od najupečatljivijih „zavičajnih“ prizora ostvaren je u pripovijeci *Lelek*: „U junu crnogorsko selo je pusto. Izgleda kao da je na sto mjesta u njemu izbio požar, pa se čeljad posakrivala, pustila da gori i zemlja i kuća. Po kamenu, na crnoj zemlji, na cijelome putu, gori sunce kao upaljena drač. Oko mene zijevaju kuće, pale na zemlju, kao kokoš kad pod teškom žegom odjednom sustane“ (Lopičić 1965: 269).

Lopičić je bio stvaralac koji nije po svaku cijenu težio novim izražajnim mogućnostima, osim ukoliko one nisu bile potrebne da ispolje sadržaj kakve inovantne misaone koncepcije, pa u većini slučajeva radnja u njegovim pripovijetkama teče prirodno, slijedeći uzlaznu liniju unutrašnjeg intenziteta odvijanja. Kratkim opisom, simboličnom slikom pejzaža ili neposrednim dijalogom, on čitaoca direktno uvodi u događaje i atmosferu djela. Psihologiju junaka autor nam približava cijelim nizom kombinovanih postupaka kakve predstavljaju naracija, deskripcija, introspekcija, retrospekcija, metoda kontrastiranja karaktera, kao i dijalog, unutrašnji monolog itd. U stilskom sloju

djela nailazimo na slikovite primjere personifikacije („Crna drač se grčila“, „Lelek se razbi“) i poređenja („Nade se u čovjeku sakrivene snage, kao u pretuljenom ognjištu“). Ipak, u jeziku Nikole Lopičića posebnu pažnju privlače metafore, koje su impresivne i upućuju na univerzalniju simboliku („bezuba baka“ – bijeda, „crne jabuke straha“ – bombe). I pored toga što se od klasičnih pisaca učio slikanju realnosti, on je u osnovi autor modernog senzibiliteta, kojeg karakteriše ekonomičnost jezika i metafora shvaćena kao sublimacija sinteze folklornog duha, dok je njegovo štivo misaono složeno i bogato asocijativnim podtekstom.

Prisustvo brojnih anahronizama u njegovom štivu, kao što su, na primjer, *ošvice*, *cokule*, *kotule*, *pretuliti*, *skubnuti* i tako dalje, omogućavaju snažan kolorit nijansama lokalnih govora junaka, i danas predstavljajući živu jezičku materiju područja stare Crne Gore. Uočavajući izvjesne nedostatke u Lopičićevom stilu, Andrić je pisao „da grešaka u stilu i jeziku ima, ali one nisu takve da se pisac njih ne bi mogao otresti. Kod njega se često boja lokalnog govora njegovih ličnosti meša sa piščevim kazivanjem, i to bez ikakve logike i doslednosti. Sem toga, ima izvesnih aljkavosti koje se ne daju ničim objasniti i koje pisac treba svakako da izbací pre štampanja“. I Đuza Radović imao je slično mišljenje: „Pored sve svežine i neposrednosti njegova izraza, on u jeziku katkada pokazuje priličnu nesigurnost i tvrdoću, da zbog toga u njegovom stilu ima mestimično krutih mesta i ulegnuća“ (Radović 1955: 245).

Još odavno je u literarnoj kritici primjećivano da je Lopičić sa do tada idealizovane problematike crnogorskog sela „strgao“ romantičarski zastor, odnosno epski plašt. U neveselu egzistencijalnu sliku života pod austrijskom vlašću ovaj stvaralac, osim socijalnih i psiholoških, nerijetko uvodi ljubavne motive. U njegovoj književnoj zaostavštini pronađene su i dvije drame: *Serdar* i *Na katedri*, od kojih je prva publikovana zahvaljujući Miloradu Stojoviću u jedanaestom broju titogradskog časopisa za književnost *Stvaranje* 1977. godine, dok je drugo dramsko ostvarenje objavljeno kao peti tom *Sabranih djela* nazvano *Drame i pjesme*. Osim što se predstavlja kao zanimljiv poeta zavičajne tematike, ovim djelima Lopičić se ekspanira i kao vrstan dramaturg. Ostvarenje *Serdar* predstavlja vid dramatizacije istoimene pripovijetke, o kojoj je već bilo riječi i koja čini sliku propasti starog crnogorskog vida života, te odumiranja svijeta serdara, kapetana i perjanika. Obje njegove drame bave se društvenom problematikom i socijalnim aspektom egzistencije junaka, mada među njima postoji očigledna predmetna razlikovnost. Na modelovanje *Serdara* vidan uticaj je imalo pjesničko nasljeđe Crne Gore, naročito Njegošev *Gorski vijenac*, dok djelo *Na katedri* predstavlja priču o intrigama i lažima činovničko-prosvjetnog sloja građanstva, pružajući sliku grada i provincijalaca koji se u njemu bore za goli opstanak.

Za jedino romaneskno ostvarenje Nikole Lopičića, pod i danas savremenim nazivom – *Ne diraj palmu*, može se reći da i u ovom receptivnom momentu djeluje moderno. Pisac je djelo započeo u logoru Kolfjorito, a završio u Zagrebu, da bi nakon duže od decenije bilo pronađeno u zaostavštini hrvatskog pjesnika Antuna Boglića. Roman je objavljen 1972. godine, zahvaljujući priređivačkom angažmanu književnika Janka Đonovića, koji mu je dao naziv. Đonović navodi da ovo djelo čini svojevrsnu ispovijest posvećenu piščevim „splitskim“ danima, budući da je Lopičić još u logoru namjeravao „da napiše roman o svom životu u Splitu, o društvenim kretanjima i o autonomno-separatističkim težnjama na području Hrvatske pod kraj stare Jugoslavije“. U fabulativno-predmetnom sloju, konkretizovanim motivom zabranjene ljubavi između Crnogorca Ilije i Dalmatinke Vesne, predstavljen je sukob dva naroda – hrvatskog i crnogorskog, kao i dvije vjere – katoličke i pravoslavne. Ostvareno kroz sedamnaest poglavlja u kojima se hronološki prati slijed događaja, djelo na prološkoj granici sadrži sliku ljubavi dvoje mladih, a na epiloškoj – predratni kaos koji u nesprenni bračni par unosi nemir. Jedno od problemskih područja ostvarenja, strukturirano na ideološko-etičkoj ravni, može se sagledati i preko monologa glavne junakinje Vesne (Palme), koji ideji romana pruža dozu višeznačnosti: „U nama svašta živi: u jednom momentu socijalisti, u drugom najveći reakcionari, u jednom ne virujemo u Boga, u drugom virujemo u vištice. Gđi nisu sve naši korijeni... Intelektualci – to je velika smiša svijju ideja i pojmova“ (Lopičić 2003: 288).

Autor u romanu *Ne diraj palmu* takođe donosi elemente socijalne literature, čineći vidan zaokret ka osavremenjivanju narativnog postupka i uvodeću čitave lepeze antropoloških motiva. Lopičić vješto razvija dramsku tenziju, odlažući kulminativni momenat, dok se česti dijalozi junaka smjenjuju sa autorovim deskripcijama Jadranske obale. Ovaj rukopis nije doživio preradu autora, pa se u pogledu jezika mogu uočiti brojne nedosljednosti, budući da je pisac paralelno koristio varijetete crnogorskih i dalmatinskih govora. Ipak, socijalno profilisana književnost ostvarena prepoznatljivim kvalitetom, sublimirana je u pripovijetkama Nikole Lopičića publikovanim u brojnim izborima, od kojih je za zbirku *Seljaci*, 1940. godine autor bio predložen za nagradu Srpske akademije nauka.

Uz Dušana Đurovića i Rista Ratkovića, Nikola Lopičić je najizrazitiji predstavnik proznog izraza u crnogorskoj književnosti tridesetih godina XX vijeka. Međuratna proza naših prostora polazila je od strogo realističkih principa, iako je ovo period najraznovrsnijih eksperimenata u domenu evropske umjetnosti, što se kod nas na poseban način ogleda u djelu Rista Ratkovića, a fragmentarno i kod cijelog niza književnika iz navedenog literarno-istorijskog korpusa. Lopičićev književni rad i razvoj potrajao je svega nepunu deceniju,

ali je njegova literarna pojava utoliko zanimljivija što je za predmet svojih proza uzimao fenomene crnogorskog društva, specifične za doba u kojem je sam živio i stvarao. Pišući, lišen često dragocjene temporalne distance – u svojim pripovijetkama, kao i u segmentu vezanom za poeziju, dramu i roman – stvorio je originalno književno djelo, koje na pouzdan način govori o njegovom poznavanju životnih manifestacija i razvijenom opservativnom daru. Iz borbe za revolucionarne i društvene ciljeve proistekla je naglašena humanistička nota i poruka ove literature, međutim – Nikola Lopčić nije ostao na faktografiji i deskripcijama, što je bio slučaj sa pojedinim njegovim savremenima, već impozantniji dio njegovog opusa odiše svojim tragičnim smislom, koji podrazumijeva viši stepen emocionalnosti. Navedene pojedinosti uticale su na brojne književne kritičare, među kojima i Vojislava Minića, da Lopčićeve pripovijetke okarakterišu kao „jedinstvenu literarnu studiju crnogorskog čovjeka i podneblja prvih decenija dvadesetog vijeka“ (Minić 1987: 69).

Mada nastavlja klasični način pripovijedanja, Nikola Lopčić prevazilazi njegovu anegdotsku formu, pripadajući tipu pisaca koji koriste književnu tradiciju, nastojeći da je vlastitim stvaralačkim postupkom suptilno modernizuju, usavršavajući izražajne mogućnosti umjetnosti riječi.

Literatura

Primarna:

- Lopčić, Nikola: *Glad i kamen*, priredio Božo Milačić, Titograd, Grafički zavod, 1965.
- Lopčić, Nikola: *Ne diraj palmu*, priredio Janko Đonović, Cetinje, Obod, 1972.
- Lopčić, Nikola: *Domaće ognjište, Sabrana dela*, knjiga III, priredili Vojislav M. Lopčić i Đorđe N. Lopčić, Beograd, Stručna knjiga, 2002.

Sekundarna:

- Lopčić, Nikola: *Crnogorsi seljak u književnosti*, *Pravda*, 30/1934, br. 10578.
- Milačić, Božo: *Impresije o djelu*, predgovor knjizi Nikole Lopčića: *Glad i kamen*, Titograd, Grafički zavod, 1965.
- Tautović, Radojica: *Savremeni crnogorski pisci*, Cetinje, Obod, 1971.
- Minić, Vojislav: *Tvorac jedinstvene književne antropologije*, u knjizi istoimenog autora: *Pisci i koncepcije*, Titograd, NIO Pobjeda, 1978.
- Vujačić, Slobodan: *Crnogorska socijalna literatura*, Titograd, NIO Pobjeda, 1978.
- Stojović, Milorad: *Naš prvi moderni pripovedač*, u knjizi istoimenog autora *Nadmoć ljudskosti*, Titograd, NIO Pobjeda, 1987.

- Đonović, Janko: *Pogovor, Sabrana dela Nikole Lopičića VI*, Beograd, Stručna knjiga, 2002.
- Andrić, Ivo: *Nikola Lopičić – Seljaci, Sabrana dela Nikole Lopičića VI*, Beograd, Stručna knjiga, 2002.
- Cerović, Vuk: *Nikola Lopičić*, Novi Sad, ITP Zmaj, 2003.
- Racković, Nikola: *Leksikon crnogorske kulture*, Podgorica, DOB, 2009.

Sofija KALEZIĆ-ĐURIČKOVIĆ

NIKOLA LOPIČIĆ'S LITERARY WORKS

Nikola Lopičić (1909–1945), a prominent Montenegrin author of short stories was born in Podgorica. He went to high school in Cetinje, whose way of life and spirit would provide him with a primary subject-motif nucleus within which he moved during his short creative work. Having completed his literature and language studies in Belgrade, he worked as a teacher in Bijeljina and Split. In 1941 he joined the uprising, but was arrested and interned in camps in Albania and Italy. He escaped in 1943, coming to Zagreb, where he was arrested again and taken to Jasenovac, and then to Lepoglava, where he was shot in 1945. Lopičić began writing as a high school student, and in the period between the two World Wars, he became a prolific writer – besides several drama works, he wrote an unfinished novel *Don't Touch the Palm Tree* and a large number of short stories, “scattered” in the newspapers and magazines. His collection of short stories *Villagers* was published in Belgrade in 1939. Following his death, several more collections ensued. The largest part of Lopičić's creative work was published within his *Collected Works* in 2002, by Stručna knjiga from Belgrade. The editors of the edition were Vojislav and Đorđe Lopičić.

Keywords: *literature, war, motives, hunger, stone, creativity*

UDK: 141.72:82.09-343

Pregledni rad

Dragana KRŠENKOVIĆ-BRKOVIĆ (Podgorica)

**FEMINISTIČKA REVIZIJA MITOLOGIJE:
RAZBIJANJE PATRIJARHALNIH OBRAZACA
IDENTIFIKACIJE ŽENE U KLASIČNIM BAJKAMA***

Važno pitanje feminističke teorije – novo preispitivanje starih tekstova – u središtu je dela mnogih autorki i autora XX veka. Pored mitologije i religije, njihova pažnja je vezana i za tradicionalnu bajku. Ovaj tekst prikazuje kako ovi autori, polazeći od bajki anglosaksonskog jezičkog područja, sa jedne strane, otkrivaju mehanizme koje patrijarhalno društvo koristi u određivanju identifikacije žene, a sa druge, ukazuju na koordinate koje grade jedan poseban koordinatni sistem, sa jasnim granicama u okviru kojih se uspostavlja patrijarhalni model društva i tradicionalna struktura identifikacije žene. Takođe, u ovom tekstu se ukazuje na novo interpretiranje jezika kao važnog sredstva u građenju rodne pristrasnosti; na razgradnju klasičnih bajki i na njihovo ponovno iščitavanje; na isticanje procesa pripovedanja kao osnovne funkcije bajki; na otkrivanje različitih intertekstualnih vrednosti bajki; kao i na markiranje drugačije perspektive (pripovedne tačke gledišta) u kojoj se uspostavlja savremena identifikacija žene. Ovaj rad je zasnovan na uporednoj analizi tekstova Lize Tutul, Ališe Ostrajker, Boni Kostelo, Lori Bejer-Speri, Liz Graurholc, Barbare Voker, Džeka Zajpsa, Marsije Liberman, Roberta Mura, Kej Stoun, Kolet Douling, Marine Verner i dr.

Ključne reči: *feministička revizija mitologije, klasične bajke, preispitivanje, patrijarhalni model društva, tradicionalna struktura identifikacije žene*

* Ovaj rad predstavljen je na naučnom skupu koji je u novembru 2012. godine održan na Filozofskom fakultetu u Nikšiću, u okviru projekta *Savremena književnoteorijska čitanja: novi uvidi u teorijski i kritički diskurs*, koji finansira Ministarstvo nauke Crne Gore.

Uvod – Feministička revizija mitologije

Feministička revizija mitologije je oblast feminističkog pristupa književnosti koja je prevashodno zaokupljena preispitivanjem mitologija, bajki, religija i drugih oblasti.

Američka književnica Liza Tutul¹ ističe da je jedan od onovnih ciljeva feminističke teorije upravo „novo preispitivanje starih tekstova“² (Tuttle 184). U svojoj studiji *Enciklopedija feminizma* ona, pored ovog, opisuje i ostale ciljeve kojima teži feministička kritika. To su:

1. Otkrivanje ženske tradicije pisanja;
2. Interpretiranje simbolizma u pisanju žena tako da ono ne ostane izgubljeno ili ignorisano muškom tačkom gledišta;
3. Ponovno otkrivanje starih tema;
4. Analiza dela književnica iz tačke gledišta i perspektive žena;
5. Otpor seksizmu u književnosti;
6. Razvijanje svesti o seksualnoj politici koja je prisutna u jeziku i stilu.³

Revizija postojećih mitologija u književnosti najveći zamah je imala tokom šezdesetih godina XX veka. Među brojnim autorkama koje su se fokusirale na pitanje roda i započele revizionističku upotrebu rodne slike nalazila se i pesnikinja Ališa Ostrajker.⁴ U knjizi *Krađa jezika: Pojava poezije koju su stvorile žene u Americi* ova američka književnica je istakla da je neophodno da žene transformišu kako sebe, tako i kulturu, da – kako je naglasila – „podriju i preoblikuju život i književnost pesnikinja“⁵ (211).

¹ *Liza Tutul* (Lisa Tuttle) (1952) je američka književnica. Autorka je 14 romana (naučne fantastike, horora i fantastike), 5 zbirki kratkih priča i nekoliko studija, uključujući i studije o feminizmu (*Encyclopedia of Feminism* (1986), *Heroines: Women Inspired by Women* (1988)). Dela Lize Tutul se često fokusiraju na pitanje roda, uključujući „tvrđoglave“ jake žene koje preispituju svoj identitet.

² “[...] new questions of old texts.” (Sve citate u ovom tekstu je prevela Dragana Kršenković-Brković.)

³ “[...] (1) uncovering a female tradition of writing, (2) interpreting symbolism of women's writing so that it will not be lost or ignored by the male point of view, (3) rediscovering old texts, (4) analyzing women writers and their writings from a female perspective, (5) resisting sexism in literature, and (6) increasing awareness of the sexual politics of language and style.”

⁴ *Ališa Ostrajker* (Alicia Suskin Ostriker) (1930) je američka pesnikinja i teoretičarka književnosti. Autorka je 12 knjiga poezije, 8 književnih studija i brojnih članaka. Među njenim knjigama izdavaju se *Songs: A Book of Poems* (1969), *A Dream of Springtime: Poems 1970-1978* (1979), *A Woman Under the Surface* (1982), a od studija *Stealing the Language: The Emergence of Women's Poetry in America* (1987), *Feminist Revision and the Bible: the Bucknell Lectures on Literary Theory* (1993), itd.

⁵ “[to] subvert and transform the life and literature women poets inherit.”

Ovakvo radikalno stav o položaju žena u književnosti nastao je, piše Ališa Ostrajker, kao posledica odnosa na američkoj književnoj sceni polovinom XX veka. Opisujući te odnose, ona ističe da su u tom periodu u Americi dominirali pesnici i književni kritičari. Tako su muškarci bili ti koji su uobličavali univerzalnost književnog jezika i određivali šta jeste a šta nije umetnost. Sva-ku pojavu neke pesnikinje ti autori su po pravilu opisivali kao *drugost*. Dakle, kao nešto što se javlja i postoji van utvrđenog i prihvaćenog književnog okvira i univerzuma.

U svojoj knjizi *Krađa jezika* Ostrajker se fokusirala na pitanje jezika. Ona je tvrdila da je upravo jezik glavno sredstvo u građenju rodne pristranosti. „Jezik koji se koristi da izrazi književno divljenje“, napominje ona na jednom mestu, „u načelu pretpostavlja da iza autora, njegovog dela i samog akta stvaranja stoji muškarac“⁶ (3). Slično divljenje se nije iskazivalo ukoliko se kao autor javljala žena. Tako su, zaključuje Ostrajker, „književnice bile zativorene u jedan ’ugnetavački jezik’ koji im je negirao pristup dominantnom obliku izražavanja“⁷ (11).

U poslednjem poglavlju pomenute studije, pod nazivom *Kradljivice jezika: Pesnikinje i revizija mitologije*, ova američka pesnikinja je tragala za modelom koji bi mogao da pomogne da se prevaziđu postojeći odnosi i način izražavanja u književnosti. Po njoj, najbolji put za dosezanje tog cilja je revizija bajki, religioznih stanovišta i mitova. Šta ova revizija podrazumeva? Pre svega ponovno ispisivanje postojećih priča. Drevne priče bi, navodi Ališa Ostrajker, sada trebalo da budu tako ispričane da odraze pomerenu perspektivu pripovedanja i potpuno novu tačku gledišta iz koje se zbivanja sagledavaju.

Pitanje „ko je osoba čija tačka gledišta usmerava pripovednu perspektivu?“ veoma je važno pitanje koje uslovljava značenje jedne priče (Marčetić 46). Boris Uspenski u *Poetici kompozicije* ističe da „problem tačke gledišta predstavlja centralni kompozicioni problem umetničkog dela“ (3). To *kako* pripovedač upoznaje čitaoca s raznim pojedinostima, *kako* podešava informacije, *čije* ’viđenje’ ili ’tačku gledišta’ aktera zbivanja usvaja, *kojim* filterom se služi – određuje i način pripovedanja kompletne priče. Svi ovi elementi uobličavaju *perspektivu* iz koje čitalac sagledava priču, njene likove i sve odnose unutar priče.

Za Ališu Ostrajker novi ugao iz koga radnja drevnih priča treba da bude posmatrana – bilo da su to bajke, religiozni tekstovi ili mitovi – jeste tačka gledišta ženskih likova. Ovakvo njeno kompoziciono rešenje podrazumeva ’premeštanje’ s postojeće dominantne /muške/ na novu /žensku/ ’tačku gle-

⁶ “[...] the language used to express literary admiration in general presumes the masculinity of the author, the work, and the act of creation – but not if the author is a woman.”

⁷ “[that] women writers have been imprisoned in an ‘oppressor’s language’ which denies them access to authoritative expression.”

dišta'. To 'seljenje' sa muških na ženske aktere zbivanja nije samo formalne prirode. Ono sa sobom donosi i potpuno drugačiji modalitet pripovedanja. U ponovo ispričanim pričama, ističe ova autorka, sa novom pripovednom perspektivom, žene dobijaju šansu da ne budu više opisivane i tretirane kao pasivna bića. Tako revizija postojećeg načina izražavanja napada, naglašava Ostrajker,

„[...] svetinje jezika u kojima je uskladišteno naše shvatanje značenja *muškosti* i *ženskosti*; ponovo ispisati [klasične priče] iz tačke gledišta ženskog roda znači otkriti moguća nova značenja tih priča“⁸ (11).

Tokom ovog procesa, dodaje Ostrajker, konačno bi se prevazišlo postojeće uverenje da je „prava poezija muškog roda“, a prepoznale bi se i „granice [...] tradicije“⁹ (9) koja ženu ne vidi kao stvaraoaca, niti je prepoznaje kao stvaralačko biće.

Pisanje Ališe Ostrajker izvršilo je veliki uticaj u svetu. Tokom narednih nekoliko decenija došlo je do prave eksplozije feminističke revizije mitologije. Jezgro ove revizije leži, pre svega, u odbacivanju rodnih stereotipa utisnutih u kulturi. Zato je većina pripadnica revizionizma u svojim pesmama i književnim studijama napala one društvene običaje i književne predrasude koje su podržavale postojeće modele tradicionalnog viđenja identifikacije žene u društvu. Preokrećući ovu tradicionalnu strukturu, one su kao svoju primarnu temu postavile upravo pitanje *drugosti*, definišući položaj književnica na književnoj sceni na nov način.

I pojava određenih knjiga – pomenimo *The Poetry of American Women from 1632 to 1945* Emili Stajps Vots¹⁰ ili *A Guide to The Norton Anthology of*

⁸ “[...] the sanctuaries of language where our meanings for ‘male’ and ‘female’ are stored; to rewrite them from a female point of view is to discover new possibilities for meaning.”

⁹ “The belief that true poetry is genderless - which is a disguised form of believing that true poetry is masculine - means that we have not learned to see women poets generically, to recognize the tradition they belong to, or discuss either the limitation or the strengths of that tradition.”

¹⁰ *Emili Vots* (Emily Stipes Watts) (1936) je američka teoretičarka književnosti. Autorka je studija *Ernest Hemingway and the Arts* (1971), *The Poetry of American Women from 1632 to 1945* (1977), *The Businessman in American Literature* (2004), i dr.

Literature by Women Sandre Gilbert¹¹ i Suzane Gubar¹² – značajno je pomerila granice na američkoj i engleskoj književnoj sceni u drugoj polovini XX veka. Te knjige su „krunisale pojam ženske tradicije pisanja“, ističe Boni Kostelo,¹³ teoretičarka književnosti i profesorica engleskog jezika na Bostonskom univerzitetu, u svom tekstu *Pišući kao žena*.

Pojava ovih knjiga na Zapadu, ukazuje Kostelo, „pomogla je i da se završi druga faza feminističke kritike. Nije više postojala potreba za zadatkom da se književnice oslobode od rodno zasnovanog sistema isključivosti; sada su rodne razlike postale vidljive a književni kanon prisiljen da otvoreno prizna tu razliku pod jednakim uslovima“¹⁴ (305).

Uloga klasičnih bajki u uspostavljanju tradicionalne strukture identifikacije žene

Kao deo usmene tradicije, bajke su se do XVII veka prenosile usmenim putem, reflektujući različite društvene vrednosti. Početak sistematičnog interesovanja za bajke vezuje se za renesansne književnike, pre svih za Stra-

¹¹ *Gilbert Sandra* (Sandra M. Gilbert) (1936) je američka pesnikinja i književna kritičarka. Autorka je 9 knjiga poezije /*In the Fourth World* (1979), *Blood Pressure* (1989), *Belongings* (2006)/, nekoliko studija / *Rereading Women: Thirty Years of Exploring Our Literary Traditions* (2011)/, a koautorka je 6 knjiga (sa Suzan Gubar)

/*A Guide to The Norton Anthology of Literature by Women* (1996), *The Madwoman in the Attic: the Woman Writers and the Nineteenth century Literary Imagination* (1976)/.

¹² *Suzan Gubar* (Susan D. Gubar) (1944) je američka teoretičarka književnosti. Autorka je trilogije o pisanju književnica u XX veku i čuvene feminističke studije (sa S. Gilbert) *The Madwoman in the Attic*.

¹³ *Boni Kostelo* (Bonnie Costello) je američka teoretičarka književnosti. Autorka je knjiga *Marianne Moore: Imaginary Possessions* (1981), *Elizabeth Bishop: Questions of Mastery* (1991), *Shifting Ground: Reinventing Landscape in Modern American Poetry* (2003), *Plans on Tables: Poetry, Still Life and the Turning World* (2008) i brojnih članaka i studija.

¹⁴ “[...] crowned the notion of a female tradition and helped to complete a second stage of feminist criticism. No longer would be the feminist critic’s task be to liberate women writers from a gender-based system of exclusion; now gender differences would be highlighted and the literary canon forced open to admit that difference on equal terms.”

parolu¹⁵ i Bazila.¹⁶ To interesovanje se kasnije, kroz dela Šarla Peroa¹⁷ i braće Grim,¹⁸ proširilo.

Tokom XIX i na početku XX veka proučavanje bajki uglavnom je obuhvatalo istraživanje porekla odvojenih motiva:

„Pojam bajke kao usmene narativne tvorevine u evroazijskom smislu, u punoj raznovrsnosti internacionalnih motiva i mnoštva tipova, najpotpunije se konkretizuje u katalogu tipova Aarne-Tompsonovog¹⁹ *Indeksa* urađenom po istorijsko-geografskoj metodi (*Rečnik književnih termina* 61).“

¹⁵ *Dovani Frančesko Straparola* (Giovanni Francesco Straparola) (1480 – 1557) je italijanski pisac i sakupljač bajki. Smatra se pretkom bajki kao književne forme u Evropi. Poznat je po dvotomnoj knjizi *Le piacevoli notti* (Šaljive noći) u kojoj se nalazi 75 priča. Slično *Dekameronu*, i u ovoj knjizi grupa učesnika priča različite priče. U *Le piacevoli notti* učesnici borave 13 noći na ostrvu Murano, kraj Venecije. Mnoge priče u ovoj knjizi su prve pisane verzije čuvenih bajki. Poznato je da je Šarl Pero većinu svojih priča preuzeo od Straparole i Bazila i potom ih adaptirao.

¹⁶ *Dambatista Bazil* (Giambattista Basil) (1575–1632) je italijanski pesnik, dvorarin i sakupljač bajki. Upamćen je po svojoj kolekciji napolitanskih bajki *Lo cunto de li cunti overo lo trattenemiento de peccerille* (na napolitanskom: *Pričanje priča* ili *Zabava za mališane*). Ova kolekcija je poznata i pod imenom *Il Pentamerone*. Knjigu je posthumno štampala Skaparolina sestra u Napolju, pod pseudonimom Gian Alesio Abbatutis (I tom 1634, II tom 1636). Ovo delo je bilo zapostavljeno sve dok ga braća Grim nisu otkrila i nazvala prvom nacionalnom kolekcijom bajki. Mnoge od ovih bajki u Bazilovoj knjizi najstarije su verzije poznatih bajki (*Pepeljuga*, *Rapunzel*, i dr.). Kolekcija se može naći na sledećim adresama:

<http://www.gutenberg.org/browse/authors/b#a855>; <http://www.timsheppard.co.uk/story/stories/pentamerone.html>

¹⁷ *Šarl Pero* (Charles Perrault) (1628–1703) je francuski pisac i autor zbirke bajki *Histoires ou Contes du Temps passé* (Bajke i priče iz prošlosti) (1697) sa podtekstom *Les Contes de ma Mère l'Oye* (*Priče majke guske*). Bajke u ovoj zbirci su nastale na osnovu narodnih bajki. Najpoznatije Peroove bajke su *Crvenkapa*, *Pepeljuga*, *Uspavana lepotica*, *Mačak u čizmama* i *Plavobradi*. Mnoge Peroove priče kasnije su preradila braća Grim.

¹⁸ *Braća Grim* (Brüder Grimm ili Die Gebrüder Grimm, Jacob /1785–1863/ i Wilhem /1786–1859/) su nemački lingvisti i sakupljači narodnih priča i bajki. Najpoznatiji su po zbirci nemačkih bajki *Kinder- und Hausmärchen* (Dečje i porodične priče). Prvi deo sa 86 priča objavljen je 1812, drugi sa 70 priča 1814. godine.

(O uticaju Straparole, Bazila, Peroa i braće Grim na porast interesovanja za bajke u svetu pisao je Džek Zajps u svojoj knjizi *The Great Fairy Tale Tradition: From Straparola and Basile to the Brothers Grimm*.)

¹⁹ *Anti Amatus Aarne* (Antti Amatus Aarne) (1867–1925) je finski folklorist. Razvio je očev (*Julius Krohn*, pesnik, prevodilac i folklorist) istorijsko-geografski metod komparativnog izučavanja folkloristike. Takođe je razvio i klasifikacijski sistem sistematizovanja bajki. Taj sistem je objavljen u Helsinkiju 1910. u knjizi *Verzeichnis der Märchentypen*. Američki naučnik folklorista *Stith Thompson* 1927. je objavio proširenu verziju ovog sistema pod nazivom *Aarne-Thompson tale type index*. (Drugo izdanje proširene verzije *Indeksa* štampano je 1961.)

Aarnijeva teorija, proširena od strane američkog folkloriste Tompsona, okrenuta je proučavanju motiva, a ne akcije. Prema D.L. Ešlišanu²⁰, profesoru sa Univerziteta u Pitsburgu, „Aarne-Tompsonov sistem je klasifikovao oko 2500 bazičnih zapleta iz kojih su evropski i bliskoistočni pripovedači izgradili svoje priče za brojne generacije“ (Ashliman ix).²¹

U XX veku bajke i mitovi počinju da se posmatraju sa:

„najrazličitijih tačaka gledišta: 1) sa *psihološke* (Jung²² i sledbenici Frojda²³ otkrivaju nadindividualna duševna zbivanja koja se ogledaju u bajci, istražuju kolektivnu podsvest); 2) sa *folklorne* (istraživanja porekla vrsta, uporedna proučavanja, zakonitosti prenošenja tradicije, tipologija, fenomen pripovedanja i pripovedača, problem kolektivnog i individualnog, itd.)“ (*Rečnik književnih termina* 62).

Na proučavanje motiva i sižea bajki naslanjaju se i potonja istraživanja zakonitosti njenog književnog oblikovanja. Vladimir Prop²⁴ proučava bajku sa stanovišta važnosti postupaka – funkcija nosioca radnje za tok pripovedanja, a Maks Liti²⁵ sa stanovišta njenog stila.

²⁰ D. L. Ešlišan (D. L. Ashliman) je američki folklorist i pisac. Predavao je na Univerzitetu u Pitsburgu. Autor je knjiga *A Guide to Folktales in the English Language: Based on the Aarne-Thompson Classification System* (1987), *Once upon a Time: The Story of European Folktales* (1994), *Folk and Fairy Tales: A Handbook*. Westport (2004), *Fairy Lore: A Handbook* (2005), i dr.

²¹ “The Aarne-Thompson system catalogues some 2500 basic plots from which, for countless generations, European and Near Eastern storytellers have built their tales.”

²² *Karl Gustav Jung* (Carl Gustav Jung) (1875–1961) je švajcarski psihoterapeut i psiholog. On bajku prepoznaje kao riznicu arhetipova – ’iskonskih slika’ koje dolaze iz kolektivno nesvesnog, dakle iz onog psihičkog sloja koji je zajednički svim narodima u svim vremenima. Po Jungu, bajke se – poput snova – služe jezikom simbola koji dolaze iz dubina nesvesnog. Arhetipovi, kao nasledeni obrasci emotivnog i mentalnog ponašanja, pozadina su skoro svih ljudskih aktivnosti i delovanja. Jung je smatrao da bajke na najjednostavniji način konkretizuju arhetipove.

²³ Frojd i njegovi sledbenici videli su bajku kao izraz potisnutih problema vezanih za polno sazrevanje, posesivnost između roditelja i dece, Edipov kompleks, incestnih želja, suparništva između sestara i braće i dr.

²⁴ *Vladimir Prop* (Владимир Яковлевич Пропп) (1895–1970) je sovjetski naučnik formalista, najvažniji predstavnik strukturalističke metode u proučavanju bajki. Prop je izveo zaključak da su bajke jednakih funkcija jednotipske, čime je razorio Arneov tipologiju i uspostavio 31 funkciju u okviru kojih se kreće kompozicija bajki. U svojoj knjizi *Morfologija bajki* on navodi: „Ista kompozicija može biti u osnovi različitih sižea... Čitav fond bajki treba posmatrati kao lanac raznih varijanata.“ (Prop 103) Iz ovog stava je proistekla i njegova definicija bajke kao „pripovetke sagrađene prema pravilnom rasporedu različitih vidova datih funkcija.“

²⁵ *Maks Luti* (Max Lüthi) (1909–1991) je švajcarski naučnik poznat po značajnom doprinosu

Teoretičari književnosti su proučavali i odnos mita i bajki. U okviru strukturalizma posebna pažnja se posvećivala istraživanju mitova kao prooblika, osnovnih struktura, koji se u našoj predstavi o vremenu uvek ponavljaju na određeni način. Strukturalisti ističu da postoji „oštra granica između svetog i profanog, [iako] ona nije spolja označena, niti je nepomična. [Tako] mitovi u koje se prestaje verovati postaju bajke, a bajke u čiju se istinitost poveruje postaju mitovi.“ (440)

Među teoretičarima koji su proučavali odnos mita, sa jedne strane, i figurativnog izražavanja i upotrebe reči u prenesenom smislu, karakterističnom za umetničko izražavanje, sa druge, ističu se Klod Levi-Stros (*Myth and Meaning*), Džejms Frejzer (*Golden Bough*), Ernest Grasi (*Kunst und Mythos*), Nortrop Fraj (*Myth and Symbol*), i dr.

Govoreći o bajkama i mitovima kao odrazu sveg potisnutog u čoveku, američki profesor sa Univerziteta Minesota, Džek Zajps²⁶ navodi:

Čini se da mitovi i bajke znaju nešto što mi ne znamo. Takođe, oni se javljaju vezujući našu pažnju, držeći nas u svojim rukama, očaravajući i opčinjujući nas. Mi im se stalno vraćamo po odgovore. Koristimo ih na različite načine, od toga da su nam lično sveti do toga da su samo sredstvo u reklamama pri prodaji nečega. Izgovarajući: 'Ovo je samo bajka' ili 'Ovo je tek mit' mi se odnosimo prema njima kao da su laži, ali ove laži nas često vode i upravljaju našim životima²⁷ (*Fairy tale as myth, myth as fairy tale* 3-4).

proučavanju bajki. „Na prve stilske analize braće Grim, koji bajku smatraju fantastičnom pričom iz sveta čarolija, Liti nadovezuje osnovne oznake bajke; daje idealan, čist tip bajke; ističe jednodimenzionalnost sveta bajki, koji je čudesan, ali posmatran samo spolja, dok unutar njega postoji bitna zajednička osnova stvarnosti i nestvarnosti. Bajka sublimira stvarnost, mitskom oduzima moć, magiju i čaroliju, ali i sve profane motive.“ (*Rečnik književnih simbola* 61–2) Najznačajnija Lutova dela su: *Die Gabe im Märchen und in der Sage. Ein Beitrag zur Wesenserfassung und Wesensscheidung der beiden Formen* (1943); *Das europäische Volksmärchen. Form und Wesen. Eine literaturwissenschaftliche Darstellung* (1947); *Volksmärchen und Volkssage. Zwei Grundformen erzählender Dichtung* (1961); itd.

²⁶ Džek Zajps (Jack Zipes) (1937) je američki teoretičar književnosti i profesor koji je predavao na University of Minnesota. U nizu knjiga on je razmatrao ulogu bajki, njihovu evoluciju i društvenu i političku ulogu u procesu socijalizacije. Među njegovim knjigama su i *Fairy Tale As Myth Myth As Fairy Tale* (1994), *Fairy Tales and the Art of Subversion: The Classical Genre for Children and the Process of Civilization* (1998), *Why Fairy Tales Stick: The Evolution and Relevance of a Genre* (2006), *The Irresistible Fairy Tale: The Cultural and Social History of a Genre* (2012), itd.

²⁷ “Myths and fairy tales seem to know something that we do not know. They also appear to hold our attention, to keep us in their sway, to enchant our lives. We keep returning to them for answers. We use them in diverse ways as private sacred myths or as public commercial advertisements to sell something. We refer to myths and fairy tales as lies by saying, ‘oh, that’s just a fairy tale’ or ‘that’s just myth’. But these lies are often the lies that govern our lives.”

U XX veku se javio i veliki broj teoretičara književnosti koji je istraživao društvenu ulogu bajki. Svi ovi teoretičari su – bez obzira na svoja stanovišta – zaključili kako se bajke, koje su prvobitno ležale u oblasti neograničene fantazije, pojavljuju i kao 'krojači' mašte i neartikuliranih želja. Zajps piše:

Nije slučajno da brojni femistički kritičari, žene i muškarci, osećaju kako bajke iz njihovog detinjstva obeležavaju njihove akcije i ponašanje i kad su odrasli. Postoje određeni obrasci, motivi i modeli u bajkama koji se neprekidno javljaju u našem životu i književnosti i čini se kao da su očuvani zato što reprodukuju hegemoniju muškaraca u procesu civilizovanja²⁸ (*Don't Bet on the Prince* 9).

Po ovim književnim teoretičarima, uloga bajki u održavanju patrijarhalnog modela društva i tradicionalne strukture identifikacije žena je velika. Govoreći o tome kako ovaj oblik narodnog stvaralaštva različito priprema devojčice i dečake za život, Džek Zajps zapaža:

[Ove] društveno uslovljene uloge pripremaju devojčice da postanu pasivne, poslušne, spremne na samodricanje i žrtvovanje (da pomenemo neke negativne osobine), ali i da neguju, brinu se i ponašaju odgovorno u ličnim situacijama (pozitivnije osobine). Sa druge strane, [bajke] pripremaju dečake da se takmiče, da budu autoritarni i vlastoljubivi, kao i racionalni, principijelni i skloni apstraktnom rezonovanju. Rezultat simboličnog procesa čitanja deci postaje vrsta potpore kapitalističkom društveno-ekonomskom sistemu u kome siromašne žene preuzimaju glavnu odgovornost za decu i domaćinstvo a druga priroda muškaraca postaje borba jednih protiv drugih za sticanje materijalnih dobara²⁹ (*Don't Bet on the Prince* 3).

²⁸ "It is not by coincidence that numerous feminist critics, women *and* men, feel that fairy tales of their childhood stamp their present actions and behavior in reality. There are certain fairy tale patterns, motifs, and models which constantly arise in our life and literature which appear to have been preserved because they reinforce male hegemony in the civilization process."

²⁹ "[These] socially conditioned roles prepare females to become passive, self-denying, obedient, and self-sacrificial (to name some of the negative qualities) as well as nurturing, caring, and responsible in personal situations (the more positive qualities). They prepare males to become competitive, authoritarian, and power-hungry as well as rational, abstract, and principled. The result of the symbolic child-reading process in which underprivileged women assume the major responsibility for the children and the household is a type of reinforcement of the capitalist socio-economic system in which it has become second nature for men to compete against one another for material rewards."

Džek Zajps nastavlja da analizira bajke sa stanovišta poretka i sukoba među polovima. On ističe da su „bajke uvek pokazivale zanimanje za različite uloge polova, društvenu klasu i moć“³⁰ (*Fairy Tales and the Art of Subversion* 34). One su pred slušaocima iscrtavale sliku sveta u kojoj je „bez obzira kakvi se sukobi i borbe za vlast vode u procesu civilizovanja, uključen i način na koji ljudi učvršćuju svoj autoritet i snagu, kao i način na koji se žene suprotstavljaju i izlažu samovoljnom vladanju muškaraca“³¹ (34). Deluje, rečima Pjera Burdijea,³² francuskog sociologa, antropologa i filozofa, kao da u svakoj ljudskoj zajednici postoji:

društveni program koji pravi razliku između bioloških polova u skladu sa principima mitske vizije sveta ukorenjenih u proizvoljnom odnosu dominacije muškaraca nad ženama, upisan, sa podelom rada, u realnost društvenog poretka³³ (citirano u *Fairy Tales and the Art of Subversion* 21).

O psihološkoj strani osećanja zavisnosti koji mnoge žene i danas osećaju prva je pisala njujorška psihoterapeutkinja Kolet Douling³⁴ u knjizi *Pe-peljugin kompleks: skriveni strah od nezavisnosti kod žena*. Uprkos napretku i promenama koje je savremeno doba donelo društvu, ističe Douling, u ženama i dalje postoji strah od samostalnosti.

Tokom rada sa velikim brojem žena u dugogodišnjoj praksi na Menhetnu ona je otkrila da žene i na pragu XXI veka radije biraju da drugi o njima vode brigu, da ih štite i izdržavaju, nego da same grade svoj život, sledeći sopstvene potrebe, želje i snove. Čine to nesvesno, ponašajući se prema modelu tradicionalnog patrijarhalnog društva – poštovanjem 'uloge' koja im je 'data' na samom rođenju. Takvim prećutnim prihvatanjem nametnute uloge one ispunjavaju upravo ona očekivanja koja su tokom vekova stajala pred svakom ženom.

³⁰ “[...] fairy tales always have been concerned with sex roles, social class, and power.”

³¹ “[...] whatever conflicts and struggles for power are played out in the civilizing process involve the manner in which men reinforce their authority and force and the manner in which women confront and expose the arbitrary rule of men.”

³² *Pjer Burdije* (Pierre Bourdieu) (1930 – 2002) je francuski sociolog, antropolog i filozof. Razvio je sociološku teoriju koju je nazvao *teorija prakse*.

³³ “[...] social program which constructs the difference between the biological sexes in conformity with the principles of a mythic vision of the world rooted in arbitrary relationship of domination of men over women, itself inscribed, with the division of labor, in the reality of the social order.”

³⁴ *Kolet Douling* (Colette Dowling) je njujorška psihoterapeutkinja, najpoznatija po otkriću psihološkog sukoba u ženama oko pitanja vezanih za nezavisnost, koji je opisala u knjizi *The Cinderella Complex: Women's Hidden Fear of Independence* (1981). Autorka je i knjige *You Mean I Don't Have to Feel This Way?: New Help for Depression, Anxiety and Addiction, and The Frailty Myth* (1993). Ima privatnu praksu na Menhetnu.

Douling nije slučajno odabrala Pepeljuginu ime kako bi imenovala ovaj duboki psihološki konflikt u savremenim ženama. U *Pepeljuzi*, glavna junakinja je opisana kao lepa, graciozna, učtiva i vredna devojka. Kad je žene iz okruženja oklevetaju ona nije u stanju da sama, svojim delovanjem i angažmanom, promeni situaciju u kojoj se našla, već očekuje da joj neko – u njenom slučaju princ – pomogne sa strane.

Naravno, ovde treba napomenuti da ova bajka nije odgovorna za osećanje zavisnosti kod savremenih žena. „Bajka je ovde važna“, zapisao je Zajps u studiji *Ne kladite se na princa*, „samo u onoj meri u kojoj odražava koliko su žene potlačene i koliko *dozvoljavaju* sebi da budu ugnjetavane“³⁵ (8).

O složenom stanju zavisnosti kod žena Douling piše:

Pepeljugin kompleks – mreža uglavnom potisnutih stavova i strahova, drži žene u nekoj vrsti polumraka i čini da se one povlače pred mogućnošću da u potpunosti iskoriste svoje potencijale i kreativnost. Nalik Pepeljuzi, žene i danas još uvek čekaju na nešto spolja da 'promeni' njihove živote³⁶ (21).

Douling dalje nastavlja:

Muškarci su pripremani na nezavisnost od prvog dana kada su rođeni. Baš kao da je reč o nečem sistematskom, žene su podučavane da imaju izlaz – jednom će, nekako, one biti spašene. To je bajka, životna poruka koja kao da je ubačena u nas sa majčinim mlekom. Mi možemo da se odvažimo da na kratko izađemo napolje. Možemo da idemo u školu, na posao, da putujemo; čak možemo da dobro zarađujemo, ali ispod svega toga postoji nešto konačno što je vezano za naša osećanja o nezavisnosti. Samo čekaj dovoljno dugo, poručuje priča iz detinjstva, i jednog dana će neko doći da te spasi od nespokojstva i nemira tvog autentičnog života (6).³⁷

³⁵ “The fairy tale is only important in so far as it reflects how women are oppressed and *allow* themselves to be oppressed.”

³⁶ “The Cinderella complex – a network of largely repressed attitudes and fears that keeps women in a kind of half-light, retreating from the full use of their minds and creativity. Like Cinderella, women today are still waiting for something external to ‘transform’ their lives.”

³⁷ “Males are educated for independence from the day they’re born. Just as systematically, females are taught that they have an out – that someday, in some way, they are going to be saved. That is the fairy tale, the life-message we have interjected as if with mother’s milk. We may venture out on our own for a while. We may go away to school, work, travel; we may even make good money, but underneath it all there is a finite quality to our feelings about independence. Only hang on long enough, the childhood story goes, and someday someone will come along to rescue you from the anxiety of authentic living.”

Knjiga *Pepeljugin kompleks* je ubrzo po izlasku iz štampe postala hit. Ona je u kratkom roku bila prevedena na dvadeset tri jezika. To što su se žene iz različitih geografskih sredina, klasa, socijalnih grupa i kulturnih miljea tako lako identifikovale sa njenom studijom, za Kolet Douling nije bilo iznenađenje:

[Ovaj kompleks je] proizvod vekova društvenog uslovljavanja. Žene se plaše da će, ako se razviju u celini svog bića, završiti same, nevoljene i bez nekog ko će brinuti o njima³⁸ (7).

„Želja da budu spašene”³⁹ očito je bila duboko usađena u ženama različitih društvenih sredina i kultura. Pokazalo se da 'ostvariti emocionalnu nezavisnost' znači mnogo više od novog posla ili nove ljubavi. Kada žena (često pokorna i u nevolji), ističe Kolet Douling, provodi sve svoje vreme u potrazi za princom na belom konju, koji će doći i spasiti je, onda to nije ništa drugo do oblik ispranog mišljenja ružičastim romantičnim slikama patrijarhalnih ideala. Do promene u načinu razmišljanja kod žena može doći jedino promenom u njihovom načinu življenja. Tek sa tom promenom pale bi i fasade koje su žene i nesvesno „podigle kako bi sakrile svoje zastrašujuće želje da budu zbrinute”⁴⁰ (14), zaključuje Douling.

Razbijanje tradicionalnog pristupa u identifikaciji žene pomeranjem pripovedne tačke gledišta klasičnih bajki

Govoreći u najopštijem smislu, feministička književna kritika je u prvom i drugom talasu feminizma do 1970. godine bila okrenuta predstavljanju politike ženskog autorstva i uslova u kojima su stvarale žene. Treći talas feminizma je doneo mnogo kompleksnije koncepcije o subjektivnosti i odnosu između polova. Te koncepcije su postale i deo šire dekonstrukcije postojećih odnosa moći u društvu.

U procesu revidiranja mitološkog nasleđa autorke su koristile različite metode:

- *Prepričavanje postojećih priča* sa stanovišta glavnog ženskog lika;
- *Stvaranje novih priča* u kojima se napušta tradicionalni tretman žene kao pasivnog objekta zbivanja;
- *Pričanje priča* sa feminističkim satiričnim pripovedačima.

³⁸ “[...] it is the product of centuries of social conditioning. Women fear that if they develop themselves fully they will end up alone, unloved and uncared for.”

³⁹ “The Wish to Be Saved” – naslov prvog poglavlja knjige *The Cinderella Complex*.

⁴⁰ “[...] built to hide [their] own, frightening wish to be taken care of.”

U klasičnim bajkama⁴¹, ispričanim iz nove, pomerene, perspektive, potpuno se promenilo ponašanje Pepeljuge, Crvenkape, Marice i drugih junakinja. Razbijena je tradicionalna struktura ovih bajki a sa tim pomeranjem došlo je do slamanja tradicionalne strukture identifikacije žene.

Ispisane na nov način, poznate bajke imaju potpuno druge poruke. One govore da žene nisu potčinjena, bespomoćna bića kojima je potrebno iskupljenje kroz muškarce nalik prinčevima. Umesto toga, te priče na slikovit i živopisan način opisuju jake žene koje imaju snagu i potrebu da uzmu sudbinu u svoje ruke.

Novonastale bajke razbijaju stereotip vezan i za lepotu žene. Dve profesorice sa Univerziteta Zapadni Illinois, Lori Bejer-Speri⁴² i Liz Graurholz, u tekstu *Sveprisutnost i upornost ideala ženske lepote u dečijim bajkama* navode:

Dečije bajke, koje naglašavaju takve stvari kao što su lepota i pasivnost žena, doista su rodno određeni tekstovi i služe da legitimišu i podrže dominirajući sistem u odnosu polova⁴³ (Baker-Sperry&Grauerholz 711).

U predgovoru knjige *Feminističke bajke* književnica Barbara Voker⁴⁴ je zapisala:

Tradicionalne bajke se oslanjaju na mnoge izvore, uključujući drevne mitologije, pagansku veru, političke alegorije, moralitete i istočnjačke priče. Većina takvih pripovesti filtrira se tokom vekova patrijarhalne kulture, pokazujući malo poštovanja prema ženi, osim prema mladim i lepim princezama. U ovim starim pričama uobičajena ženska funkcija je bila dekorativna.

⁴¹ Termin 'tradicionalna' odnosi se na one bajke koje su Pero (*Uspavana lepota, Mačak u čizmama, Plavobradi*), braća Grim (*Pepeljuga, Crvenkapa*, itd.) i drugi preuzeli iz usmenog nasleđa i potom adaptirali. Termin moderan odnosi se na bajke, nastale tokom XIX i XX veka, koje nisu imale neku prethodnu verziju/prethodne verzije. (cf. Kršenković Brković 2010)

⁴² *Lori Bejer-Speri* (Lori Baker-Sperry) je autorka studije *The Pervasiveness and Persistence of the Feminine Beauty Ideal in Children's Fairy Tales* (sa Liz Grauerholz).

⁴³ "Children's fairy tales, which emphasize such things as women's passivity and beauty, are indeed gendered scripts and serve to legitimize and support the dominant gender system."

⁴⁴ *Barbara Voker* (Barbara G. Walker) (1930) je američka književnica i feministkinja. Pisala je o religiji, kulturnoj antropologiji i mitologiji. Između ostalog, objavila je *A Treasury of Knitting Patterns* (1968), *The Craft of Lace Knitting* (1971), *Mosaic Knitting* (1976), *The Skeptical Feminist: Discovering the Virgin, Mother, and Crone* (1987), *The Woman's Dictionary of Symbols and Sacred Objects* (1988), *Feminist Fairy Tales* (1996), *Restoring the Goddess: Equal Rites for Modern Women* (2000), *The Essential Handbook of Women's Spirituality and Ritual* (2001), itd.

Devojke bez lepote automatski su i bića bez vrline, sreće ili ljubavi. Ovakve priče prenose devojkaama jednostavnu poruku: vaš izgled je vaše jedino preimućstvo. Bez obzira šta biste mogle biti ili šta biste mogle učiniti to se ne računa. Ružnoća žene je zločin koji zaslužuje smrtnu kaznu⁴⁵ (1).

U *Feminističkim bajkama* Voker je adaptirala dvadeset osam klasičnih bajki. U njima je ova američka književnica potpuno promenila obrazac ponašanja junakinja. Za razliku od klasičnih bajki, gde je glavni ženski lik opisan kao poslušna, plemenita, lepa i plašljiva osoba, Vokerove heroine su njihova sušta suprotnost – one su hrabre, snalažljive, racionalne žene, potpuno u skladu s prirodom. Njihova lepota nije lepota lica, već unutrašnjeg bića.

Koliko dosledno je Barbara Voker raskinula sa društvenim stereotipom vezanim za važnost lepote u životu žene, možda najbolji primer je način na koji je ona ispričala *Lepoticu i zver*. Svoju priču ona je nasloвила *Ružna i zver* i u njoj je devojka voljena zbog njene ljupkosti. Za Zver i devojčinu porodicu izgled Ružne uopšte nije važan.

U prvom i drugom delu knjige *Ne kladite se na Princa: Savremene feminističke bajke u Severnoj Americi i Engleskoj* Džek Zajps analizira šesnaest bajki napisanih iz feminističke perspektive. Neke od ovih bajki su adaptacije poznatih priča, *Snežane* i *Crvenkape* na primer, druge su originalne priče.

Zajps ističe da feminističke bajke „razmatraju drugačiju tačku gledišta sveta i ogledaju se u glasu koji je po običaju bio ućutkan“⁴⁶ (*Don't Bet on the Prince* 11). Takođe, on uočava da feminističke bajke odbacuju ne samo 'srećan' kraj olićen u rečenici: „I živeli su srećno do kraja života“, već i sredstva koja su bila sugerisana u bajkama kako bi se dosegao taj srećan kraj.

⁴⁵ “Traditional fairy tales are drawn from many sources, including ancient mythology, pagan religion, political allegory, morality plays, and orientalia. Most such tales have filtered through centuries of patriarchal culture and show little respect for women, except as young and beautiful princesses. Only to be decorative is the customary female function in these old stories. Girls without beauty are automatically also without virtue, happiness, luck, or love. For instance, in the old German tale of Puddocky (or Paddock) a prince seeks the world's most beautiful girl to marry; wagonloads of less attractive candidates are casually thrown into a river to get rid of them. The message that such stories convey to girls is simply: Your looks are your only asset. Whatever else you might be or do doesn't count. Female ugliness is a crime deserving the death penalty.”

⁴⁶ “The feminist fairy tale conceives a different view of the world and speaks in a voice that has been customarily silenced.”

Treći deo knjige *Ne kladite se na Princa* obuhvata Zajpsova razmatranja četiri poznata eseja o feminističkim bajkama. Analizirajući esej *Jednog dana moj Princ će doći: Akulturacija žena kroz bajke* autorke Marsije Liberman, Zajps ukazuje na dva važna pitanja koja se sreću u ovom tekstu – prvo pitanje je vezano za preovladavanje seksizma u bajkama, drugo za otkrivanje procesa i mehanizama pomoću kojih žene, kroz bajke, usvajaju norme i obrasce ponašanja karakteristične za određenu kulturu. Zajps piše:

Liberman je dublje proučavala priče i ustanovila da su one zaista veoma seksističke: većinu junakinja odlikuje pasivnost, bespomoćnost i pokornost, a gotovo u svakoj pripovesti one u velikoj meri funkcionišu kao nagrada hrabrom princu⁴⁷ (5).

Zajps u svojoj knjizi analizira i politički esej Roberta Mura⁴⁸ *Od krpa do veštica: stereotipi, izobličavanje i antihumanizam u bajkama*. On skreće pažnju na Murovu tvrdnju da klasične bajke reprezentuju kulturne vrednosti i predrasude belaca iz Evrope čime one podržavaju privilegije muškog roda. Zajps navodi niz negativnih osobina koje je Mur prepoznao u bajkama:

1) Žene su siromašne devojke ili prelepe princeze koje će jedino biti nagrađene ako pokažu pasivnost, poslušnost i pokornost; 2) Maćehe su uvek zle; 3) Najbolja žena je domaćica; 4) Za žene je najviša vrednost lepota; 5) Muškarci bi trebalo da budu agresivni i prodorni; 6) Najpoželjniji ciljevi u životu su novac i imovina; 7) Magija i čuda su sredstva pomoću kojih se rešavaju društveni problemi; 8) Bajke su implicitno rasističke jer često izjednačavaju lepotu i vrlinu sa belom bojom a ružnoću sa crnom⁴⁹ (6).

⁴⁷ “Lieberman did a close textual study of the tales and found that they were indeed very much sexist: most of the heroines were passive, helpless, and submissive, and in the course of each narrative they functioned largely as a prize for a daring prince. Lieberman questioned whether the acculturation of such normative values conveyed by the tales could foster female emancipation. Since has never been proven that there is such a thing such a biologically determined role for women, she argued that fairy tales which disseminate notions of rigid roles for male and female characters are detrimental to the autonomous development of young people.”

⁴⁸ Robert B. Moore.

⁴⁹ “1) Females are poor girls or beautiful princesses who will be only awarded if they demonstrate passivity, obedience, and submissiveness. 2) Stepmothers are always evil. 3) The best woman is the housewife. 4) Beauty is the highest value for women. 5) Males should be aggressive and shrewd. 6) Money and property are the most desirable goals in life. 7) Magic and miracles are the means by which social problems are resolved. 8) Fairy tales are implicitly racist because often equate beauty and virtue with the color white and ugliness with color black.”

Srećom, dodaje Zajps na kraju, Mur ne insistira na eliminisanju bajki: „On pre naglašava da nastavnici i roditelji treba da obrate pažnju i na tamniju stranu ovih priča“⁵⁰ (6).

Treći esej koji Džek Zajps prikazuje je esej američke književnice Kej Stoun.⁵¹ Ovaj tekst Stoun je nasloвила *Stvari koje nam Volt Dizni nikada nije rekao* a objavila ga je 1975. u časopisu *The Journal of American Folklore*. Posle opsežnog istraživanja (Stoun je intervjuisala 40 žena različite dobi, od sedam do šezdeset i jedne godine, širom Severne Amerike), ona je uporedila Grimove bajke sa njihovim američkim i engleskim prevodima, nastalim tokom XIX i XX veka, i Diznijevim verzijama ovih priča u igranim i crtanim filmovima. Otkrila je da i savremena industrija zabave u svojim proizvodima insistira na tradicionalnim vrednostima patrijarhalnog društva. To insistiranje se pre svega ogleda u izboru heroína – glavna junakinja može da bude samo devojka koju krasí lepota, strpljivost, marljivost, smirenost i pasivnost. „Drugim rečima“, zaključuje Zajps, „mas-marketinške bajke dvadesetog veka su prošle kroz proces očišćenja i to prema seksualnim sklonostima muškaraca i konzervativnim normama vladajuće klase u SAD-u i Engleskoj“⁵² (7).

Kej Stoun ukazuje i na to da u usmenom nasleđu SAD i Engleske postoji ne mali broj bajki u kojima su žene drugačije opisane. U tim pričama žene su pametne, spremne da same rešavaju svoje probleme, sklone avanturama, ne retko i agresivne. Nažalost te bajke su potisnute i u mas-medijima i u književnosti. Deluje kao da niko ne pokazuje interesovanje za priče o jakim i preduzimljivim ženama.

⁵⁰ “Rather, he stresses that educators and parents should pay attention to the dark side of the tales.”

⁵¹ *Kej Stoun* (Kay Stone) je autorka knjiga *Burning Brightly: New Light on Old Tales Told Today* (1998), *The Golden Woman: Dreaming as Art* (2004) i *Some Day Your Witch Will Come* (2008).

⁵² “Or, in the other words, mass-marketing fairy tales of the twentieth century have undergone a sanitization process according to the sexual preferences of males and the conservative norms of the dominant class in America and England.”

Uloga pripovedača u razbijanju tradicionalnog pristupa u identifikaciji žene

Trećem talasu feminizma pripada i Marina Vorner.⁵³ Za ovu englesku romansijerku i teoretičarku književnosti klasična bajka predstavlja važan instrument socijalizacije. U studiji *Od zveri do plavuše: Bajke i njihovi pripovedači* ona se bavi otkrivanjem novih intertekstualnih vrednosti bajki.

Pažnja Marine Vorner je okrenuta kako procesu pripovedanja bajki, tako i pripovedačima. Ona prati dugu liniju, koja ide od proročice Sibile od Kume⁵⁴ preko sv. Ane⁵⁵ i kraljice od Sabe⁵⁶ do poznatog izmišljenog lika Majke Guske,⁵⁷ braće Grim i romansijerke Andžele Karter,⁵⁸ pokazujući da mnoge savremene priče /poput Peroove *Lepotice i zveri* i njene Diznijeve verzije/ mogu biti praćene unazad do klasičnih mitova /kao što je *Kupidon i Psihal*.

⁵³ *Marina Vorner* (Marina Sarah Warner) (1946) je britanska književnica i teoretičarka književnosti. Kao teoretičarka svoju pažnju je usmerila na pitanja vezana za feminizam i mit. Autorka je niza romana i zbirki kratkih priča [*The Leto Bundle* (2001), *Indigo* (1992), *The Lost Father* (1987), *The Skating Party* (1982), *In A Dark Wood* (1977)] i književnih studija [*Stranger Magic: Charmed States and The Arabian Nights* (2012), *Phantasmagoria: Spirit Visions, Metaphors, and Media* (2006), *No Go the Bogeyman - On Scaring, Lulling and Making Mock* (1988), *From the Beast to the Blonde - On Fairy Tales and their Tellers* (1994), *Six Myths of Our Time. The 1994 Reith Lectures* (1994), itd.]

⁵⁴ *Sibila* (starogrčki σίβυλλα) označava proročicu. Ove proročice su prvo bile vezane za jedno svetište, kao Delfi ili Pesinos. U kasnijim periodima lutale su od naselja do naselja. *Sibila od Kume* (lat. Sibyl of Cumae) je proročica koja je živela u grčkoj koloniji blizu Napulja. Prema Virgilijevoj *Eneidi*, ona je proricala na ulazu u svoju pećinu, pevajući o sudbini i zapisujući ono što je prorekla na hrastovom lišću. Ukoliko bi vetar razneo lišće sa tim zapisima, ona ne bi bila u stanju da ponovi sve što bi u momentu videla i prorekla.

⁵⁵ *Sv. Ana* (od hebrejskog Hannah חַנָּה - milost) je, prema hrišćanskoj i islamskoj tradiciji, bila majka device Marije i baka Isusa Hrista.

⁵⁶ *Kraljica od Sabe* (hebrejski אַבְרָהָם חַמְרָה), koju pominju Biblija, Kuran i etiopijska istorija, bila je vladarka Sabe. Ovu državu moderna arheologija smešta u današnju Etiopiju i Jemen. Različiti izvori nazivaju je još i *Bilkis* (u islamskoj tradiciji), *Balqis* (u arapskoj tradiciji), *Makeda* ili *Maqueda* (u etiopskoj tradiciji) ili *Nicaule* (u delima rimskog istoričara Josephus-a).

⁵⁷ *Majka Guska* je ime koje je dato arhetipskom liku žene sa sela. Šarl Pero je 1695. pod imenom svog sina objavio kolekciju bajki *Histoires ou contes du temps passés, avec des moralités*, koja je poznatija po podnaslovu *Contes de ma mère l'Oye* (Priče moje majke guske). Ova Peroova knjiga predstavlja polaznu tačku za sve poznije priče o liku Majke guske.

⁵⁸ *Andžela Karter* (Angela Carter) (1940–1992) je engleska romansijerka i novinarka, poznata po svom feminizmu, magičnom realizmu i pikarskim romanima. Autorka je romana /*Shadow Dance* (1966), *The Magic Toyshop* (1967), *Heroes and Villains* (1969), itd./, zbirki priča /*The Bloody Chamber* (1979), *Burning Your Boats* (1995), itd./, knjiga poezije /*Five Quiet Shouters* (1966), *Unicorn* (1966)/, knjiga za decu /*The Donkey Prince* (1970), *Comic and Curious Cats* (1979), itd./, drama i studija.

Razmatrajući šta je osnovna funkcija bajki, Karel Čapek⁵⁹ je u svom eseju o bajci, koji je objavio 1931, zapisao:

Bajke ne mogu biti definisane analizom njihovih motiva i tema već analizom njihovog porekla i funkcije koje imaju [...] Poreklo prave bajke leži u procesu pripovedanja baki svojim unucima ili profesionalnih pripovedača publici u nekom arapskom kafeu [...] Prava bajka, bajka u svojoj osnovnoj funkciji, je priča unutar kruga slušalaca.⁶⁰ (citirano u *From the Beast to the Blonde* 17)

Postavljajući pripovedača bajke u centar svog interesovanja, Vorner je napustila preovlađujući stav savremene psihologije, antropologije i književne teorije, koji se ogledao u tvrdnji da bajke predočavaju duševnu teskobu, strah od napuštanja, roditeljsko nasilje i polno sazrevanje, kao i probleme oko posesivnosti u odnosu dece i roditelja, Edipov kompleks, fiksacije na oralnu fazu, incestne pomisli i suparništvo između sestara i braće. Među brojnim teoretičarima koji bajke tumače prevodeći ih na jezik Frojdove psihoanalize je i dečji psiholog i psihoanalitičar Bruno Betelhajm.⁶¹ U svojoj knjizi *Korištenje očaravanja: značenje i važnost bajki* on, recimo, bajke braće Grim objašnjava kao frojdotske mitove.

Marina Vorner tretira sve priče i pripovedače kao jednake. Tako bezimni ženski glasovi koji tokom vekova pripripovedaju priče, Šarl Pero ili Volt Dizni dobijaju u njenoj studiji isto poštovanje kao i biblijski odlomci. „Svi glasovi su ubedljivi“, navodi ona, „i svaka priča je tu da bi je pripovedač preoblikovao za novu generaciju“ (Warner 12).

Insistirajući na ženskom glasu, Marina Vorner objašnjava kako je on još od preantičkih vremena važan element u bajkama. „Mnogo je simbole u vezi sa pričanjem priča žena“, naglašava ona. „Neko ko proučava

⁵⁹ Karel Čapek (1890–1938) je češki pisac, filozof i novinar. Svetsku slavu je stekao dramom *R.U.R (Rossumovi univerzalni roboti, 1920.)* kojom je uveo reč robot. Autor je knjiga *Fabrika Apsolutnoga, Rat daždenvjaka*, i dr. /u kojima se predstavio kao pisac naučne fantastike/ i knjiga za decu *Dašenjka ili Život psića, Poštarska bajka* i dr.

⁶⁰ “A fairy story cannot be defined by its motifs and subjects – matter, but by its origin and function [...] A true fairy tale originate in being told by a grandmothers to her grandchildren, or by a professional storyteller to his audience in an Arab coffee-house [...] A real fairy tale, a fairy tale in its true function is a tale within a circle of listeners.”

⁶¹ Bruno Betelhajm (Bruno Bettelheim) (1903–1990) je američki psihoanalitičar austrijsko-jevrejskog porekla, dečiji psiholog i pisac. Autor je brojnih knjiga, studija i članaka: *Love Is Not Enough: The Treatment of Emotionally Disturbed Children* (1950), *Dialogues with Mothers* (1962), *A Home for the Heart* (1974), *The Uses of Enchantment: The Meaning and Importance of Fairy Tales* (1976), *A Good Enough Parent: A Book on Child-Rearing* (1987), i dr.

bajke lako može da uoči kako su u ikonografiji bajki glavni likovi zapravo žene⁶² (142).

Žene su tokom stoleća ne samo prenosile priče, čuvajući ih od zaborava, već su u pripovedane priče utiskivale i svoja lična iskustva. Na taj način su one uobličavale bajke. Vorner navodi brojne, nama manje poznate, bajke iz anglosaksonskog jezičkog nasleđa koje opisuju okrutne društvene odnose u kojima su žene živele. Duga je lista različitih oblika nasilja kojima su devojke i udate žene u ovim pričama izložene – od zabrana, pretnji, uvreda, izrugivanja, omalovažavanja, ucenjivanja, ograničavanja i kontrole kretanja, do fizičkog ozleđivanja i ubistva. (U jednoj priči, na primer, muž i njegova majka odluče da suprugu bace u dvorišni bunar.) Zato čitaoca i ne čudi ideja koju Vorner nekoliko puta navodi u svojoj knjizi:

Što neko više poznaje bajke to mu se one čine manje fantastičnim. Bajke prenose duboko sumorni realizam i nadu koja ujeda. [...] Bajke zahtevaju milost⁶³ (225).

Tako bajka za Marinu Vorner postaje i svojevrsni *svedok* minulog vremena karakterističnog po nasilju nad ženom i samovolji muškarca kao vidu njegove društvene i ekonomske moći.

Otkrivajući kreativni doprinos žena u stvaranju bajki, Vorner u značajnoj meri doprinosi da se kulturni kontekst bajki počne iščitavati na nov način. Naglašavajući da su kroz istoriju „prvi pripovedači bile žene, bake i dadilje“, Vorner sugeriše „da su muškarci – poput Šarl Peroa, braće Grim i Hans Kristijana Andersena – počeli da pišu mnogo kasnije, i to zapisujući priče koje su žene jednom davno stvorile“⁶⁴ (246) i kroz usmeno kazivanje sačuvala.

Ovakvo tumačenje klasičnih bajki engleske romansijerke i teoretičarke književnosti Marine Vorner znači konačno napuštanje patrijarhalnog pristupa u identifikaciji žene koje žensko biće vidi kao pasivno i nesposobno za bilo kakav oblik kreativnosti. Time se proces razgradnje tradicionalne strukture identifikacije žene, koji je feministička kritika započela šezdesetih godina XX veka, zaokružilo.

⁶² “There is a lot of symbolism in relation to women’s storytelling. Someone who studies fairy tales can see easily that women are actually the main characters in the iconography of fairytales.”

⁶³ “The more one knows fairy tales the less fantastical they appear; they can be vehicles of the grimmest realism, expressing hope against all the odds with gritted teeth [...] Fairy tales sue for mercy.”

⁶⁴ “The first storytellers were women, grannies and nursemaids – until men like Charles Perrault, the Brothers Grimm, and Hans Christian Andersen started writing down and rewriting the women’s stories.”

Zaključak

Tokom pedeset godina svog delovanja feministička kritika je revidirala mitološko nasleđe, preispitujući rodne slike u njemu.

Umesto da na bajku gledaju kao na mesto na kome deca bezbedno istražuju svoju fantaziju, feminističke autorke i autori po prvi put ukazuju na činjenicu da bajke usađuju u decu normative društvenog ponašanja, kako ističe Džek Zajps u knjizi *Breaking the Magic Spell*, ili pripremaju decu da prihvate „ograničenja na izbor“ i krute „društvene obrise“ oko njih, kako navodi Marina Vorner⁶⁵ (*From the Beast to the Blonde* 21). Zajpsovim rečima:

Neko ko danas govori o bajkama mora da priča o moći, nasilju, otuđenosti, društvenim uslovima [...] i odnosima između polova. Nije više moguće ignorisati veze između estetskih osobina bajki [...] i njihove istorijske funkcije unutar procesa socijalizacije koji uobličava ukus, običaje, vrednosti i navike⁶⁶ (*Fairy tale as myth, myth as fairy tale* 3).

Tako se o bajkama može govoriti kao o nekoj vrsti moralnog kompasa. Ilustrujući 'istorijsku datost ženske sudbine' koja je tokom vekova mnoge potencijalne kreativne osobine žena osudila na skučenu i samo delimično ostvarenu egzistenciju, bajke su bile i ostale, ističu revizionisti mitološkog nasleđa, osobeno uputstvo o prihvatljivom ponašanju unutar određenih društava.

Bibliografija

- Aarne, Antti Amatus. *Verzeichnis der Maerchetypen*. Helsinki, 1910.
- Ashliman, D. L. *A Guide to Folktales in the English Language: Based on the Aarne-Thompson Classification System*. New York, Greenwood Press, 1987.
- Baker-Sperry, Lori, and Liz Grauerholz. *The Pervasiveness and Persistence of the Feminine Beauty Ideal in Children's Fairy Tales*. *Gender and Society*, 17/5/2003, p. 711–726.

⁶⁵ “Fairy tales exchange knowledge between an older voice of experience and a younger audience [...] they use terror to set limits on choice [...] they draw social outlines around boys and girls...”

⁶⁶ “To talk about fairy tales today one must, in my opinion, talk about power, violence, alienation, social conditions, child-reading, and sex role. It is no longer possible to ignore the connection between the aesthetic components of the fairy tales, whether they are old or new, and their historical function within a socialization process which forms taste, mores, values, and habits.”

- Bettelheim, Bruno. *The Uses of Enchantment: The Meaning and Importance of Fairy Tales*. New York: Vintage Books, 1977.
- Bourdieu, Pierre. *Masculine Domination*. Trans. Richard Nice. Stanford, CA: Stanford University Press, 2001.
- Costello, Bonnie. "Writing Like a Woman." *Contemporary Literature*. University of Wisconsin Press, Vol. 29, No. 2 (Summer, 1988), pp. 305-310.
- Gilbert, Sandra M., Susan Gubar. *A Guide to The Norton Anthology of Literature by Women: The Traditions in English*. New York: W.W. Norton, 1985; revised second edition 1996.
- Dowling, Colette. *The Cinderella Complex: Women's Hidden Fear of Independence*. New York: Simon and Schuster, 1981.
- Fraser, James George. *Golden Bough: A Study in Magic and Religion*. London: The Macmillan Press Ltd, 1976.
- Frye, Northrop. *Myth and Symbol: Critical Approaches and Applications*. University of Nebraska Press, 1963.
- Grassi, Ernesto. *Kunst und Mythos*. Hamburg: Rowohlt, 1956.
- Kršenković Brković, Dragana. „Zaboravljeno putovanje – tragovi utisnuti u bajkama.“ *Folia Liguistica at Literaria*, Nikšić: Institut za jezik i književnost, Filozofski fakultet, Univerzitet Crne Gore. No. 1/2, str. 83-97; No. 3/4, str. 139-160, 2010/2011.
- Lévi-Strauss, Claude. *Myth and Meaning: Cracking the Code of Culture*. Routledge Classics. Massey lectures 1977; Routledge, 2012.
- Lieberman, Marcia R. "Some Day My Prince Will Come": Female Acculturation through the Fairy Tale." *College English*, Vol. 34, No. 3 (Dec., 1972), pp. 383-395.
- Luthi, Max. *Once Upon a Time: On the Nature of Fairy Tales*. The University of California: Indiana University Press, 1976.
- Marčetić, Andriana. *Figure pripovedanja*. Beograd: Narodna knjiga-Alfa, 2003.
- Moore, Robert. *From Rags to Witches: Stereotypes, Distortions and Anti-humanism in Children's Fairy Tales*. Council on Interracial Books for Children / CIBC Bulletin, Vol. 6, No. 7, 1975.
- Ostriker, Alicia. *Stealing the Language: The Emergence of Women's Poetry in America*. London: Women's Press, 1987.
- *Rečnik književnih termina*. Institut za književnost i umetnost, Beograd: Nolit, 1985.
- Prop, Vladimir. *Morfologija bajke*. Beograd: Prosveta, 1982.
- Stone, Kay. *Things Walt Disney Never Told Us*. University of Illinois Press on behalf of American Folklore Society. The Journal of American Folklore, Vol. 88, No. 347, Women and Folklore, (Jan. - Mar., 1975), pp. 42-50.

- Tuttle, Lisa. *Encyclopedia of Feminism*. Harlow: Longman, 1986.
- Uspenski, Boris. *Poetika kompozicije. Semiotika ikone*. Beograd: Nolit, 1979.
- Walker, Barbara. *Feminist Fairy Tales*. New York: Harper Collins, 1996.
- Warner, Marina. *From the Beast to the Blonde: On Fairy Tales and their Tellers*. London: Chatto & Windus Limited, 1994.
- Watts, Emily Stipes. *The Poetry of American Women from 1632 to 1945*. Austin, Texas: University of Texas Press, 1977.
- Zipes, Jack. *Fairy Tales and the Art of Subversion*. New York: Wildman Press, Inc., 1983.
- _____. *Don't Bet on the Prince. Contemporary Feminist Fairy Tales in North America and England*. New York: Methuen, 1986.
- _____. *Fairy tale as myth, myth as fairy tale*. Lexington, Kentucky: University of Kentucky Press, 1994.
- _____. *The Great Fairy Tale Tradition: From Straparola and Basile to the Brothers Grimm*. Norton Critical Editions Series. Norton, 2001.
- _____. *Breaking the Magic Spell: Radical Theories of Folk and Fairy Tales, Revised and Expanded Edition*. Lexington, Kentucky: University of Kentucky Press, 2002.
- _____. *The Irresistible Fairy Tale: The Cultural and Social History of a Genre*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2012.

Dragana KRŠENKOVIĆ-BRKOVIĆ

FEMINIST REVISIONIST MYTHOLOGY: BREAKING THE PATRIARCHAL PATTERNS OF WOMEN IDENTIFICATION IN CLASSIC FAIRY TALES

A new review of ancient texts as an important issue of the feminist theory attracted the attention of many authors of the twentieth century. In addition to mythology and religions, their interest is tied to traditional fairy tales as well. This paper analyzes how these authors, starting from the tales of Anglo-Saxon countries, reveal mechanisms used by patriarchal society to determine the identification of women on the one hand, while pointing to special coordinates with clear boundaries in which a patriarchal model of society and the traditional structure of identification of women are made on the other. The author also discusses new interpretation of the language as an important asset in building gender bias; deconstruction of classic fairy tales and their new reading; discovering different inter-textual values of fairytales, as well as marking

a different perspective (narrative point of view) in which a modern identification of women is established. The study is based on a comparative analysis of the works of Lisa Tuttle, Alicia Suskin Ostriker, Bonnie Costello, Lori Baker-Sperry, Liz Grauerholz, Barbara G. Walker, Jack Zipes, Marcia Lieberman, Robert B. Moore, Kay Stone, Colette Dowling and Marina Warner.

Key words: *feminist revisionist mythology, classic fairy tales, patriarchal model of society, traditional structure of women identification.*

UDK: 821.163.4.09-31 Kovač M.

Pregledni rad

Svetlana ČABARKAPA (Podgorica)

Ministarstvo prosvjete Crne Gore

svetlana.cabarkapa@mps.gov.me

AUTOPOETIČKI STAVOVI U ROMANU UVOD U DRUGI ŽIVOT MIRKA KOVAČA

*Piščeva je zamka knjiga, njegov unutrašnji lavirint,
njegov p r o c e s i njegov z a m a k.
(M. Kovač)*

Cilj ovoga rada je odrediti prirodu i funkcionalnost autopoetičkih stavova u romanu *Uvod u drugi život* Mirka Kovača u ukupnom svijetu djela, njegovoj pripovjedačkoj strukturi i oblikovanju lika glavnoga junaka – pripovjedača, mladoga pisca. Autopoetički stavovi pisca kao važni elementi poetike djela, napisanog u postmodernom maniru, obuhvataju cio sistem, niz pravila, instrukcija, samoinstrukcija i razmišljanja o tome kako pisati i što je konačno suština i svrha pisanja. Ugrađeni u pripovjedačko tkivo, presijecaju ga i doprinose disperziji i diskontinuitetu pripovjednog toka, čime ga čine kompleksnim, prožimaju ga i izgrađuju u višestruko složenu postmodernu strukturu.

Ključne riječi: *autopoetički stavovi, autopoetički sistem, poetika romana*

Autopoetički stavovi u romanu kao važan segment poetike djela predstavljaju, mada naizgled neuređen, sistem misli, stavova, sagledavanja literarnog stvaranja kao individualnog čina koji je u interakciji sa društvenim životom u ukupnosti. Iako „rasuti“ po čitavom djelu, autopoetički stavovi čine njegovu suštinu, prožimaju roman, njegova su okosnica i iz njega logički slijede budući da je intertekstualnost okvir i strukturna mreža djela zamišljenog kao „laboratorija pisca“ i otvoreni sistem u koji se slivaju utisci, slike, iskustva, sjećanja.

Pisanje kao sudbina

Pisanje se sagledava kao sudbina od koje se ne može pobjeći, uz mirenje s tim da ono ne ide uz spokojni, porodični, obični život. Kontradiktornost takve spoznaje i naslova prološkog teksta posljednjeg poglavlja *Ti si spasen*, može se dekodirati kao poruka običnom smrtniku koji ima sve ono što će pisac „pokvariti svojim knjigama“: *uredan život, mirovinu, srdačnost s ljudima, nedeljne blagdane, putovanje u zavičaj, ugled među rodbinom, porodična zadovoljstva, davanje bližnjima, prijateljstva, ljubav, sreću u jednostavnosti, radosti u svakodnevnom, darovanja deci, mirnu savest, staleške obaveze, konačno i vlastitu smrt.*¹

U neobično strukturiranom pripovjednom segmentu pod nazivom *Razgovori u Beogradu*, koji se sastoji od niza crtica odvojenih zvjezdicama, savjetujući u šetnji Kalemegdanom kolegu pisca koji tek počinje da se bavi literarnim stvaranjem i prenoseći mu vlastita iskustva, pisac zapravo izlaže svoja poetička načela, zaokružuje svoju poetiku u malom, nizom savjeta u vezi s literaturom, načinom pisanja, odnosom s kolegama, kritičarima, odnosom prema vlasti, angažovanosti i sl. Svi ovi stavovi, razmišljanja naglašeno su obojeni ličnom notom i nekim posebnim ironijsko-kritičkim tonom.

Saopštavajući dobronamjerno svoje stavove, pisac se sjeća savjeta koje je sam „pre nekih petnaestak godina“ dobio od Bulatovića² koji je „kroz vetar govorio o sebi“.

Baviti se književnošću znači otisnuti se na pučinu nezvjesnosti, gdje je sve daleko – i slava i novac. Zaroniti duboko u sebe, u svoj unutrašnji svijet da bi se bolje sagledao realni svijet koji je *pokvaren*, kako pisac kaže.

Priznanja i slava

Trenutak priznanja i slave, tako dragocjen svima koji se bave literaturom, i ne samo literaturom, ne treba sanjati, ne treba očekivati *pozive i slavna mesta, čast u svom zavičaju, poklone i odlikovanja*.

„Nemoj samo da maštaš o dobitku i ugledu koji ti može pribaviti književnost. Takođe nemoj govoriti o svojim rukopisima nikome osim prisnim osobama; one su s tobom i stoga što su spremne da sve podnose. I ono što je danas odbačeno sutra može da vredi. Nemoj sad kao dvadesetdvođišnjak da misliš da ćeš u četrdesetim biti poštovan i omiljen, pogotovu ako tvoje bavljenje literaturom bude uspešno. (...) Čudi se svemu kao i dosad, kao što si

¹ Mirko Kovač, *Uvod u drugi život*, Svjetlost, Sarajevo, 1990, str. 329. – U cijelom radu se pored citata iz Kovačeva romana *Uvod u drugi život* stavlja samo broj stranice u zagradama.

² Miodrag Bulatović, pisac.

bio začuđen gradom kad si ga prvi put vidio. Osvrći se i posmatraj sve. Ako budeš dosledan i uporan mnoge će se slučajnosti upravo tebi dogoditi. Otidi kad god možeš u sobu svog detinjstva. Otuda ćeš najbolje videti da je svet koji si sanjao pokvaren“ (329).

Protuvurječno ideji demistifikacije literarne kreacije, koja je osnovna odrednica romana *Uvod u drugi život*, neobično zvuče, skoro da imaju biblijski ton riječi o veličini i snazi literarnog talenta koji je dar od Boga.

„Bog ti je dao dosta, on zna meru, on zna koliko ti možeš podneti i on te neće pretovariti ničim suvišnim. A ti znaš da onaj koji daje taj i oduzima“ (340).

Sudbina pisca sagledava se kao sudbina *nesretnog bića* kojemu *vek protiče u samobmanama a priznanja mu dolaze kasno*.

Ključno pitanje poetike

Na ključno pitanje poetike – čemu služi književnost odgovor pisca glasi: „sve što pišem služi za odgonetanje“ (28).

Za sebe pisac kaže da se „opredelio za literaturu kao utočište“, otkrivajući tako kompleksnost svoje prirode, koja je i njemu samome najčešće neobjašnjiva:

„Tu se osećam punim, govorim i imenujem iznova, promatram i iznalazim puteve iz ovog Brohovog lunarnog vrta.³ (...) pisac i piše zato što ne može da napiše knjigu kojom bi mogao da se objasni“ (67).

Otkrivajući bez ostatka sebe u svim oblicima dobrog i lošeg, moralnog i nemoralnog, pristojnog i nepristojnog, svjesnog i podsvjesnog, građanskog i seljačkog, pisac namjerava da otkriva tuđe skrivene misli, snove, želje! Ljudskost u njenoj ukupnosti. U postmodernom maniru pisca okrenutog čitaocima i njihovoj želji da u djelu i njegovim likovima prepoznaju sami sebe, kao da se čitaocima nizom pitanja sugerije da su njihovi pojedinačni životi zapravo slika života u ukupnosti, jer konačno svi ljudi imaju slične emocije, razmišljanja, boli, iskušenja:

„Iskrsnu li vam slike nepozvane kao blesak koji osvetli parče pejzaža, neki predmet, neko lice jednom viđeno? Vraća li vam se bez pravog povoda slika drage osobe? Susrećete li u magnovenju prijatelja s kojim se više ne vidate. Čujete li u gradskoj vrevi majčin glas? (...) Zapisujete li išta od onoga što blesne u vama? Ili sve propada u smradu i nesavršenosti – tom vašem obitavalištu? (...) Šta je s dušom? Jeste li uopšte živi? Odsad sam ja vaša napast. Ja ću vas izvrtati kao vučju kožu“ (69).

³ Herman Broh, austrijski pisac.

Zanimljiva je tačka gledišta s koje se pisac obraća čitaocima kao sebi ravnima, kao da se od svih ljudi očekuje da pišu, kao da svi to mogu, kao da je to lako. Ili se ovim riječima sugerira terapijska, ljekovita, oslobađajuća moć zapisanog iskustva, unutrašnjih preživljavanja *onoga što blesne* u svima nama? Čini se da zaista tako misli kad tvrdi da *čovjek piše da bi pomogao sebi* (84).

Pisac sebi namjenjuje ulogu onoga koji, preko vlastitog iskustva, govori o univerzalnom ljudskom, o svemu što nije rečeno i što se prećutkuje, s namjerom da uzburka žabokrečinu i ustajalost životne rutine, aludirajući na Majakovskog koji u poemi *Oblak u pantalonama* izvrće svoju kožurinu da pokaže lice i snagu prave ljubavi bez lažnog stida malograđanskog morala.

Odnos stvarnog života i literarnog stvaranja

Odnos stvarnog života i literarnog stvaranja pisac vidi kao centralno pitanje svoje poetike – dva paralelna svijeta za koja ne zna koji nosi prevagu, kako utiču jedan na drugi, koji ga približava, a koji udaljava od vlastite suštine.

Dekodirajući naslov djela u svijetlu traganja za ukupnim značenjskim odrednicama, mogli bismo zaključiti da je literarno stvaralaštvo zapravo Kovačev *drugi život*, koga gradi preslikavajući na umjetnički selektivan način elemente svoga vlastitog života. Važnost susreta s ljudima za pisca je izuzetno velika, tolika da prebacuje sebi što pomnije ne zapisuje sve detalje takvih susreta.

„U knjigu mora da uđe sav svet. Kakvu bih galeriju veseljaka stvorio da sam temeljit i poduzimljiv, da redovnije brinem o tome, da se više ponašam kao pisac, ili barem da više verujem“ (54).

Pisac vjeruje da se o ljudima najviše može saznati upravo od njih samih, što više im se približi, više će saznati, naročito ako se radi o propalim, uništenim ljudima:

„Ako želiš da upoznaš čoveka-ruševinu pojavi se kao pripovedač i uđi u njegov dom“ (55).

Pisati ne znači samo prepuštati se životu kad je pun iznenađenja i uzbudljivih događaja, interesantnih ličnosti, odnosno tražiti avanture kad je život dosadna kolotečina, već znači i istraživati podatke, mjesta, istorijske činjenice, dokumenta.

„Vraćam se na mjesto njenog rođenja, iznosim sažetak istorije samostana i crkve u Remetama; slučajnost je htela da dođem do podataka i da ih proučim koliko se može, jer nameravam jednu svoju junakinju da povežem u prošlosti sa sudbinom pavlinskih mučenika. Govorim o remetskoj Mariji, o zidnom slikarstvu pavlinskog slikara Rangera, o istoriji graditeljstva remetskog samostana, o preinakama i o nadogradnjama koje, u najmanju ruku, prate istoriju samog naroda“ (80).

Realan susret pretvara se u umjetnički tekst

Realni susreti, slučajni ili dogovoreni uvijek su dobra inspirativna potka. Susret s prostitutkom (*Rukopis iz podzemlja*) pisca podsjeća na nekadašnji odnos sa njom, iz koga je neke utiske unio u jednu pripovijetku, a neke sačuvalao za roman. O tome kako se i što u književna djela unosi, a što izostavlja i zbog čega to pisac radi, govori se u tekstu između zagrada:

„(Bio sam svojevremeno s njom u Vlaškoj i opis njene sobe izneo u jednoj pripovesti. Izostavio sam detalje porodičnih fotografija na zidu, a zadržao sliku njene majke nagnute nad kazanom u kojem otkuvava veš, a rekao sam sebi: pohrani tu sliku za *Uvod u drugi život*)“ (39).

Za drugu prostitutku pisac kaže da radi na knjizi *Rukopisi iz podzemlja*:

„Pripovesti iz podzemlja, to hoćete od mene. Da leškarite i uživajte u nesrećnicima. Kako je okrutan život, kako ste vi pošteđeni te vrste nedaća. Istresete jaja doma, ne! Ne vučete se kroz šiblje, ne gudi vetar po vašoj stražnjici, to je sve što sam napisao u posljednje vreme, a Vilmu lažem o radu na knjizi *Rukopisi iz podzemlja*“.

Svoje seljačko porijeklo pisac vidi kao osnovu za posmatranje, razumijevanje i opisivanje svijeta.

„Mislim da je ta seljačka začuđenost pred ovozemaljskim prava stvaralačka nit: tu nema cinizma, to je zahvala. Seljačić, bistar i pametan, hoće sve da dozna, ali kad pretera, postaje pokvarenjak“ (34).

Prošlost i detalji sjećanja na njega

Za svoj način pisanja pisac naglašava da će biti „nemoguć“ i da će se oslanjati na sjećanja i prošlost. U pismu prijatelju iz djetinjstva koji je postao kriminalac i živi u inostranstvu i često mijenja adrese (*Donda, drugaru*), sjećajući se negdašnjih vremena i zajedničkog druženja, kaže:

„Što se mene tiče pokušaću da se ozbiljno spremim i unesem u neku od svojih budućih knjiga što više prizora iz tih naših iskopina, iz te hrpe prošlosti. Ako budem imao snage i volje, ako me ne poklopi neka neman iz džungle ovog društva, pisaću kao što sam maštao s tobom, dakle na nemoguć način, a te će knjige svedočiti o nama, učiniće ih umetničkim, a to znači iscrpsti sve podatke do krajnje granice. (...) Prošle godine sam ti, mislim lepo, pisao o kući, detaljno i sa uživanjem – toliko toga sam izneo da sam već postavio scenu za neki roman“ (26).

Svrha pisanja (Zašto pisati)

Upitanost pisca pred smislom, odnosno svrhom pisanja trajna je, ali i razarajuća i opasna po njega:

„Zašto pišem? Pitam se i sebi odgovaram: jer se opet gušim. Pišem i stoga što me nešto nejasno uznemirava. Pišući stalno se raspituješ kod samog sebe što pišeš i na taj način otkrivaš da se svakodnevno ruše i osipaju tvoji temelji. Pjesnikova je dužnost da se zatvori! Jer, po Klodelu⁴ poezija je uspomena na zatvorenu crkvu“ (216).

Odnos pisca prema savremenim temama, politici, angažovanosti

Jasno definisano mišljenje o odnosu pisca prema savremenim temama i problemima, kao i o odnosu političke stvarnosti, dakle, vlasti prema angažovanim piscima sadržano je u odgovoru na pitanje zašto ne piše *nešto iz suvremenog života* koje mu postavlja nepoznati sagovornik, koji se predstavlja kao profesor književnosti iz Osijeka. Odgovor glasi da je književnost *sve više u raskidu s poretkom*:

„Politička stvarnost dobrog pisca uvek vidi kao potencijalnog neprijatelja tako da se on i ne oseća njenim savremenikom. Ja ovo vreme ne živim već trpim, a vi takvu stvarnost ne želite, profesore!“ (125).

Za pisce je pitanje odnosa prema politici vrlo često pitanje tipa: biti ili ne biti u pravom smislu te dileme:

„Sadašnji moj čas? – to je uvek pitanje. (...) Moguće je da izbegavam odgovor, ta pitanja sežu dalje, tamo gde se ne osećam merodavnim (...) Ne plašim se toliko da uskočim u protivurečnost koliko se plašim svega onoga što bi me moglo definisati. Moj je politički status: vežbanje strpljivosti, ali to me ne ostavlja i bez svog utopijskog modela“ (350).

Odnos prema stvarnosti i aktuelnom trenutku jasno se određuje kao prećutkivanje, ne iz straha od eventualnih posljedica, već što drugačiji odnos zapravo znači miješanje u politiku, a tu je onda kraj dobrom pisanju. Jasno je izražen negatorski stav prema aktuelnoj politici, ali i svijest o tome da je okretanje pisca takvim temama rasipanje snage i talenta.

„Budi velik jedino kad pišeš, izdigni se i progovori nad banalnom svakodnevicom političkih intriga, progovori kako ti misliš da je dobro, o sebi, o drugima, samo progovori što otmenije. Što stvarnost bude krvožednija ti ćeš biti sve udaljeniji od nje...“ (340)

Vrhunski umjetnici nemaju što da traže u politici, jer oni za to nemaju smisla:

⁴ Pol Klodel (1868–1955), francuski pjesnik i dramski pisac.

„Uostalom, svaki je umetnik, ako je prvoklasan, po prirodi stvari utopista, stoga su umetnici slabi političari. (...) Čim vidiš umetnika u politici kloni ga se“ (350).

Kao što ima viziju svojih budućih knjiga, likova u njima, događaja i sudbina pisac ima svoju političku utopiju, svoj ideal slobode.

„Htio bih ti reći: ja sanjam svet i u tome se iscrpljuje moje političko dejstvo. Sanjam o potpunoj slobodi da bi se postigla delimična ili barem podnošljiva, nikako ona u kojoj je propisan optimizam, već sloboda u kojoj je moguća radost što čovek sam odlučuje o svom opstanku i to potpunom i slobodnom voljom koja je plod mišljenja. (...) Snevanje uvek može da posluži preispitavanju stvarnog. Sloboda je na kraju krajeva san o neposlušnosti“ (351).

Ovakav stav prema stvarnosti, društvenoj i političkoj, rezultat je promišljanja o tome da je umjetnik više od običnog čovjeka jer se nada u nemoguće, dok je običan čovjek *životinja koja se nada samo u ono što je moguće da dođe* (351).

O demokratiji pisac misli da ukida samu sebe jer je izgubila suštinu i svoj pravi smisao: *Demokratija nije za svakog* – ovom formulom demokratija se ukida kroz njenu raspodelu“ (351).

Oštar je i prezriv piščev stav prema savremenoj literaturi, izboru tema, angažovanosti književnika i crno-bijeloj tehnici pisanja koja dolazi „odozgo“ i dirigovana je.

„Oni misle da je svaki trenutak sudbonosan, pa (...) pisac nema vremena da se bavi sobom niti uskladi s drugima, mora da usisa u sebe istorijske komadine i rigne ih nazad kao neprobavljene literarne splačine. Po njima pisac nema šta da ispisuje, njegovo je da bljuje. (...) Po njima se lepo pisanje odvaja od stvarnosti, a njihova je gnjavaža istinita“ (184).

O majstorstvu pripovijedanja

Pripovijedanje kao složena i rafinirana umješnost na neobičan način upoređuje se s umijećem vrhunskog zanatstva, kovanja gvožđa:

„Svak zna klepati sjekiru ili kosjer i bacit usijan komad u škip vode. Ali svak ne zna oslušivati cvrčanje. Po tome se razabira dobar majstor od slabog“ (262).

Pisac pred pitanjima

Uznemirenost, ustreptalost pjesničkog, umjetničkog bića sama po sebi je upitanost, vječita upitanost što je svrha svega, pa i samih umjetnika i njihovih djela jer književnik je „nešto više nesrećan od drugih“. (Kao što u pjesmi *Pjesnici* kaže A. B. Šimić: *Pjesnici su čuđenje u svijetu.*)⁵

„A pisac se pita: čemu umetnici? Dok svi pokušavaju da odgovore, on zaprepašćeno gleda svet oko sebe, i sam odgovara da umetnici služe da bi se pitali: čemu umetnici!“ (350).

Pisac smatra da ne treba da se iscrpljuje tražeći odgovore – dovoljno je da razumije pitanja. Pred pogrešnim, nastranim, nejasnim stvarima „njegovo je da se ne zbunjuje, njegovo je, napokon, da brine i da vodi računa da se u tome ne iscrpljuje“ (350).

Književna kritika i kritičari

O književnim kritičarima pisac veoma strogo i bez pardona sudi. Sagledani su kao nezadovoljni, zavisni od politike, nedobronamjerni prema piscima.

„Kritičari, s retkim izuzecima, stoje naspram tvoje individualnosti. Ti zastupaš književnost, oni zastupaju vlast nad književnošću. (...) Društvo u njima njeguje mrzovolju. Sve ono što ne smeju reći nekom drugom, niti prigovoriti politici svojoj hraniteljici, iskaliće na tebi, jer tvoja slobodna pozicija njih ugrožava i tu oni daju maha i oduška nezadovoljstvu. U ime slobode mišljenja otvaraju im se stupci da pljuju po umetnicima“ (339).

Baviti se pisanjem znači biti izložen javnosti, dobronamjernoj i nedobronamjernoj. Nije dovoljno biti talentovan, pisati, objavljivati. Treba imati snage i vještine da se odbrani od strelica odapetih sa svih strana, od kolega pisaca, književne kritike, suda javnosti, političara. Treba se znati odbraniti od napada literarne i neliterarne prirode, od neprijatelja i takozvanih prijatelja.

„Bolje je što te napadaju, tako ćeš se izoštriti, oni te samo privremeno onemogućavaju, a trajno naoružavaju. (...) Napadi jednih uvek bacaju u zagrljaj drugima, toga se čuvaj. Onima koji te napadaju ne odgovaraj, a onima koji te brane ne veruj“ (341).

Simbolika i motivi biblijskog, umjetnici i vjera, odnos prema religijskom

Simbolika i motivi biblijskog prožimaju cijeli roman *Uvod u drugi život* i direktno korespondiraju s poetičkim načelima djela. Čak i kada su u literar-

⁵ A. B. Šimić, *Teški zrak*, Biblioteka Zlatna kolajna, Školska knjiga, Zagreb, 2012, str. 18.

nom predlošku uvijeni velom ironijskog i grotesknog biblijski motivi i simbolika zadržavaju svoj čvrsti semantički nukleus koji pisac u postmodernom maniru preoblikuje shodno njihovoj funkcionalnoj i ekspresivnoj ulozi u djelu. Prsnost s biblijskim temama i simbolikom suprotstavljena je ironičnom tonu i doživljenosti, ali ipak čuva snagu svoje simboličke i metaforične semiotike u poetičkom prosedeu romana. Određenjem da se *nada u nemoguće izražava umjetnošću* pisac iz posebnog ugla osvjetljava pitanje definicije umjetnosti, odvajajući pritom umjetnike od običnih ljudi jednom neobičnom vjerom koja je samo njima svojstvena.

Originalan je stav o tome da jedno vrijeme u kome nema vjere ne može imati ni istinu u smislu istinskog prikaza preko umjetnosti. Poseban, tako specifičan odnos prema vjeri pisca određuje i u literarnom smislu.

„Svaki je čovek u stanju da kaže istinu (...) ali znaš šta mu nedostaje? Vera. Ako veruje ne boji se posledica što bi ih mogao snositi. Naše je vreme bez prave vere, a to znači ostaće i bez istine“ (352).

Životne patnje sagledane su kao univerzalni oblik Hristova stradanja i sudbine, a pisci, poput Hrista, podnoseći muke s njime se sjedinjuju.

„Na ovaj ili onaj način ispisujem jednu beskrajnu povest stradanja, a u osnovi toga je ista pripovetka, a to je pripovetka o Hristu. (...) Hrist je univerzalni model u rasponu od najuzvišenijeg do najnižeg (Ako je Bog gornja tačka, a Čovek donja). (...) Pišući (ili ako hoćeš verujući) mi se s njim sjedinjujemo i mi sve ovo, uprkos neslaganju, podnosimo s radošću“ (352).

Ključnu hrišćansku simboliku, moćnu i svima razumljivu pisac koristi i u oblikovanju likova. Simbolika raspeća istetoviranog na grudima mladića *koji je od svojih dvadeset sedam godina šest proveo u zatvoru* dobija dimenziju njegovog poimanja svijeta – *nosi je jer to pokazuje da je ljudsko biće* (353).

Riječi koje govore o duhovnom rastu na putu ka Bogu zapravo su metafora za piščevo stvaranje:

„Kad stupate u avanturu čitanja pratite moje obraćenje; ono se nazire u protivrečnostima ili u povici na mnoga sveta mesta. I kad sam hulitelj na putu sam postizavanja. Svaka je moja radnja mistični rizik. Vreme u kojem živiš moraš napuniti jezom, jer živiš u borbi s utvarama“ (362).

Konačno, djelo predstavlja neku vrstu intertekstualne polemike s biblijskom tematikom i njenim semantičkim izvorištima. Čini se da u stavu pisca ima nečeg arhetipskog, neke pagansko-hrišćanske mistične mješavine karakteristične za ljude našeg, crnogorskog podneblja.

Pejzaž

Kao simbol stvarnog, realnog, pejzaž treba da bude osnova da pisac stvori „intenzivnu stvarnost“ odnosno izgradi svijet i magiju sopstvenog književnog djela.

„Pejzaž je čudo. I kad god možeš zadrži se i promatraj ga bilo da je pust ili divalj, da je gradska strma ulica pod kaldrmom ili pustara sa telegrafskim stubovima, bilo da je potocima izrovana ilovača, ili neplodno potpareno polje, bilo da je skup ruševina s drevnim ostacima ili pašnjak dovoljno bogat da možeš osluškiivati kako striže životinjski jezik – dakle, zadrži se i promatraj pejzaž sve dok ne postane halucinantan“ (342).

Ovaj značajan autopoetički stav podrazumijeva fascinaciju pejzažom kao predloškom koji formira sliku u svijesti pisca nakon čega treba da „gubi realno obeležje“ čime će se na umjetnički način „prevazići postojeća a dobiti intenzivna stvarnost“.

San kao tehnika i mogućnost

„Često koristim tehniku sna. Svaki moj dodir s prirodom vraća me djetinjstvu i mnogim čistim stvarima“ (347).

Poimanje odnosa sna i literarnog stvaranja na specifičan način dekodira se u iskazima kojima se sugerije da je život san, a pisanje buđenje iz njega.

„Svaki put kad pišeš ti se budiš iz sna“ (352).

Na određivanje odnosa sna kao automatske, podsvjesne, fiktivne realnosti i sna kao tehnike i mogućnosti za oblikovanje literarnih sadržaja upućuje nas pisac koji u šetnji Kalemegdanom autoru poeme *Gubilište*⁶ kazuje svoj sud o djelu precizno navodeći sve što smatra dobro urađenim u smislu provedenog literarnog postupka.

„Tvoj grad je kao san, a priroda kao tajanstvo; dopalo mi se to što si uspostavio svoju zakonitost koja odvaja umetnost od života, a to si precizno izveo“ (348).

Imena likova

Znajući očigledno vrijednost izreke „Nomen est vomen“ pisac, kao prefinjeni, izbirljivi esteta, s posebnom pažnjom bira imena za svoje književne likove.

„U poduljem spisku učenica i dobrotvora Zadruge pronašao sam ime junakinje (misli se na Malvinu Tripković, primjedba autora); tu sam probirljiv

⁶ Poema *Gubilište* hrvatskog pjesnika Marka Grčića.

i neodlučan i po sto puta se preispitujem dok mi ime ne legne. Jedan mi je pisac rekao da je odabir imena posebna kultura“ (345).

Pisac i čitaoci

Govoreći o čitaocima uopšte (važna tema jer knjige „žive“ samo ako ih neko čita), pisac sagledava sebe kao čitaoca kojega dobra „knjiga opija i baca u vrtlog“. Knjige su, kaže on, dragocjenost i svaka ima „žig što ga je majstor utisnuo“. Za tim žigom on kao čitalac sa strašću traga. Oduševljen je onom vrstom knjige kod koje su „podaci poređani kako valja, kad su činjenice jasne, kad je stvarnost tajanstvena, kad sam opčinjen čudom koje se, ulaskom u knjigu, preobrazilo u čudesno, kad je sve nedokučivo, sve misterija, a sve tačno.“

Opisavši knjige koje voli da čita, Kovač upravo opisuje vlastita djela jer sve rečeno u citiranom opisu je tako vidno u samom romanu *Uvod u drugi život*. Za loše knjige ironično-duhovito kaže da su „smrt za probavu“ i da je jedina sreća što ne živi tamo „gdje je čitanje loših knjiga direktiva“, pa ih bez žaljenja može „hitnuti vanka“.

Razmišljajući o čitaocima uopšte, kao potpuno tačnog, sjeća se Borhesovog suda da je dobar čitalac rijetka ptica. Najbolji, pak, čitalac je „onaj čitalac koji dok čita žali što sam nije napisao tu knjigu“ (343).

Zaključujemo dakle, najbolji je čitalac onaj koji sam teži literarnom stvaranju, odnosno onaj koji se upušta u igru razotkrivanja smisla djela, u duhu postmoderne okrenutosti čitaocu budući da postmoderna literatura i ne računa na široku čitalačku publiku i tradicionalni pogled na svijet već od čitalaca zahtijeva osim poznavanja literarnih obrazaca i razumijevanje historijsko-civilizacijskih i kulturnih modela i njihovih značenja.

Dokumentarnost i istinitost

Dokumentaristički privid važna je osobina postmodernog postupka. Odnos dokumentarnog i literarnog u postmodernom postupku doveden je do delikatnosti višega reda. (Poznato je da je dokumentaristički privid pitanje koje je uzburkalo srpsku književno-kritičarsku scenu povodom djela postmoderne orijentacije, naročito u slučaju Danila Kiša.)

Kovač za sebe kaže da ne želi „biti književni dokumentarist već samo onaj koji usvaja dokumentaristički privid“ koga će „povremeno narušavati neverovatnim slikama“. Na pitanje sagovornika kako je došao do *Životopisa Malvine Trifković* pisac detaljno objašnjava kako je taj roman nastao, kako je otputovao u Budimpeštu da vidi mjesta „gde bi se Malvina mogla kretati“, na koji način je dao ime glavnoj junakinji, kako je posmatrajući starice koje po

podne piju čaj u hotelu *Astorija* zaključio da rošavo lice jedne starice zagledano u njega treba da poveže s Malvininim družbenicima iz doma. Spajanjem dokumentarnog, životnog i umjetničke projekcije toga „biografija se na neki način utemeljila“.

Napisati roman ne znači sjedjeti u udobnoj fotelji ili za radnim stolom već to zna biti dug put koji podrazumijeva slijeđenje istinitosti, istraživanje dokumenata i traženje činjenica:

„Želeo sam da to bude knjiga u kojoj će moja uloga biti uloga njuškala. Raspolagao sam jednim testamentom i snopom porodičnih fotografija uglavnom s otpada ili dobijenih od znalaca koji su sređivali stare škrinje, ili preturali po spremištima. (...) Kad sam u antikvarnici pronašao raspadnuti godišnjak Srpske pravoslavne prosvetne ženske zadruge sv. Majke Angeline u Budimpešti sve je bilo rešeno...“ (344).

O korišćenju dokumentarne građe u svojim djelima autor kaže da će se dokumentarnošću služiti na poseban način. Ne krije i otvoreno saopštava da je opis žandarske uniforme pronašao u časopisu *Policija* i uzeo ga odatle čime će zadovoljiti književne radoznalce *što se oduševljavaju tom vrstom istraživanja*, ali i onim *književnim nesrećama* (kako duhovito rečeno, u duhu narodnog jezika) *koje će se naći da ospore originalnost*. I jednima i drugima pisac se podsmijava stoga što je njemu potpuno prirodno da opise ove vrste, koji se ne boje ličnim utiskom, treba jednostavno preuzeti jer ne može *iz prsta isisati onaj opis žandarske uniforme čak i da (...) je kompletnu imao u šifonjeru*.

Asocijativne veze

Asocijativnim putem pisac povezuje svoje literarne kreacije poput lika Malvine i njene sudbine sa sopstvenim iskustvom a nekim trgovcem konjima kojega je sreo u hotelu u kome je boravio:

„Gadan tip, uvek okružen kurvama. Jednom me, u prisustvu moje prijateljice, nagovarao na prljave poslove u njegovom apartmanu. On me zacelo podstakao da bi Malvinu mogao povesti neki kupac konja koji odseda u hotelu“ (345).

Boraveći u Budimpešti pisac upija utiske o gradu, ljudima, ambijentu i misli su mu potpuno okrenute ka budućoj knjizi o Malvini.

„Kad tragaš za materijalom prosto je neverovatno kako svuda iskrsava. Ti misliš na knjigu a likovi se pojavljuju i nude ti se. (...) Kad uporno rešavaš sudbine junaka i kad si opsednut, svakodnevene stvari priskaču ti u pomoć, jer sve što postoji želi da bude opisano, sve je u neku ruku, mitski podsticaj da se dođe do stvarnosti“ (346).

Život ima napisane knjige

U svojoj opsjednutosti stvaranjem književnog djela pisac poima da mu se u utisku nudi sve jer sve postojeće *želi da bude opisano*, a on sam pravi izbor od toga da bi došao do one stvarnosti, koja je za njega jedina prava – književno djelo i njegov svijet.

Ljudske sudbine i sam život nepregledno su inspirativno polje pisca. Tamo su knjige već napisane, pisac samo treba da pametno poređa ljudske sudbine, uobliči ih u *knjige kakve niko ne piše*.

Poput Balzaka koji je kazao da je život najveći romansirer i da će on biti njegov sekretar, Kovač kaže da će kupusare ljudskih sudbina samo pametno poređati vodeći se *estetikom otpada i rashodovanog života*, koristeći, dakle, tematiku i motive ružnog u životu jer je to realnost i naličje lijepog u njemu. On zna sasvim pouzdano da će unijeti značajne novine u proznu tehniku i dati joj novi sklad i ritam.

„Ja bih voleo da budem pisac koji na darovit način pronalazi već napisane knjige kakve već niko ne piše. U stvari, to je želja da moje knjige budu drugačije. I ako se nekad nađe takva budala koja će ziniti u čudu i misliti da sam kradljivac, to će ostati samo stvar te budale i dakako prilog istoriji budalaštine, jer književnost je prostrano polje, na nj istrčava sve i svašta... Dakle, ako izađe takva budala s predlogom da sam lupež mogu samo da kažem da sam u tome uživao i veselio se majstorstvu, divio se spretnim prstima u izvođenju estetike otpada i rashodovanog života, skladateljskom umeću jednog novog ritma prozne tehnike“ (346).

Takve knjige biće bez slatkorječivosti i sofisticiranih tema jer sve što pisac ima da kaže „zahvaćeno je iz mraka“.

Poetički stavovi drugih

Sistem autopoetičkih stavova u romanu, kao što je već kazano, čini zanimljivi poetski mozaik. Njega ne tvore samo autopoetički stavovi pisca već i shvatanja i stavovi njegovih sagovornika, poznanika, prijatelja a naročito umjetnika, pisaca s kojima razgovara o književnosti, stvaralaštvu, umjetnosti. *Prijatelj J. Osti* mu kaže: „Poezija je čarolija koja nam pomaže da se odupremo uvredama“ (88).

Reminiscentno vraćanje djetinjstvu (*U znaku demijurga, rođako Tina*) sadrži sažeti poetski credo rođake Tine:

„Ništa nemoj pisati ako nisi u stanju da svog čitaoca odvedeš na krivi put“ (111).

U poglavlju, koje se sastoji od pisama prijatelja i odgovora na ta pisma, nailazimo na kritiku Kovačevog teksta *Pismo prijatelju*. U dijaloškoj formi, putem pisama, sučeljavaju se stavovi pisca i njegovog prijatelja (*Prijateljsko dopisivanje*):

„Odmah da ti kažem da mi se ne dopada, ne samo zbog preterane upotrebe prideva već mi je u osnovi lažan čak i kad bih znao kome je namijenjen. (...) Više neću da ti opraštam odbijajući ti na mladost. (...) Sloboda se sastoji od pravila, to je svima poznato. Da si se vladao po tim pravilima, tvoj tekst ne bi ostao nepročišćen“ (119).

Kao odgovor na ovako ozbiljne zamjerke prijatelja u vezi s načinom pisanja, pisac objašnjava da je samo riječ o određenom literarnom postupku, bez želje da polemise i da se pravda:

„Ti hoćeš po svaku cenu da mi pripišeš prevaru, jer izbegavam da govorim istinu. Ostajem pri onome što sam rekao u Pismu da je istina uvek s one strane. Hteo bih da skinem jednu misteriju, a to je da ja takvog prijatelja nemam, a da ga imam to od njega ne bih tražio. Ovde sam se poslužio jednim klišeom, nadajući se da ću u njegovom okviru ponuditi sadržinu; sudeći po tebi u tome nisam uspio“ (121).

Sa autopoetičkim načelima intertekstualno korespondiraju kao manji sistemi poetički stavovi pišćevih prijatelja, slikara Glavurtića i pisca Miodraga Bulatovića, koji su kao citati ugrađeni u vidu savjeta. Slikar Glavurtić kaže:

„Mi na zemlji vršimo popis božjih darova i mi nismo ništa drugo do božji poverenici. Možda su neki od nas još i blagajnici koji zbrajaju i oduzimaju“ (215).

Na komentar pisca da on nema ništa za zbrajanje ni za oduzimanje kaže: „Svi imaju i svi zbrajaju. Srebraljupci srebro, duhovni ljudi svoje postupke. Samo se jedan zavetovao siromaštvu i on je raspet. Drugi su lašci i razbojnici“ (215).

Roman sadrži manji, ali cjeloviti poetički podsistem pisca Bulatovića (poglavlje *Razgovori u Beogradu*) sročeni u vidu savjeta mlađem kolegi:

„I ono što si precrtao u rukopisu ponovo pročitaj, ti ne znaš u kakvom si raspoloženju bio kad si to prekrizio. Ono što je danas odbačeno sutra može da vredi. (...) Ostani ono što si sad, a piši sve bolje. Ostani puki siromah sa celom skalom svoje nesnalazljivosti. I čudi se svemu kao i dosad, kao što si bio začuđen gradom kad si ga prvi put video. Osvrći se i posmatraj sve. Ako budeš dosledan i uporan mnoge će se slučajnosti upravo tebi dogoditi. Otidi kad god možeš u sobu svoga detinjstva. Otuda ćeš najbolje videti da je svet o kome si sanjao pokvaren“ (338, 339).

Ovaj zanimljivi poetički sistem sadrži i sljedeće stavove:

- treba se privići na kritičare koji „zastupaju vlast nad književnošću“ dok pisac „zastupa književnost“;
- vlast je „uvek poštenija od pisaca koji joj služe“;
- ne treba sanjati o slavi i priznanju;
- predano zaći u erotski život i praviti skandale;
- ne baviti se politikom i izdići se iznad toga;
- ne odgovarati ni na pozitivnu ni na negativnu kritiku;
- posvetiti se pejzažu;
- stalno bogatiti i usavršavati svoj duhovni svijet.

I dijametralno suprotne stavove, s uvredljivim prizvukom, pisac unosi u djelo – poznaničnik, koji sebe naziva „malim čovjekom“, definiše odnos pisca prema istini, društvenoj stvarnosti i istoriji:

„Ako čovek u svom poslu ne teži da bude prvi, onda neka ga se ne laća. To ti savetuje mali čovek. A sad još i ovo: izbegavajući istoriju, ti izbegavaš i roman. A što se onda baviš time? Nije dovoljno čačnuti mečku. Stvari se isteruju ili ne počinju. (...) Da zahvatiš otuda gde ima šta, ili da čepkaš po bajatim ostacima književnog jela. Izem ja sve te pravce i škole“ (107).

Poezija i proza

Pisac pravi jasnu razliku između poezije i proze i vidi svoju izražajnu snagu drugačije u oba vida pisanja:

„Učinio sam to kao pripovedač, jer sam uspešnije iznosio slike-priče o razvalini, o njenom položaju u temeljima mog detinjstva, nego što sam to sazeo u pesnički ritam. Svoj sam položaj opisao kao položaj nagnutog nad ponorom. Vraćanje razvalini je moja poetska staza, stih je blesak koji me pronalazi, stih je senzacija koja poseduje vrednost pronalaska“ (124, 125).

U obliku poeme naslovljene *Razvaline* razrađena je ideja o tome kako pisac/pjesnik vidi poeziju uopšte i u svom vlastitom stvaralaštvu. Poema sadrži biblijske motive i pozivanje na samog Boga kome se u Kovačevom romanu uvijek daje neka druga, neka nova dimenzija, s elementima skrnavljenja svetosti bizarnim i erotskim motivima i slikama. Za svoju poemu kaže da *nastaje odlukom Boga* i da je njegov portret:

*Ponižen u ovom gradu pevam u njegovu slavu
Povest nedaća i ljubavni poraz
I sve drugo što ovaj grad skriva u meni
Biće iskazano bez dvoumljenja* (125).

Ironijski je obojeno pozivanje Boga za pomoć, pisac hoće *neke stvari* da Bog i on *srede zajedno jer biće govora o svemu složenom i protivurečnom*. Poema sadrži najvažnije autopoeitičke stavove o temama i motivima kao izboru za pisanje, takođe i o samom metodu pisanja. Erotski motivi, kao markantni lajtmotivi u romanu, našli su mjesto u ovom lirsko-epskom segmentu djela i skladno se tu smjestili u duhu autorove ideje da opisuje *grad i one kvartove koji su nedostupni* Bogu, ljude s dna života, prostitutke, čudake. I sebe samog u svemu tome.

*Mrzim klesare koji razrađuju
Biblijske priče
U plesnivoj ornamentici. (125)*

Biblijskom simbolikom pisac zapravo u literarnom predlošku određuje svoj odnos prema religijskom, koje se u postmodernom maniru takođe dekonstruiše, i namjeru da sve to, tako posebno u njegovom doživljaju, bude drugačije viđeno i u njegovoj literaturi.

Živjeti i pisati isto je

Pisac ima svoje nedoumice. Iako odlučan da piše na nov način, o čemu je sanjao još u djetinjstvu, pita se je li na pravom putu i hoće li težnja za novinama učiniti da „zastrani“:

„Hoću li uspeti jednostavnu pripovest preneti drugima ili sam zastranio u pronalascima?“ (64).

Piščevo poimanje književnosti svodi se na književnost kao jedini mogući životni izbor, kao jedinu mogućnost da bude srećan. Konačna svrha književnosti u koju ugrađuje „arhiv ličnih podataka“ jeste da se „opire prolaznosti“:

„Sa izvesnom čvrstinom mogu da kažem da je pisanje za mene nešto što se opire prolaznosti. To je jedna moja beskrajna sreća, jedna savršena dijalektika moje usamljenosti. Literatura do kraja ostaje moja jedina briga, a knjige neki arhiv ličnih podataka. Na koncu: sve su to ispravci koji ponekad odražavaju iluziju o našoj sreći“ (65).

Živjeti i pisati isto je. Stoga se razočaranje životom prenosi i na književnost; u trenucima potpunog očaja sve gubi smisao:

„Potištenost celovita. Samoubilačke misli. Sve u isto vreme: besparica, nezvesnost, očaj, ljubomora, nemoć. Gađenje na književnost, na laž poziva“ (67).

Osjećaj depresije, pesimizma i malodušnosti pred pisca postavlja najteže pitanje: „Hoću li moći da pišem, ta je li to važno i za koga osim za mene“ (124).

Otrovna je sumnja u svrhu literarnog poslanstva:

„U vremenu bez kretanja, u društvu bez moralne razboritosti i znatiželje, šta mogu drugo da radim osim da se jadam. Kad bih barem uspio u onome što radim (ali, avaj, što radim) da sprovedem ideju jadikovke, lakše bih podneo sve ovo. Ko će strgnuti masku optimizma ako ne onaj koji trpi“ (124).

Pisanje je ljekovito i vrsta je samopomoći.

Preko nesreće koja je vidljiva (kao u primjeru čovjeka s ožiljkom na licu u priči *Ante Palaversa*) pripovjedači lakše sagledavaju ljudske sudbine jer „samo ona nepogrešivo otvara prošle živote i mi ih sagledavamo lakše nego obično, i prenosimo ih dalje kao pripovedači, ovde smo upravo stoga da sve uočavamo – a i sami se krećemo istim putevima, uz božju naklonost, dakako“ (91).

Živeći sa literaturom i za nju, pisac kao da ne može ni vazduh da udahne a da pritom ne misli na pisanje, ili da to ne postane nešto vrijedno da se zapiše: „Jutrošnji blagi zrak donosi do mog prozora dah umirućeg. Što da to ovde ne zapišem: sasvim blizu neko je ispustio dušu (71).

Ovaj poetski stav čini temelj piševe životne orijentacije i smisla postojanja. Vrijeme koje prolazi ni sazrijevanje koje donosi nije ga promijenilo. U intervjuu za *Pobjedu* na pitanje novinara: „Uspijevate li zamisliti svoj život bez pisanja“, M. Kovač je odgovorio: „Ne. To je moj izbor. Uz sva odricanja i sve muke to je bio jedini izbor. I sve ostalo što sam sam izabrao manje-više stoji kao jedini način života“.⁷

Zaključak

Roman *Uvod u drugi život* može se sagledati kao kompleksna, zanimljiva autopoetička ispovijest čiji su elementi u fragmetima „rasuti“ po čitavom djelu. Poetički stavovi autora ne štrče i ne djeluju izolovano već su lijepo uklopljeni u pripovjedačko tkivo korespondirajući s ukupnim svijetom djela. Oni na jednoj strani bogate lik autora, odnosno pripovjedača, njegov intelektualni profil i umjetnički sentiment, a na drugoj strani, kao njen temelj, mozaički formiraju i kompletiraju poetičku sliku djela.

Autopoetički iskazi u djelu izgrađuju autentičnu filozofiju literature, u kojoj je određeno mjesto inspiraciji, ljubavi, slobodi, vjeri, politici.

Autopoetički sistem djela, treba i to naglasiti, korespondira s eksplicitnim stavovima pisca najčešće izraženim u brojnim intervjuima. „Danilo Kiš je često umio reći: treba težiti onoj knjizi kakvu bi i sam volio čitati od nekog

⁷ Vlatko Simunović: *Neodgovorni smo pred slobodom koju imamo*, (intervju sa M. Kovačem), www.pobjeda.me, preuzeto 5. januara 2013. godine

drugog pisca. Ali čitava majstorija jest u tome da pišeš knjigu onako kako je prije tebe nitko nije pisao. Šklovski je govorio da je romanopisac Kolumbo koji otkriva nepoznato.“⁸

Literatura

- Beker, Miroslav: *Tekst/Intertekst*, U *Intertekstualnost@intermedijalnost*, Zavod za znanost o književnosti, Zagreb, 1988.
- Ćurčinov, Koljević, Kovač, Kulenović, Lešić, Petković: *Moderna tumačenja književnosti*, Svjetlost, Sarajevo, 1981.
- Hačion, Linda: *Poetika postmodernizma*, Svetovi, Novi Sad, 1996.
- Jerkov, Aleksandar: *Nova tekstualnost*, Unireks, Nikšić, 1992.
- Kojen, Leon: *Metafore, figure i značenja*, Prosveta, Beograd, 1986.
- Lotman, Jurij: *Struktura umetničkog teksta*, Nolit, Beograd, 1976.
- Lotman, Jurij: *Semiosfera*, Svetovi, Novi Sad, 2004.
- Najal, Lusi: *Postmodernistička teorija književnosti*, Svetovi, Novi Sad, 1999.
- Oraić Tolić, Dubravka: *Teorija citatnosti*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1990.
- Solar, Milivoj: *Teorija književnosti*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1997.
- Solar, Milivoj: *Teorija proze*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1989.
- Solar, Milivoj: *Ideja i priča*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 2004.
- Škreb, Zdenko, Stamać, Ante: *Uvod u književnost*, Zagreb, Globus, 1986.
- Uspenski, Boris: *Poetika kompozicije. Semiotika ikone*, Nolit, Beograd, 1979.
- Velek, Rene i Voren, Ostin: *Teorija književnosti*, Nolit, Beograd, 1998.
- Ženet, Žerar: *Figure*, Nolit, Novi Sad, 1986.
- Ženet, Žerar: *Figure V*, Svetovi, Novi Sad, 2002.

⁸ Muharem Bazdulj, “Danas vidim samo znake pustoši” (intervju s M. Kovačem), *Dani*, broj 246, *Oslobođenje*, Sarajevo, 1. mart, 2002.

Svetlana ČABARKAPA

**AUTO-POETICAL ATTITUDES IN
INTRODUCTION TO ANOTHER LIFE BY MIRKO KOVAČ**

The present paper aims to determine the nature and functionality of auto-poetical attitudes in the novel *Introduction to another Life* by Mirko Kovač, in the overall world of the work, its narrative structure and formation of the main hero – narrator, young writer. Auto-poetical attitudes, as an important element of the work poetics, embrace the whole system, the set of rules, instructions, self-instructions and contemplations on how to write and what is the final point and reason for writing. Embedded into the narrative, they contribute to dispersion and discontinuity of narrative flow, making it a complex postmodern structure.

Key words: *auto-poetical attitudes, auto-poetical system, poetics of novel, laboratory of writers*

UDK: 821.163.4.09-31 Pavić M.

Pregledni rad

Marijana TERIĆ (Nikšić)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

marijana.teric@fcjk.me

DEFINISANJE FANTASTIKE U JUŽNOSLOVENSKOJ KNJIŽEVNOSTI. MILORAD PAVIĆ KAO TVORAC POSTMODERNE FANTASTIKE

Najznačajnija literarna ostvarenja s kraja XX i početka XXI donijela su potpuno drugačije modele strukturiranja narativnih tekstova u odnosu na sva tradicionalna književna štiva. Pojava fantastičkoga diskursa, kao nemimetičke strategije konstituisanja djela, otvorila je različite mogućnosti pripovijedanja, što je naročito karakteristično za autore postmodernističke struje. U tom pogledu dolazi do produbljiivanja tekstualnih značenja, nelinearnog toka izlaganja događaja, jezičko-koncepcijskog inoviranja, uz specifičnu projekciju fantastičkog, intertekstualnog i različitih oblika citatnosti, čime se komponuje polivalentno prozno tkivo. Definišući prirodu fantastičkog došlo se do zaključka da ono jedino može funkcionisati u korelaciji sa stvarnim, te da fantastičkim tekstom smatramo samo onaj u kome se natprirodni događaj prihvata kao dio uobičajenog poretka stvari. Kad, krajem XX vijeka, na književnu scenu stupaju autori postmodernističkoga proznoga tkiva, počinje obnova, modernizacija i inovacija fantastike u odnosu na njene paradigme. Prvi autor koji je pristupio postmodernizaciji fantastike jeste Milorad Pavić. Njegujući književni fenomen fantastičkog, autor uvodi novu recepcijsku praksu, koja pokreće najdublje procese umjetničkoga sagledavanja proznog tkiva. Na taj način, fantastika počinje osvajati stranice najčešće postmodernistički oblikovanih djela, zauzimajući značajno mjesto u nauci o književnosti. Iz tog razloga, cilj našega istraživačkog zadatka odnosi se na determinisanje pojma fantastičko, klasifikaciju fantastike i njene tipološke karakteristike, da bismo, nakon toga, ukazali na njeno funkcionisanje u proznome tkivu Milorada Pavića. Prateći razvojni put ovoga književnog fenomena kroz istoriju, pokušavamo objasniti njeno funkcionisanje u najranijim epohama, pa sve do najnovijih književnih sagledavanja iste

kroz umjetničko djelo autora, čija se proza vidi kao paradigma postmodernoga fantastičkoga pisma.

Ključne riječi: *fantastički diskurs, stvarno/imaginarno, nemimetički modeli stvaranja, postmodernistički tekst, inovacijski postupci, Pavić*

Da bismo omogućili potpunije determinisanje fantastičke literarne prakse, moramo krenuti od odnosa fantastike i mimezisa, o kojem se, još u periodu antike (kroz Platonovo shvatanje pjesništva kao *mimesisa*¹), raspravljalo kao o binarno opozitnim modelima književnoumjetničkoga stvaranja. Uočavajući distinkciju u Platonovom shvatanju tipova umjetničkoga stvaralaštva, Jovica Aćin će sagledati prirodu fantastičkog, ukazati na njegovo postojanje od samih početaka, te ponuditi zanimljivo određenje fantastičke književnosti.

U svojoj knjizi *Paukova politika*, Aćin (1978: 230–264) podseća na Platonov dijalog *Sofist* i na njegovo razlikovanje filozofa i sofiste kako bi pokazao distinkciju između ideje i njenoga modela, originala i kopije. Aćin posebno skreće pažnju na dva oblika *mimesisa*: „dobar“ oblik, koji je kopija, proizvod nastao kao imitacija modela. Stvorena prema mjeri uzora, kopija postaje prihvatljiva, pa kao takva poštuje paradigmatске odnose modela prema kome je stvorena. „Rđav“ oblik čine lažne slike, fantazme (*phántasma*) ili u latinskoj verziji simulakrumi (*simulacrum*), koje, za razliku od kopija, ne poštuju paradigmatске odnose. Taj „rđavi“ oblik *mimesisa* Platon pripisuje sofistu, slikaru, pjesniku, a za „umjetnost stvaranja prividnosti“ koristi termin *phantastiké*, fantastika. Ovakva dihotomija u Platonovom poimanju književnosti dovela je Aćina do zaključka da fantazme, koje su samo spolja slične, a iznutra različite od modela, uspostavljaju sopstvene paradigme na osnovu kojih nastaju njihovi prouzvodni (tekstovi). Time je svaka mogućnost stvaranja po mjeri sličnosti s nekom vjerodostojnom slikom ukinuta. Praveći određene bilješke o fantastici, Milorad Pavić iskazuje suštinski odnos prema tom literarnom kodu: „Fantastika se služi realnim svetom da bi ga dovela u pitanje. Mimetička književnost se služi realnim svetom ne dovodeći u pitanje njegove osnovne pretpostavke“ (Pavić 1985: 274) U tom smislu, Pavić poput Aćina, smatra da fantastičko podrazumijeva nemimetičku umjetničku praksu.

Sagledavana u kontekstu napuštanja tradicionalnih tehnika stvaranja, ali i očuvanja kontaktnih veza s folklornim fantastičkim materijalom, fantastika ne prestaje da iznenađuje beskrajnim varijacijama unutar teksta. Vodeći

¹ Platon, *Država* (preveli dr Albin Vilhar i dr Branko Pavlovic), Dereta, Beograd, 2005, str. 240–265. – U skladu sa tim shvatanjem, *mimesis* (podražavanje) je samo igra, a nikako ozbiljan posao, zato što onaj koji se bavi podražavanjem (podražavalac), ne zna ništa o suštini predmeta podražavanja, dopirući samo do pojavne strane stvari, a samu stvar ne razumije.

se nemimetičkom strategijom koncipiranja tekstova, teži jezičkom, koncepcijskom i semantičko-semiotičkom osvježavanju i inoviranju. Nije ni čudo zašto je ovaj književni fenomen naročito prisutan u djelima XX vijeka, jer je to period kad su njegovi modeli konstituisanja izuzetno poželjni i traženi.

Zahvaljujući teorijskim studijama koje se bave izučavanjem fantastičke književnosti, trebalo bi krenuti od navođenja najznačajnijih razmatranja koja se tiču determinisanja pojma fantastičko, bez kojeg ne bismo mogli govoriti o fantastici. U užem smislu riječi fantastičko se vezuje za literarno prikazivanje čudesno-jezovitoga na način koji čitaoca i likove dovodi u takav položaj da više nijesu sigurni u granice između stvarnosti i imaginacije (up. Živković 2001: 213). Posmatrač zbivanja mora dati odgovor na pitanje da li je određeni događaj sastavni dio stvarnosti ili je samo riječ o produktu njegove mašte. U tom smislu, fantastičko se određuje odnosima realno-nadrealno, racionalno-iracionalno, dok neodlučnost između to dvoje stvara učinak fantastičkog. Pomenuti učinak traje samo onoliko koliko traje čitaočevo kolebanje između nadrealne pojave i njenog racionalnog objašnjenja.

Pišući o fantastičkoj literaturi kao književnom žanru, Cvetan Todorov za fantastičko kaže da se temelji na neodlučnosti čitaoca i to onog koji se poistovjećuje s glavnim junakom djela. Onoga trenutka kad čitalac izađe iz svijeta likova i vrati se poslu čitaoca, „fantastičnom počinje da prijete nova opasnost. Ta opasnost smješta se u ravan tumačenja teksta“ (Todorov 1987: 36). Prateći pretpostavke Todorova, saznajemo da je fantastičko, pored navedenoga, poseban način čitanja, koji ne smije biti ni pjesnički ni alegorijski. Ova tvrdnja poklapa se s Damjanovom, koji je negirao postojanje fantastike u lirskoj poeziji, jer „sama struktura poetsko-lirskog jezika/diskursa implicira suštinsko gravitiranje ka nemimetičkom...“ (Damjanov 1988: 33). Sličan način razmišljanja nalazimo i kod Zorana Mišića, koji tvrdi da je prava fantastika ona koja sebe predstavlja kao suštu stvarnost, koja preuzima ulogu realnosti, dok se sve ono što je u takvoj vrsti literature natprirodno, mora prikazati kao da zaista postoji. U suprotnom fantastike nema (Mišić 1976: 272). Pošto se esencijalno svojstvo svakoga književnog djela ogleda u njegovoj prikazivačkoj djelatnosti, zaključuje se da fantastiku treba tražiti u prozi, u romanu i pripovijeci, tamo će imamo radnju i će je moguće ostvariti identifikaciju čitaoca i glavnoga junaka. Zato treba prihvatiti stav većine pjesnika koja je saglasna da je „jezik poezije osobit, da on poništava saodnos realno-fantastično, da se sve što se odigrava u pesmi dešava samo u sferi jezika, da je on – kao takav – sam po sebi fantastičan, jer se, navodno, javlja opasnost da se svaka metafora, svako antropomorfizovano stanje, svaki simbol ili alegorija proglašava za fantastično, i da zbog toga nije ni uputno govoriti o fantastici u lirskoj poeziji, osobito u savremenoj, koja je u znaku naglašene simbolike i hipertrofne meta-

foričnosti“ (Đorđević 1989: 544). Iz tog razloga i Todorov (1987: 65) kaže da „poezija ne može biti fantastična“, tako da je pogrešno fantastiku izjednačiti s poetskom i alegorijskom vrstom literature.

Polazeći od gore navedenih zaključaka da se fantastika vezuje za narativne strukture, shvatamo da ona nužno u sebe uključuje nemimetičko, kao glavnu paradigmu bez koje njena realizacija u nekom od književnih žanrova ne bi bila moguća. Pored toga, kritičari fantastičko najčešće označavaju pojmovima iracionalno, tajanstveno, nadrealno. Dakle, sve ono što predstavlja suprotnost realnom, empirijskom, iskustvenom poretku stvari. Zanimljiva je i teza Rožea Kajoa, francuskoga akademika i književnoga kritičara, da je fantastičko „uvek raskid sa priznatim poretkom, prodor neprihvatljivog u okrilje nepromenljive zakonitosti svakodnevnice“ (Todor 1987: 30). Kajoa, zapravo, polazi od premise da se ono što narušava zakone svakodnevnog svijeta u fantastičkim djelima, može oštetiti samo ako se prethodno upoznamo s pravilima empirijskog, koji pretpostavlja nepomućenost stvarnog bitisanja. Da bi se dogodio neočekivani prodor irealnoga u realni svijet, pomisao na takvu mogućnost mora biti isključena. Josip Vidmar fantastiku posmatra kao igru najvećega stepena, igru koja omogućava uzbudljivu čaroliju, polet i nesputanost, kakva nije moguća u stvarnosti. Stoga se „od fantastike ipak treba učiti igri koja realizmu nedostaje“ zaključuje Vidmar (Vidmar 1963: 53). Ako se složimo s ovakvom tvrdnjom, onda bi se osnovno pravilo igre odnosilo na sukob prirodnog i natprirodnog poretka svijeta književnoga djela. A „uloga natprirodnog jeste da tekst stavi van domašaja zakona, a time i da ga prestupi“ (Todorov 1987: 162).

Proučavajući prirodu fantastike, Cvetan Todorov je smješta na granicu između dva žanra, čudnog i čudesnog. Onoga trenutka kad čitalac neki natprirodni događaj prihvati uz mogućnost racionalnoga objašnjenja, iz fantastike prelazimo u domen čudnoga. Međutim, kad čitalac isti događaj prihvati kao takav, bez traganja za bilo kakvom vrstom objašnjenja, nalazimo se u polju čudesnoga. Čudesno se, po Todorovljevom mišljenju, najčešće vezuje za žanr bajke, u kojem natprirodna zbivanja ne izazivaju čuđenje recipijenta. Zanimljiva je njegova klasifikacija na čisto čudno i čisto čudesno. Prva sintagma se odnosi na žanr u kojem se događaji mogu sasvim jednostavno objasniti pravilima koja priznaje razum. Ti događaji moraju biti neuobičajeni i zapanjujući, da bi kod junaka i čitaoca izazvali reakciju, sličnu onoj koju proizvodi fantastički tekst. Stoga se čudno ne smatra u dovoljnoj mjeri razgraničenim žanrom. Čisto čudesno, koje, takođe, nema jasno utvrđene granice, podrazumijeva čitaoca i junaka kod kojih natprirodni činioци ne izazivaju nikakvu reakciju.

Navedena razmatranja i definisanja fantastičke literature, čeraju nas da se zapitamo koje sve faktore jedan književnoumjetnički tekst treba da poseđuje da bismo ga uvrstili u fantastiku. U tom pogledu, počecemo od tri uslova koji, po riječima Todorova, svaki fantastički tekst mora ispunjavati:

- 1) Čitalac fantastičkoga teksta mora prihvatiti fiktivni svijet djela kao empirijski, te se nalaziti u neodlučnosti između prihvatanja fantastičkog događaja, kao natprirodnog ili uobičajenog poretka stvari.
- 2) Kolebanje između racionalnoga i natprirodnoga objašnjenja može ošecati jedan od likova, a često prerasta u glavnu temu djela.
- 3) Fantastički tekst mora odbaciti svaku mogućnost alegorijskog i pjesničkog interpretiranja (Ibid: 37).

Analizirajući jedne od najslavnijih tekstova književnosti, Kafkin *Preobražaj* i Gogoljev *Nos*, Todorov zaključuje da se oni veoma jasno razlikuju od tradicionalnih fantastičkih priča. U oba teksta natprirodni događaj ispričan je na prološkoj granici teksta, da bi isti tokom pripovijedanja dobijao sve prirodniji izgled. Kafkin Gregor Samsa, probudivši se jednog jutra, primjećuje da se pretvorio u insekta. Najprije pomišlja da sanja, da bi se kasnije uvjerio u suprotno. Gogoljev Kovaljev se, takođe, budi rano jednoga jutra i traži ogledalo da bi pogledao bubuljicu na nosu, ali na svoje veliko zaprepašćenje umjesto nosa vidi samo glatko mjesto. Nakon izvjesnog vremena, počinje da se pita da li mu se to samo učinilo, jer „ne može biti da nos nestane tek onako“ (Gogolj 2004: 557). U ovim djelovima teksta mogu se prepoznati naznake neodlučnosti (one o kojoj Todorov govori), dok je razvijanje fabule u prirodnome toku stvari karakteristika fantastičkoga modela koncipiranja tekstova. Takav način opisivanja Todorov naziva prilagođavanjem, koje slijedi odmah nakon neobjašnjivoga događaja. Navedene priče, po njegovom mišljenju, pripadaju čudesnome žanru, koji podrazumijeva prihvatanje zakona suprotnih od onih koje naš razum poznaje. Međutim, treba biti oprezan prilikom čitanja fantastičkih tekstova, zato što u njima nije dovoljno prepoznati postojanje nekoga natprirodnog događaja koji će izazvati neodlučnost kod čitaoca i junaka. Todorov podseća da fantastičko podrazumijeva i određenu vrstu čitanja, koje mora biti različito od recepcijskih modusa karakterističnih za alegorijske i pjesničke tekstove.

Pišući o faktorima neophodnim za određenje fantastičkih tvorevina, Aleksandar Gatalaca smatra da bi fantastičku priču, prema strukturnim parametrima, trebalo sačinjavati dva pola. (Gatalica 2004: 5–8). Prvi podrazumijeva ulazak u bajkoliko, dok drugi svoje razrješenje mora pronalaziti u realnosti. Gatalica posebno naglašava da je fantastičku priču neophodno odvojiti od baj-

ke i ostalih oblika fantazmagorične narodne književnosti. Objašnjava da bajke i narodne fantastičke pjesme i poeme imaju samo jedan pol „domaštanog ili natprirodnog“ (Gatalica: 2004: 6). Za razliku od njih, savremena fantastička priča ima artistske ciljeve:

„Fantastička priča umnogome nalikuje najpopularnijoj i najjednostavnijoj sportskoj igri koju je čovečanstvo smislilo – fudbalu. Što je pravila manje, igra je popularnija. Fudbal ima samo dva stvarna i jedno veštačko pravilo: ne sme se igrati rukom i treba pogoditi gol i igrač se ne sme naći u „ofsajdu“. Za razliku od fudbala, fantastična priča ima samo dva pravila: fantastični događaj i nefantastično (verističko) okruženje“ (Gatalica 2004: 8).

Ovakva interpretacija, u kojoj se kao ključni regulativi fantastičke paradigme uzimaju „fantastički događaj i nefantastičko okruženje“, još jednom ukazuje na činjenicu da fantastičko funkcioniše jedino u korelaciji sa stvarnim. Zapravo fantastičko nužno uključuje postojanje realnoga, koje, može se reći, predstavlja njenu polaznu tačku, od koje fabula počinje da se razvija. Međutim, način na koji se fantastički materijal unosio u ranija književna ostvarenja, zavisio je od književne epohe, kojoj je on pripadao. Dovoljno je pomenuti samo doba srpskih predromantičara, u čijim je djelima fantastička građa unošena da bi bila kritikovana. Zapravo, s jedne strane, kritikovale su se pojave poput sujevjerja, vjerovanja u postojanje vještica, đavola i drugih mističnih bića, dok je s druge, takav odnos prema fantastici bio zasnovan na didaktičkim (utilitarističkim) premisama. Sve to ukazuje da je fantastika kroz istoriju dobijala nova umjetnička svojstva, koja su u narativnim tekstovima različito strukturirana. Prateći promjene kojima je bila izložena, Sava Damjanov je izdvojio četiri funkcije fantastike u djelima srpskih predromantičara: objektivacijsku, prosvetiteljsko-didaktičku, humorističko-satiričku i filozofsko-religioznu funkciju (v. Damjanov 1988: 56–59). Svaka od njih ponaosob jasno oslikava idejnu podlogu, zahvaljujući kojoj je terminološki determinisana i na osnovu koje je moguće govoriti o trojakoj ulozi fantastičkoga diskursa u predromantičarskim literarnim tvorevinama. Dakle, po Damjanovu, uloga fantastike može biti uzgredna, može označavati samo jednu od više komponenti djela i može obuhvatiti cjelokupan prostor teksta (Gatalica 2004: 59). U skladu s tematikom koja se obrađuje u datome djelu, fantastičkom se dodjeljuje odgovarajuća uloga, kojom se narušava koherentnost realističkoga fabularnoga toka.

Književnoteorijska analiza zasnovana na izučavanju fantastike podrazumijeva vraćanje dijahronijskom razvoju književnosti, kako bi se otvorio prostor za revalorizaciju literarne prošlosti. U tom pogledu neophodno je ispitati začetke fantastičke proze od njenih početaka u mitu, te usmenim i srednjovjekovnim književnim oblicima s obilježjem čudesnosti i fantastičnosti, preko

razvoja u XIX i XX vijeku, sve do najnovije fantastike s kraja XX i početka XXI vijeka.

Iščitavajući kritičke tekstove posvećene fantastičkoj književnosti, suočili smo se s različitim stavovima onih autora koji su dali svoje pokušaje određenja ovako složenog književnog fenomena. Iako se u svojoj početnoj fazi fantastika nikad značajnije nije nalazila u centru interesovanja proučavalaca književnosti, nakon pedesetih i šezdesetih godina XX vijeka, ona postepeno dobija na literarnoj vrijednosti. Dominacija vladajućih književnoistorijskih koncepcija onemogućavala je da svaki noviji pokušaj književnog stvaranja i modelovanja narativne zbilje, bude pozitivno vrednovan i u dovoljnoj mjeri valorizovan. Tačnije „sve što je drugo i drugačije, sve što je egzistiralo izvan – ili protiv – opisanih pretpostavki i kodova (...) pojave koje počivaju na bitno različitim zakonitostima i podrazumevaju drugačiji smisao, pojave u koje svakako spada i književna fantastika), sve to je teško nalazilo mesta u ‘legalizovanom’ književnoistorijskom poretku“ (Damjanov 1988: 10). Mimetička slika svijeta i veoma naglašena referencijalna funkcija teksta (što su ujedno i ključne odlike realizma) nijesu otvarale prostor za bilo kakav upliv iracionalnih elemenata u prozno tkivo.

Pokretanjem edicije „Orfej“ urednika Zorana Mišića počinje ozbiljnije razdoblje u razvoju fantastike. Pomenuti kritičar i esejist je u svom ciklusu eseja: *Putevi fantastike* (1962), *Gde je prava fantastika* (1965), *Sećanja i maštanja* (1966), *Putevi francuske fantastike* (1968),² posvećenih fantastičkoj misli, s teorijskog stanovišta pristupio problemu fantastike, oslonivši se na tradiciju evropske književnosti. Razmatrajući pitanja koja se tiču stvaranja fantastičke proze, Mišić polazi od pretpostavke da njene korijene treba tražiti u mitu, pradrevnom vjerovanju ljudi toga vremena u razna natprirodna bića, pri čemu nam fantastika „dočarava jedan svet u koji više ne verujemo, koji pripada mitskoj svesti i počiva negde na dnu našeg bića“. „U svesti naših predaka“, piše Mišić (1968: XI), „taj svet se nije činio nimalo fantastičnim: za njih je on bio sušta realnost“. Pravom fantastikom naziva onu koju su pisali Ahim fon Arnim, Edgar Po, Žerar de Nerval (uključujući i Mopasana), a koja se izjednačava s mitskim praslikama u svojim najdubljim slojevima. Draž izvorne fantastike, po njegovom mišljenju, poput narodnih priča, čini upravo njena prirodnost, spontanost i svježina, koje se „gube nepovratno u književnoj obradi“ (Ibid: XXII). Iščitavajući djela evropskih autora koji su njegovali fantastiku, Mišić zaključuje da se pravi put fantastičke umjetnosti nalazi upravo u prevazilaženju svojih mitskih uzora, te oslobađanju od folklornog nasljeđa,

² Navedeni eseji posthumno su objavljeni u knjizi Zorana Mišića *Kritika pesničkog iskustva*, Beograd 1976.

magijskih i ritualnih tekstova, koji sputavaju njenu stvaralačku slobodu. Na kraju, možemo reći da je ovakvo sagledavanje fantastičke književnosti pokrenulo brojna pitanja u vezi s njenim kasnijim strujanjima, pa se kvalitet Mišićeva rada posebno ogleda u pokušaju tumačenja ovoga fantastičkog fenomena u odnosu na njegove evropske začetnike.

Posljednjih trideset godina XX vijeka fantastičke komponentne sve češće postaju jedna od glavnih tema esejističkih tekstova inkorporiranih u najznačajnije časopise posvećene tome istraživačkom polju (*Delo, Književnost*). Problemima fantastičke literature bavili su se i autori sa cjelokupnog južnoslovenskoga podneblja. Stoga izdvajamo knjigu eseja i kritika Velimira Viskovića *Mlada proza* (Zagreb 1983), *Antologiju hrvatske fantastične proze i slikarstva* Branimira Donata i Igora Zidića (Zagreb 1975), *Crna kula* Vlade Uroševića. Poseban značaj pridaje se djelu Jovice Aćina *Paukova politika* (Beograd 1978), koje će napraviti veliki pomak u odnosu na dotadašnja izučavanja fantastike. Oslanjajući se na moderna teorijska tumačenja, u tekstu *Fantastika i književnost*, Aćin će ponuditi savremeniju analizu pomenute književne paradigme i time proširiti interesovanje za ovu vrstu problematike. Veoma zapažena i u tom periodu veoma kritički razmatrana je i knjiga Cvetana Todorova *Uvod u fantastičku književnost*, u kojoj autor ističe da fantastička književnost postoji samo u XIX vijeku, ne priznajući njene oblike nastale prije i poslije pomenutog aperioda.

Jedna od ključnih nedoumica književnih kritičara vezana je za pitanje nastanka fantastike. Traganje za njenim prvobitnim komponentama navelo je istraživače književnosti na različita mišljenja. Poštujući stavove većine da je fantastika nastala pod velikim uticajem folklorne tradicije, možemo reći da se jedan vrlo specifičan vid fantastike nazirao još u periodu narodnih običaja, vjerovanja i tvorevina. Riječ je o posebnom modelu kulture u kojem su natprirodne pojave, čuda i druga mistična znamenja posmatrana kao sastavni dio duhovnoga svijeta. Tako su prevodnu lektiru, naročito srednjega vijeka, sačinjavala isključivo hrišćanska, religiozna i moralistička djela, a bilo ih je „ne malo, fantastičnih, u kojima su racionalne kategorije zamenjene mističnim“ (Kašanin 1975: 48). Da je pojam fantastike u srednjovjekovnoj književnosti bio usko vezan za biblijsku mitologiju, potvrđuje i Predrag Palavestra riječima: „Doživljaj natprirodnog i čudesnog u hagiografskim spisima i životima svetaca bio je osnova motivske strukture izgrađene na jedinstvenim temeljima – na opštoj veri u čudesa, koju su podjednako delili i obrazovani i neobrazovani slojevi društva, ujedinjeni zajedničkom hrišćanskom ideologijom i opštom vizijom sveta“ (Palavestra 1989: 16). U skladu s tim postavlja se pitanje da li vremenska perspektiva ili odgovarajuće razdoblje može uticati na shvatanje fantastike, odnosno da li je njeno poimanje bilo ekvivalentno za srednjovjekovnoga čitaoca i onoga u modernoj književnosti.

Budući da se tragovi fantastičkoga nalaze u obrednim magijskim ritualima i duhovnome nasljeđu uopšte, riječ je o posebnoj formi fantastike koja se u tom periodu može determinisati kao spiritualna i mistična, a mitološko i magijsko kao preteče modernoj fantastici. U odnosu na srednjovjekovnoga čitaoca, koji je brojna čuda i razne iracionalne slike prihvatao kao dio empirijskog svijeta, a „svaka promena odnosa prema onome što se smatralo natprirodnim, čudesnim i nestvarnim, bila vezana za promene u svesti i znanju, za izmene u duhovnim potrebama, moralu, verovanjima, težnjama i jeziku kulture datoga vremena“ (Palavestra 1989: 14) savremeni čitalac podliježe potpuno drugačijoj recepciji djela. U savremenoj literarnoj praksi pojam fantastičkog u potpunosti se oslobađa religioznog koda, te dobija svojstva alegorije i ironije.

Za razliku od mnogih autora koji su problemu fantastičke književnosti prilazili isključivo s teorijskog aspekta, ne ispitujući načine njenoga razvoja i funkcionisanja u tekstovima književne tradicije, novosadski profesor i autor brojnih tekstova o fantastici, Sava Damjanov, pristupio je najkompleksnijem dijelu posla. Sakupivši obimnu domaću i stranu literaturu, on je tragao za njenim oblicima u djelima prvenstveno srpskih predromantičara, te dao značajan doprinos u nauci o književnosti. Na tom putu, kao značajno štivo, poslužio mu je istraživački rad preminulog kritičara i esejiste Bože Vukadinovića, za kojeg kaže da je „prvi ozbiljnije i potpunije koncipirao jedno sistemsko istraživanje fantastike u istoriji srpske književnosti, iako je čitav taj projekat ostao nedovršen zbog autorove prerane smrti“ (Damjanov 1988: 16). Vukadinović je za života objavio samo jednu knjigu pod nazivom *Interpretacije* (Beograd 1971) i time, po riječima Damjanova, napravio korak dalje u definisanju fantastičke literature, zato što se u razmatranju fenomena fantastike vodio aktuelnim književnim tokovima u svijetu. Kao nastavak njegova istraživačkog rada smatra se *Antologija srpske fantastike* (posthumno objavljena 1980), u kojoj je, pored opisane slike dijahronijskog razvoja srpske književnosti, znatno širi prostor posvećen tekstovima savremene književnosti. Ono po čemu Vukadinoviće-va *Antologija* posebno privlači pažnju kritičara jeste autorovo stanovište po kome se počeci fantastičke književnosti mogu pratiti tek od poslednjih godina XIX vijeka, kad ona doživljava pravi procvat u Evropi. Prvom pravom fantastičkom prozom Vukadinović naziva pripovijetku *Vrt blagoslovenskih žena* Miloša Crnjanskoga, čime, gotovo u potpunosti, isključuje njeno postojanje u djelima ranijih književnih stvaralaca. Stoga je Vukadinović granice prostiranja fantastike u velikoj mjeri suzio, ostavivši izvan vidokruga interesovanja srednjovjekovnu književnost „kao i ogromni prostor između Venclovića i romantizma“ (Damjanov 2011: 381). Međutim, kad se zanemare određene slabosti Vukadinovićeve *Antologije*, njen najvažniji doprinos vidi se u okupljanju mnogih pisaca fantastičke proze na jednome mjestu, da bi se oni osvi-

jetlili u novome kontekstu, a njihovo iščitavanje učinilo savremenijim i interesantnijim za čitalačku publiku. Pored toga, svojom *Antologijom* Vukadinović ukazuje na neophodnost ispitivanja upravo onoga razdoblja koje je u istoriji književnosti ostalo neistraženo, a u kojem se nalaze tragovi fantastičkoga diskursa.

Iako su mnogi autori, koji su pokušali što preciznije determinisati fantastičku književnost od njenih početaka do savremenoga doba, uočili nove smjernice u njenome izučavanju i dali sopstvenu viziju njenoga strujanja kroz različite epohe, Sava Damjanov je najtemeljniji put kretanja fantastičkoga fenomena kroz istoriju opisao, najprije u čuvenoj studiji *Koreni moderne srpske fantastike* (Matica Srpska, Novi Sad 1988), a nešto kasnije i u drugim tekstovima posvećenim ovoj problematici. Svi ti najvažniji radovi naći će se u jednoj knjizi, objedinjeni naslovom *Vrtovi nestvarnog* (Službeni glasnik, Beograd, 2011).

Prateći razvoj ove književne paradigme, Sava Damjanov, kroz sopstvene kritičke poglede i stavove, istorijski sagledava sliku srpske fantastičke tradicije, oslanjajući se na prozne tvorevine već pomenutih kritičara i esejista (Mišića, Vukadinovića, Aćina...). Poseban akcenat stavlja na predromantičarsku fantastiku, naglašavajući da upravo ta epoha predstavlja važan trenutak u razvoju književne fantastike, te da njene početke ne treba tražiti u drugoj polovini XIX vijeka već mnogo ranije, u predromantizmu. Za Damjanova je izvjesno da „tek sa predromantizmom srpska književnost započinje da prihvata jedan novi fantastički kôd, koji se razlikuje i od stare, srednjovekovne i od izvorne folklorne fantastike, a koji predstavlja poetički osnov novije evropske književno-fantastičke tradicije“ (Damjanov 1988: 264). Time se do obnove srpskoga predromantizma ali i fantastičke literature došlo oslobađanjem od tradicionalnih paradigmi i usvajanjem ili prihvatanjem modernijih fantastičkih tokova, koji počivaju na dijametralno suprotnim strujanjima racionalno-realističkih dominantni.

Posebna vrijednost Damjanova istraživačkog procesa ogleda se u donošenju prihvatljivih i jasno argumentovanih stavova na određene nedoumice o nastanku, određenju i tipologiji fantastike. U tom smislu, na pitanje da li fantastika postoji otkad i istorija književnosti ili se njeni počeci vezuju samo za pojedine epohe, Damjanov objašnjava da je ona, u različitim vidovima i komponentama, egzistirala još od samih početaka i traje sve do danas. Naravno, njeno putovanje kroz istoriju praćeno je mnogim promjenama koje su zavisile od poetičkih premisa onih stilskih formacija u kojima se javljala. Na osnovu toga mogu se razlikovati tri perioda književne fantastike: stara, srednjovjekovna srpska književnost i epoha baroka; doba prosvjetenosti, predromantičarski stil, do kraja realizma (druga polovina XVIII i kraj XIX); kao i

period između XIX i XX vijeka, pa sve do postmoderne.³ Dakle, u uvijek izmijenjenom obliku i s novom ulogom, fantastika je prodirala u tkivo literarnih tvorevina navedenih razdoblja, „ponekad samo kao jedan od elementa teksta, a ponekad kao njegov jedini i autentični prostor, kao specifičan vid literarnog pisma“ (Damjanov 2011: 382). Ispitujući prisustvo fantastičkih komponenti u romanu, epskom pjesništvu, popularno-naučnoj, filozofsko-esejističkoj i memoarsko-putopisnoj prozi, dramskom stvaralaštvu i kratkim proznim formama, dokazano je postojanje fantastike u svim proznim strukturama. Međutim, kad je u pitanju poezija, autor nam objašnjava da možemo govoriti o fantastici samo u epskom pjesništvu kao narativnoj pjesničkoj formi, ali nikako i u prostoru „čiste lirike“ (Ibid: 383).

Za razliku od mnogih autora, koji su se u svojim djelima služili elementima tradicionalne fantastike, Milorad Pavić je prvi pristupio modernizaciji ovoga književnog fenomena. Počevši od njegovih jednostavnih oblika, pa sve do onih složenijih, Pavić je, na uvijek drugačiji i osoben način, uspio ostvariti sintezu između stvarnog i nadstvarnog, starog i novog, istorijskog i fiktivnog. Stoga u gotovo svakoj njegovoj priči dolazi do prelivanja značenja, nestandardne forme, mnoštva simbola i arhetipskih obrazaca. Već u svojim ranim proznim tekstovima, naslovljenim neobičnim sintagmama, poput: *Krevet za tri osobe*, *Večera u krčmi 'Kod znaka pitanja'*, *Tajna večera*, *Ikona koja kija*, autor se poigravao s vremenom, imenima junaka, vršio mistifikaciju autorstva, zbog čega je recepcija tako kreiranoga literarnog univerzuma bila u velikoj mjeri otežana. Iako je svijet fantastike gradio na prepoznatljivom tlu, on je, u velikoj mjeri, odstupao od pripovjedačkih konvencija. Najznačajnija osobina njegova fantastičkog proznog iskaza vidi se u oneobičenom shvatanju prostora, vremena i istorije. Pavićeva fantastika, izgrađena na snovima, tajanstvenom, mističnom i raznim simboličkim slikama, nastalim iz folklorne imaginacije, počiva na suštinski drugačijim narativnim sredstvima. Zapravo, oslanjajući se na drevno nasleđe, autor gradi moderni mit, fantastičku priču, lavirint. U tom pogledu naše istraživanje je usmjereno na ispitivanje načina funkcionisanja fantastičkoga diskursa u Pavićevom opusu uopšte. Pratićemo modele kombinovanja mimetičke i nemimetičke strukture unutar teksta, preplitanje nivoa stvarnosti, efekte koje fantastika proizvodi, kao i ključne inovacije njenih paradigmi.

Milorad Pavić se smatra rodonačelnikom postmodernog pripovijedanja u južnoslovenskoj literaturi, a kako ističe Sava Damjanov, „fantastička komponenta, u raznim oblicima i obimima, može se prepoznati kod većine relevantnih autora, počevši od rodonačelnika naše postmoderne fantastike M.

³ Klasifikacija Save Damjanova.

Pavića, preko onih koji su se u svojim završnim stvaralačkim fazama približili postmodernističkom usmerenju (poput D. Kiša ili B. Pekića, na primer), pa sve do mlađih i najmlađih, za koje je to usmerenje predstavljalo polazište, određenu književno-startnu poziciju (D. Albahari, V. Č. Kazimir, M. Pajić, S. Basara, P. Marković, N. Mitrović i drugi)“ (Damjanov 2002: 44). Fantastički kod prisutan u prozi Pavića bitno se razlikuje od fantastičkih paradigmi poznatih nauci o književnosti. Riječ je o posebnoj vrsti fantastike koja podliježe procesu postmodernizacije i osavremenjavanja. S obzirom na to da se u koncipiranju svojih literarnih tvorevina oslanja na elemente mitske fantastike, oniričke fantastike i fantastike realnosti, autor ih obogaćuje novim kontekstom, proširuje modifikovanim varijantama, sintaksičkim i semantičkim intervencijama. Razgradnjom fantastičkoga modela dominantnog u periodu od predromantizma do modernizma, u književnosti se počinju tretirati alternativni oblici fantastike. Kao integralna spona Pavićeve proze, ona je omogućavala nesputanu slobodu prizivanja mitskoga, zalaženje u dubinu vremena, te uvijek težila osavremenjavanju u pogledu oblikovnih sredstava, zbog čega je postajala „naizgled potpuno alogična, neočekivana, šokantna, ponekad bizarna, ili bajkovita“ (Šimak 2005: 128–144). Iz tog razloga zadržaćemo se na svim kombinatoričkim tehnikama koje Pavić primjenjuje na svoja romaneskna djela uz specifičnu ulogu fantastičkih komponenti. Kako se u njegovim djelima realno i nadstvarno ne sudaraju, već prožimaju i dopunjuju, fantastičko se ne doživljava kao strano narativno tkivo, zato što je autor vodio računa da „osvježeni“ fantastički diskurs prilagodi mikrokosmosu svojih struktura.

Zaključno s navedenim, naglašavamo da je cilj našega istraživačkog procesa ukazati na različite modele tretiranja fantastičkoga fenomena u književnosti, približiti njegov razvojni tok kroz istoriju, te time pokušati donijeti odgovarajuća rješenja, koja pomažu da se što obuhvatnije sagleda i shvati ovaj literarni fenomen. U tom pogledu postajemo svjesni da je fantastička literatura ponudila nove mogućnosti razmatranja alternativnih tokova, oživjela rasepcijski kod kako čitalačke tako i kritičke publike, te pretrpjela fazu obnove i modernizacije u odnosu na postojeće paradigme. Prevazilaženjem racionalno-realističkih i utilitarnih normi, religijskoga uticaja, mimetičke logike strukturiranja djela, Pavićeve fantastika se oslobodila tradicionalnih premisa i transformisala u tip modernog *književnog pisma*,⁴ koji implicira modernog čitaoca.

Dosadašnja književnoteorijska istraživanja su pokazala da je fantastika, kao izuzetno kompleksan žanrovski fenomen, prisutan u gotovo svim

⁴ Određenje Save Damjanova. Videti u: „Koreni moderne srpske fantastike: Fantastika u književnosti srpskog predromantizma“, Matica srpska, Novi Sad, 1988, str. 29.

književnim rodovima i vrstama, zbog čega je njegova unutrašnja diferenciranost znatno otežana. Suočavanje prirodnog i natprirodnog poretka svijeta, fabularni tokovi, junaci, motivacija, kao i niz drugih konstitutivnih elemenata jednog teksta, utiču na profilisanje žanrovskih konvencija (poput bajke, naučne fantastike, utopije). U tom pogledu brojni kritičari su pokušali uspostaviti odgovarajuću tipologiju fantastičke književnosti. Kažemo pokušali, iz razloga što je ona pretrpjela dinamičnu evoluciju, čiji je tok veoma složen da bi se mogla izvršiti jasna klasifikacija. Jedan od problema koji se našao na tom polju istraživanja jeste i pitanje koje se odnosi na izbor kriterijuma kao polazišta za definisanje tipova fantastike. Stoga nije moguće uraditi sistematizaciju koja će biti u potpunosti precizna i koja će dostići stepen univerzalnosti.

Sumirajući analize autora koji su u većoj mjeri izučavali fantastičku književnost, Sava Damjanov (1988: 47) dolazi do zaključka da u književnosti srpskoga predromantizma postoje tri tipa fantastike: onirička fantastika, horor i projekcija sakralnog, ali da uz njih sve veći značaj imaju i folklorna fantastika, fantastika realnosti, delirična fantastika i „naučna fantastika“ (science fiction).

Onirička fantastika vodi porijeklo iz drevnih civilizacija, pa nam njena duga tradicija pomaže da bolje shvatimo njeno funkcionisanje u literarnim tekstovima. Ovaj tip fantastike implicira snovni materijal, te se vezuje za podsvjesno i iracionalno. Međutim, treba napraviti distinkciju između snova i onoga što podrazumijevamo pod pojmom onirička fantastika. To znači da, kad je određen san ispunjen fantastičkim sadržajem koji ne izlazi iz tog okvira, već egzistira samo u tom prostoru, ne možemo govoriti o fantastici. Dakle, snovna građa mora biti dio stvarnoga svijeta i uticati na njegovo dalje konsultisanje. Damjanov (1988: 48–49) nam to objašnjava sledećim riječima:

„Da bi onirički materijal tvorilo autentični fantastički diskurs, on mora aktivno i ravnopravno učestvovati u prikazanoj stvarnosti, i to tako da joj nameće svoju nemimetičku logiku i paradigmu (a ne da se dešava obratno), tačnije: snovi moraju biti – kao što su to smatrali R. Kajoa i Z. Mišić – u nekoj tajanstvenoj, okultnoj, natprirodnoj vezi sa stvarnošću i tako u tekstu formirati fantastički kauzalitet zbivanja, nemimetički model zbilje“.

Najprisutniji oblik oniričke fantastike zasniva se na proročkom/profetskom snu, koji govori o događajima koji će se u budućnosti zaista odigrati. Najčešće se vezuje za narodno stvaralaštvo i sistem folklornih vjerovanja i običaja. Pored ove vrste snova, značajnu ulogu imaju i vidoviti i iscjeliteljski snovi. Prvi, poštujući zahtjeve sopstvene logike, utiču na modifikaciju zbilje koja je već formirana. Time vidoviti snovi predstavljaju vrstu medija kroz koji druga stvarnost (onostrani, božanski svijet) oblikuje tu zbilju (v. Damjanov 1988: 156–161). Druge, iscjeliteljske snove, nalazimo u srednjovjekovnoj

književnosti, tačnije u hagiografskim spisima u kojima se prate životi svetaca. To su tekstovi u kojima snovi imaju magijsko-fantastičko dejstvo. Dati su u funkciji modelatvornih principa, oni san pretvaraju u javu, tako što se dešavanja u snu prevode na polje stvarnosti.

Kao određeni žanr filmske fantastike, pominje se i *horor fantastika*, za koju se vezuje atmosfera straha, napetosti, užasa i neizvjesnosti. Smatra se da ovakva oznaka „sasvim odgovara onom tipu predromantičarske i romantičarske fantastike koji vodi porijeklo od gotske proze i čiji su osnovni sadržaji – kao i u horor filmu – priče o duhovima, sablastima, vampirima, avetima, demonima i t. sl.“ (Ibid: 50). S obzirom na dominaciju užasa i misterije, te uvođenje satanističke teme u okrilje horor fantastike, Damjanov kreira i njenu podvrstu, koju naziva *demonsko-dijabolička fantastika* (vezuje se za predromantičku i romantičku književnost).

Projekcija sakralnog, kao poseban tip fantastike, vezuje se za područje religijskog, hrišćanskog kôda, u kome vladaju zakoni onostranog, nebeskoga svijeta koji kontrolišu ovozemaljska zbivanja. Riječ je o raznim čudima svetaca, vizijama, preobražajima i drugim tajanstvenim znamenjima. Glavni pokretač ovih zbivanja jeste božanska sila koja upravlja svijetom. Stoga se fantastičko ne konstituiše postepeno, već se odjednom pretvara u realitet. To znači da je projekcija sakralnog zasnovana na nemimetičkim principima stvaranja.

Folklorna fantastika počiva na usmenom stvaralaštvu, raznim predanjima, vjerovanjima i obredima, karakterističnim za period srednjovjekovne književnosti. Ova vrsta građe korišćena je i u predromantičarskoj epohi, tako što su se autori služili elementima folklornog materijala, umjetnički ih prerađivali i integrisali u tekstove. Nekad se pomenuta građa eksplicitno inkorporirala u tekstove, stvarajući autentičnu priču oslobođenu literarnih intervencija.

Delirična fantastika nastaje iz psiholoških procesa i unutrašnjih stanja, koji joj omogućavaju da se razvije u objektivni entitet. Fantastika realnosti, služeći se empirijskim svijetom, stvara irealno, fantastičko, pa u njenoj osnovu dobijamo nemimetičku strukturu.

Science fiction ili *naučna fantastika* se smatra prilično neodređenim i kompleksnim žanrom. Iznikla iz polja nauke i tehnike, uspjela je da, uz pomoć najsloženijih tehnoloških procesa, zaintrigira brojne proučavaoce naučnih otkrića. Ovaj tip fantastike je zauzeo posebno mjesto u naučnofantastičnom romanu, a potom i u filmu, odakle se upoznajemo s njenim načinom djelovanja. Naučnofantastični romani se bave problemima do čijih rešenja nije moguće doći jednostavnim putem. Realna pojava, od koje počinje konstituisanje teksta, mora izazvati sumnju i nedoumicu. Time dolazimo do onoga što čini temelj fantastičke književnosti – sudar dva svijeta, prirodnog i natprirodnog, kao i traženje racionalnoga objašnjenja iz spleta iracionalnih sadržaja.

Nakon analize različitih tipova fantastike o kojoj Damjanov (1988: 53–60) govori, dužni smo navesti i tri modusa u kojima se ona realizuje:

- Prvi nosi naziv *fantastika s ključem*, a odnosi se na konstituisanje teksta u nemimetičkome modelu koji kasnije dobija racionalno objašnjenje. To podrazumijeva formiranje nekoga fantastičkog okruženja, koje status fantastičkog gubi u epiloškoj granici teksta kad se pojavljuje ključ racionalnoga objašnjenja.

Preostala dva vida ostvaruju se u prostoru *čiste fantastike*, đe se racionalno objašnjenje uvodi u minus postupak:

- Na jednoj strani imamo tekstove u kojima se formira samo nemimetički model fantazme i u kojem natprirodno potpuno slobodno funkcionoše, dok na drugoj, sagledavamo uzajamno djelovanje mimetičkog i nemimetičkog modela, u kojem preovladava nemimetički, zato što se na kraju djela realna zbivanja razrešavaju fantastičkim ključem.

Jedan od najznačajnijih francuskih teoretičara, Rože Kajoa, uradio je klasifikaciju fantastike koja se podudara s onom koju daje Damjanov. Naime, Kajoa (v. Vuković 1979: 7) razlikuje četiri tipa fantastičkih priča:

- Prvi se odnosi na djela u kojima je fantastički događaj samo prividan. (Tekstovi s ovakvim tipom fantastike najviše odgovaraju onima u kojima fantastičko prerasta u realno i racionalno objašnjivo, a u kojima se, da se podšetimo, realizuje *fantastika s ključem*.)
- Drugi čini priča u kojoj je fantastički događaj posljedica sna, halucinacije i bunila. (Po Damjanovu – onirička fantastika.)
- Treći tip pripada grupi tekstova u kojima je fantastičnost zasnovana na nekoj anomaliji (najčešće biološkoj).
- Najzad, djela s fantastičkim događajima zasnovanim na parapsihičkim fenomenima poput telepatije, spiritizma, vidovitih snova. (Treći i četvrti tip mogao bi označavati *deliričnu fantastiku*.)

Kao poseban tip fantastike Kajoa izdvaja science-fiction (naučnu fantastiku), o kojoj je bilo riječi u okviru Damjanove tipologije.

Kompleksnost fantastičkog diskursa koji je zainteresovao mnoge proučavaoce književnosti, književne kritičare i teoretičare, ne dozvoljava ni nama da se zaustavimo na već ponuđenim rezultatima do kojih se došlo u klasifikaciji fantastike. Stoga nudimo i druge istraživačke procese, koji, čini se, mogu uticati na bolje razumijevanje fantastičkoga koda.

Razmatrajući fenomen fantastike u XX vijeku, Sava Penčić (Penčić 1989: 513) biva posebno zainteresovan za termin *imanentana fantastika* autora I. Lapšina (njegova je poznata studija *Estetika Dostojevskog*), koji nudi veoma zanimljivu tipologiju fantastike:

Prvi tip je *naivna fantastika*, koja podrazumijeva „postojanje natprirodnih bića i čudesnih događaja u životu“,⁵ što bi odgovaralo modelu folklorne fantastike.

Drugi tip je *transcedentna* ili *metafizička fantastika*, u čijim se tekstovima čudesne pojave i transcedentne sile prihvataju kao dio više realnosti.

Treći tip Lapšin naziva *imanentnom fantastikom*, a njeno osnovno svojstvo je da „delimično narušava utisak verodostojnosti, dopuštajući nekakvu neverovatnost spoljašnjega karaktera da bi pomoću nje razotkrio u veoma realnoj formi neka značajna ljudska preživljavanja...“ (Penčić 1989: 514). Penčić će reći da je, zapravo, riječ o modernoj fantastici koja konstituiše čudesnu stvarnost koja bi dublje razotkrila empirijski svijet. Time bi imanentna fantastika označavala pokušaj objašnjenja natprirodnih događaja uz neku spoljašnju mogućnost.

Kao što možemo zaključiti, fantastički diskurs u književnoumjetničkom stvaralaštvu može opstati jedino u interakciji s realnim poretkom svijeta. Integrisanje mimetičkog i nemimetičkog modela u narativnim tkivima, od presudnoga je značaja za prepoznavanje i determinisanje fantastike. Za određenje ovog žanra bitnu ulogu ima i način strukturiranja pomenutih modela, tačnije uzročno-posljedični niz prirodnih i natprirodnih događanja u tekstu (fabula). Razmišljajući u tom smjeru, Goran Bojić predlaže tipologiju fantastike zasnovanu na pripovjedačkome postupku uvodeći opoziciju: glavna fabularna linija i sporedna fabularna linija (Bojić 2010):

- djela u kojima je najmanje jedna glavna fabularna linija nosilac prirodnih i natprirodnih motiva vezanih na identičan način, predstavljaju tip fantastike nazvan *fantastički realizam*. Ovom tipu pripada Gogoljev *Nos*, Kafkin *Preobražaj*, ali i Pavićeva *Unutrašnja strana vetra*.⁶
- kad je jedna fabularna linija nosilac samo prirodnih motiva koji povremeno bivaju zamijenjeni natprirodnim, a potom vraćeni u prvobitan položaj, onda je riječ o djelima s *tradicionalnom fantastikom*. Natprirodni motivi koji prekidaju početni fabularni tok, formiraju svoju liniju, te na kraju dobijamo dvije fabularne linije međusobno suprotstavljene.

⁵ I. Lapšin, „Estetika Dostojevskog“, Slovo ljubve, Bgd, 1981, str. 106, citirano prema: Sava Penčić: n. d., str. 513.

⁶ O *fantastičkome realizmu* govori Božo Vukadinović u predgovoru *Antologije srpske fantastike* (Zamak kulture, Vrnjačka banja, 1980, str. 14), đe za ovaj tip fantastike kaže da se javlja u onoj pripovjedačkoj situaciji kad se „realnost meša sa fantastikom, halucinacija sa zamišljanjem, stvarnost sa irealnim“. Stoga Vukadinović ističe da „ovo ukrštanje realnog i fanatističnog daje nov komplementarni žanr: fantastički realizam“ (preuzeto od Petra Pijanovića, *Poetika romana Borislava Pekića*, Prosveta – Dečje novine – Dosije, Beograd, 1991, str. 185).

- treći tip, koji Goran Bojić preuzima od Todorova, fantastika je u užem smislu, a ona čini granicu između tradicionalne fantastike i onoga što Todorov naziva čudno (*étrange*).⁷

Na osnovu svih navedenih tipova i oblika fantastike u našoj književnosti, možemo reći da realizacija fantastičkoga diskursa u prozi Milorada Pavića podliježe specifičnoj organizaciji. U njegovim najpoznatijim zbirkama pripovijedaka *Gvozdena zavesa*, *Konji svetog Marka*, *Ruski hrt* i *Izvrnuta rukavica*, osećaju se elementi oniričke, horor, delirične, folklorne fantastike, kao i fantastike realnosti. U zavisnosti od tematike koju obrađuje, autor kombinuje različite tipove fantastike, pravi neobične spojeve, ukršta i dopunjuje različitosti. Posebna vrijednost njegova fantastičkog tkanja zapravo leži u osvježavanju svih pomenutih fantastičkih paradigmi, inovaciji njenih prvobitnih oblika, najprisutnijih u njegovim romanesknim strukturama. Pavić je poznat po dekonstrukciji naslijeđenih fantastičkih komponenti, bliskih poetici postmodernizma. Iz tog razloga smatramo da je on predstavnik *postmoderne fantastike*, fantastike koja počiva na nemimetičkoj igri, alternativnosti, slobodi i imaginativnoj snazi konstituisanja fiktivnog univerzuma.

Služeći se narativnim strategijama savremene poetike, Pavić je gotovo sve svoje pripovijetke izgradio u duhu postmoderne svijesti i time im omogućio kretanje po različitim vremenima. Takva koncepcija pripovjednih tvorevina bila je izraz autorove težnje za promjenom i eksperimentom, kao i uvođenjem svih inovacijskih tehnika neophodnih za utvrđivanje semantičko-semioloških slojeva u tekstu. Stoga Sava Babić (2000: 16) ističe da je Pavićeva priča pomjerena u domen fantastike, ali da „ta fantastika nije čista već se neprekidno prepliću realni elementi i fantastične i neobjašnjive pojedinosti što produžuje priču u beskraj, jer ona i nije završena onog trenutka kada smo je dočitali. Neprekidno se oslanjajući i na realno i na fantastičko, pisac smišljeno održava čitaoca u stalnom klackanju i usmerava ga ka traganju za stvarnim smislom pojava koje nije lako protumačiti“. Primjenjujući fenomen fantastičkog na svoja književna ostvarenja, Pavić je uspio izgraditi literarno djelo u kojem su elementi realnog i nadstvarnog usklađeni, tako da fantastičko funkcioniše kao neka „viša“, druga realnost. Stroga diferenciranost između pomenuto dvoje se ukida, pri čemu nastaje poredak svijeta drugačiji od uobičajenog. Takva interakcija fantastičkoga materijala i realističkoga diskursa predstavlja takozvani *fantastički realizam*. Pored toga što predstavlja *mešavinu mašte i stvarnosti, sudar između stvarnog i imaginarnog* (Mišić 1968: X), fantastički realizam „hoće da kaže da smo okruženi realnim čudima, i da je stvarnost u kojoj živimo

⁷ Da podsetimo, pod pojmom čudno (*étrange*) Todorov podrazumijeva sve natprirodne pojave koje imaju racionalno objašnjenje i čije zakonitosti čitalac prihvata kao takve.

punija misterije i stravičnog od one iz doba vampira i demona.⁸ Ulaskom u prostore irealnog i nadstvarnog, čitalac traži opravdanje za određene postupke likova ili način odvijanja događaja u romanu. Stoga „fantastičan roman, kao i realistički, govori o realnosti, o čoveku i njegovom položaju u svetu“ (Stojanović 2004: 76), dok je potreba da se izade iz ustaljenih zakona, otvorila put fantastici i omogućila oneobičajan pristup književnom djelu.

Oslanjajući se na veoma bogatu i kompleksnu klasifikaciju fantastičkoga diskursa, jasno nam je da su navedeni autori težili da što potpunije osmisle i razmotre alternativne tokove ovoga fenomena, otvarajući mogućnost za obnovu i modernizaciju tradicionalne fantastike. Tako su prvi nagovještaji modernih fantastičkih oblika, poput oniričke i horor fantastike, vidljivi u romanesknim tvorevinama predromantičara, u kojima fantastički elementi dobijaju potpuno drugačiji smisao od onog koji su izvorno, kod određenih autora posjedovali.⁹ Zbog toga je Milorad Pavić jedan od prvih autora koji je modifikacijom postojećih formi i literarnih obrazaca svoja narativna djela osvježio novim materijalom nemimetičkoga tekstualnog modela. S obzirom na to, cilj našeg istraživanja bio je usmjeren na definisanje fantastike, kako u južnoslovenskoj literaturi, tako i na stvaralaštvo jednog od najčitanijih savremenih srpskih pisaca, Milorada Pavića. Pošto je riječ o rodonačelniku postmodernoga pripovijedanja u južnoslovenskoj literaturi, kao i autoru koji je najintenzivnije njegovao fantastiku postmodernističkoga tipa, pokušali smo napraviti distinkciju između fantastičkih paradigmi poznatih nauci o književnosti kao i onih tretiranih u prozi Milorada Pavića. Stoga je bilo neophodno determinisati ovaj književni fenomen, prvenstveno od njegovih najranijih početaka, pa sve do najnovijih oblika funkcionisanja. U tom pogledu istraživanje je pokazalo prisustvo fantastičke komponente još u obrednim magijskim ritualima, odnosno srednjovjekovnoj književnosti, kao dio posebnoga modela kulture naroda toga vremena. Tek u periodu između XIX i XX vijeka fantastički diskurs se u potpunosti oslobađa dominantnoga uticaja ne samo religijskog koda već i folklorne imaginacije, pri čemu smo, polazeći od dijahronijskog razvoja fantastičkoga diskursa, preko njegovih evolutivnih faza do modernih, inoviranih komponenti, pokušali determinisati prirodu fantastičkog u odnosu na njegovu ortodokсну paradigmu – realizam.

Iz tog razloga skrenuli smo pažnju na različite mogućnosti funkcionisa-

⁸ Božo Vukadinović, „Ka fantastičnom realizmu“, *Delo*, XV, 3, str. 282.

⁹ Misli se, prije svega, na fantastiku (modernoga tipa), koja raskida veze sa svim onim što je činilo konstitutivne elemente tradicionalnoga poimanja stvaranja, u kojem ne postoji jedan model kao vrhovni regulativ, već se ostavlja sloboda autoru da uz pomoć sopstvenih mehanizama svijesti odnosno podsvijesti konstituiše jedan svjetski poredak, dijametralno suprotan od onoga koji je svima već poznat i dokučiv.

nja fantastičkoga diskursa kao nemimetičke strategije konstituisanja djela, te došli do zaključka da se prodorom fantastičkog u realno, dodatno usložnjavaju značenja narativnoga teksta i ponudili različite literarne modele funkcionisanja autorova tekstualnog polja satkanog od međusobno isprepletenih elemenata stvarnog i nadstvarnog, racionalnog i iracionalnog, realnog i fantastičkog. Analizom Pavićeva literarnog tkiva uspjeli smo definisati brojne inovacijske postupke i načine konstituisanja narativnih tekstova XX vijeka i time ukazali na novu recepcijsku praksu, potpuno nepoznatu čitaocima tradicionalnih književnoumjetničkih uvjerenja. Kako se postmodernizam razvija u kontekstu napuštanja tradicionalnih parametara koji učestvuju u modelovanju narativne zbilje, potiskivanju dagerotipske funkcije teksta, prekoračenju dugo prisutnih književnih konvencija, svako odstupanje od norme može se shvatiti kao uslov gradnje novog, drugog književnoga univerzuma, koji ne zavisi samo od zamisli svoga tvorca – demijurga, već se na poseban način ogleda i konstituiše u čitaočevoj svijesti. To znači da se odbacivanjem vladajućih književnoteorijskih koncepcija, te narušavanjem hronološke linearnosti pojavljuje novi vid literarnoga izražavanja, jer „realnost shvaćena kao niz uzročno-posledičnih činjenica ne zadovoljava potrebe umetnosti. Čak i kada su te činjenice povezane, njima nije sve rečeno. Zato, umetnost poseže za nečim novim, drugačijim“,¹⁰ što omogućava fantastici da osvaja stranice najčešće postmodernistički oblikovanih djela, zauzimajući tako značajno mjesto u nauci o književnosti.

Literatura

- Aćin, Jovica. 1978. *Paukova politika*. Beograd: Prosveta,
- Babić, Sava. 2000. *Milorad Pavić mora pričati priče*. Beograd: Stylos.
- Bojić, Goran. 2010. „Značenje elemenata bajke i predanja u naučnofantastičnom romanu“ (drugo poglavlje iz magistarskog rada odbranjenog 1985. godine). <<http://www.srpsko-dnf.com>> 18. 12. 2010.
- Damjanov, Sava. 2011. *Vrtovi nestvarnog*. Beograd: Službeni glasnik, 2011.
- Damjanov, Sava. 2002. *Novo čitanje tradicije*. Novi Sad: Dnevnik, 2002.
- Đorđević, Časlav. 1989. „Elementi fantastike i njihova funkcija u savremenoj srpskoj poeziji“. U: *Srpska fantastika. Natprirodno i nestvarno u srpskoj književnosti*, Beograd: SANU.
- Gatalica, Aleksandar. 2004. „Fantastično kao prirodno ishodište priče“. U: *Prosvetina knjiga fantastične priče*, Beograd : Prosveta.
- Kašanin, Milan. 1975. *Srpska književnost u srednjem vijeku*. Beograd: Prosveta.

¹⁰ Ibid, str. 78.

- Mišić, Zoran. 1976. „Gde je prava fanatstika“. *Kritika pesničkog iskustva*. Beograd: Prosveta.
- Pavić, Milorad. 1985. „Hazarski ćup i druga lažna sećanja“. U: *Istorija, stalež, stil*. Novi Sad: Matica srpska.
- Palavestra, Predrag. 1989. „Odlike srpske fanatstike“. U: *Srpska fantastika. Nadprirodno i nestvarno u srpskoj književnosti*. Beograd: SANU.
- Penčić, Sava. 1989. „Fenomen imanentne fantastike u savremenoj srpskoj prozi“. U: *Srpska fantastika, Natprirodno i nestvarno u srpskoj književnosti*. Beograd: SANU.
- Platon. *Država* (preveli dr Albin Vilhar i dr Branko Pavlovic). 2005. Beograd: Dereta.
- Vidmar, Josip. 1963. *Za i protiv, Eseji*. Beograd: Nolit.
- Vukadinović, Boža. „Ka fantastičkom realizmu“. *Delo*, XV, 3, str. 282.
- Šimak, Marina. 2005. „Ako je vreme večno prisutno: paralelno čitanje pri-povedaka Milorada Pavića i Vićazoslava Hronjeca. *Polja*, god. 50, br. 431, str. 128–144.
- Živković, Dragiša. 2001. *Rečnik književnih termina*. Banja Luka: Romanov, 2001.

Marijana TERIĆ

DEFINING THE FANTASTIC IN SOUTH-SLAVIC LITERATURE: MILORAD PAVIĆ AS THE CREATOR OF POSTMODERN FANTASY

One of the first authors that started the post-modernization of the fantastic is Milorad Pavić. Nourishing the literary phenomenon of the fantastic, Pavić introduced new reception practices, starting the deepest processes of artistic perception of prose. In this way, the fantastic has started conquering the pages of post-modern works, occupying an important place in the science of literature. For this reason, the aim of the present paper is to determine the term of fantasy, classifying the fantastic and its typological characteristics in order to point to its functioning in the prose of Milorad Pavić. Following the path of development of this literary phenomenon throughout history, the author attempts to explain its functioning in the earliest epochs and all the way to the latest literary perception of the phenomenon by analyzing the work of this renowned author, whose prose is seen as a paradigm of the postmodern fantastic.

Key words: *the fantastic, real / imaginary, postmodern text, innovation procedures, Milorad Pavić*

UDK: 811.111.09 Šekspir V.

Izvorni naučni rad

Ana PENJAK (Split)

Faculty of Kinesiology, University of Split

ana.penjak@kifst.hr

THE BODY MAKES THE WRITING: DISCOURSE OF POWER AND THE BODY IN WILLIAM SHAKESPEARE'S *TITUS ANDRONICUS*

This article attempts to analyse the body motif in William Shakespeare's tragedy, *Titus Andronicus*. The main idea of the article is that Shakespeare treats the body as a part of his medium of expression and communication. As such, the article shows the deconstruction of stereotypes and the concept of female body as a passive and powerless means of communication. The article analyses the process that leads to and from the horrific violation of Lavinia's body, to her death. Also, the article shows how the presence of Lavinia's raped and mutilated body becomes an agent in writing and righting her body's violation. Lavinia is shown as a monologue of the body, which subverts the unheard words to heard words through which her body gains revenge.

Key words: *body, corporeity, Lavinia, violence, silence*

1. Introduction

Caroline Walker Bynum in her writing on the medieval body states, «however we construct it and whatever it stands for to us, body is what we've got»; thus, writing on the body always «opens out beyond itself into an intractable physicality [...] what we study – what we can study – is culturally constructed. But we know we are more than culture. We are body. And, as body, we die.» (Bynum according to Rowe 1999: 207) Such a statement offers fresh and provocative discourse about the important place of the body.

Michel de Montaigne's in his brief address *To the Reader* that introduces his *Essais (Essays)* anticipates postmodern theorists' and critics' concerns regarding the body issue. Montaigne's idea is simple – he wants to write an intimate self-portrait, a portrait of himself being wholly naked; he wants to write himself, with his body and all. His body is meant to (re)present, to stand

between himself and what he can write of himself, between his subject and the expression of it, somehow capture himself in the words and the form in which that embodiment will be registered, viewed, and perceived. He would like to portray himself in the form that will be mediated and limited by respect for social convention and cultural construction. He writes in the essay *On presumption*,

We (our body) are nothing but etiquette. We are carried away by it and neglect the substance; we cling to branches and let go of trunk and body. [...] I find myself bogged down in the laws of etiquette, which do not allow a man to speak well of himself nor ill of himself. (Montaigne 1993: 718; my emphasis and insertion)

If we accept Montaigne's effort in his ability to bridge the gap between culturally encoded body and writing, than, perhaps, my idea that writing is corporeal should not be so surprising. Or as Gabriel Josipovici said, writing is «in one sense produced biologically, in the same way that a laugh or a scream has biological roots.» (Josipovici 1982: 10)

Writing like any work of art presents the bridge between biology and system of representation. In the process of writing, someone, some body, is making the writing, «as if language were in the head, and the body were simply a convenient form for chattering (or scribbling) out its messages.» (Sheets-Johnstone 1992: 12)

Every culture, social and political values constantly accumulate on the body thus creating new identities and relations. In such a way the human body becomes not only readable but understandable, too. To move closer to the subject at hand, the theatre presents a special issue in considering the relation of discourse and embodiment, writing and body. «[...] theatre is, and has always been, a place which exhibits what a human body is, what it does, what it is capable of. [...] Theatre is a practice in which societies negotiate around what the body is and means.» (Shepherd 2006: 1) Theatre is a means of communication by and through the body. In the theatre and on the scene, bodies are the ones who become, with or without words, the means of communication, that bridge between the audience and the playwright's text. In the theatre bodies are also part of the medium of expression, performance. Or as Johannes Birringer points out, «performers have always only performed representations of bodies inscribed by language, theatrical codes, and gestural/corporeal stances, and imprinted by history.» (Biringner 1991: 212)

Herbert Blau continually interrogates the place and situation of the body in its appearances and representations. He believes that the body on the stage is a subject to and constructed by the productive gaze of its audiences. Richard Bauman calls the communication between the performer and audien-

ce, « a communicative interchange.» (Bauman 1977: 9) Therefore, the communication of the body in the theatre remains a spectacle of itself.

There is another critical dilemma concerning the body in the theatre: it is a debate that by extension concerns the situation of bodies in writing. Julia Walker takes it up in her essay 'Why Performance? Why Now?' In her analysis, Walker relocates the body in a text. While I do not wish to go through the history of performance criticism, nor into feminist criticism concerning the issue of female body, a few points are worth rising to help understand the whole debate about the relationship of theatrical texts to their performances. In particular, the text/performance debate within Renaissance and Shakespeare, Janette Dillon interrogates «is there a performance in this text?» She actually questions to which degree the printed text (of a play) is capable of bringing used as evidence about the material practice of performance. (Dillon 1994: 74) Dillon wants to point out that a general notion that sees performance as a superior text, yet recorded within a text, can actually serve to erase or ignore the complex material processes involved in theatrical performances that are supposed to be at issue. As Stanley Wells and Gary Taylor point out, «*dramatic texts* are necessarily the most socialized of all literary forms.» (Erne 2003: 175; my emphasis) Janette Dillon maintains that playwriting is an engaged social and material practice, «in which complex interaction between author and stage often occurs and in which the author may be precisely not a rarefied, immaterial presence behind the playtext but a collaborator in the process of performance.» (Dillon 1994: 76) The key is to think that there are a lot of bodies involved in performances and playtexts, specific bodies working within specific material and social conditions. So, if we reformulate Dillon's initial question «is there performance in this text?», meaning do the material conditions of performance impinge upon a particular form of textuality, then the answer is yes. Thus, as performance is positioned within text, we should look at the playtext as a conditioned text by the relation of the two. «It is through *the bodies* of the actors, their long training, inspired from the theatres of the East, in mime, dancing, meditation, make-up, costume, that the text now speaks, is communicated.» (Cixous 1990: 46)

Having the aforementioned in mind, the idea that Shakespeare did not write just with pen and ink but with bodies, too, comes as no surprise. This article is an attempt to follow and to analyse how Shakespeare writes and represents the dilemma of body and corporeality, and how he writes and represents the social constructions that form and inform the body's capacity 'to speak'.

The choice of play, *Titus Andronicus*, allows me to follow the dilemma on body (re)presentation and the issue of body writing. Also, the notion of violence, since this is the crucial element in this tragedy, is indeed an indis-

pensable feature of tragedy, in general, and thus Shakespeare's tragedies, too. In this context, «staging of violence in public theatre is both a displacement and a transference of a *violence which existed not far beneath the surface of Elizabethan society itself.*» (Drakkakis 1992: 15; my emphasis) It is in *Titus Andronicus* that the issue of violence operates at the level of bodily representation. More precisely, the following analyses shows different aspects of bodily representation: the process that lead to the horrific violation of Lavinia's body; the effects of Lavinia's raped and mutilated body continued presence; the perception and expression of her pain, and the possibilities for her active role in writing and righting her body's violation.

2. The body is the arena in which honour is won or lost¹

Stewart: There is something to be said for silence ...and with time she will, I'm sure,
become affectionate.

Aunt Morgan: Certainly, there is nothing so easy to like as a pet, and they are quite
silent. (Campion 1993: 40)

Looking at the social structure of the 16th and 17th century, we notice the strongly emphasized patrilineal descent principle, the importance of sons and the absolute authority of the father in the family. Males (father or husband) were central authority figures that were central to social organization. They occupied roles of political leadership, moral authority and control of property. But, above all, fathers had to hold authority over women, children and servants. By occupying the superior position, fathers or husbands were able to have power over the situation in the house. Power in patriarchal society meant that of the father, either political or natural.

Furthermore, patriarchal ideologies dictated that male honour, primarily the father's honour, was deeply entangled in and by the reputation of female family members, particularly daughters. His daughter's honour, her virtue or her shame, was a part of her father's working capital, his patriarchy's social privilege. What's more, the trading in female bodies, in daughters, was the father's privilege - the trade in female bodies for male honour. Patriarchal ideologies dictated that a female body needs a male head: whether it is a head of a household, head of the family or the head that decides on female body's possibilities. Just father or husband could hold the position of the head. «In a patriarchal society men's bonds with women are meant to be in a subordinate, complementary, and instrumental relation to bonds with other men.» (Ko-

¹ Robertson 1991: 218.

sofsky Sedgwick 1985: 51) In fact, father was both authoritarian and a head of the family, benevolent as a protector against the danger from the outside. The hierarchical order approached patriarchal society through two spheres: male sphere and women sphere. This division determined and buttressed the accepted ordering of the sexes as well as sexual division of labour. Men's sphere was the world of public and political, while women's sphere was that of private and domestic. (Figs 1970) Without choice, women internalized what was socially and conventionally required for the female sex, such as, docility, dependence, purity, vulnerability, etc. Also, the conservative model of male activity/assertiveness and female passivity/receptivity determined male role as the protector and female role as the protected, placing the former in the public sphere, and the latter in the domestic sphere.

The whole complex sphere of human relationships, especially the way in which men and women influenced each other, intrigued Shakespeare a lot. Thus, he «tacitly accepts the conservative idea of a hierarchy in nature with man at the top and woman second, he does not preach it.» (Pitt 1971: 33) Through his plays, we witness many examples of this relationship presented through his female characters. One of the examples is Lavinia, Titus daughter.

In a dominant male society, women of the Elizabethan time were reduced to the stereotypic image of women staying at home, in the so-called 'woman's place', as wife and/or mothers. In *Titus Andronicus* Lavinia's body 'writes' on this patriarchal pattern. Lavinia's body that has been defined by patriarchal laws and ideology as a repressive and regulative structure becomes means of communication of three different relationships: first, her body speaks on behalf of her being a virgin daughter, secondly, as a female body that, in a patriarchal society, has been perceived as being 'a property', different and Other, and, thirdly, as a tortured body, subjected to the will of male figures.

Lavinia's story begins with the scene on which various arrangements are made for her, on her behalf. In the moment when Titus says his latest farewell to his dead sons that Lavinia is physically introduced and first speaks for herself. In her eight lines she first quotes Titus, then echoes her brother in addressing Titus as «noble lord and father» (1.1.158), then offers very formalized grief for her slain brothers with words «at this tomb my tributary tears/I render for my brethren's obsequies» (1.1.159-60). And at the end of her dutiful speech, she kneels at her father's feet and asks his blessing. In contrast to Lavinia's speech, the way Titus addresses her and speaks to her does not come as a surprise. «Lavinia, live; outlive thy father's days,/And fame's eternal date, for virtue's praise!» (1.1.167-8) In his blessing we can easily read the assumptions of a patriarchal culture in two basic things – legally, in the patriarchal culture daughters were 'reserved' for their fathers, they were their

father's property, their honour or shame, and as such they were prized for their virtue. Moreover, within a family, daughters were '*produced*' by their mothers who passed mothering capacities, duties and the desire to be mothers to them and *defined* by their relationship with the father. (Chodorow 1978)

Lavinia speech is quite limited in scope, and the way in which she speaks is very dutiful and formal; she is and will continue to be spoken for through the whole play.

<i>Bassianus</i>	Lord Titus, by your leave, this maid is <i>mine</i> .
<i>Titus</i>	How, sir, are you in earnest then, my lord?
<i>Bassianus</i>	Ay, noble Titus, and resolved withal To do myself this reason and this right.
<i>Marcus</i>	<i>Suum cuique</i> is our Roman justice. This prince in justice seizeth but his own.
<i>Lucius</i>	And that he will and shall, if Lucius live. (1.1.276-282; my emphasis)

Both Bassianus and Marcus speak of and not to Lavinia, but for her. As if Lavinia's body has been absent of her active participation in matters concerning her own body. The irony about Lavinia lies in the fact that at the beginning, before being rendered mute, her voice in matters concerning her is not asked for; it is only after the horrific violations (rape and mutilation) visited upon her, that she is asked to speak. While Bassianus speaks of his right using 'me' and 'mine' to bask up the claim, Marcus speaks of the legal justification, while Titus speaks only of his honour and not Lavinia's.

By reading what her body speaks, the reader actually reads on dialogues in which Lavinia constitutes different identities, mirroring, at the same time, cultural and social spirit of the period. Through such body communication, we read not just on power that 'stronger' gender proceeds over the 'weaker', but we read on the political, state power that mirrors in such relationships within the patriarchal context. This debate over possession, exchange and entitlement was not just a debate among the men of the time, but it also had legal status. It is interesting to notice that the definition of rape and its legal status prior to an act of Parliament in England in 1597, had more to do with property than bodies:

In Medieval Europe a woman was often abducted and sexually penetrated in order to force an unwanted or unsuitable marriage, thereby enabling her abductor to take possession of her lands and inheritance. Legally this was seen as to theft of property by one man from another. (Wynne-Davies 1991:131)

Before 1597 laws in England allowed the family to reclaim its possession that is to redress the property violation, but not necessarily to punish the perpetrator of the physical violation. In 1597 the emphasis was put on a ‘tacit’ consideration of rape as a ‘crime against the woman’s person’ (Wynne-Davies 1991:130-131), against her private body rather than through it to her material possessions. The shift suggested that woman’s body was also her possession. Furthermore, in such a society, the trade in female bodies could easily slip between marriage and rape because ‘theft of property’ could be interpreted as ‘rape’, just differently applied. Her father’s role becomes important – he is responsible to act as a guard who will ensure the right exchange through marriage rather than theft or rape.

Saturninus Tell me, Andronicus, doth this motion please thee?
Titus It doth, my worthy lord, and in this match
 I hold me highly honoured of your grace ... (1.1.243-5)

With the social mechanism in place Lavinia’s body is used as an object in a social exchange; the object that has no voice in the proceedings. Of her performance in general, what seems to be expected of her is silence, but the silence of non-participation. Referring to her status in the open market of male honour, Saturninus, in Act 1, Scene 1, line 306, calls her ‘changing piece’ - piece of flesh, piece of exchangeable figure, the mute female body whose options for personal expression have been socially and politically overdetermined and severely curtailed.

«Rape is a violent act aimed at humiliating women.» (Clark 1987: 39)
 Since there is no need for the property itself to consent to its exchange, meaning Lavinia’s body seen as property, thus the rape is justified and protected by the Roman law.

Rape is first introduced into the play through Bassianus and Lucius abduction and, again, a property issue.

Bassianus Rape, call you it, my lord, to seize my own –
 My true - betrothed love, and now my wife?
 But let the laws of Rome determine all;
 Meanwhile am I possess’d of that is mine. (1.1.402-5)

While one calls it rape, the other calls it marriage appealing to Roman’s laws. But Demetrius and Chiron reduce Lavinia’s body beyond recognition. A scene so brutal in which «a crimson river of warm blood, Like to a bubbling fountain stirr’d with wind.» (2.4.32) At the opening of Act II, Scene 4, Lavinia enters

with her «hands cut off, and her tongue cut out, and ravished.» (2.4.1-3) With her body that has been «lopp'd, and hew'd, and made ... of two branches.» (2.4.24-25), undergendered and depersonalised, Lavinia is left «to her silence walks.» (2.4.12)

Disease and rape are considered to be the ultimate forms that show our loss of control over our own body. Also, these two forms show how somebody else of something else can have power and control over our own body. Such distorted forms of passion as well as discovering its own corporeality are not so 'harmless' areas – they open issues on the (im) possibilities of the interpersonal communication. Rape is not the only form of violence in which the body suffers. The struggle for the possession of someone else's body, and on the contrary, the struggle for self-preservation of its own body, points towards many possibilities through which the body tries to communicate its feelings beyond language. Patriarchal society and its ideological context, as well as rape have one thing in common – desire to use and abuse the private body.

The inside of Lavinia's body contains the whole history of her experience. Her body has become, to use Virginia Woolf's expression, 'a room of her own'. In her own room, Lavinia has been silenced. But, to remain silent and silenced in one's own body does not mean to be passive. Or as Hélène Cixous point,

History, love, violence, time, work, desire inscribe it in my body ... the whole of reality worked upon in my flesh, intercepted by my nerves, by my sense, by the labour of all my cells, projected, analysed, recomposed into a book. Vision: ... scrolls are imprinted and unfurled throughout time and on the same History, all the stories, ephemeral changes and transformations are written, I enter into myself with my eyes closed, and you can read it. (Cixous 1990: 120)

Following Cixous, Lavinia's body is now structured around the phantasmatic operations of the 'silent mnemonic trace'.² As such, we may read her silence in two ways: as the dissent, and as an indicator of lack of choice. In other words, even though Lavinia results to be a speechless victim, her body cannot be silenced. Silence, in Lavinia's case, is a source of expression wrapped in silence. Her body 'speaks' through gestures; her mute figure's silence actively expresses her experience to those around her, it speaks for her. For

² Freud defines the mnemonic trace as: 'A trace is left on our psychological apparatus of the perceptions which impinge upon it. This we may describe as a 'memory trace'; and to the function relating to it we give the name of 'memory'. (Freud 1961: 576) In particular, Freud sees these memory traces as inherently visual entities, components of a former scene. (Freud 1961: 576-82)

Lavinia, the injustice done upon her body is literally unspeakable, but visible and presentable. «Enter ... Lavinia, her hands cut off, and her tongue cut out, and ravished» (2.4.1-3) It is in this detailed image that the issue of violation is at its most acute. It is in this image that we are faced with Lavinia's mission to speak the unspeakable through the rest of the play. It is quite ironic to notice that at the beginning, before Lavinia is rendered mute, her voice in matters concerning her is never requested; she has never been asked herself to consent to anything. Only after her tongue has been cut off, and the horrific violation visited upon her, even after she has been silenced, that she is asked to speak. Although her body is horrifically violated, her body is still present. And, suddenly, her voice matters; her voice becomes profoundly necessary. Lavinia's mission is, thus, to speak the unspeakable; to express her experience to herself and to those whose surround her. But, again, it is the people around her that ask of her to speak so that they could seek for revenge. Again, it is not her voice that is important for herself, but for the revenge that her father seeks to find for the damage, for the physical incompleteness that has been done on his 'capital' – his daughter's body. Titus's honour has been affronted. It is from this that his passion for revenge emerges. Susan Brownmiller points out that if you think of women as property, then you are destroying the enemy by raping the enemy's women. (Brownmiller 1975) Through all this, Lavinia's body is again used as an object in a social exchange – this time as the object by and for which Titus acts decisively and appropriately - he seeks to avenge the damage that has been done to his honour.

The patriarchal culture may try to keep us from feeling and sensing the pain, but it is through pain that Titus finally comes to understand the Roman ideals. Lavinia's prolonged sufferings make an uncomfortable spectacle to her father and everyone around him. She is a «symbol of the destruction of the Roman political order.» (Willias 1993: 1) After seeing Lavinia mutilated and violated body, Titus realizes that the Roman culture and patriarchal ideology to which he has given his body and the body of all his children, is in fact the source of his pain. Titus changes from looking to ideology to looking to the body, Lavinia's body, for the answers he needs. Lavinia's body functions as an ideological delivery device that reveals the truth. Not until her body is in pain, that Titus realizes that Lavinia is not just an object of exchange, but a person who has voice and who feels.

<i>Marcus</i>	This was thy daughter.
<i>Titus</i>	Why, Marcus, so she is.
<i>Lucius</i>	Ay me. This <i>object</i> kills me.
<i>Titus</i>	Faint-hearted boy, arise and look upon her. (3.1.62-5; my emphasis)

Now that she cannot speak, that she cannot express and reveal the violation to her father, Titus wants to stop her feeling physical pain. Titus avenges this by killing the rapists and serving their flesh to their mother, Tamora, and their stepfather, Saturninus, in a pie.

Throughout the rest of the scene, Titus will attempt to communicate with Lavinia. It is through physical pain that Lavinia expresses herself to others. Titus wants to feel what she feels; he believes that the only right way to understand her is to be like her. Thus, he will say:

Give me a sword, I'll chop off my hands too ...
... Shall we cut away our hand like thine?
Or shall we bite our tongues, and dumb shows
Pass the remainder of our hateful days? (3.1.72, 130-32)

But, he realizes that his bowels cannot hide her woes, he cannot take away her pain. His understanding must come through the successful expression of pain. So, we witness that Lavinia's body suddenly goes from being unnoticed and unheard to overread and important. Just as an example, the interaction between Lavinia and Marcus proves the way her body speaks.

Marcus Who is this – my niece that flies away so fast? (11)
 Ah, now thou turn'st away thy face (28)

Also, once Lavinia writes on the sand, with her body three lines in Latin, '*Stuprum* [rape] – Chiron - Demetrius' (4.1.77; my insertion), her body literary speaks on the violation without ever releasing a sound. She is not only writing her body's violation, but also pointing towards to righting of the violation itself. These words make the violation legible; her body calls for justice. Now those, Chiron and Demetrius, who silenced Lavinia, are now being violated and silenced by her. Although her silence fixes her in the position of passivity where her words are not spoken words, she manages to make herself clear and heard. It is in this moment that the reader gets to understand how Shakespeare did not just write with ink, but with bodies, too. Through the expressive body, Shakespeare forces his listeners to recognize this by encoding a (grotesque) image of his own theatrical technique in the mutilations of Lavinia – in this sense she is both a character and a metonym of Shakespeare's dramaturgy. Her bodily presence provides a means of expression that we can come to listen with our own bodies. At the end of the play, Titus decides to kill Lavinia's body, since he considered it from the start his own property. Thus, Titus takes justice in his own hands. As in the beginning of the play, so at its end we read on the dangerous interim before the new order can assert itself.

3. Discussion

The case of Lavinia has been examined in the light of several Renaissance ideas: the relationship between man (father or husband) and woman (daughter in the family); about female body perception; and about various types of violation. Evidences were drawn from religious and legal writings, historical recordings and modern theories on body issue which make explicit assumptions that Shakespeare took for granted.

Three related concepts emerge from this examination: Lavinia's rape as a process that invalidates female body; the violated, silenced female body as an agent in a transaction between men; violated and mutilated female body as a medium of expression.

Also, we witness that woman's body was seen and perceived as a man's possession, their object of exchange. We notice that it was not just Lavinia's body that was subordinated to man; her duty was to be obedient; her duty was to subordinate both her body and will to men. Thus, she shows to be unquestionably obedient to her father on the issue of marriage. All these elements lead to her body extreme violation.

«Rape is consequently a crime against property and an offence against the person.» (Williams 1993: 2) Being raped violated and mutilated Lavinia's body results to be contaminant to her whole family, especially to her father. Her father can no longer decide on the future of his 'property'. Such a contaminated body can no longer be a subject of exchange. Lavinia cannot be married. Titus very identity is now obscured. So, the only left solution for Titus is to kill her, so she would no longer remind him of his shame, humiliation and 'dishonour'd'. (1.1.345) In different cultures and at different times, body punishment in a form of death was perceived differently. (Edwards 2007) In ancient Rome, violated bodies could be removed only by death. But before Titus does so, Lavinia manages to tell her story. It is only through her body that she manages to write and right her body violation. When she scrapes three words in the sand, «Sturpum, Chiron, Demetrius» (4.1.78) she is believed unquestionably. The monologue of her body subverts the unheard words to heard words through which her body gains revenge.³ At the same time, through her wounded body, she tries to save the political body of Rome. By calling upon her rapists, she calls upon justice in Rome. Afterward, even though she has avenged her violated body by writing those three words, she pleas for death. Titus action, thus, can be

³ There are many secondary sources that deal with Lavinia as written upon by violence, for example Coppelia Kahn, *Roman Shakespeare: Warriors, Wounds, Women*. London and New York: Routledge, 1997.

interpreted as a substitute for the suicide she cannot do by herself. In this act Titus sees his duty, his moral responsibility.

Die, die, Lavinia, and thy shame with thee;
And with thy shame thy father's sorrow die! (5.3.46)

4. Conclusion

When we put the body into discourse, it is as if a psychoanalyst holds up a mirror to the self. William Shakespeare puts Lavinia's body into discourse, thus using it as part of his medium of expression. Her body witnesses horrific elements of private body violation: her body rape, her hands cut off and her tongue teared out. *Titus Andronicus* is a play where horror occurs one after the other, each more gruesome and bizarre than the last. It is a play where violence is done both on language and body. It is for sure that Lavinia's body suffered the most violence – it has been demoralized by this shattering experience. Although Lavinia has been raped and mutilated, she manages to use her body as a medium of performance in order to authorize her own words and to create truth. Her body (re)presents. If we accept Montaigne's idea of writing himself, and then we accept the idea that writing is indeed corporeal. Is it not that via her body Lavinia witnesses her crime and calls for justice? But, unfortunately, for her body the punishment will come after her death. Or as Michel Foucault says, «Justice pursues the body beyond all possible pain.» (Foucault 1977: 34) Thus, through Lavinia's body and character, the reader witnesses how the Bard uses the body as a medium of expression, as a voice, and not only words.

references

- Bauman, R. (1977). *Verbal Art as Performance*: Waveland Press.
- Birringer, J. H. (1991). *Theatre, theory, postmodernism*: Indiana University Press.
- Brownmiller, S. (1975). *Against Our Will: Men, Women, and Rape*: Fawcett Columbine.
- Chodorow, N. (1978). *The Reproduction of mothering: Psychoanalysis and the Sociology of Gender*: University of California Press.
- Cixous, H. (1990). *The Body and the Text: Cixous, Hélène, Reading, and Teaching*: Harvester Wheatsheaf.
- Clark, A. (1987). *Women's Silence, Men's Violence: Sexual Assault in England 1770-1845*: Pandora.
- De Montaigne, M. (1991). *The Complete Essays*: The Penguin Press.

-
- Dillon, J. (1994). Is There a Performance in This Texts? *Shakespeare Quarterly*, 4, 74-86.
 - Drakkakis, J. (1992). *Shakespearean Tragedies*: UK, Longman Critical Readers.
 - Edwards, C. (2007). *Death in Ancient Rome*: Yale University Press.
 - Erne, L. (2003). *Shakespeare as Literary Dramatist*: Cambridge University Press.
 - Figs, E. (1970). *Patriarchal Attitudes: Women in Society*: Fawcett Publications.
 - Foucault, M. (1977). *Discipline and Punish*: Penguin.
 - Freud, S. (1961). *The Interpretation of Dreams*, ed. and trans. James Strachey: Avon.
 - Harris, B. (1996). Sexuality as a Signifier for Power Relations: Using Lavinia, of Shakespeare's "Titus Andronicus." In *Criticism* 38 (3), pp. 383-406. Accessed September 10, 2014. <http://www.jstor.org/discover/10.2307/23118107?uid=2&uid=2134&uid=3&uid=3738200&uid=2474396623&uid=60&uid=2&uid=70&uid=3&uid=63&uid=60&uid=2474396613&sid=21104673454473>
 - Josipovici, G. (1982.) *Writing and the Body*: Harvester Press.
 - Kossofsky Sedgwick, E. (1985). *Between Men: English Literature and Male Homosocial Desire*: Columbia University Press.
 - Pitt, A. (1981). *Shakespeare's Women*: Barnes & Noble Books.
 - Robertson, K. (1991). Chastity and Justice in "The Revenger's Tragedy." In Carole Levin and Karen Robertson: *Sexuality and Politics in Renaissance Drama*: E. Mellen Press, pp. 215-236.
 - Rowe, K. (1999). *Dead Hands: Fictions of Agency, Renaissance to Modern*: Stanford University Press.
 - Shakespeare, W. (1975). *The Complete Works of William Shakespeare*: Gramercy Books.
 - Sheets-Johnstone, M. (1992). *Giving the Body Its Due*: SUNY Press.
 - Shepherd, S. (2013). *Theatre, Body and Pleasure*: Routledge.
 - Williams, C. D. (1993). "Silence, like a Lucrece knife': Shakespeare and the Meanings of Rape." In *The Yearbook of English Studies Vol. 23*, Early Shakespeare Special Number, pp. 93-110. Accessed September 10, 2014. <http://www.jstor.org/discover/10.2307/3507975?uid=2&uid=2134&uid=3&uid=3738200&uid=2474396623&uid=60&uid=2&uid=70&uid=3&uid=63&uid=60&uid=2474396613&sid=21104673454473>
 - Wynne-Davies, M. (1991). "The Swallowing Womb': Consumed and Consuming Women in *Titus Andronicus*." In Valerie Wayne (Ed.), *The Matter of Difference: Materialist Feminist Criticism of Shakespeare*, pp. 129-151, Cornell University Press.

Ana PENJAK

**TIJELO U PROCESU PISANJA: O MOĆI I TJELESNOSTI U
WILLIAM SHAKESPEAREOVOM *TIT ANDRONIKU***

Ovaj rad analizira poimanje ženskoga tijela i tjelesnog u William Shakespeareovoj tragediji *Tit Andronik*. Glavna teza ovoga rada temelji se na tvdnji kako se Shakespeare odnosi prema tijelu i tjelesnome kao prema sredstvu izražavanja i komunikacije. Teza opovrgava uvrijeđene stereotipe i ideje o ženskom tijelu kao pasivnom i nemoćnom sredstvu komunikacije. Kroz tijelo kao sredstvo komunikacije, rad analizom prikazuje proces koji vodi do brutalnog sakaćenja Lavinijinog tijela, a naposljetku i do njene smrti. Rad ukazuje kako Lavinijino silovano i osakaćeno tijelo postaje sredstvo pisanja, a kroz pisanje i sredstvo ispravljanja zločina koji joj se dogodio. Lavinia je prikazana kao monolog tijela, koji pretvara neizgovorene riječi u izgovorene, uspijevajući tako osvetiti se za zločin koji je počinjen nad njom.

Ključne riječi: *tijelo, tjelesnost, Lavinia, nasilje, tišina*

UDK: 821.133.1.09:7.037.5 Breton A.

Pregledni rad

Spomenka DELIBAŠIĆ (Nikšić)

Filozofski fakultet – Nikšić

spomenkadel@yahoo.fr

LE SURREALISME ET UNE ACTION D'ORDRE MYSTIQUE: LE TRESOR DES JESUITES (1929) ET PLEINE MARGE (1940)

Le surréalisme des années vingt montre d'une part une volonté d'action efficace, des prises de position politiques, sociales et morales et de l'autre un grand intérêt pour la tradition métaphysique et ses implications ésotériques.

Notre objectif est de montrer comment les surréalistes ont réussi à concilier la pensée traditionnelle et la problématique matérialiste et marxiste. Ce partage entre le scepticisme moderne et la quête de phénomènes supernaturels et cet étrange mixte qui permettent à Breton de maintenir ses thèses matérialistes et spiritualistes apparaissent comme une caractéristique du mouvement.

Le monde de l'hermétisme est un monde auquel Breton ne croit peut-être qu'à moitié, mais auquel il refuse tout autant de ne pas accorder foi. La marque propre du surréalisme – cet état entre deux extrêmes, entre l'ancien et le moderne, entre l'actuel et l'inactuel, entre la raison et la croyance intime est analysée dans la pièce *Le Trésor des jésuites* et le poème *Pleine marge* qui se réfèrent amplement au Moyen-Âge et aux grandes figures de l'ésotérisme et de l'illuminisme.

Mots clés: *surréalisme, Breton, hermétisme, ésotérisme*

Dès les premières émergences du surréalisme, on voit apparaître une caractéristique du mouvement : le partage entre le scepticisme moderne et la quête de phénomènes supernaturels. On sait, d'ailleurs que leur interférence et leur équilibre dans les œuvres surréalistes ont largement dépendu de l'influence du matérialisme marxiste. Cette oscillation irrégulière et croissante a d'abord conduit les recherches surréalistes dans le sillage discret, et qui n'est pas immédiatement assumé comme tel, des anciens alchimistes.

La première insinuation de cette tendance date des années 1920 où le papillon d'un collage surréaliste déclare:

„Vous qui avez du plomb dans la tête, fondez-le pour en faire de l’or surréaliste.“

Force est de poser ici la question suivante : Comment les surréalistes ont-ils réussi à concilier la pensée traditionnelle et la problématique matérialiste et marxiste ? L’engagement politique des surréalistes était par ailleurs incontestable: quel était donc le choix de Breton ?

„Avec la publication du *Manifeste* le surréalisme entre dans sa phase raisonnée.“¹

Les années 1924 et 25, celles où le surréalisme se formule et s’organise, seront sans doute les plus activement rebelles à tout conformisme et marquées par une volonté d’action efficace, des prises de position politiques, sociales et morales. Le surréalisme prétend désormais constituer une idéologie au plein sens du terme, c’est-à-dire engageant une vision du monde et de la vie, et une conception de l’action et de l’engagement. La prise de position des surréalistes contre la société contemporaine s’est activée tout d’abord par l’engagement politique : adhésions au Parti communiste français entre 1924 et 1927, déclaration de soutien à l’URSS, publication du tract *La Révolution d’abord et toujours* (1925), rapprochement avec le groupe communiste Clarté (1925).

Le 11 octobre 1924, le Bureau de recherches surréalistes est ouvert, rue de Grenelle à Paris. Puis paraît le *Manifeste du surréalisme* accompagné de *Poisson soluble*, achevé d’imprimer le 15 octobre. Le 1^{er} décembre paraît le numéro 1 de *La Révolution surréaliste* – sous la direction de Pierre Naville et Benjamin Péret –, auquel Breton donne trois récits de rêves. On peut lire sur sa couverture :

„Il faut aboutir à une nouvelle déclaration des droits de l’homme.“

C’est déjà un programme; les premiers numéros de la revue et les tracts du Bureau de recherches en témoignent. Politiquement on hésite sur les moyens à employer. Le tract du Bureau de recherches, daté du 27 janvier 1925 approuve cette démarche qui implique une multiplicité de cibles et une grande unité dans une violence de ton toute pamphlétaire.

Au moment où paraît le premier numéro de *La Révolution surréaliste*, les surréalistes réfléchissent sur les points suivants : le monde soi-disant cartésien qui les entoure est un monde insoutenable, mystificateur sans drôlerie, contre lequel toutes les formes d’insurrection sont justifiées. Tout le legs de la philosophie de la connaissance est remis en question. Les surréalistes ont la ferme intention de briser le rationalisme clos, de libérer l’homme par l’appel à la poésie, au rêve, au merveilleux et d’exprimer leur fureur et leur révolte.

¹ Breton, André (1999), *Œuvres complètes, t. III : Entretiens 1913-1952 (VII. – Écueil des sommeils hypnotiques : Les „Paysages dangereux“. – Retour offensif à la surface. – Une „tête de turc“ : Anatole France.)*. Paris: Gallimard, p. 484.

Pourtant, ils sont aussi fascinés par une action d'ordre mystique et par une promotion d'un nouvel ordre de valeurs. Breton savait toujours concilier ces deux forces en lui, nourrir le surréalisme de ses contradictions et parvenir à œuvrer sur deux plans. On peut ajouter aussi que la contradiction dans ses prises de positions philosophiques ne le troublait guère:

„Sans aucune affectation, je puis dire que le moindre de mes soucis est de me trouver conséquent avec moi-même.“²

Il est d'autant moins troublé qu'il reconnaît aisément qu'il ne sera „*jamais l'homme de la pleine adhésion*.“³

La problématique qui régit les textes de Breton, est en fait très éloignée du marxisme : elle est la même „que celle qui régit habituellement les discours philosophiques de la métaphysique et ou du spiritualisme“. Il s'agit en effet de briser les cloisons où les coutumes occidentales enferment l'Homme, et d'assigner un but suprême qui sera la possession complète de l'objectif et du subjectif, où les différences s'estompent d'elles-mêmes et où matérialisme, idéalisme, spiritualisme se réconcilient dans l'Unité. Il importe de retirer à ces catégories le droit de développer la polarisation suprême de la dialectique de l'existence, de révéler en l'homme le foyer vivant où s'unissent ces mondes antagonistes, mais indissociables de l'objectif et du subjectif. Pour Breton se constitue là un creuset où se produit la naissance ou la re-naissance du point suprême, le point central qui recueille toutes les énergies du cosmos et qui envahit progressivement pour commander le développement de la dialectique universelle. Ce sera, pour Breton, uniquement l'ésotérisme qui rendra un tel cheminement possible.

Seul l'ésotérisme, unissant par principe les contraires, permettra de sublimer les contradictions apparentes, de constituer les éléments d'une théorie des opposés. L'alchimie, fondée sur les relations de la pensée et de la matière deviendra vite pour lui une philosophie appuyée par des données concrètes nécessaires à l'esprit scientifique : „[...] le matérialisme et l'idéalisme, dont précisément les dernières découvertes physiques devraient avoir suffi à démontrer l'opposition toute formelle“⁴ „[...] l'échange constant qui doit se produire dans la pensée entre le monde extérieur et le monde intérieur, échange qui nécessite l'interpénétration continue de l'activité de veille et de

² Breton, André (1988), *O. C., t. I : Les Pas perdus (La Confessions dédaigneuse)*. Paris: Gallimard, p. 195.

³ Breton, André (1999), *O. C., t. III : Prolégomènes à un troisième manifeste ou non*, p. 5.

⁴ Breton, André (1999), *O. C., t. III : La Clé des champs (La Lampe dans l'horloge)*, p. 771.

l'activité de sommeil"⁵. Il me semble toujours qu'à ce *niveau*, [...], la vieille opposition entre matérialisme et idéalisme se vide de tout sens"⁵. S'élabore ainsi un étrange mixte qui permet à Breton de maintenir ses thèses matérialistes (indispensables dans une praxis marxiste-révolutionnaire) et spiritualistes (correspondant le mieux à son appréhension du monde).

L'approche de l'occulte chez Breton est changeante. Il voit en effet dans l'ésotérisme la possibilité d'un déploiement de la rêverie et de l'inspiration poétique, mais aussi une optique où l'apparition de l'inconscient humain prend plusieurs formes.

Des références liées à la franc-maçonnerie et à l'ésotérisme se manifestent particulièrement dans deux textes : la pièce *Le Trésor des jésuites* et le poème *Pleine marge*.

Breton ne s'est jamais déterminé directement pour la franc-maçonnerie quoiqu'il soit entouré d'amis des francs-maçons (par exemple Pierre Mabille, Robert Amadou, René Alleau, Jean Palou etc.). La question se pose, néanmoins sur les éléments éventuels d'une influence de la Franc-maçonnerie dans l'œuvre d'André Breton.

En 1928, Breton et Aragon ont écrit *Le Trésor des jésuites*, une sorte de revue de fin d'année où l'actrice Musidora (1889-1957) appréciée par les surréalistes (cette actrice du muet était célèbre pour avoir joué le rôle principal des *Vampires*) devait interpréter le personnage de Mad Souris.

Publié dans *Variétés* („Le Surréalisme en 1929⁶"), *Le Trésor des jésuites* est joué une seule fois et a eu sa véritable première représentation publique en 1935 à Prague en Tchécoslovaquie, pays où l'influence de la franc-maçonnerie semble avoir été forte. La pièce *Le Trésor des jésuites* a une nette tonalité politique et satirique. Le troisième tableau de cette pièce présente un décor hostile et sévère comme cadre de la franc-maçonnerie. Depuis novembre 1922, L'Internationale communiste n'autorisait pas une double appartenance à la franc-maçonnerie et aux partis communistes.

Le troisième tableau du *Trésor des jésuites* s'ouvre sur cette scène:

„[...] pour les deux tiers gauches la salle du Conseil du Grand-Orient de France ; pour le tiers droit une terrasse de café."⁶

Simon, personnage de la pièce qui se métamorphose au dernier tableau en une sorte d'Alain Gerbault, explorateur, formule la demande suivante:

„Le Grand-Orient de France, s'il vous plaît?"⁷

⁵ Breton, André (1999), *O. C., t. III : Entretiens 1913-1952 (XII. – Salvador Dalí et l'activité paranoïaque-critique. – Deux aller et retour pour Moscou. – De Misère de la poésie aux Vases communicants.)*, p. 539.

⁶ Breton, André (1988), *O. C., t. I : Alentours III (Le Trésor des jésuites)*, p. 1006.

⁷ Ibid., p. 1009.

Il obtient des réponses étranges. La place du Grand-Orient est l'ancienne place de la Concorde et l'immeuble où siège le Grand-Orient de France est l'Orangerie. Marguerite Bonnet voit dans ces mots Orangerie/Orient une homophonie et l'indice d'une antinomie sémantique.

Aragon et Breton ont utilisé des thèses développées par Léo Taxil dans son œuvre *Les Mystères de la franc-maçonnerie* traitée comme la littérature anti-maçonnique de l'époque. Un consommateur du café prononce une phrase semblable à celles que l'on pouvait lire dans la presse d'extrême droite:

„C'est ce qui a permis le développement de la Franc-Maçonnerie qui, après avoir été longtemps une société secrète, a fini par s'emparer du pouvoir en France, en Tchéco-Slovaquie et en Amérique.“⁸

On assiste à une cérémonie du 33^e degré, stade ultime du Rite Écossais.
„[...] *Simon pénètre dans la partie gauche. Les dignitaires envahissent la scène de tous côtés. Barbes, moustaches, costumes inélégants, grandes écharpes. Le Très Puissant Souverain Grand Commandeur, deux ou trois Compagnons avec tablier. Au fond, un siège en haut de trois marches.*

Le T : P : S : G : C : y monte.

PREMIER CHEVALIER KADOSCH, à *Simon* : Qui êtes-vous ?

SIMON : Simon, Prince de Royal Secret, et comme le malade reçoit la santé du médecin qui lui fait compter 31, 32, 33 dans les grandes affections du système respiratoire, de même j'attends de vous l'accession au fatidique 33, ce chameau du nombre, moi qui dans les prisons de 1917 ai reçu le degré 31 et au bague, en 1928, le degré 32.“⁹

Breton et Aragon plaisaient sur le chiffre 33 en utilisant des éléments parodiques et des éléments concernant la formation médicale. „Ce chameau du nombre“, le „Trône du Très Puissant Souverain Grand Commandeur“, „Illustre Grand Capitaine des Gardes“, „Sublime Prince du Royal Secret“, „Chevalier Kadosch“¹⁰ sont les formules exactes qu'utilise la Franc-maçonnerie. Mais Breton et Aragon produisent d'autres formules parodiques, par exemple „le Très Sinistre Illustre Inconnu Autorité Suprême.“¹¹

Les deux écrivains développent aussi beaucoup d'allusions et de références liées au Moyen-Âge et au XVIII^e siècle.

- Allusion aux rites pseudo-égyptiens de Cagliostro :

⁸ Ibid., p. 1008.

⁹ Ibid., pp. 1009-1010.

¹⁰ Ibid., p. 1010.

¹¹ Ibid., p. 1012.

„Celui qui passe pour l’Antechrist ? Celui en qui l’on s’accorde à voir la réincarnation de Joseph Balsamo et de Cagliostro.”¹²

Giuseppe Balsamo, appelé le comte Alexandre de Cagliostro, était un intrigant habile et prétendument fondateur du rite égyptien. Lorsqu’il arrive à Strasbourg, ville connue depuis le Moyen-Âge comme le siège rhénan du mysticisme, Cagliostro a mesuré l’influence des loges anciennes. Vers 1780, Cagliostro profite de la possibilité ouverte par le nouveau rite rectifié de Willermoz qui a provoqué des mutations dans les loges anciennes. Willermoz voulait tenir à l’écart Cagliostro qui tentait de séduire les frères de la Loge de la Sagesse par des prodiges relevant de la magie. Sous l’influence d’anciens vénérables lyonnais, Magneval et Saint-Costard, ce groupe change son nom pour *La Sagesse triomphante* et devient la loge mère du rite égyptien d’où les nouvelles loges vont être issues.

Interviennent ensuite les mentions des noms de Corneille Agrippa et de Nicolas Flamel, que Breton a toujours estimés :

„Le T :. P :. S :. G :. C :. : Maintenant nous sommes tous préparés à recevoir le Très Sinistre Illustre Inconnu Autorité Suprême.

[...]

QUATRIÈME CHEVALIER KADOSCH : Celui qu’annonce le quatrième livre de Corneille Agrippa ?

CINQUIÈME CHEVALIER KADOSCH : Celui qui, dans les caves du *Lion de Faïence*, a retrouvé le secret de la pierre philosophale, perdu depuis Nicolas Flamel?¹³

Le poème *Pleine marge*¹⁴ dédié au docteur Pierre Mabilie, dont Breton fit connaissance en 1934, est achevé à Martigues en septembre 1940. C’est en juillet 1940 que le couple Mabilie accueille Breton, sa femme Jacqueline Lamba et leur fille Aube à Salon-de-Provence, puis à Martigues où Breton a écrit ces pages cryptées. L’œuvre de Mabilie atteste, certes, sa préoccupation pour le mystère, son attrait pour le Rite Écossais, la tradition alchimique et la pensée médiévale.

Le poème *Pleine marge* renoue ainsi avec des intérêts anciens de Breton. Le *Second manifeste du surréalisme* des années vingt montre que l’ésotérisme, l’occultisme, l’hermétisme n’ont jamais vraiment disparu de son champ d’exploration.

„Non que ces pensées représentent pour lui des systèmes propres à être endossés en bloc, mais elles valent comme les traces des explorations rêveuses par lesquelles l’esprit humain a pu, confusément, se porter à la rencontre de ce qui n’est pas lui.”¹⁵

¹² Ibid.

¹³ Ibid., p. 1012.

¹⁴ Breton a repris ce poème en 1948 dans l’anthologie *Poèmes*.

¹⁵ Cité dans les *Œuvres complètes*, t. II d’André Breton, Notes et variantes de *Pleine marge*, p. 1780.

Ce poème crypté commence par la réponse négative :

„Je ne suis pas pour les adeptes“, suivie de

„Je n'ai jamais habité au lieu dit La Grenouillère“¹⁶ – la métaphore dégradatrice qu'ont utilisée une presse et une partie du public hostiles à la Franc-maçonnerie et qui ont vu „au lieu dit La Grenouillère“ un espace où les maçons „grenouillent“, s'agitent pour comploter avec des objectifs cupides.

Ce démenti est suivi de la double affirmation suivante:

„La lampe de mon cœur file et bientôt hoquette à l'approche des parvis“¹⁷

L'image de l'accès à un Temple, d'un processus initiatique est ici très nette.

Les vers de la deuxième strophe sont plus allusifs encore:

„Je n'ai jamais été porté que vers ce qui ne se tenait pas à carreau“¹⁸

L'expression „se tenir à carreau“ a tout d'abord une connotation de contrainte et de crainte d'attaque de la liberté. Cette expression évoque aussi l'intérieur d'un Temple. Le fait d'entrer dans le Temple suppose qu'on se tienne sur les carreaux du pavé mosaïque.

„Et même des êtres engagés dans une voie qui n'est pas la mienne
Qui est à s'y méprendre le contraire de la mienne

[...]

Ô grand mouvement sensible par quoi les autres parviennent à être les miens

Même ceux-là dans l'éclat de rire de la vie tout encadrés de bure

Ceux dont le regard fait un accroc rouge dans les buissons de mûres

M'entraînent m'entraînent où je ne sais pas aller

Les yeux bandés tu brûles tu t'éloignes tu t'éloignes

De quelque manière qu'ils aient frappé leur couvert est mis chez moi“¹⁹

L'allusion maçonnique au code des coups frappés à la porte peut être envisagée comme probable. Breton était fasciné par des êtres qui ont su assurer la pérennité de leur tradition. Breton passe en revue ces figures majeures:

- „la Joueuse de tympanon“²⁰ qui figurait dans les cortèges de Cybèle et dans les représentations antiques liées à Dionysos.

- Théroigne de Méricourt, était déjà présente dans la *Lettre aux voyantes* (parue dans *La Révolution surréaliste*, n°5, du 15 octobre 1925). Cette figure historique y est décrite avec les „cheveux dénoués“²¹, très agitée au cours

¹⁶ Breton, André (1992), *O. C., t. II : Pleine marge*. Paris: Gallimard, p. 1179.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Ibid., p. 1181.

²⁰ Ibid., p. 1179.

²¹ Breton, André (1988), *O. C., t. I : Alentours III (Lettre aux voyantes)*, p. 911.

de la Révolution française. Dans le poème *Pleine marge* on retrouve la même image:

„Dans la rue au moindre vent où leurs cheveux portaient la torche“²²

- Pélage, moine, présenté dans le poème comme un ancien druide que révèle la présence de gui:

„Mon beau Pélage couronné de gui ta tête droite sur tous ces fronts courbés“²³

- Joachim de Flore, abbé cistercien, que Breton considérait un précurseur de la pensée hégélienne en matière d'Histoire :

„Joachim de Flore mené par les anges terribles

Qui à certaines heures aujourd'hui rabattent encore leurs ailes sur les faubourgs“²⁴

- Johann Eckhart (1260-1327), mystique qui invitait la créature à rejoindre Dieu, à retrouver ce qu'elle était avant la création. La créature, selon Maître Eckhart, doit retrouver en elle-même son fond originel, non séparé de Dieu, l'„étincelle“ de l'âme que Maître Eckhart appelle aussi „le château fort“ de l'âme. L'Un de la créature ne fait qu'un avec l'Unité divine et la naissance du Verbe s'effectue dans l'âme même de la créature.

„Maître Eckhardt mon maître dans l'auberge de la raison

Où Hegel dit à Novalis Avec lui nous avons tout ce qu'il nous faut et ils partent

Avec eux et le vent j'ai tout ce qu'il me faut“²⁵

- L'on peut aussi rappeler l'intérêt que Breton a porté au jansénisme, puis à la date 1713, la date de la bulle *Unigenitus* par laquelle le jansénisme est condamné et dont Breton se préoccupe dans le poème-objet *Portrait de l'acteur AB dans son rôle mémorable l'an de grâce 17 13*.

- Le diacre Pâris, dont Breton évoque la vie apparemment paisible, la vie d'ombre à laquelle succède le phénomène des convulsions, le passage à „la fleur du spasme“.

„Le seul qui de son vivant réussit à n'être que son ombre

Et de sa poussière on vit montrer menaçant toute la ville la fleur du spasme

Pâris le diacre“²⁶

- Catherine Cadière connue pour sa grande beauté et pour sa relation trouble avec le jésuite confesseur Girard au XVIII^e siècle :

²² Breton, André (1992), O. C., t. II : *Pleine marge*, p. 1179.

²³ Ibid., p. 1181.

²⁴ Ibid.

²⁵ Ibid., p. 1182.

²⁶ Ibid., p. 1182.

„La belle la violée la soumise l'accablante La Cadière“²⁷

- Breton mentionne enfin, au terme du poème, les deux frères Bonjour, prêtres dans la paroisse de Fareins. Ces figures fraternelles et mystiques furent à l'origine de la secte du fareinisme. L'exaltation, les miracles, les flagellations et les crucifiements étaient des pratiques attestées dans cette secte.

„Et vous messieurs Bonjour

Qui en assez grande pompe avez bel et bien crucifié deux femmes je crois

Vous dont un vieux paysan de Fareins-en-Dôle

Chez lui entre les portraits de Marat et de la mère Angélique

Me disait qu'en disparaissant vous avez laissé à ceux qui sont venus et pourront venir

Des provisions pour longtemps“²⁸

Le poème se clôt avec la juxtaposition du portrait de Marat et de celui de la mère Angélique Arnauld (1591-1661), l'abbesse de Port-Royal-des-Champs. Il serait ainsi, selon Breton, une mémoire paysanne enfouie qui associe les convulsionnaires mystiques issus du jansénisme et les éléments les plus radicaux – Marat – de la Révolution française. Et Breton ne serait lui-même que le collecteur et gardien de cette mémoire populaire occultée, absolument opposée à celle des élites qui séparent et opposent mysticisme religieux et esprit révolutionnaire.

Les années que Breton a passées aux États-Unis, à New York constituent entre autres, une période de retour à l'occulte. En 1942, Breton est engagé par Pierre Lazareff comme speaker de „La Voix de l'Amérique“, section de l'O. W. I. (Office of War Information). La création de la revue VVV, en 1942 également, avait pour le but de démontrer la présence des surréalistes aux États-Unis et de dénoncer certains avatars du surréalisme (par exemple le prétendu surréalisme d'un Dali admiré par New York). C'est aussi en cette même année 1942 qu'Auguste Viatte publie à Montréal son œuvre *Victor Hugo et les illuminés de son temps*, qui provoquera chez Breton, un grand intérêt pour Saint-Yves d'Alveydre (dont les thèses sociales réformistes trouveront leur place dans *Les États généraux*) et pour Éliphas Lévi (inspirateur d'une section d'*Arcane 17*): la figure de Mélusine et d'Isis, de Balkis et de Lilith, la figure emblématique du Tarot, les Étoiles ou l'Étoile constituent de nouveau la liaison de Breton avec l'ésotérisme.

D'après Breton, le surréalisme qui ne pouvait manquer de frôler l'ésotérisme, est conduit à interférer avec certaines thèses ésotériques fondamenta-

²⁷ Ibid.

²⁸ Ibid.

les. Certaines pages des années vingt *Le Trésor des jésuites* et particulièrement le *Second Manifeste du surréalisme* (1930) montrent que Breton ne voulait pas se réfugier dans ces constructions sensibles bien sûr avec une seule tâche : chercher et retrouver le „point de l'esprit“²⁹ ainsi nommé dans le *Second manifeste du surréalisme* et appelé plus tard le „point sublime“³⁰ dans *L'Amour fou* (1937) dénomination qui vient d'un site célèbre des gorges du Verdon, dans la région de Castellani où il a séjourné en 1931 et 1932. Certains commentateurs du surréalisme l'ont ainsi rangé et très vite réduit sous l'étiquette d'une orientation strictement ésotérique, en s'appuyant sur cette fameuse phrase en capitales du *Second manifeste du surréalisme* :

„JE DEMANDE L'OCCULTATION PROFONDE, VÉRITABLE DU SURREALISME.“³¹

La présence de l'occultisme et de l'ésotérisme dans le *Second manifeste du surréalisme*, comme d'ailleurs dans tous les autres textes traitant ces domaines, renvoie en fait à leurs aspects poétiques, non à leur contenu. Le terme „point de l'esprit“ ou „point extrême“ appartient au champ hégélien et renvoie au dépassement de toutes les antinomies. Ce lieu, ce foyer vivant considéré ou non comme le point ésotérique, sera un objectif principal où s'estompent les antinomies, où s'unissent des mondes antagonistes et où se maintient l'intégrité de l'aspiration humaine comme la seule source d'où l'on peut puiser l'énergie vitale, méditer et envisager de nouvelles explorations.

Bibliographie

- Abastado, Claude (1975), *Le Surréalisme*. Paris: Hachette.
- Audoin, Philippe (1973), *Les surréalistes*. Paris: Seuil.
- Bonnet, Marguerite (1975), *André Breton. Naissance de l'aventure surréaliste*. Paris: Librairie José Corti.
- Breton, André (1988), *Œuvres complètes I*. Paris: Gallimard.
- Breton, André (1992), *Œuvres complètes II*. Paris: Gallimard.
- Breton, André (1999), *Œuvres complètes III*. Paris: Gallimard.

²⁹ Breton, André (1988), O. C., t. I : *Second manifeste du surréalisme*, p. 781.

³⁰ Breton, André (1992), O. C., t. II : *L'Amour fou*, p. 780.

³¹ BRETON, André (1988), O. C., t. I : *Second manifeste du surréalisme*, p. 821.

Spomenka DELIBAŠIĆ

**SURREALISM AND ACTION OF A MYSTIC NATURE:
LE TRÉSOR DES JÉSUITES (1929) AND PLEINE MARGE (1940)**

Surrealism of the twenties shows, on the one hand, aspiration for effective action, for assumption of political, social and ethical positions and, on the other hand, great interest for metaphysical tradition and its esoteric implications. The goal of the present paper is to show how surrealists succeeded to reconcile traditional and materialistic thought with Marxist issues. The world of hermetism is the world which Breton believes, perhaps only partially, but at the same time the world which he does not refuse to believe in. A specific feature of surrealism – that condition between two extremes, between the ancient and modern, actual and non-actual, sense and deep conviction, has been analysed in a theatre piece *Le Trésor des jésuites* and a poem *Pleine marge*, which are related to the Middle Ages and important figures of esotericism and illuminism.

Key words: *surrealism, Breton, hermetism, esotericism*

UDK: 821.133.1.09-1

Izvorni naučni rad

Franjo VRANČIĆ (Zadar)

Université de Zadar

fvvrancic@unizd.hr

AIMÉ CÉSAIRE, CHANTRE DE LA NÉGRITUDE

Aimé Césaire, maître de la poésie et de la révolte martiniquaise, naissait le 26 juin 1913. De son amitié de jeunesse avec Senghor à sa rupture avec le Parti communiste français, qu'il juge modéré sur la question des colonies, du *Cahier d'un retour au pays natal*, célèbre manifeste poétique et politique, à *Une saison au Congo*, pièce de théâtre centrée sur l'indépendance du Congo belge, il a toute sa vie lancé son cri de colère et de révolte, exprimant sa soif de justice et de dignité. Celui que Sartre appelait l'*Orphée noir* a défendu la cause de la négritude, incarnant la revendication des racines africaines et la prise de conscience du simple fait d'être noir. Cependant, quelle que soit la virulence du *Cahier*, Césaire n'a jamais sombré dans le racisme noir. En effet, ce poème qui avait introduit le concept de négritude est l'un des plus importants ouvrages poétiques des littératures francophones. Si l'inspiration, voire la rédaction des premières pages du *Cahier*, est née en Croatie où Césaire séjournait chez son ami Petar Guberina, il n'en reste pas moins que la matrice de cette pièce est essentiellement africaine. Destinée même au continent noir. Le destin des peuples noirs, sur tous les continents, est lié à cet ouvrage. Enfin, à l'heure où le monde est en train de se réorganiser avec la brutalité que l'on voit, l'œuvre césairienne est une boussole pour tous les hommes. C'est une poésie universelle qui intéresse tout être humain.

Mots-clés: *Colonialisme, négritude, surréalisme, esclavage, assimilation, racisme, révolte, liberté*

Comme l'a fait remarquer Petar Guberina, *on n'a plus besoin d'avancer des arguments pour trouver que les poètes noirs d'expression anglaise, française et espagnole représentent parmi les plus grandes valeurs poétiques réalisées dans les langues respectives. A. Césaire, L. S. Senghor, L. Hughes et N. Guillen sont les compagnons assidus des grands poètes blancs dans toutes*

*les anthologies nationales et mondiales*¹. C'est pourquoi ce travail de recherche se propose de rendre hommage à l'écrivain majeur de la bataille anti-coloniale, mondialement reconnu; celui qu'on appelait souvent Papa Césaire, père de la négritude, patriarche des lettres afro-antillaises et, plus généralement, des lettres francophones. De plus, le regain dangereux de l'idéologie coloniale aussi bien que l'extrême-droitisation du discours de certains responsables politiques au sein de la sphère publique européenne fait que la pensée négritudienne du poète martiniquais constitue en effet un rempart contre la résurrection contemporaine de la logique civilisatrice occidentale et de ses dérives néocoloniales. A cet égard, il nous semble essentiel de décrypter la négritude césairienne dans le texte fondateur de son œuvre littéraire et politique, à savoir *Cahier d'un retour au pays natal*. Sans conteste, le *Cahier* est le microcosme du macrocosme de l'œuvre césairienne. Toutefois, pour mener à bien ce travail il nous faut décrire le contexte dans lequel le concept politico-littéraire de la négritude a vu le jour et mettre en valeur les influences qu'avait subies le poète pour que l'on puisse saisir le fond de pensée césairienne. Aimé Césaire est né en 1913 au sein d'une modeste famille de sept enfants et va suivre un itinéraire personnel qui ressemble à celui de nombreux intellectuels des colonies françaises de son temps. Il appartient à une famille où l'instruction et l'éducation en français font partie des usages sociaux. Son grand-père, Fernand Césaire, prématurément disparu à l'âge de 28 ans, était directeur d'école à Saint-Pierre après avoir suivi des études à l'École Normale des instituteurs de Saint-Cloud. Son père Fernand, gérant d'un planteur de Basse-Pointe, achèvera sa carrière comme inspecteur des impôts, grâce à sa réussite à un concours administratif. Sa mère Nonor possède un certificat d'études ce qui est assez rare pour l'époque. Sa famille, on le voit, par le grand-père et par le père, fait partie de la petite élite noire martiniquaise qui s'est élevée dans l'échelle sociale grâce aux études et aux concours administratifs: (...) *démunie et n'ayant d'autre atout que leur position intellectuelle – position qui sera consolidée par leur père*². Césaire étudie d'abord au lycée Schoelcher, à Fort-de-France, qu'il achève par un baccalauréat de Lettres. Obtenu en 1931, ce diplôme lui permet d'échapper à une île où il étouffe déjà, comme il le notera lui-même dans ce célèbre passage du *Cahier d'un retour au pays natal*: *Partir. Mon cœur bruissait de générosités emphatiques*³. A la fin de ses études secondaires le jeune Martiniquais n'a qu'une hâte: quitter

¹ Petar Guberina: L'Esthétique et la morale des poètes noirs écrivant en langues Européennes, in: *Studia Romanica et Anglica Zagradiensia*, numéro 6, Zagreb, décembre 1958, p. 25.

² Georges Ngaly, *Aimé Césaire, un homme à la recherche d'une patrie*, Présence africaine, Paris, 1996, p. 26.

³ Aimé Césaire, *Cahier d'un retour au pays natal*, Présence africaine, Paris, 2008, p. 22.

l'île et son horizon socio-culturel borné. Comme le reconnaît Césaire dans l'entretien avec Françoise Vergès:

Me rendre en France était pour moi la promesse d'une libération, une possibilité, un espoir d'épanouissement. Autrement dit, contrairement à beaucoup de camarades de ma génération, j'avait constamment le sentiment que je vivais dans un monde fermé, étroit, un monde colonial. [...] Je n'aimais pas cette Martinique⁴.

Grâce aux conseils d'un de ses enseignants, il obtient une bourse pour partir poursuivre ses études à Paris, au lycée Louis Le Grand. Au contact des jeunes Africains⁵ étudiants à Paris, Césaire et son ami Léon Gontran Damas⁶ (son condisciple au Lycée Schoelcher en 1925-26) *découvrent progressivement la composante africaine de leur identité à mesure qu'émerge chez eux une conscience claire de la situation coloniale vécue dans leurs pays d'origine. Damas dans ses oeuvres évoquera la Guyane et Césaire, la Martinique⁷.*

⁴ Aimé Césaire, *Nègre je suis, nègre je resterai. Entretiens avec Françoise Vergès*, Paris, Albin Michel, 2005, p. 20-21.

⁵ Dans une interview que Césaire avait donnée dans les colonnes du *Magazine Littéraire* en novembre 1969, le poète politique confesse: *Quand je suis arrivé à Paris - c'était en 32, à peu près -, je suis allé m'inscrire à la Sorbonne, et le premier noir que j'ai rencontré c'était un Sénégalais : Ousmane Sembé, qui est devenu ambassadeur du Sénégal à Washington.. Le lendemain, à Louis-le-Grand, où j'étais en hypokhagne, je fais la connaissance de Senghor. Autrement dit, chose assez curieuse, dès mon arrivée, j'ai été pris en main par deux Africains, dont l'un est devenu un excellent ami, Senghor ; pendant cinq ou six ans, nous ne nous sommes pratiquement pas quittés, et il a eu une grosse influence sur moi. Il m'a aidé à analyser et à gommer ce côté négatif qui était ma haine d'une société martiniquaise qui me semblait typiquement coloniale et profondément aliénée. Et Césaire de constater: *L'homme antillais a été colonisé de l'intérieur, a été profondément aliéné. Et Senghor m'a révélé tout un monde, ça a été pour moi la révélation de l'Afrique. Et je dois dire que pendant toute ma vie d'étudiant, si j'ai eu beaucoup d'amitiés africaines je n'ai eu aucun rapport avec les Antillais et singulièrement avec les Martiniquais. Les Antillais sont des noirs ; simplement, ils ont été transplantés et ont été soumis pendant plus d'un siècle, près de deux siècles, à un effroyable processus d'assimilation, donc de dépersonnalisation. Et il a eu ce traumatisme qu'a été la traite des noirs. Les Africains, c'est tout à fait différent : ils ont conservé leur civilisation, parce que la colonisation a été extrêmement superficielle.**

⁶ La Guyane a donné à la négritude un de ses trois Grands. Né à Cayenne en 1912, Léon-Gontran Damas poursuit ses études à Paris - droit, langues orientales - mais, sa famille lui ayant coupé les vivres en raison de ses incartades de bohème, il dut vivre quelque temps de petits métiers jusqu'à ce qu'une pétition d'étudiants lui eut obtenu une bourse. Tout ceci nous explique la violence de ses premiers vers, *Pigments*, qui en 1937 devançaient de deux ans le *Cahier* de Césaire, et aussi celle de son *Retour de Guyane* (1938). Il sera quelque temps député de Guyane: il publiera en 1947, *Poètes d'expression française*, la première anthologie des poètes d'outre-mer, devançant d'un an celle de Senghor, où il figure aussi; il continue à multiplier ses poèmes, des *Graffiti* aux *Névralgies*, en passant par *Black Label* (1956) où s'épanche sa mélancolie d'exilé.

⁷ Lilian Pestre de Almeida, *Le Cahier d'un retour au pays natal*, L'Hartmann, Paris, 2008, p. 11-12.

La crise économique, une société inégalitaire, hiérarchique: ces réalités n'échappent pas aux jeunes hommes en colère. En fait, ils prennent conscience de la négation de leur histoire. Cette colère et indignation provoquent en eux un souci primordial: la révolte contre les puissances dominantes et la résistance contre l'assimilation, symbole d'aliénation culturelle et politique. Comme le met en évidence Malela,

L'assimilation est négative pour le Nègre car elle conduit à la violence. En imitant le Blanc, le Nègre assimilé s'attire le mépris du Blanc qui préfère le modèle à la copie. Le Nègre, ne saisissant pas la cause du mépris, se met à son tour à haïr le modèle. C'est ainsi que le Nègre et Blanc entrent alors en conflit⁸.

C'est pourquoi, pour la première fois, des étudiants noirs partent à la recherche des richesses passées de leurs peuples et rejettent les modèles politiques et culturels occidentaux. Etudiant noir à Paris, *Césaire s'est certainement découvert étranger sur une terre largement hostile ou du moins indifférente, enfermé par sa couleur dans un ghetto de mépris et de condescendance, et s'est aperçu que ce monde occidental, dont il avait malgré lui absorbé les valeurs, ne l'accept[ait] pas en fin de compte⁹*. C'est justement là au lycée Louis Le Grand que Césaire rencontre Léopold Sédar Senghor¹⁰ qui le prend sous son aile protectrice et avec lequel il fonde, en septembre 1934, *L'Étudiant noir*¹¹ (6 numéros en deux ans aujourd'hui introuvables). Et c'est

⁸ Buata B. Malela, *Les écrivains afro-antillais à Paris (1920-1960)*, Karthala, Paris, 2008, p. 129.

⁹ Maryse Condé, *Cahier d'un retour au pays natal*, Hatier, coll. Profil d'une oeuvre, Paris, 1978, p. 10.

¹⁰ Homme d'État et poète sénégalais (Joal, 1906-Verson, 2001). D'origine sérère, il fit ses études à Dakar et à Paris où il rencontra Césaire qui venait de formuler le concept de négritude et passa l'agrégation de grammaire en 1935. Député à l'Assemblée constituante en 1945, il participa à la rédaction de la Constitution de la IV^e République. Il devint président de la République du Sénégal en 1960. Son oeuvre poétique exprime l'amour de sa terre natale, de ses traditions et des paysans qui la peuplent. Elle s'élève parfois jusqu'au ton de l'épopée pour célébrer la négritude et l'espoir d'une réconciliation universelle des races. Il a publié une *Anthologie de la nouvelle poésie nègre et malgache* de langue française précédée de la préface de Jean-Paul Sartre *Orphée noir*, 1948; des poèmes (*Chants d'ombre*, 1945; *Hosties noires*, 1948; *Éthiopiennes*, 1956; *Nocturnes*, 1961; *Lettres d'hivernage*, 1973); ainsi que plusieurs essais littéraires et politiques (*Liberté I à IV*, 1964-1984).

¹¹ Depuis le premier véritable roman nègre de l'Antillais René Maran, auréolé du prix Goncourt 1921, *Batouala*, qui tranche avec une littérature coloniale sur fond d'exotisme apparaît une prise de conscience grandissante de l'identité noire. En effet, tout ces écrivains et étudiants gravitent autour de Maran dont l'ouvrage avait fait scandale en instruisant le procès de la colonisation et en échappant à l'exotisme facile. Si l'on en croit Charles Onana, *Césaire considère comme Senghor et Damas que René Maran est l'inspirateur du mouvement de la négritude* (Onana 2007: 181). Ainsi, Damas est le premier à avoir publié, en 1937, un recueil de vers, *Pigments*, somme de tous les combats menés par cette jeunesse venue des colonies. Dans la France des années 1930 où les jeunes métis et Noirs venus des colonies

bien cette prise de conscience nègre qui avait conduit les animateurs de *L'Étudiant noir* à s'opposer à toute politique d'assimilation et à proclamer haut et fort les valeurs de civilisation du monde noir¹². En réaction à l'oppression culturelle du système colonialiste français, c'est dans cette revue que Césaire emploie pour la première fois, le mot qui, à lui seul, résumera son combat, tant littéraire que politique: la négritude. Comme le dit Almeida:

*C'est dans les pages de cette revue que s'ébauche le concept de la négritude mais le mot, lui-même, n'apparaît pour la première fois que dans le „Cahier d'un retour au pays natal“. Le concept, forgé par Aimé Césaire en réaction à l'oppression culturelle du système colonial, vise à rejeter d'une part, le projet d'assimilation culturelle et d'autre part, la dévalorisation du fonds africain.*¹³

A en croire Senghor, c'est à Césaire qu'il convient d'attribuer le premier emploi du mot, destiné à résumer cette prise de conscience, d'abord dans *L'Étudiant noir*, puis dans le *Cahier*, qui allait le diffuser très largement. Or, une question se pose à présent, à savoir qu'est-ce que la négritude aux yeux de Césaire ? Comme l'avoue le poète politique,

*si Senghor et moi avons parlé de négritude, c'est parce que nous étions en un siècle d'eurocentrisme exacerbé, d'ethnocentrisme fantastique qui avait bonne conscience. Personne ne mettait en doute la supériorité de la civilisation européenne, sa vocation de l'universel, personne n'avait honte d'être colonie. L'Europe avait vraiment bonne conscience et le colonisé acceptait tout à fait cette vision du monde, il avait interiorisé la vision que le colonisateur avait de lui le colonisé. Autrement dit, nous étions dans un siècle dominé par la théorie de l'assimilation. Il ne faut pas oublier cela. Ainsi, la Négritude c'était pour nous une réaction contre tout cela: d'abord l'affirmation de nous-mêmes, le retour à notre propre identité, la découverte de notre propre „moi“. Ce n'était pas du tout une théorie raciste renversée. La Négritude, c'était pour moi une grille de lecture de la Martinique.*¹⁴

Et Césaire de poursuivre, *la négritude est la simple reconnaissance du fait d'être noir, et l'acceptation de ce fait, de notre destin de noir, de notre*

étaient en quête de leur identité, Damas fut le premier écrivain engagé. Son livre *Pigments* marque la naissance d'une poésie nègre influencée par le jazz et par le mouvement de Harlem. Toutefois, la violence du recueil lui vaut la saisie, puis l'interdiction pour atteinte à la sûreté de l'Etat. Enfin, les principaux thèmes du *Cahier* sont ainsi en place dès 1937 et Damas précède de peu Césaire sur la voie d'une poésie de la négritude, dont l'idée, sinon le mot, est suggérée par le préfacier de *Pigments*, à savoir Robert Desnos.

¹² Jacques Chevrier, *Quarante ans de littérature africaine: de la Sorbonne à Barbès*, in: Cahiers de l'Association internationale des études françaises, numéro 59, Paris, 2007, p. 90.

¹³ Lilian Pestre de Almeida, *Le Cahier d'un retour au pays natal*, op. cit., p. 12.

¹⁴ Daniel Delas, *Aimé Césaire ou le „verbe parturiant“*, Hachette, Paris, 1991, p. 142.

*histoire et de notre culture*¹⁵. En d'autres mots, la négritude est un mouvement d'écrivains issus en grande majorité des colonies françaises d'Afrique subsaharienne, des Antilles et de Guyane. Née à Paris, entre les deux guerres, la négritude émerge au milieu du brassage d'idées que provoquent en Europe les séquelles de la guerre, le mouvement surréaliste, la naissance de l'idéologie marxiste et les revendications des pays colonisés. De jeunes intellectuels antillais et africains venus faire leurs études en France métropolitaine se découvrent alors une cause commune: le refus du dénigrement dont la race noire fait l'objet depuis les premiers contacts de l'Europe avec l'Afrique. Prenant l'exemple aussi des écrivains de la Négritude Renaissance de Harlem des années 1920 (Langston Hughes, W.E.B. Dubois, Claude Mackey, Cauntee Cullen, Allan Locke etc.) avec lesquels ils avaient en commun non seulement d'être noirs issus à l'origine d'une même terre, mais aussi d'être dominés civiquement, politiquement et littérairement, les écrivains du mouvement de la négritude s'élèveront contre le racisme, mais aussi contre les valeurs capitalistes et matérialistes qui ont cautionné l'esclavagisme et l'entreprise coloniale. En témoignent ces propos césairiens recueillis par Françoise Vergès:

*Ce qui comptait le plus pour nous, c'était de rencontrer une autre civilisation moderne, les Noirs et leur fierté, leur conscience d'appartenir à une culture. Ils furent les premiers à affirmer leur identité, alors que la tendance française était à l'assimilation, à l'assimilationnisme. Chez eux, au contraire on trouvait une fierté d'appartenance très spécifique*¹⁶.

Et Césaire de renchérir: *notre lutte était la lutte contre l'aliénation (...) et alors nous avons pris le mot nègre comme un mot-défi (...) Puisqu'on avait honte du mot nègre, eh bien, nous avons repris le mot nègre*¹⁷. Bref, la négritude se définit donc comme une entreprise de réhabilitation des valeurs de l'homme de couleur. Elle a imposé une image et un modèle du Nègre et de sa poésie: victime de la barbarie coloniale, le poète noir élève contre elle la protestation de son poème, et comme le poète est nègre, son chant acquiert toutes les vertus nègres. Elle est pour les poètes de la négritude une esthétique, même si la dimension politique l'accompagne. En outre, les premiers poètes de la négritude trouveront un grand soutien dans l'idéologie surréaliste. Richard Laurent Omgba précise d'ailleurs qu'*il faut dire que l'option révolutionnaire surréaliste convenait parfaitement à leur situation, eux qui rêvaient de*

¹⁵ Colin Legum, *Pan-Africanism*, Pall Mall Press, London, 1965, p. 151.

¹⁶ Aimé Césaire, *Nègre je suis, nègre je resterai. Entretiens avec Françoise Vergès*, op. cit., p. 25-26.

¹⁷ Roland Depestre, *Itinéraire d'un langage. De l'Afrique à la Caraïbe. Entretien avec Aimé Césaire*, in: *Europe*, numéro 612, 1980, p. 15.

*tout détruire et de tout recommencer*¹⁸. Et Jacqueline Henry Leloup d'ajouter en de mots clairs et précis: *Suffoqués par le monde capitaliste, chrétien, bourgeois et par cet abominable système de contrainte et de restriction, d'extermination de l'amour et de la limitation du rêve*¹⁹, ces poètes déclarent la guerre à la civilisation occidentale. De surcroît, le surréalisme leur fournit les armes dont ils ont besoin pour le combat. D'après Omgba, ces armes *sont celles du verbe, de la parole éruptive et incantatoire, de la révolte et de la révolution*²⁰. Ainsi, aux poètes africains et antillais des années trente, le surréalisme apparut comme un puissant frein à l'assimilation culturelle, mais aussi comme le moyen de se rebeller contre toutes les civilisations de leurs oppresseurs et de réaliser leur propre révolution. D'autre part, avant de passer dans le vif du sujet on doit examiner les sources du *Cahier* dont la plus importante est la lecture de l'oeuvre de l'ethnologue allemand Leo Frobenius *Histoire de la civilisation africaine*. Césaire auraient lu ce livre dès sa parution au point d'en connaître certains passages par coeur. La preuve de l'intérêt constant porté par le poète martiniquais à l'ouvrage est la publication d'un article rédigé par son conjointe Suzanne Césaire²¹ dans *Tropiques* en avril 1941. Pour Frobenius, la

¹⁸ Richard Laurent Omgba, *La littérature anticolonialiste en France de 1914 à 1960*, Paris, L'Harmattan, 2004, p. 211.

¹⁹ Jacqueline Henry Leloup, Poésie et surréalisme, in *Annales de la Faculté des Arts, Lettres et Sciences humaines*, n°8, Yaoundé, 1977, p. 190.

²⁰ Richard Laurent Omgba, *La littérature anticolonialiste en France de 1914 à 1960*, op. cit., p. 211.

²¹ Suzanne Césaire, qui a fortement influencé la littérature antillaise, s'activa dans la revue *Tropiques* où elle publia l'ensemble de ses essais avec son époux, ainsi que leurs amis Aristide Maugée, Georges Gratiant et René Menil. Cette revue dura d'avril 1941 au mois de septembre 1945, soit environ quatorze numéros aussi engagés les uns que les autres à tel point qu'elle a contribué à l'éveil de la conscience des Martiniquais qui se sont mis à réfléchir sur leur identité. De même, *Tropiques* était aussi un outil de prise de conscience des Noirs, à la notion de négritude et à la lutte contre le colonialisme. La poésie, et particulièrement les méthodes surréalistes, y étaient présentés comme les *armes miraculeuses* contre l'aliénation du poète et de son peuple. Dès le premier numéro, Aimé Césaire a posé les fondements de sa pensée: à ses yeux, les particularités culturelles sont au point de départ de toute contribution à l'universel. De plus, en fondant cette revue Césaire engage la lutte contre le régime pétainiste instauré en Martinique. Cinq numéros sont publiés entre avril 1941 et avril 1942, puis la publication s'interrompt sur décision des autorités vichyssoises. Dans son entretien avec Jacqueline Leiner Aimé Césaire se souvient de la censure: *De temps en temps ils avaient quelques soupçons, mais, enfin, j'avais bien le droit de parler de Mallarmé. C'était difficile d'intervenir; nous prenions des précautions d'usage et puis ils considéraient que c'était le fait de quelques intellectuels sans audience particulière, jusqu'au jour où ils ont vu les implications de tout cela et la revue a bel et bien été interdite à la fin du régime de*

*force de la civilisation africaine réside dans sa nature païdeumatique, véritable Paradis originel perdu par l'intellect occidental: Il y eut jadis une époque où l'émotion prévalait sur toutes choses: la dignité du jeu et l'émotion*²². Pour lui, la civilisation éthiopienne trouve son principe dans un rapport harmonieux avec la Nature, tandis que la civilisation hamitique, qui est à l'origine de l'Europe, repose sur la chasse et sur les animaux. La civilisation éthiopique est liée à la plante, au cycle végétatif. Elle est toute repliée sur soi, mystique, l'Éthiopien ne cherche jamais à comprendre les phénomènes, à saisir les faits extérieurs à lui. Au contraire, la civilisation hamitique est liée à l'animal, à la conquête du droit de vivre par la lutte. Le Hamite est conscient de faits extérieurs auxquels il s'oppose et qu'il lui faut vaincre pour survivre. Il ne s'abandonne jamais aux choses mais s'efforce de les dominer par la force. Selon l'analyse de Vesna Cakeljić, il y a *une aspiration de l'Africain à s'unir avec le cosmos et avec ses forces tandis que l'Occidental cherche avant tout à subjuguier le monde et à s'en rendre maître*²³. En un mot, la raison occidentale a arraché l'homme à la Nature et imposé une hiérarchie entre les hommes contre la nature. En ce sens, l'esclavage, le racisme sont le produit direct de la civilisation hamitique. Au demeurant, les commentateurs ont, à juste titre, signalé l'importance de l'élément végétal dans l'univers imaginaire césairien. Nul doute que l'omniprésence de l'arbre doive beaucoup au thème de la civilisation éthiopique de Frobenius. Or, il faut reconnaître deux courants de pensée dans la confusion de l'homme et de la nature du *Cahier*. D'une part, l'héritage romantique perpétuant la tradition orphique à travers Rimbaud, Nerval, Baudelaire, que Césaire connaissait et prisait. D'autre part, l'idée transmise par Frobenius que la civilisation africaine est à l'écoute du cosmos, en harmonie primitive avec elle. Le corps humain correspond au végétal, au minéral, à l'animal, et le microcosme au macrocosme. Cette influence est la plus accentuée dans ces vers du *Cahier* qui décrivent la transformation de l'être humain en végétal ou minéral: *A force de regarder les arbres je suis devenu un arbre / et mes longs pieds d'arbre ont creusé dans le sol de / larges sacs à venin à force de penser au Congo / je suis devenu un Congo bruissant de forêts et de fleuves*²⁴. Ensuite, parmi les lectures anthropologiques de Césaire pendant

Vichy où on nous a déclaré racistes, racistes nègres, et révolutionnaires. Lorsque, en juillet 1943, la Martinique se rallie au Comité français de Libération nationale, les autorités gaullistes autorisèrent la réimpression de *Tropiques*.

²² Leo Frobenius, *Histoire de la civilisation africaine*, traduction française H. Back et D. Ermont, Gallimard, Paris, 1936, p. 26.

²³ Vesna Cakeljić, *La Reine de Saba de Salomon à Senghor*, in: *Časopis Muzeja afričke umetnosti*, br. 2, Beograd, 2013, p. 22.

²⁴ Aimé Césaire, *Le Cahier d'un retour au pays natal*, op. cit., p. 28.

ses années d'études, il faut signaler les travaux de Maurice Delafosse, qui avait été gouverneur en Afrique et enseignant à l'École coloniale. Bien que Césaire ne mentionne pas ses ouvrages, les titres *L'Ame nègre* (1922) et *Les Nègres* (1927) attestent une communauté avec sa pensée. Delafosse ne donne aucune signification péjorative à ce mot „nègre“, à l'exemple de la vogue de l'art nègre introduite par Apollinaire, Cendrars et Picasso. Il s'en sert pour souligner la richesse du patrimoine artistique africain qu'il défend avec ardeur, préparant une esthétique, comme le témoigne le chapitre sur l'art nègre dans *Les Nègres*. Fondée sur l'idée d'émotion et de rythme, cette esthétique a influencé Aimé Césaire. Pareillement, se pose à présent le délicat problème de l'influence que Breton aurait exercé sur Césaire, avant l'entrevue décisive à la Martinique pendant la Seconde Guerre mondiale. En vérité, Césaire semble entretenir avec le surréalisme une affinité élective, de convergence plus que d'influence. Au dire de Césaire, c'est à Rimbaud et à Lautréamont, bien davantage qu'au surréalisme, qu'il doit sa poétique:

Je n'ai pas voulu être disciple. J'ai seulement apprécié Breton et Eluard. Ma grande découverte a été Lautréamont et Rimbaud. Autrement dit les surréalistes n'ont pas été mes pères, j'étais plutôt leur compagnon attardé mais nous avons les mêmes pères, à savoir Lautréamont et Rimbaud. On descendait de là²⁵.

Et le député-maire de Fort-de-France ajoute:

Pendant les années 1930, j'ai subi trois influences primaires: la première était celle de la littérature française à travers l'oeuvre de Mallarmé, Rimbaud, Lautréamont et Claudel. La deuxième était l'Afrique (...) et la troisième, c'était celle de la Renaissance noire américaine, qui ne m'a pas influencé directement mais qui a créé cependant l'atmosphère qui m'a permis de devenir conscient de la solidarité du monde noir²⁶.

Pour ce qui concerne Rimbaud, certains passages du *Cahier* nous rappellent le *Bateau ivre* par leurs images. Mais c'est à *Une Saison en enfer* que fait penser le *Cahier*, par le ton provocateur, blasphématoire du narrateur. Comme chez Rimbaud, il s'agit d'une autobiographie poétique qui tourne à la confession. L'auto-ironie, qui est le procédé central de la *Saison* réapparaît nettement, sans que le texte rimbaudien soit cité littéralement: *Je refuse de me donner mes boursoufflures comme d'authentiques gloires. Et je ris de mes anciennes imaginations puériles²⁷*. Au surplus, il semble que Césaire ait trouvé

²⁵ M a M. Ngal, *Aimé Césaire, un homme à la recherche d'une patrie*, Abidjan-Dakar, Nouvelles Editions africaines, 1975, p. 200.

²⁶ Thomas A. Hale, *Les Écrits d'Aimé Césaire*, Presses de l'Université de Montréal, Montréal, 1978, p. 461.

²⁷ Aimé Césaire, *Le Cahier d'un retour au pays natal*, op. cit., p. 38.

dans *Une Saison en enfer* la source même de la revendication de la négritude. L'épisode de „Mauvais sang“ dans lequel Rimbaud déclare: *Je suis une bête, un nègre*²⁸, se préparant au débarquement des „Blancs“, annonce la conversion à la négritude. Par son négritude symbolique, Rimbaud manifeste son désir d'échapper à l'Occident pour devenir un „Barbare“, mais dont la nostalgie primitiviste se retrouve également chez Césaire. La négritude césairienne est à prendre au sens figuré, comme chez Rimbaud. Césaire évoque la nécessité de *Partir*²⁹, en écho à *Je quitte l'Europe*³⁰. Certes, ce vers rimbaldien est l'expression du refus de la famille, de sa ville natale, des valeurs bourgeoises, du conservatisme et Césaire s'en souviendra au sens existentiel et politique. Ainsi, bon nombre d'exemples pourraient être cités de l'intertextualité rimbaldienne dans le *Cahier*, non seulement en raison des positions adoptées par le narrateur, mais encore des éléments du décor (la boue, le sang, etc.) et de la démystification blasphématoire de la religion. Enfin, ce ton blasphématoire, la violence tournant à l'auto-ironie, à la dévalorisation de soi-même sont communs aux deux écrivains. Bien plus, la référence à Lautréamont semble encore plus évidente étant donné que de toutes les lectures césairiennes, c'est celle des *Chants de Maldoror* qui exerça l'influence la plus profonde et la plus durable, à tel point qu'il devient difficile de mesurer la part des *Chants* dans un texte qui semble nourri en profondeur par Lautréamont. Comme d'*Une Saison en enfer*, Césaire retient essentiellement des *Chants de Maldoror* la violence fulgurante. C'est la raison pour laquelle, il faudrait interpréter la volonté délibérée de dégrader, de souiller le pays natal par des injures, des images répugnantes, comme la marque la plus évidente de l'influence de Lautréamont. Cette influence va jusqu'au pastiche, genre lui-même cher à Lautréamont. Cette violence imprécatoire, les invocations lyriques, le recours outré aux formes de la rhétorique pour la démystifier sont des procédés communs aux deux hommes de lettres. C'est pourquoi l'on peut dire que le poète politique est un frère spirituel de Lautréamont. Ainsi, Césaire reprend en pastiche les „beau comme“ du *Chant sixième: Beau comme la rétractilité des serres des oiseaux rapaces*³¹ deviendra chez le chantre de la négritude: *Mais est-ce qu'on tue le remords, beau comme la / face de stupeur d'une dame anglaise qui trouverait / dans sa soupière un crâne de Hottentot ?*³² En plus de cela, dans un article intitulé *Poésie et connaissance* paru dans *Tropiques* en 1945, Césaire observe

²⁸ Arthur Rimbaud, *Oeuvres poétiques et lettres choisies*, Hachette, Paris, 1998, p. 127.

²⁹ Aimé Césaire, *Le Cahier d'un retour au pays natal*, op. cit., p. 22.

³⁰ Arthur Rimbaud, *Oeuvres poétiques et lettres choisies*, op. cit., p. 125.

³¹ Isidore Ducasse Comte de Lautréamont, *Oeuvres complètes*, préface de J.M.G. Le Clézio, édition établie, présentée et annotée par Hubert Juin, Gallimard, Paris, 1973, p. 233.

³² Aimé Césaire, *Le Cahier d'un retour au pays natal*, op. cit., p. 20.

qu'à partir de 1850 la poésie française apporte la revanche de Dionysos-Bacchus sur Apollon. Nul doute que l'auteur des *Chants* représente pour lui, avec Rimbaud dont il est complémentaire, le meilleur exemple du dionysiaque de *La Naissance de la tragédie*, qui exerce une profonde influence aussi bien sur ses pièces de théâtre que sur son esthétique. L'excès, la démesure dont Césaire crédite Lautréamont caractérisent le *Cahier*, poème dionysiaque au sens littéral du mot. Par contre, cette violence de Rimbaud et de Lautréamont renvoie aux anathèmes de l'Ancien Testament et aux prophéties de l'Apocalypse. En vérité, Lautréamont et Rimbaud, nourris de lectures bibliques, laissent affleurer de nombreuses réminiscences et parodient l'Ancien Testament. De plus, Césaire, au moment où il traverse la crise spirituelle dont est issu le *Cahier*, semble avoir beaucoup lu l'Évangile. Mais, les rapports du poète avec la religion sont plus complexes qu'il n'y paraît à première vue. En théorie, Césaire est athée et se montre souvent anticlérical comme c'est le cas dans *Cahier*, mais aussi ailleurs. Toutefois, dans *Cahier* l'on trouve bon nombre de références chrétiennes³³ comme la fête de Noël ou le symbole du pain et du vin. Ce qui est certain, c'est que Césaire se trouvait en relation étroite avec le texte biblique par la lecture d'Agrippa d'Aubigné³⁴, mais aussi des poètes Noirs américains. De ce fait, la référence biblique semble surprenante après l'insistance sur la violence fulgurante des poètes précédents. Mais, il est vrai que Césaire traversait une crise spirituelle au moment de la rédaction du *Cahier* s'échelonnant de 1935 à 1939, qu'il était nourri de la lecture des *Prophètes*,

³³ Ce que l'on sait, c'est qu'il est plus près de l'Église que du marabout ou du sorcier. Qu'il aime écouter le chant grégorien et davantage encore les chœurs des moines orthodoxes grecs, lesquels sont plus proche de la source chrétienne, que cela l'émeut plus que le reggae ou le jazz. Qu'il n'a jamais eu un mot pour critiquer ou tourner en dérision le christianisme explicite de Diop ou de Senghor. Que sa mère fut toujours profondément catholique. Néanmoins, le jour de sa confirmation, Césaire a refusé de se rendre à l'église, préférant aller jouer au football en salissant ses beaux vêtements. En plus, pour Césaire, le clergé maintenait la population martiniquaise dans le respect des institutions coloniales. Enfin, selon lui, les prêtres sont des parasites et défenseurs du système politico-culturel dominant.

³⁴ Agrippa d'Aubigné (1552-1630) connaît admirablement la Bible. La pratique assidue de l'Évangile lui permet de soutenir sa verve pamphlétaire. Au lieu de s'en prendre directement à ses ennemis, d'Aubigné désigne le coupable sous un nom biblique. Le procédé paraît atténuer l'insulte; en vérité, il l'aggrave. Par conséquent, *Les Tragiques* trouvent dans le Livre sacré le soutien constant de leur force pamphlétaire. Mais, avant tout il doit à la Bible l'inspiration religieuse qui enlève *Les Tragiques* de son souffle. Ame mystique et frémissante, il regarde vers l'Évangile. Tout pénétré de cet Ancien Testament où apparaît le Dieu de vengeance qui ne pardonne pas, tel un prophète il se tourne lui aussi vers ce Dieu redoutable et compose des psaumes, d'admirables versets qui semblent tirés de la Bible même. La poésie s'enrichit par là du merveilleux chrétien; l'imagination visionnaire de d'Aubigné suscite même des scènes d'Apocalypse. En ce sens, certains passages du *Cahier* montrent l'indéniable affinité avec *Les Tragiques*.

et que l'imprécation fait partie d'un mode d'écriture testamentaire. De même, les imprécations adressées aux Antillais, livrés à la somnolence et l'acceptation de la misère, participent de l'anathème lancé contre Jérusalem, vouée à la débauche et à la turpitude, dans le *Livre d'Ezéchiel*. Les images des plaies, de lèpres et de famines correspondent aux désastres dont Dieu menace la ville par la bouche des prophètes. Ces lèpres sont à l'image de la souillure intérieure des hommes, qui pèchent contre Dieu: de là l'obsession de la débauche, de la prostitution, mais aussi de la boue dans laquelle la Martinique s'enfonce. Toutes les images de tremblements de terre, de déluge, d'ailleurs également présentes dans *Saison*, sont destinées à recréer les peurs de la fin du monde et de l'embrasement apocalyptique: *Je ne joue jamais si ce n'est l'an mil, je ne joue jamais si ce n'est à la Grande Peur*³⁵. En fait, l'itinéraire spirituel du *Cahier* suit le cheminement de la Révélation, à la différence près que point de transcendance n'y apparaît. Malgré tout, il est significatif que le *Cahier* se termine sur l'envol de la „Colombe“ de la „négritude“: *monte, Colombe (...) Je te suis, imprimée en mon ancestrale cornée / blanche. monte lécheur de ciel*³⁶; dans la Genèse, c'est la colombe, porteuse du rameau d'olivier, qui annonce la fin du Déluge et la renaissance d'un Monde Nouveau. Quoi qu'il en soit, s'agissant d'Aimé Césaire, en 1935, ayant réussi son concours d'entrée à l'École normale supérieure, il passe les grandes vacances en Yougoslavie, à savoir en Dalmatie, à Šibenik, invité par son nouvel ami Petar Guberina³⁷:

Devant sa fenêtre, une île en horizon: elle s'appelle Martinska. Elle lui rappelle son île natale. Césaire commence la rédaction du „Cahier d'un retour au pays natal“, évocation sur la côte dalmate de mon île, dira-t-il. Petar

³⁵ Aimé Césaire, *Le Cahier d'un retour au pays natal*, op. cit., p. 33.

³⁶ Ibid., p. 65.

³⁷ Dans le documentaire réalisé par Euzhan Palcy en 1994, *Une voix pour l'histoire*, Guberina, professeur du français à la Faculté des lettres de Zagreb, raconte l'entrevue avec Césaire et la genèse de l'ouvrage fondateur des littératures francophones, à savoir *Le Cahier d'un retour au pays natal*: *Le premier contact avec Aimé Césaire a eu lieu en été 1934 dans une salle de ping-pong. N'ayant pas d'argent, je descendais aux heures du déjeuner dans cette salle parce que j'étais gêné que les gens me demandaient pourquoi je n'allais pas au restaurant. Et j'ai rencontré là, dès le premier jour, Aimé Césaire. Nous avons compris que c'était la même raison de descendre dans la salle de ping-pong pendant les heures du déjeuner. On n'avait pas d'argent. Cette pauvreté et ensuite lui qui commençait à me raconter de la misère en Martinique et moi qui lui racontait de la misère de Dalmatie où j'étais né à Šibenik. Il y eut tout de suite un lien de compréhension et d'amitié entre nous deux et puis une troisième personne a apparue. C'est Senghor, Léopold Sédar Senghor qui nous rassemblait tous les soirs pour nous parler d'Afrique. Césaire m'a paru tout de suite un homme souffrant énormément. Et peu à peu, il me découvrait la tragédie de la race noire, l'aliénation des noirs et la honte que les noirs très souvent veulent se moderniser parce qu'ils ont honte de leur race et de leur couleur.*

*Guberina signera, en 1956, la préface du Cahier de l'édition dite définitive (Présence africaine, 1956)*³⁸.

Et le chantre de la négritude d'avouer sa dette envers ce linguiste de renom:

*J'habitais à la Cité universitaire, boulevard Jourdan, à Paris. C'était l'été. Et l'été est dur à Paris. Quand on voit fondre l'asphalte sur le boulevard, on regrette la Martinique. Il faisait horriblement chaud et nous étions seuls. Il n'y avait plus de Français. Il y avait beaucoup d'étrangers. Il y en a un qui est venu vers moi avec qui j'ai très vite sympathisé. C'était Petar Guberina, un Croate. Il était venu à Paris passer sa thèse. On a lu ensemble, on a parlé ensemble. Je lui parlais de la Martinique. Il m'a parlé de la Yougoslavie. Il m'a parlé de la Croatie. On n'était pas très riches et on se dépouillait pour acheter des livres, chez Gibert en particulier. Et puis un beau jour, il dit : "Je vais rentrer chez moi. Tu es seul à Paris. Viens me voir. Ma mère possède une ferme en Dalmatie, à Sibenik." Il a tellement insisté que j'ai fini par dire oui. J'ai passé deux bons mois en plein cœur de la Dalmatie. C'était un pays magnifique. Sous certains aspects il me rappelait la Martinique*³⁹.

Ou bien:

(...) j'avais aussi un ami yougoslave, Petar Guberina, qui m'a invité un été en Croatie. Je me rappelle avoir pensé que la côte ressemblait à celle des Caraïbes et, d'ailleurs, un jour, je lui ai demandé: «Quel est le nom de cette île?» Il me répondit qu'en français, cela signifiait «Martin». J'ai alors pensé: «C'est la Martinique que je vois!» Et c'est ainsi qu'après avoir acheté un cahier d'écolier j'ai commencé à écrire «Cahier d'un Retour au Pays natal»⁴⁰.

Bien plus, selon le dire de Romuald Fonkoua,

*la découverte de l'Europe centrale, de la Yougoslavie en particulier, servira de détonateur à l'explosion créatrice de son premier et célèbre long poème. Les prémices de la Seconde Guerre et de la conflagration de l'Europe, dont on ne dira plus les conséquences sur l'histoire, les sociétés et la pensée occidentales, vont conduire à la métamorphose de la poésie et de la pensée de Césaire*⁴¹.

De même, en ce qui concerne la genèse du poème la référence à Senghor nous semble indispensable. Le 14 mai 1981 à la Sorbonne, Salle Liard, Senghor faisait une longue intervention sur *Les Antécédents et la genèse de la négritude senghorienne*. L'auditoire fut un moment frappé d'émotion devant le récit de la vie de Césaire entre 1935 et 1939. Selon le poète sénégalais, le tremolo dans la voix, Césaire frôla la folie dès 1935. Comme le signale Germain Kouassi,

³⁸ Lilian Pestre de Almeida, *Le Cahier d'un retour au pays natal*, op. cit., p. 12.

³⁹ David Alliot, *Aimé Césaire, le nègre universel*, illico, Gollion (Suisse), 2010, p. 52.

⁴⁰ Aimé Césaire, *Nègre je suis, nègre je resterai. Entretiens avec Françoise Vergès*, op. cit., p. 26.

⁴¹ Romuald Fonkoua, *Aimé Césaire, Cahier d'études africaines*, [En ligne], 191 / 2008, mis en ligne le 29 septembre, URL : <http://etudesafriques.revues.org/11722>, p. 3.

le brillant étudiant nègre martiniquais, dès les premiers contacts avec ses frères africains, prenait conscience que tout les humiliés qu'ils étaient dans les cafés à cause de leur peau noire, tous sifflés tantôt par les petits copains blancs, tous rendus graves, précocement graves par leur condition, ils étaient pourtant différents: lui Antillais, sans référence patriotique décente, comme on dit, sans racine; eux, Africains, ayant une patrie, des origines ancestrales sûres et dignes de fierté comme par exemple Senghor qui peut se consoler de son ascendance noble, etc⁴².

Selon toute vraisemblance, à ne considérer que la date de publication de l'oeuvre, que c'est de cette crise d'identité que naquit le *Cahier*. En un mot, l'éloignement, la solitude, la nostalgie et l'histoire tragique de son peuple noir forment la matrice première du *Cahier d'un retour au pays natal*. C'est justement sous cette impulsion que Césaire commence à écrire ce poème devenu fondateur de la négritude. En été 1936, Césaire retourne passer ses vacances en Martinique et retrouve sa famille après cinq ans d'absence. Il est probable qu'à cette occasion, de nouveaux chapitres du *Cahier* aient été rédigés. En automne, à son retour à Paris, Césaire fait la lecture du poème à ses amis Senghor et Damas et y ajoute des éléments biographiques. Enfin, c'est Petitbon, son professeur à l'École normale supérieure, qui lui conseille de l'envoyer à Georges Pellorson, le directeur de la revue *Volontés*, qui lui demande quelques modifications. Césaire lui envoie le tapuscrit de son poème en mai 1939. Le poème sombre dans l'indifférence générale à la veille de la Deuxième guerre mondiale. C'est finalement le poète surréaliste André Breton, de passage à Fort-de-France en 1941, qui découvrira, presque par hasard, l'existence du *Cahier* et en assurera la postérité car c'est sous son impulsion qu'une première édition bilingue du *Cahier* est publiée à New York en 1947. En effet, *Cahier d'un retour au pays natal* est une oeuvre poétique majeure de Césaire publié pour la première fois en août 1939 par la revue *Volontés*. Selon Almeida, *le poème constitue la matrice même de l'oeuvre césairienne*⁴³. *Il en est de même pour Dominique Combe:*

*Le Cahier est la première oeuvre publiée par Césaire; à bien des égards, elle peut être considérée comme la matrice de toutes les oeuvres ultérieures, en raison même de sa polyvalence générique: poème, mais aussi discours idéologique et, dans une moindre mesure, texte dramatique en raison des dialogues implicites et explicites*⁴⁴.

⁴² Germain Kouassi, *La poésie de Césaire par la langue et le style: l'exemple du „Cahier d'un retour au pays natal“*, Publibook, Paris, 2006, p. 9.

⁴³ Lilian Pestre de Almeida, *Le Cahier d'un retour au pays natal*, op. cit., p. 11.

⁴⁴ Dominique Combe, *Aimé Césaire: Cahier d'un retour au pays natal*, Presses universitaires de France, Paris, 1993, p. 94.

Ce poème, qui depuis cinquante ans a fait le tour du monde pour éveiller la mémoire et l'espoir des opprimés, évoque le retour aux Antilles, mais aussi la revendication du retour à la liberté après des siècles d'oppression et d'esclavage pour le peuple noir en général. Le *Cahier* s'ouvre sur une description de la Martinique et de ses habitants. Pourtant c'est à une description satirique, courante dans le pamphlet, que la pièce invite le lecteur, contre toute attente. Le titre même pourrait laisser entendre la louange du „pays natal“ enfin retrouvé suite à un exil en France, en raison des connotations positives de l'adjectif „natal“, associées à l'idée d'un retour. Toutefois, il n'en est rien, du moins dans la première partie du poème, qui s'attache à un contre-éloge. En cela Césaire a voulu se démarquer de la tradition apaisante de l'exotisme doudouiste sur le charme des tropiques, voué à une rhétorique de l'éloge béat. Le poète ne revient pas en Martinique pour chanter un paradis naturel perdu et refuse l'académisme antillais du début du XXe siècle, consistant à louer le sable blanc, les mers turquoises, les fleurs écarlates et la femme sensuelle. Non seulement la notion d'exotisme n'a pas de sens pour Césaire qui est familier à ce type de réalité, mais il suppose une vision aliénée, coloniale, superficielle, presque touristique. Et le poète d'adopter le point de vue d'un enfant des anciens esclaves en utilisant les substantifs et les adjectifs qui caractérisent l'île comme un corps blessé ou malade comme pour mieux dégoûter le lecteur: *Iles cicatrices des eaux / Iles évidentes blessures*⁴⁵. Semblablement, l'évocation de la misère physique qui atteint même les enfants provoque une nausée qui s'exprime par l'accumulation de mots symbolisant autant de plaies ou de pourritures morales et sociales: *l'échouage hétéroclite* (idée de bâtardise), les *sodomies monstrueuses de l'hostie et du victimaire* (image brutale de l'acceptation du colonisé qui se laisse dominer par le colonisateur), les *coltis du préjugé et de la sottise* (Césaire vise les idées reçues de races qui divisent les peuples), les *prostitutions*, les *hypocrisies*, les *trahisons*⁴⁶. Ce sont les maux de l'âme martiniquaise dont souffre Césaire. Toutes ces images se complètent et émanent les unes des autres, pour symboliser l'île et la ville de Fort-de-France en voie de putréfaction. C'est l'autocritique d'une société; elle ne peut être faite, d'une manière loyale et sans racisme, que par l'un de ses membres. En plus, de ces images ressort la métaphore de la Martinique comme un corps malade qui inspire une violente répulsion. Mais une telle métaphore a une portée allégorique car les plaies du corps sont l'expression de la pourriture morale de l'île. Au reste, il n'est pas accidentel que le poète politique recoure aux grandes images bibliques de la lèpre et de la vérole pour suggérer quelque péché capital. À l'exemple de l'Ancien Testament, la lèpre

⁴⁵ Aimé Césaire, *Cahier d'un retour au pays natal*, op. cit., p. 54.

⁴⁶ Ibid., p. 12.

est en premier lieu la punition infligée à ceux qui ont commis le péché de chair puisque les Antillais sont voués à la débauche comme le montre l'épisode de la rue Paille où règne la prostitution: *Et une honte cette rue Paille (...). Tout le monde la méprise la rue Paille. C'est là que la jeunesse du bourg se débauche*⁴⁷. Comme Agrippa d'Aubigné, Césaire retrouve les accents bibliques en condamnant l'immoralité par l'impudeur d'un corps qui finit par devenir impuissant à quoi s'opposera la force virile de la négritude retrouvée. Ainsi, par la peinture saisissante du cadavre (*la vieille négritude progressivement se cadavérise*), dans un contexte marqué par la référence biblique, Césaire s'inscrit dans la filiation baroque de d'Aubigné, mais aussi de Jean-Baptiste Chassignet et de son recueil de vers *Le Mépris de la vie et consolation contre la mort* (1594) où l'on retrouve bon nombre d'images de la dégradation. Césaire n'emploie pas ces images à des fins d'édification chrétienne, mais pour faire passer le message de la négritude. Néanmoins, il se peut que la satire de son île natale dans le *Cahier* s'accompagne d'un éloge; car les sentiments du poète à l'égard des Antilles sont ambivalents oscillant entre le dégoût et l'extase, la haine et l'amour. C'est pourquoi dans l'avalanche de mots négatifs, des sensations bénéfiques peuvent se manifester ponctuellement. De la même façon, cet éloge caché dans la satire est explicité par la trame du poème qui finit par exalter ce qui était d'abord dénié. Comme le soutient Combe, *l'assomption de la négritude qui constitue l'itinéraire spirituel du poème, au fil de la composition, procède de la transformation de la satire en éloge*⁴⁸. *Ce renversement des valeurs est exprimé par la litanie des j'accepte:*

*J'accepte...j'accepte...entièrement, sans réserve.../ ma race qu'aucune ablution d'hysope et de lys mêlés/ ne pourrait purifier/ ma race rongée de macules/ ma race raisin mûr pour pieds ivres/ ma reine des crachats et des lèpres/ ma reine des fouets et des scrofules*⁴⁹...

Cette révolution est purement intérieure, mentale. C'est bien elle qui conduit le récitant à assumer sa négritude, exaltant ce qu'il maudissait, se débarrassant des idées reçues inculquées par les Blancs d'Europe: *Par une inattendue et bienfaisante révolution intérieure, j'honore mes laideurs repoussantes*⁵⁰. De fait, le *Cahier* se présente comme un long texte d'une soixantaine de pages, sous forme de vers libres. Influencé par le surréalisme, il mêle métaphores audacieuses et expression de la révolte. Comme on l'a déjà mis en évidence, le retour sur son île natale s'accompagne de la prise de conscience de la condition inégalitaire des Noirs:

⁴⁷ Ibid., p. 19.

⁴⁸ Dominique Combe, *Aimé Césaire: Cahier d'un retour au pays natal*, op. cit., p. 62.

⁴⁹ Aimé Césaire, *Cahier d'un retour au pays natal*, op. cit., p. 52.

⁵⁰ Ibid., p. 37.

Au bout du petit matin, une autre petite maison qui sent très mauvais dans une rue très étroite, une maison minuscule qui abrite en ses entrailles de bois pourri des dizaines de rats et la turbulence de mes six frères et sœurs, une petite maison cruelle dont l'intransigeance affole nos fins de mois et mon père fantasque grignoté d'une seule misère, je n'ai jamais su laquelle, qu'une imprévisible sorcellerie assoupit en mélancolique tendresse ou exalte en hautes flammes de colère; et ma mère dont les jambes pour notre faim inlassable pédalent, pédalent de jour, de nuit, je suis même réveillé la nuit par ces jambes inlassables qui pédalent la nuit et la morsure âpre dans la chair molle de la nuit d'une Singer que ma mère pédale, pédale pour notre faim et de jour et de nuit⁵¹.

Si l'inspiration, voire la rédaction des premières pages de cet ouvrage, est née sur la côte dalmate où Césaire séjournait chez son ami *Pierrot*⁵², il n'en reste pas moins que la matrice de cet écrit est essentiellement africaine. Destinée même à l'Afrique, en particulier aux frères et sœurs nègres dont les cœurs se demandent toujours ce qu'ils ont fait à l'humanité. Césaire réfute l'assimilation qui, à ses yeux, alterne l'être en le rendant répugnant à lui-même. Car, dans le désir de ressembler à l'Autre on tue sa propre identité. Un peu ce que certains critiques reprochent à la négritude senghorienne. Ainsi, dans *Cahier d'un retour au pays natal*, pour montrer sa solidarité à travers le monde et pour l'avenir des peuples opprimés et humiliés, le poète martiniquais se pose en vrai Prométhée⁵³ afin que *sa bouche devienne la bouche des malheurs qui n'ont point de bouche* et change sa voix en un cri de liberté de *ceux qui s'affaissent au cachot du désespoir*⁵⁴. En d'autres termes, dans les années 60, Césaire a été le maître à penser des intellectuels africains en lutte contre la colonisation, puis le guide des idéologues des jeunes Etats indépendants – davantage que Senghor - que les thèses sur le métissage culturel ont rendu suspect de compromis avec les anciennes puissances coloniales. Mais, l'amitié de Senghor, qui ne sera jamais démentie, n'est pas étrangère à la genèse du *Ca-*

⁵¹ Ibid., p. 17-18.

⁵² Sur l'amitié entre Césaire et Guberina voir la communication de Nenad Fejić, chercheur serbe à l'Université des Antilles et de la Guyane, donnée le 31 mars 2011 à l'occasion de la *Première journée d'études pluridisciplinaires: De l'usage de la liberté à l'oppression* sur le site internet <http://www.manioc.org/fichiers/V11011>. Fejić propose une étude intéressante sur Aimé Césaire et Petar Guberina dit "Pierrot". Une étude portant sur l'amitié de deux complices et amis de jeunesse au destin similaire dans leur histoire, leur origine, leur spécificité politique et littéraire.

⁵³ Dans la mythologie grecque, Prométhée fut l'initiateur de la première civilisation humaine. Il forma l'homme avec de la terre. Puis, pour lui donner la vie, il vola le feu du ciel. Zeus le châtia en le faisant enchaîner sur une montagne du Caucase où un aigle lui dévorait le foie. Hercule le délivra.

⁵⁴ Aimé Césaire, *Cahier d'un retour au pays natal*, op. cit. , p. 22.

hier, comme l'atteste l'élaboration commune de l'idée de négritude bien que, plus tard, les deux mastodontes des littératures francophones aient pu diverger sur le sens à accorder à la notion. S'il est vrai que Senghor et Césaire ont par la suite divergé dans leur conception de la négritude et ce pour des raisons politiques, le terme, à l'origine, est le fruit d'une élaboration commune, inspirée par des lectures et des méditations partagées. Et Dominique Combe d'affirmer que *c'est Césaire qui s'est éloigné de l'idée fondatrice de la négritude après le „Cahier“, pour privilégier une vision politique, d'inspiration marxiste*⁵⁵. De toute façon, Césaire, célèbre la négritude en tissant les mêmes liens avec le passé mythologique de l'Afrique-mère. Il puise autant dans les mythes que Senghor. Cette unité spirituelle avec le passé est un procédé de revalorisation de ce qui a été perdu dans l'intervalle de la traite négrière et de la colonisation. Sous les rapports de force, à l'heure de la colonisation, les poètes noirs n'avaient que l'histoire de leur passé immémorial pour renforcer les valeurs de la tradition. Comme Senghor, Césaire a mené le combat de la réaffirmation de leur identité pour les mêmes raisons et contre les mêmes ennemis. Même à la différence des tons qui rythment leurs poèmes, le message de la révolte contre l'oppression occidentale est demeuré le même. Le concept d'Humanisme, par lequel la négritude est définie, est exploité chez les deux poètes de la même manière comme l'attestent ces propos de Césaire tenus lors d'un entretien sur France-Culture:

(...) ce sont les Blancs qui ont inventé la négritude...ce mot „nègre“ qu'on nous jetait, nous l'avions ramassé. Comme on l'a dit, c'est un mot-défi transformé en mot fondateur. Mais il faut bien concevoir la négritude comme un Humanisme. Au bout du particularisme, on aboutit à l'universel. Si le point de départ c'est l'homme noir, l'aboutissement c'est l'homme tout court.

Or, ce qui explique la différence du traitement de certains thèmes chez Senghor et chez Césaire, c'est un concours de circonstances historiques et géographiques. Comme nous rappelle Najib Redouane,

*la négritude césairienne se différencie de celle prônée par Senghor en véhiculant des principes de rejet et de contestation, une sorte de cri de dénonciation inscrit, de manière profonde, dans l'expérience douloureuse de l'aggression historique contre sa race. À dire vrai, l'existence des différences entre les deux hommes n'est pas le fait des tempéraments différents, ni même d'un environnement familial différent. Dans la mesure où le vécu de l'un et de l'autre ne semble pas identique, elles ne peuvent s'expliquer que par le fossé existant entre les deux sociétés dont sont issus les poètes*⁵⁶.

⁵⁵ Dominique Combe, *Aimé Césaire: Cahier d'un retour au pays natal*, op. cit., p. 26.

⁵⁶ Isabelle Constant and Kahiudi C. Mabana, *Negritude: Legacy and Present Relevance*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne, 2009, p. 18.

Par conséquent, si la négritude prend sa source en Afrique, le poète sénégalais Léopold Sédar Senghor en est plus proche par son appartenance naturelle que Césaire. Du coup, l'on peut constater que l'expérience de la négritude chez Césaire était un phénomène intellectuel à la différence de Senghor qui l'avait vécue en grande partie. Même si les deux poètes ont souffert de l'aliénation et de l'exil, le poète martiniquais est celui qui était complètement détaché de ses origines. Comme l'explique Kasteloot,

avant l'indépendance, sa perception de l'Afrique était très livresque. C'était l'Afrique des premiers ethnologues (Frobenius, Rivet, Delafosse) qui en découvraient la complexité et la diversité des cultures. C'était aussi l'Afrique d'un Senghor romantique qui en faisait, pour son ami des Iles, un portrait attendri et idéalisé: les yeux gymniques, les griots lyriques, les „signaires sur leurs vérandas“, les fiers guerriers, les veillées animées de récits épiques, bref autant de signes de cette civilisation que l'Occident avait mise en doute et battue en brèche. Les griefs politiques et sociaux du militant s'augmentaient des griefs culturels de l'intellectuel, et sa poésie en devenait plus explosive. On peut dire que cette Afrique-là fut surtout pour Césaire un continent imaginaire construit par petites touches selon une „géographie du coeur“ propre à l'auteur, et qui ne doit que peu de choses à l'Afrique réelle⁵⁷.

Et Césaire de reconnaître: (...) *bien sûr, ma connaissance de l'Afrique était avant tout livresque, j'étais tributaire de ce qu'écrivaient les blancs; toute notre génération d'ailleurs*⁵⁸. En d'autres mots, le député-maire n'avait jamais vu le continent noir au moment où il écrivait le *Cahier*, l'essentiel de sa culture et de ses connaissances étaient européennes. L'Afrique lui était communiqué par l'amitié avec Senghor, dont Césaire aimait à dire qu'il était contrairement à lui peu enclin à la colère. Donc, l'Afrique est une entité imaginaire, voire fantasmée dont les modes d'existence sont livresques, humains (le groupe d'étudiants africains), artistiques. L'on peut comprendre, dès lors, que son ardent désir de se retrouver n'étant pas complètement assouvi, il s'en prenne violemment contre les coupables. Césaire subit la souffrance, d'où ce vif ressentiment contre les coupables de son indignation. C'est pourquoi il dénonce la civilisation occidentale et fustige l'histoire coloniale comme en témoignent ses vers:

Nous, nous n'avons jamais été amazones du roi du Dahomey, ni princes du Ghana avec huit cents chameaux, ni docteurs à Tombouctou [...] ni architectes de Djenné, ni madhis, ni guerriers [...] Je veux avouer que nous fûmes

⁵⁷ Lilyan Kasteloot, *Comprendre Cahier d'un retour au pays natal d'Aimé Césaire*, L'Harmattan, Paris, 2008, p. 93.

⁵⁸ Lilyan Kasteloot & Barthélemy Kotchy, *Aimé Césaire, l'homme et l'oeuvre*, Présence africaine, Paris, 1993, p. 200.

*de tout temps d'assez piètres laveurs de vaisselles, de cireurs de chaussures sans envergure, mettons les choses au mieux, d'assez consciencieux sorciers et le seul indiscutable record que nous ayons battu est celui d'endurance à la chicotte*⁵⁹.

Comme l'a fait observer Kasteloot,
*c'est leur vision de leur enfance qui diffère, plus que cette enfance elle-même. Ce sont leurs poèmes qui ont créé les mythes opposés sur leur jeune âge et produit les radicalisations. Césaire enfer nègre, Senghor paradis africain*⁶⁰.

Ainsi, d'accusations en accusations, l'Europe paraît indéfendable, mais Césaire apaise le ton car il appartient à la négritude de refuser la haine afin de maintenir son humanisme universel. C'est pourquoi le poète s'abandonne à la prière étant convaincu que son peuple n'avait pas perdu de ses attributs fondamentaux:

(...) faites de moi un homme de recueillement mais faites aussi de moi un homme d'ensemencement

Faites de moi l'exécuteur de ces œuvres hautes voici le temps de se ceindre les reins comme un vaillant homme -

*Mais les faisant, mon cœur, préservez-moi de toute haine ne faites point de moi cet homme de haine pour qui je n'ai que haine car pour me cantonner en cette unique race vous savez pourtant mon amour tyrannique vous savez que ce n'est point par haine des autres races que je m'exige bêcheur de cette unique race que ce que je veux c'est pour la faim universelle pour la soif universelle la sommer libre enfin de produire de son intimité close la succulence des fruits*⁶¹.

De ce point de vue, *Le Cahier d'un retour au pays natal* postule une double quête: géographique et anthropologique. Dans sa dimension symbolique, le retour au pays natal est, pour le sujet lyrique, un retour vers sa propre authenticité, occultée par des siècles d'aliénation et du mensonge, et cette authenticité se trouve être celle de toute une race, puisque, l'individuel n'est qu'une figure du collectif dans le *Cahier*. La plupart des critiques littéraires ont montré le côté dramatique de ce poème qui se présente comme un drame lyrique en trois actes: l'analyse de la misère matérielle et morale des Martiniquais qui vivent dans aliénation; l'arrivée du sujet-narrateur au pays natal dont il assume les laideurs par solidarité raciale; la révolte et la rébellion pour la libération universelle. Pareillement, selon les dires de Guberina,

⁵⁹ Aimé Césaire, *Cahier d'un retour au pays natal*, op. cit. , p. 38.

⁶⁰ Lilyan Kasteloot, *Césaire et Senghor. L'enfant pauvre et l'enfant riche ou la bouteille à moitié vide et la bouteille à moitié pleine* ». *Soleil éclaté* : Ed. Jacqueline Leiner, 1981, p. 256.

⁶¹ Aimé Césaire, *Cahier d'un retour au pays natal*, op. cit. , p. 49-50.

dans son poème „*Cahier d'un retour au pays natal*“ le poète Aimé Césaire nous retrace le drame du Nègre prisonnier de son île et celui du Nègre prisonnier de l'exil. C'est le poème de la grande aliénation, de la lutte et de l'espoir qui se déroule tel un drame, en trois actes. Au premier acte, le poète se tourne avec émotion vers son pays natal, sa race et son univers - mais du monde blanc⁶².

Dans une oeuvre originale, et exceptionnelle par ses images et par son rythme, Césaire peint la Martinique sous son aspect matériel et psychique. Nous voyons dans ce tableau un monde que la misère a rongé, et rendu inapte à la lutte, mais qui vit néanmoins de sa propre force. Cette masse s'est oubliée elle-même et la peur s'est emparée d'elle tout entière. Par son manque de cohésion sociale, elle ne semble pas être en mesure de résister à l'autorité coloniale et est incapable de s'extraire de son assujettissement. Du coup, elle ne peut pas lutter. Tout les maux, les maladies et les vices se sont abattus sur elle. Le narrateur-personnage retourne aux Antilles, à la fin de ses études supérieures en métropole, et y découvre avec dégoût la laideur d'un corps social aliéné, psychologiquement décomposé. Frappé de douleur, le jeune intellectuel dresse alors le portrait de la communauté antillaise qu'il ne reconnaît pas et à laquelle il ne peut s'identifier, ce peuple n'étant plus que l'ombre de lui-même. Cette peinture n'inspire aucune empathie à l'égard des Martiniquais qui, selon lui, partagent avec le colonisateur la responsabilité de leur zombification. Mais encore faudrait-il que la communauté antillaise en ait conscience pour tenter de s'extirper du piège que représente l'acculturation. En outre, le poète dénonce la résignation du peuple noir soumis à l'oppression coloniale, vomissant ces *martyrs qui ne témoignent pas* et qui s'enferment dans un *vieux silence*⁶³. Mais ce premier acte purifie Césaire de son amertume à l'égard de la communauté martiniquaise en lui faisant prendre conscience de l'amour inconditionnel qu'il éprouve pour elle. Le narrateur-personnage se sent alors investi d'une mission émancipatrice dont le but est d'extraire le Noir de sa condition d'objet colonisé. Le poète ne se fait pas simplement porte parole de sa communauté persécutée; il dépasse les divisions intra et intercommunautaires pour faire littéralement corps avec l'ensemble des peuples opprimés par l'ordre impérialiste occidentale. Ensuite, le narrateur décide de partir pour ce monde maudit et c'est par arrivée au pays natal que commence le deuxième acte de ce grand poème. Le poète comprend que tout les vices et défauts qu'il dénonce au premier acte sont plus productifs pour le monde entier que son assimilation au monde blanc. Dégoûté par le racisme de la pensée occiden-

⁶² Aimé Césaire, *Cahier d'un retour au pays natal*, préface de Petar Guberina, Présence africaine, Paris, 1956, p. 14.

⁶³ Aimé Césaire, *Cahier d'un retour au pays natal*, op. cit. , p. 8.

tale Césaire analyse les conséquences de ces actes dits civilisateurs sur sa propre personne. Il avoue sa lâcheté et *vanité*⁶⁴ quand, étudiant en France, il avait considéré avec mépris l'un de ses frères noirs. La reconnaissance de sa culpabilité permet à Césaire de prendre conscience des dangers dévastateurs de l'aliénation occidentale, à savoir la perte du cordon ombilical rattachant le Noir à sa culture natale. Pour contrecarrer les effets destructeurs de l'assimilation, Césaire prône alors la nécessité d'un retour aux sources. De plus, il prend conscience de son appartenance à la grande race noire qui a bâti tout les continents et qui est dispersée dans le monde. En se purifiant de son aliénation occidentale, il rejette et dénonce ce qui est vertu noire aux yeux des Blancs: *Par une inattendue et bienfaisante révolution intérieure, j'honore maintenant mes laideurs repoussantes*⁶⁵. Saisi d'horreur par son assimilation européenne, Césaire se tourne vers les siens et cherche le chemin de sa race, perdu au milieu des souffrances et de la misère. Il se dresse contre toutes les valeurs des Blancs qui leur ont permis de transformer les Noirs en cadavres. Le poète revendique alors sa race dans toute sa complexité car *aucune race ne possède le monopole de la beauté, de l'intelligence, de la force*⁶⁶. Bien plus, le poète s'enorgueillit de la race noire qui est apte à donner au monde plus que n'a donné la raison européenne. Comme le souligne Guberina,

*après avoir connu en enfer les grandeurs de sa race, et être devenu une partie de ce cadavre, le poète annonce, menaçant, la lutte pour la libération de sa race. Il comprend que tous ceux qui se sont détachés de sa race, sont en effet au service des Blancs; il préfère assimiler tout les vices de son pays plutôt que de devenir un bon nègre tel que le conçoivent les Blancs*⁶⁷.

Le poète-narrateur-personnage sent que la peur va disparaître et que les hommes de couleur seront bientôt prêts pour le combat: *Je dis hurrah ! La vieille négritude progressivement se cadavérise*⁶⁸. Au troisième acte, les Noirs se lèvent, se défaisant de leur servilité. Le poète se met à leur tête comme le montrent ces vers : *Faites-moi commissaire de son sang, faites-moi dépositaire de son ressentiment*⁶⁹. Et Césaire de mettre les vertus des Noirs au service de la libération du monde entier: *...c'est pour la faim universelle, pour la soif universelle*⁷⁰. Comme le remarque Guberina,

⁶⁴ Ibid., p. 43.

⁶⁵ Ibid., p. 37.

⁶⁶ Ibid., p. 57.

⁶⁷ Aimé Césaire, *Cahier d'un retour au pays natal*, préface de Petar Guberina, op. cit., p. 20.

⁶⁸ Aimé Césaire, *Cahier d'un retour au pays natal*, op. cit., p. 60.

⁶⁹ Ibid., p. 49.

⁷⁰ Ibid., p. 50.

*le poème de Césaire devient ainsi un poème en faveur de la liberté de l'homme en général. Mais avant tout, l'homme doit conquérir sa propre liberté, et se libérer de tout ce qui le maintient dans la servitude. Même au prix du sang. Au prix de l'apocalypse et de la destruction*⁷¹.

Néanmoins, la négritude césairienne ne se cantonne pas à la défense et à la louange du peuple noir, car *loin d'enfermer l'Antillais dans la culture africaine, la négritude lui permet, en assumant son propre destin, de s'ouvrir à d'autres cultures, de laisser affluer d'autres sources*⁷². Elle se veut fondamentalement universelle, s'érigeant contre l'idéologie impérialiste occidentale et prônant une nouvelle marche de l'Histoire libératrice des jougs coloniaux et des clivages raciaux. La négritude de Césaire se veut un projet humaniste à l'attention de tous les oubliés de la terre, de tous ceux et celles qui sont victimes de quelque forme d'apartheid, c'est pourquoi il s'est revendiqué *de la race de ceux qu'on opprime*. Ce n'est donc pas surprenant que des témoignages unanimes aient salué le Césaire universaliste, humaniste. Le chant césairien va au-delà des barrières raciales puisque le poète ne rêve que d'*un autre monde qui affirme la peur de la violence, la peur de la haine et le respect de l'homme, son épanouissement*⁷³. Et Guberina de conclure,

*Césaire ne se contente pas d'être Noir, il veut devenir Nègre. Seul un Noir Nègre peut être heureux, peut remplir son devoir d'homme et de poète envers sa propre race et envers l'humanité tout entière où la grande poésie assume une fonction révolutionnaire et libératrice pour l'être humain et pour elle-même. Le Cahier d'un Retour au pays natal en est un document grandiose et pertinent*⁷⁴.

Conclusion

En somme, depuis son oeuvre fondateur, *Cahier d'un retour au pays natal*, Aimé Césaire (1913-2008), tout à la fois poète, homme de lettres et homme politique, aura marqué durablement l'imaginaire et le paysage intellectuel français. Son oeuvre est née de la colère et de l'indignation. Celle d'un jeune étudiant martiniquais dans le Paris des années 1930, face à l'arrogance blanche. Il invente avec ses amis d'alors, le Sénégalais Léopold Sédar Senghor et le Guyanais Léon Gontran Damas, le concept de négritude. En réalité, les détracteurs les plus acharnés de la doctrine de l'assimilation en étaient au-

⁷¹ Aimé Césaire, *Cahier d'un retour au pays natal*, préface de Petar Guberina, op. cit., p. 22.

⁷² Chantal Maignan-Claverie, *Le métissage dans la littérature des Antilles françaises: le complexe d'Ariel*, Karthala, Paris, 2005, p. 363.

⁷³ Aimé Césaire, *Nègre je suis, nègre je resterai. Entretiens avec Françoise Vergès*, op. cit., p. 52.

⁷⁴ Aimé Césaire, *Cahier d'un retour au pays natal*, préface de Petar Guberina, op. cit., p. 23.

ssi les purs produits car ils avaient, le plus souvent, fait des études supérieures en métropole à l'instar des trois mousquetaires de la négritude, à savoir Césaire, Senghor et Damas. Césaire considérait alors que l'homme de couleur était victime d'une acculturation qui anéantissait son être fondamental et ce concept de la négritude qu'il développa à cette époque exprimait, selon lui, la résistance à la politique de l'assimilation. Il trouvait que l'homme antillais était colonisé de l'intérieur et soumis à un effroyable processus d'assimilation, donc de dépersonnalisation. Comme l'indique Thomas Hale,

*ayant réussi le concours d'entrée à l'École normale supérieure en juillet 1935, Césaire passe ses vacances en Dalmatie chez un étudiant rencontré à Paris, Petar Guberina. À son arrivée, Césaire remarque au large de Šibenik, une île nommée Martinska. Ce hasard objectif de la découverte d'une île, en réalité une presque île, dont le nom évoque celui de son pays natal, est à l'origine d'un texte qui ne prendra sa forme „définitive“ que vingt ans plus tard.*⁷⁵

Et Petar Guberina de confirmer en 1994 cette version de la genèse du *Cahier* dans la deuxième partie du film *Une voix pour l'histoire* (1994). *Césaire, stupéfait de voir la Martinska adriatique, lui aurait demandé de quoi écrire. Le cahier d'écolier fourni pour cette occasion serait devenu Cahier d'un retour au pays natal.*⁷⁶ Ce poème transgresse toutes les règles de la poésie française. Et témoigne de l'étendue, de la richesse, de l'audace et de la puissance péleenne de la langue du chanfre de la négritude. Ainsi que l'observe le poète haïtien René Depestre, qui avait assisté aux conférences données par Césaire en Haïti en 1944, *la poésie de Césaire est sans doute la plus violente de ce siècle. Elle porte la bonne violence de la justice et de la vérité*⁷⁷. Et l'homme volcan d'avouer dans les entretiens accordés à Françoise Vergès: *La poésie révèle l'homme à lui-même. Ce qui est au fond de moi-même se trouve certainement dans ma poésie*⁷⁸. Outre cela, Césaire a jeté les bases philosophiques du mouvement de la négritude qui est *une arme de combat pour la décolonisation*⁷⁹. Influencé par le surréalisme et le marxisme, il a adopté ces options idéologiques pour *transformer le monde, particulièrement le monde occidental, capitaliste, nationaliste et colonisateur et ce par tous les moyens*⁸⁰. Homme de lettres engagé par excellence, sa pensée se trouve au carrefour de trois influences: la philosophie des Lumières, le panafricanisme et le marxi-

⁷⁵ Kora Veron & Thomas A. Hale, *Les Écrits d'Aimé Césaire*, biobibliographie commentée (1913-2008), Honoré Champion, Paris, 2013, p. 33.

⁷⁶ Ibid., p. 33.

⁷⁷ René Depestre, *Bonjour et adieu à la négritude*, Seghers, Paris, 1980, p. 65.

⁷⁸ Aimé Césaire, *Nègre je suis, nègre je resterai. Entretiens avec Françoise Vergès*, op. cit., p. 47.

⁷⁹ Léopold Sédar Senghor, *Liberté III : négritude et civilisation de l'universel*, Paris, Éditions du Seuil, 1977, p. 90.

⁸⁰ Jean-Paul Clebert, *Dictionnaire du surréalisme*, Paris, Éditions du Seuil, 1996, p. 515.

sme. En vérité, ce qui définit Aimé Césaire, c'est d'abord une certaine fidélité à l'histoire, l'exigence du droit à la mémoire, le refus du silence sur les blessures du passé : la traite négrière, l'oppression coloniale et l'esclavage dont les conséquences aujourd'hui encore ne sont pas totalement effacées comme l'attestent ces vers de son plus récent recueil de poèmes intitulé *Moi, laminaire*, par lesquels il se définit lui-même le plus complètement et exactement : *j'habite une blessure sacrée/ j'habite des ancêtres imaginaires/ j'habite un vouloir obscur/ j'habite un long silence/ j'habite une soif irrémédiable/ j'habite un voyage de mille ans/ j'habite une guerre de trois cents ans*⁸¹. De surcroît, le *Cahier d'un retour au pays natal* témoigne d'un combat. La violence du vocabulaire l'atteste, il suffit pour en être convaincu d'ouvrir le recueil et d'en lire la première page. Pourtant, cette violence n'est pas de pure forme, il s'agit de lutter pour arracher les Antillais noirs descendants d'esclaves à leur soumission servile et de leur rendre leur dignité bafouée. Bref, remettre le nègre debout, plonger dans ses racines pour atteindre l'universalité : tel est le dessein de ce manifeste poétique, passé inaperçu lors de sa parution, en 1939. Césaire s'y oppose à la culture occidentale, aux préjugés raciaux ainsi qu'au système colonial. Ce poème exprime la douleur du déracinement, la violence de l'aliénation et le drame historique des Noirs. Bien plus, cette pièce à plus d'un égard expose également une conception anticoloniale du monde, inédite jusqu'alors, qui s'avèrera rétrospectivement un signe précurseur des Indépendances à venir. La négritude, partie des Caraïbes comme un vent de révolte et de liberté, a joué un rôle clé dans la lutte que menait l'Afrique colonisée pour accéder à son indépendance politique. Césaire lui-même en est conscient, parce qu'il le rappelle le 26 février 1987, lors de la *Conférence hémisphérique des peuples noirs de la diaspora* organisée par l'université de Floride à Miami :

*Et de fait, quand je pense aux indépendances africaines des années 1960, quand je pense à cet élan de foi et d'espérance qui a soulevé, à l'époque, tout un continent, c'est vrai, je pense à la Négritude, car je pense que la Négritude a joué son rôle, et un rôle peut-être capital, puisque cela a été un rôle de ferment ou de catalyseur*⁸².

Lecteurs et commentateurs, en particulier en Afrique subsaharienne francophone et dans les pays du Tiers Monde ont lu dans le *Cahier* une critique violente de la dépendance et de la misère dans laquelle les colonies sont tenues par les anciens esclavagistes et ont privilégié le message idéologique et politique au détriment de la portée poétique. C'est la raison pour laquelle le *Cahier* est compris comme le poème de la dénonciation du colonialisme, du

⁸¹ Aimé Césaire, *Calendrier lagunaire* dans *Moi, laminaire*, Paris, Le Seuil, 1982, p. 11.

⁸² Aimé Césaire, *Discours sur le colonialisme suivi de Discours sur la Négritude*, Paris, Présence Africaine, 2004, p. 86.

refus de l'assimilation culturelle et de la prise de conscience raciale et culturelle. D'ailleurs, admiré par le surréaliste André Breton, qui signera la préface de sa réédition, le *Cahier*, désormais considéré comme l'hymne national des Noirs du monde entier, est devenu un classique, de l'Afrique aux Etats-Unis d'Amérique. Pour Josias Semujanga, Césaire y développe une thématique de la libération de l'homme noir et compose un texte fondateur où le français est réinventé et mis au service de l'affirmation de la culture des peuples noirs⁸³. Ces derniers reconnaissent en lui le défenseur des valeurs culturelles du peuple noir; mais aussi au-delà, à l'exemple de la cause défendue par les Tibétains⁸⁴, le fervent défenseur des valeurs fondant l'humanisme proprement dit puisque sa lutte ne consistait pas à dénoncer les injustices subies par les Nègres, mais elle portait sur toutes les formes de violences auxquelles sont exposés tous les opprimés. Par conséquent, l'on peut dire que cette oeuvre est toujours d'actualité au début du XXIe siècle parce que les valeurs humaines reculent au profit des valeurs capitalistes, celles-là même que „Mandela des Caraïbes⁸⁵“ dénonçait ardemment de son vivant. Enfin, ce chef-d'oeuvre césairien constitue une sorte de phare qui éclairera des générations d'êtres humains, chaque fois que leur être, leur identité, ou leur liberté seront menacés, car *la violence du cri de ce texte est à la mesure de la grande exigence qui a gouverné la vie de Césaire; la liberté pour l'Homme, la justice pour l'Homme, la dignité pour l'Homme, ces valeurs qui, pourtant, se perdent de nos jours*⁸⁶.

⁸³ Christiane Ndiaye (sous la direction), *Introduction aux littératures francophones*, Presses de l'Université de Montréal, 2010, p. 19.

⁸⁴ S'agissant de cet ouvrage emblématique du mouvement de la négritude et de la poésie francophone, à savoir *Cahier d'un retour au pays natal*, le „retour au pays natal“ est celui de tous ceux en quête de leur identité et de leur liberté. Du coup, il n'est pas étonnant que l'on ait pu entendre un porte-parole de la lutte pour l'autonomie tibétaine, aux heures les plus chaudes de la répression chinoise avant les Jeux Olympiques de Pékin en été 2008, scander les vers célèbres du *Cahier*: *Ma bouche sera la bouche des malheurs qui n'ont point de bouche / ma voix, la liberté de celles qui s'affaissent au cachot du désespoir* (p. 22).

⁸⁵ Lors de son premier voyage officiel en France Nelson Mandela révèle au député-maire de Fort-de-France que bon nombre de ses textes, dont *Le Cahier d'un retour au pays natal* ainsi que *Le Discours sur le colonialisme*, avaient été cruciaux dans ses combats idéologiques contre l'apartheid en Afrique du Sud.

⁸⁶ Alda Flora Amabiamina, Le message philanthropique et transhistorique de Césaire: une relecture de l'oeuvre césairienne à la lumière de quelques événements du XXIe siècle, in : *Annales de l'Université Omar Bongo*, numéro 15, Libreville, Presses Universitaires du Gabon, 2010, p. 45.

Références bibliographiques

- Aimé Césaire, *Cahier d'un retour au pays natal*, Présence africaine, Paris, 2008.
- Aimé Césaire, *Cahier d'un retour au pays natal*, préface de Petar Guberina, Présence africaine, Paris, 1956.
- Aimé Césaire, *Calendrier lagunaire* dans *Moi, laminaire*, Paris, Le Seuil, 1982.
- Aimé Césaire, *Discours sur le colonialisme suivi de Discours sur la Négritude*, Paris, Présence Africaine, 2004.
- Aimé Césaire, *Nègre je suis, nègre je resterai. Entretien avec Françoise Vergès*, Paris, Albin Michel, 2005.
- Alda Flora Amabiamina, Le message philanthropique et transhistorique de Césaire: une relecture de l'oeuvre césairienne à la lumière de quelques événements du XXIe siècle, in : *Annales de l'Université Omar Bongo*, numéro 15, Libreville, Presses Universitaires du Gabon, 2010.
- Arthur Rimbaud, *Oeuvres poétiques et lettres choisies*, Hachette, Paris, 1998.
- Buata B. Malela, *Les écrivains afro-antillais à Paris (1920-1960)*, Karthala, Paris, 2008.
- Chantal Maignan-Claverie, *Le métissage dans la littérature des Antilles françaises: le complexe d'Ariel*, Karthala, Paris, 2005.
- Charles Onana, *René Maran, le premier Goncourt noir*, Duboiris, Condé-sur-Noireau, 2007.
- Christiane Ndiaye (sous la direction), *Introduction aux littératures francophones*, Presses de l'Université de Montréal, 2010.
- Colin Legum, *Pan-Africanism*, Pall Mall Press, London, 1965.
- Daniel Delas, *Aimé Césaire ou le „verbe parturiant“*, Hachette, Paris, 1991.
- David Alliot, *Aimé Césaire, le nègre universel*, illico, Gollion (Suisse), 2010.
- Dominique Combe, *Aimé Césaire: Cahier d'un retour au pays natal*, Presses universitaires de France, Paris, 1993.
- Georges Ngal, *Aimé Césaire, un homme à la recherche d'une patrie*, Présence africaine, Paris, 1996.
- Germain Kouassi, *La poésie de Césaire par la langue et le style: l'exemple du „Cahier d'un retour au pays natal“*, Publibook, Paris, 2006.
- Isabelle Constant and Kahiudi C. Mabana, *Negritude: Legacy and Present Relevance*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne, 2009.

- Isidore Ducasse Comte de Lautréamont, *Oeuvres complètes*, préface de J.M.G. Le Clézio, édition établie, présentée et annotée par Hubert Juin, Gallimard, Paris, 1973.
- Petar Guberina: L'Esthétique et la morale des poètes noirs écrivant en langues Européennes, in *Studia Romanica et Anglica Zagradiensia*, numéro 6, Zagreb, décembre 1958.
- Jacqueline Henry Leloup, Poésie et surréalisme, in *Annales de la Faculté des Arts, Lettres et Sciences humaines*, n°8, Yaoundé, 1977.
- Jacques Chevrier, *Quarante ans de littérature africaine: de la Sorbonne à Barbès*, in: Cahiers de l'Association internationale des études françaises, numéro 59, Paris, 2007.
- Jean-Paul Clebert, *Dictionnaire du surréalisme*, Paris, Éditions du Seuil, 1996.
- Leo Frobenius, *Histoire de la civilisation africaine*, traduction française H. Back et D. Ermont, Gallimard, Paris, 1936.
- Kora Veron & Thomas A. Hale, *Les Écrits d'Aimé Césaire*, biobibliographie commentée (1913-2008), Honoré Champion, Paris, 2013.
- Léopold Sédar Senghor, *Liberté III : négritude et civilisation de l'universel*, Paris, Éditions du Seuil, 1977.
- Lilian Pestre de Almeida, *Le Cahier d'un retour au pays natal*, L'Harmattan, Paris, 2008.
- Lilyan Kasteloot, *Césaire et Senghor. L'enfant pauvre et l'enfant riche ou la bouteille à moitié vide et la bouteille à moitié pleine*. Soleil éclaté : Ed. Jacqueline Leiner, 1981.
- Lilyan Kasteloot, *Comprendre Cahier d'un retour au pays natal d' Aimé Césaire*, L'Harmattan, Paris, 2008.
- Lilyan Kasteloot & Barthélemy Kotchy, *Aimé Césaire, l'homme et l'oeuvre*, Présence africaine, Paris, 1993.
- Maryse Condé, *Cahier d'un retour au pays natal*, Hatier, coll. Profil d'une oeuvre, Paris, 1978.
- M a M. Ngal, *Aimé Césaire, un homme à la recherche d'une patrie*, Abidjan-Dakar, Nouvelles Editions africaines, 1975.
- Nenad Fejić, *Aimé Césaire et Pierre "Pierrot" Guberina : deux amis engagés dans un combat littéraire et une utopie politique*, CRPLC, 2011, <http://www.manioc.org/fichiers/V11011>.
- René Depestre, *Bonjour et adieu à la négritude*, Seghers, Paris, 1980.
- Richard Laurent Ombga, *La littérature anticolonialiste en France de 1914 à 1960*, Paris, L'Harmattan, 2004.
- Roland Depestre, Itinéraire d'un langage. De l'Afrique à la Caraïbe. Entretien avec Aimé Césaire, in: *Europe*, numéro 612, 1980.

- Romuald Fonkoua, *Aimé Césaire*, Cahier d'études africaines, [En ligne], 191 / 2008, mis en ligne le 29 septembre, URL : <http://etudesafricaines.revues.org/11722>.
- Thomas A. Hale, *Les Écrits d'Aimé Césaire*, Presses de l'Université de Montréal, Montréal, 1978.
- Vesna Cakeljčić, *La Reine de Saba de Salomon à Senghor*, in: *Časopis Muzeja afričke umetnosti*, br. 2, Beograd, 2013.

Franjo VRANČIĆ

AIMÉ CÉSAIRE, POET OF NEGRITUDE

Aimé Césaire, master of poetry and Caribbean revolt, was born on 26 June 1913. From his youthful friendship with Léopold Senghor to his break with the French Communist Party, which he considered moderate on the issue of colonies, from his famous poetic and political manifesto *Notebook of a Return to the Native Land* to a *Season in the Congo*, a play centred on the independence of the Belgian Congo, he launched a cry of anger and revolt, expressing his desire for justice and dignity. Black Orpheus, as Sartre used to call him, has championed the cause of blackness, embodying the claim of African roots and awareness of simply being black. Indeed, *Notebook of a Return to the Native Land* which introduced the concept of negritude is one of the most important poetic books in Francophone literatures. However, regardless of its virulence, Césaire has never fallen into the black racism. Even if inspiration or creation of the first pages of the *Notebook* occurred in Croatia, where Césaire was staying with famous Croatian linguist Petar Guberina, the fact remains that the matrix of this piece is essentially African.

Keywords: *Colonialism, Negritude, surrealism, slavery, assimilation, racism, rebellion, freedom*

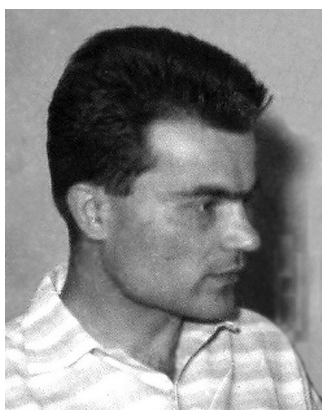
GRADA

UDK: 012:929 Vuković B
Preliminarno saopštenje

Radoje RADOJEVIĆ
Danilo RADOJEVIĆ
Ksenija LAZIĆ

PRILOG BIBLIOGRAFIJI BRANKA VUKOVIĆA*

(Pišče, Crna Gora, 1934 – Šibenik, 28. VI 1968)



Branko Đ. Vuković

U radu se daje biografija crnogorskoga pjesnika, književno-ga kritičara i prevodioca Branka Vukovića, kao i bibliografija njegovih radova.

Ključne riječi: *Branko Vuković, biografija, bibliografija*

Nesrećnim slučajem, u Šibeniku je 28. juna 1968. godine izgubio život Branko Đ. Vuković, pjesnik, prevodilac, književni kritičar i pozorišni radnik.

Rođen u crnogorskom selu Pišču, u Pivi, Branko Vuković je završio gimnaziju u Vrbasu, a studije jugoslovenskih i opšte književnosti na Filozofskom fakultetu u Beogradu.

* Ovaj prilog čine dvije cjeline. Biografski osvrt napisao je Radoje Radojević kao *in memoriam* i publikovao ga u titogradskoj *Pobjedi* 7. VII 1968. Vukovićeve bibliografiju priredili su Danilo Radojević i Ksenija Lazić 1969. godine. Autor Vukovićeve fotografije koju ovde publikujemo je Danilo Radojević.

Nakon višegodišnjeg rada u Odjeljenju za kulturu Skupštine grada Beograda, 1967. godine stupio je na dužnost zamjenika upravnika Malog pozorišta u Beogradu, đe ga je i smrt zatekla.

Branko Vuković je po mnogo čemu bio izuzetno vrijedan čovjek, snažna ličnost, višestruko talentovan stvaralac, lirski i satirični pjesnik, izvanredan prevodilac poezije, darovit i objektivan književni kritičar, inventivan organizator kulturno-umjetničkih manifestacija, odličan znalac književnosti, uman i duhovit sagovornik, dobar crtač... Nadasve, Branko Vuković je bio plemenita ljudska ličnost: human, revolucionaran marksist – komunist, antikomformist, druželjubiv i častan u svakome ljudskom poslu i viđenju, borbena angažovan u svakome grču i treptaju društvenog života.

Poeziju je počeo pisati još u gimnaziji. Uređivao je gimnazijski književni list, redovno saradivao u časopisu *Srednjoškolac* i svojim priložima javljao se u raznim listovima i časopisima. Vuković je objavljivao svoje radove u *Stvaranju*, *Susretima*, *Delu*, *Letopisu Matice srpske*, *Književnim novinama*, *Bagdali*, *Ježu* i drugim časopisima i listovima.

Ljubav prema revolucionarnoj poeziji i prema lirici ruskih, japanskih, kineskih i drugih pjesnika istočnih naroda povukla je Vukovića da mnogo vremena iz posljednjih godina svojega života posveti prevodenju poezije. Nastojao je da potpuno ovlada svim bogatstvom ruskog jezika, da bi preko njega dokučio ljepotu poezije istoka. Njegovi prevodi, prevodi pjesnika za kojega ne postoje tajne u maternjem jeziku, donosili su radost znalcima i pravim ljubiteljima poezije. U novinama i časopisima objavio je izbore iz prevoda poezije V. Majakovskog, A. Voznesenskog, B. Okudžave, O. Čiladzea, M. Cvjetajeve, A. Ahmatove, A. Škujine, Tu Fua i još nekih pjesnika. Posebno mu je izvanredno ostvarenje prvi potpuni prevod na srpskohrvatski jezik poeme V. Majakovskog „Lenjin“, na čijem objavljivanju je radio pred smrt.

U književnoj kritici, pisanoj uglavnom za novine, Vuković je pokazivao značajnu sposobnost da u malo riječi, znalački i pošteno, kaže sve ono što je neophodno za ocjenjivanje umjetničke vrijednosti djela. On je kritiku pisao samo onda kad bi ga pročitano djelo neposredno pokrenulo na taj čin, kao što trenutak nadahnuća rađa pjesmu.

BIBLIOGRAFIJA

1. Vuković, Branislav. Ranjena knjiga. – NJIVA, Beograd, IV/1951, 11–12, str. 20–21.

Pripovijetka
1040/II

2. Vuković, Branko. Čekanje – GLAS SREDNJOŠKOLCA, Novi Sad, III/1953, 4 (18. III)
Pjesma
2824/II
3. Vuković, Branko: Sa perona. – GLAS SREDNJOŠKOLCA, Novi Sad, III/1953, 5 (22. IV)
Pjesma
2824/II
4. Vuković, Brana. Ranjena knjiga. – MLADI BORAC, Beograd, 1953, 11, str. 12.
Pripovijetka
3740/II
5. Vuković, Branko: Jezero. – MLADI DANI, Vrbas, I/1953, 2 (29. XI)
Pjesma
Fol. 5161/II
6. Vuković, B.: Povratak. – MLADI DANI, Vrbas, I/1953, 2 (29. XI)
Pripovijetka
Fol. 5161/II
7. Vuković, B.: Povratak (kraj). – MLADI DANI, Vrbas, II/1953, 3 (1. V)
Pripovijetka
Fol. 5161/II
8. Vuković, B.: U gradu koji se zove „završetak rata“. – NIN, IV/1954, 200 (31. X)
O Rangunu.
2701/II
9. Vuković, Branko: Stara pesma. – MLADI DANI, Vrbas, IV/1955, 5 (1. V)
Pjesma
Fol. 5161/II
10. Vuković, Branko: Jablan. – MLADI DANI, Vrbas, IV/1955, 5 (1. V)
Pjesma
Fol. 5161/II
11. Vuković, Branko: Pesma. – MLADI DANI, Vrbas, IV/1955, 5 (1. V)
Pjesma
Fol. 5161/II
12. Vuković, Branko: Dan za danom – odneše me dani. – SUSRETI, Cetinje, III/1955, 5, str. 360–361.
Pjesma
3010/II

13. Vuković, Branko: Nedopevana. – LETOPIS MATICE SRPSKE, Novi Sad, CXXXII/1956, knj. CCCLXXVIII, 1 – 2, str. 31.
Pjesma
523/II
14. Vuković, Branko: Ljubav. Iz „Narcisa“. – STUDENT, Beograd, XIX/1956, 14 (5. XI)
Pjesma
2231/II
15. Kemal Muhamed. Prokletstvo rata. Preveo Branko Vuković. – STUDENT, Beograd, XIX/1956, 19 (17. XII)
Prijevod s ruskoga jezika
Egipatska književnost
2231/II
16. Li Bo. [Pesme]: Misli tihe noći. Usamljen u planini Cintinšan. Preveo s ruskog Branko Vuković. – SUSRETI, Cetinje, IV/1956, 11, str. 739–740.
Sa beleškom o piscu.
Kineska poezija. Prijevod.
3010/II
17. Du Fu. [Pesme]: Beli konj; U prolećni dan sećam se li Li Bo-a. Preveo s ruskog Branko Vuković. – SUSRETI, Cetinje, IV/1956, 11, str. 740–742.
Sa beleškom o piscu.
Kineska poezija. Prijevod.
3010/II
18. Vuković, Branko: O biti večno obnavljanje sna. – STUDENT, Beograd, XX/1957, 5 (11. III)
Pjesma
2231/II
19. Vuković, Branko: Hafis – pesnik usamljenog bunta. – SUSRETI, Cetinje, V/1957, 8 – 9, str. 687–692.
Esej
Persijska književnost
3010/II
20. Vuković, Branko. Lirika starog Japana. – USTVARI, Šabac, I/1958, 2, str. 74–83.
Japanska književnost
6439/II
21. Vuković, Branko. Treba posejati ludo seme. Soneti: O biti večno obnavljanje sna; Vratću se sa dna svoga leta. – USTVARI, Šabac, II/1959, 4, str. 1–3.
Pjesme
6439/II

22. Vuković, Branko: [Pesme]: Ruža sveta; Hodočasnik, Buđenje. – USTVARI, Šabac, III/1960, 14, str. 44–46.
Pjesme
6439/II
23. Vuković, Branko: Buđenje. – NAŠA RADOST, Niš, VIII/1960, 5–6, str. 12.
3375/II
24. Voznesenskij, Andrej (Andreevič): [Pesme]: Balada o radu; Balada o tački. Prev. Branko Vuković. – KNJIŽEVNE NOVINE, Beograd, XVIII/1965, 261 (30. X)
[Prijevod ruske poezije]
2180/II
25. Ahmatova, Anna (Andreevna): [Pesme] (Iz tragedije „Prolog ili san u snu“. Preveo Branko Vuković. Iz časopisa „Новий мир“ 1964/6. – KNJIŽEVNE NOVINE, Beograd, XVIII/1966, 271 (19. III)
[Prijevod ruske poezije]
2180/II
26. Ginetaka, Kavaguti: U gradskom parku. Preveo Branko Vuković. – BAGDALA, Kruševac, VIII/1966, 86, str. 12.
[Prijevod japanske poezije]
4592/II
27. Džjotaro, Jobiko. [Pesme]: Beli konj. Iako je sunčev zrak. Preveo Branko Vuković. – BAGDALA, Kruševac, VIII/1966, 86, str. 12.
[Prijevod japanske poezije]
4592/II
28. Jasujosi, Gaži: Ševa... Preveo Branko Vuković. – BAGDALA, Kruševac, VIII/1966, 86, str. 12.
[Prijevod japanske poezije]
4592/II
29. Masami, Kondo: Kako je bled... Preveo Branko Vuković. – BAGDALA, Kruševac, VIII/1966, 86, str. 12.
[Prijevod japanske poezije]
4592/II
30. Masidži, Kogure: Duša mi se ozari... Preveo Branko Vuković. – BAGDALA, Kruševac, VIII/1966, 86, str. 12.
[Prijevod japanske poezije]
4592/II
31. Sigeru, Kudžuhara: Život je lep... Preveo Branko Vuković. – BAGDALA, Kruševac, VIII/1966, 86, str. 12.
[Prijevod japanske poezije]
4592/II

32. Susugu, Josida: Ulicom... Preveo Branko Vuković. – BAGDALA, Kruševac, VIII/1966, 86, str. 12.
[Prijevod japanske poezije]
4592/II
33. Takako, Asida: U noći... Preveo Branko Vuković. – BAGDALA, Kruševac, VIII/1966, 86, str. 12.
[Prijevod japanske poezije]
4592/II
34. Tomanti, Jamoto: Planinskom stazom. Preveo Branko Vuković. – BAGDALA, Kruševac, VIII/1966, 86, str. 12.
[Prijevod japanske poezije]
4592/II
35. Ucuko, Kubato: Ribarska lađa... Preveo Branko Vuković. – BAGDALA, Kruševac, VIII/1966, 86, str. 12.
[Prijevod japanske poezije]
4592/II
36. Tu Fu. [Pesme]: Plač zbog poraza, na jezeru Čentao; Dođe gost...; Selo Cjancun; Tuga; Beli konj. Preveo Branko Vuković. – KNJIŽEVNE NOVINE, Beograd, XVIII/1966, 283 (3. IX)
Prijevod kineske poezije
2180/II
37. Okudžava, Bulat: [Pesme]: Ne o smrti; Sonet; Kako naučiti slikati; Čuvajte nas, pesnike... – KNJIŽEVNE NOVINE, Beograd, XIX/1967, 293 (21. I)
Prijevod ruske poezije
2180/II
38. Vuković, Branko: Boris Pasternak: „Razgovori neznanih usta“. Beograd, 1966. – KNJIŽEVNE NOVINE, Beograd, XIX/1967, 296 (4. III)
Prikazi i kritike sovjetske književnosti
2180/II
39. Vuković, Branko: Pablo Neruda: „Tijelo žene“. Rijeka, 1966. – KNJIŽEVNE NOVINE, Beograd, XIX/1967, 302 (27. V)
Prikaz španske književnosti
2180/II
40. Majakovskih, Vladimir Vladimirovič: [Pesme]: Vladimir Iljič – Lenjin. Odlomak. Preveo Branko Vuković. – KNJIŽEVNE NOVINE, Beograd, XIX/1967, 313 (28. X)
Prijevod s ruskog jezika
2180/II

41. Asenov, Nikolaj: Ona se nastavlja. Preveo Branko Vuković. – BAGDALA, Kruševac, IX/1967, 103
Prijevod s ruskog jezika
4592/II
42. Okudžava, Bulat (Šagvovič): [Pesme]: Trolejbus ponoćni; Kad sam sedeo u carskoj fotelji; Čovek. Preveo Branko Vuković. – BAGDALA, Kruševac, VIII – IX/1967, IX, 101–102.
Prijevod s ruskog jezika – pesme
4592/II
43. Voznesenski, A[ndrej]: [Pesme]: OZA. Sveska nađena u hotelu u Dubni. Preveo Branko Vuković. – SAVREMENIK, Beograd, XIII/1967, knj. XXVI, 11, str. 380–400.
3439/II
44. Skujina, Anstra. [Pesme]: Utopija; Kao krik ptice; Poslednja pesma. Preveo Branko Vuković. – KNJIŽEVNE NOVINE, Beograd, XX/1968, 319 (20. I)
Sa beleškom o piscu od prevodioca.
Prijevod s ruskog jezika
2180/II
45. Čiladze, Otari: [Pesme]: Marina...; Opet neko... Preveo Branko Vuković. – KNJIŽEVNE NOVINE, Beograd, XX/1968, 323 (16. III)
Prijevod s ruskog jezika
2180/II
46. Vuković, Branko: O poeziji Marine Cvetajev. – KNJIŽEVNE NOVINE, Beograd, XX/1968, 327 (11. V)
Sovjetska književnost. Esej
2180/II
47. Gamzatov, Rasul: [Pesme]: Ja nisam smilje; Ti nisi jorgovan; Opet je zamnom rodna zemlja...; Radost i bol na putu sam sretao...; Svega se bojim...; Zar tebi, Dagestane moj junačni...; Reci, o more, zašto si slano?; Pesma o ljubavi velikoj... – KNJIŽEVNE NOVINE, Beograd, XX/1968, 331 (6. XII)
Prijevod sovjetske poezije
2180/II

(Dodatak bibliografiji)

1. Vuković, Branko: Dvije pjesme, „Stvaranje“, X, 1955, 6, 361. – Sadrži: „Priča“, „Izvor“.
2. - - - - -; Četiri pjesme („Bez sna“, „Buđenje“, „Crna Gora“, „Nedopetana“), „Susreti“, IV, Cetinje 1956, 6, 410–422.

3. -----; Vatsjajana, Kama sutra, izd. „V. Karadžić“, Beograd 1967. Prevod Vesna Krmpotić, „Književne novine“, XIX, NS, 303, Beograd, 10. VI 1967, 4.
4. -----; Besede, (izd. „Kultura“, Beograd, 1966), „Književne novine“, 4. II 1967, 4.
(Intervju)
5. Radojević, Danilo: Otvorena vrata svim školama. Razgovor o „Malom pozorištu u Beogradu“, „Prosvetni pregled“, XXIV, br. 14, Beograd, 17. IV 1968, 9.
+ Razgovor s Brankom Vukovićem, pomoćnikom upravnika „Malog pozorišta“
6. (Crna Gora). U: Manojlo Manjo Vukotić, Zbirka pjesama posvećenih Crnoj Gori, Beograd 1993, s. 22. (Sastavljač je izostavio naslov pjesme).

Bibliografija

- Vuković, Branko: VISORAVAN. Izbor iz poezije i prevoda. – (Predgovor, Marina Katnić – Bakaršić, O stvaralaštvu Branka Vukovića, s. 5 – 7), Podgorica, DOB (Društvo za očuvanje baštine), 1998.

Literatura:

- Radojević, Radoje: BRANKO VUKOVIĆ, Pobjeda, Titograd, 7. VII 1968. g. (In memoriam).
- A.: BRANKO Đ. VUKOVIĆ, Borba, Beograd, 30. VI 1968, (In memoriam).
- A.: U Šibeniku umro Branko Vuković, Politika, Beograd, 29. VI 1968, 10.

Radoje RADOJEVIĆ
Danilo RADOJEVIĆ
Ksenija LAZIĆ

CONTRIBUTION TO BRANKO VUKOVIĆ'S BIBLIOGRAPHY

The paper provides a biography of Branko Vuković, a Montenegrin poet, literary critic and translator, as well as the bibliography of his works.

Key words: *Branko Vuković, biography, bibliography*

PORTRETI

UDK: 811.163.4'282.2(497.16)

811.163.4(497.16):929 Aleksić R.

Pregledni rad

Adnan ČIRGIĆ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

adnan.cirgic@fcjk.me

DOPRINOS RADOMIRA ALEKSIĆA PROUČAVANJU CRNOGORSKIH GOVORA



Autor ovoga priloga daje kratak osvrt na doprinos Radomira Aleksića crnogorskoj dijalektologiji. Riječ je o sedam njegovih izvještaja o ispitivanju crnogorskih govora, koji su nastali radi opisa govora Gornjih Vasojevića i Paštrovića. Monografiju o govoru Gornjih Vasojevića je završio, ali je nije objavio, a vrlo je moguće da je u rukopisu ostao, makar i nedovršen, opis paštrovskog govora s okolnim primorskim govorima.

Ključne riječi: Radomir Aleksić, dijalektologija, montenegristika, Vasojevići, Paštrovići, Crnogorsko primorje

Najveći doprinos proučavanju crnogorskih govora dala je prva generacija naših školovanih dijalektologa, učenika i kasnijih kolega Aleksandra Belića. Iako je tačno da se njihov značaj ogleda i u tome što je gotovo svaki podatak o crnogorskim jezičkim osobinama koji su dali u to doba bio novina u slavistici, ipak je neobično da se crnogorska dijalektologija najviše razvijala i najviše pri-

loga dala upravo u vrijeme kad je bilo najmanje uslova za to – počev od loših puteva, nepostojanja valjana prenoćišta i prevoznoga sredstva do neophodnih pomoćnih sredstava za ispitivanje (fonografa, magnetofona, diktafona i sl.). Iz te generacije jedno od najznačajnijih mjesta pripada svakako Radomiru Aleksiću.

Radomir Aleksić rođen je u Andželatu, kraj Andrijevice, 17. aprila 1900. godine.¹ Otac mu Bogdan umro je kad je Radomiru bilo 13 godina, pa se nije bilo lako školovati. Ipak, Radomir Aleksić uspio je u tome. Osnovnu je školu završio u Andrijevi, a gimnaziju je pohađao u Beranama, Valjevu i Beogradu. Godine 1922. upisao se na Univerzitet u Beogradu, na grupu filozofskih nauka sa srpskohrvatskim jezikom kao glavnim predmetom (đe je slušao predavanja S. Kuljbakina, A. Belića i braće Popović – Bogdana i Pavla). Diplomirao je 1926. godine (a nakon toga proveo i jednu godinu na naučnome usavršavanju u Krakovu) i kao jedan od najboljih studenata u generaciji odmah izabran za asistenta na Katedri za narodni jezik. Od tada do penzionisanja 1969. trajće njegova univerzitetska karijera, koja je bila prekinuta samo ratom 1941–1945, kad je, zbog tvrdoga antifašizma od prvoga dana rata i zbog odbijanja da potpiše Nedićev akt protiv komunista i NOB-a, uhapšen od Gestapoa i odveden u logor na Banjici, a zatim 1943. proćeran s Univerziteta zbog antifaašistićkih stavova. Vraćen je na Univerzitet odmah nakon rata i bio postavljen u sud za oduzimanje nacionalne ćasti.²

¹ Biografske podatke o Radomiru Aleksiću preuzeli smo iz ovih tekstova: Slavko Vukomanović, „Radomir Aleksić (1900–1978)“, *Južnoslovenski filolog*, XXXV, Institut za srpskohrvatski jezik, SANU, Beograd, 1979, str. 243–246; D(rago). Ćupić, „Aleksić, Radomir B.“, *Srpski biografski rećnik*, knj. 1, A–B, Novi Sad, 2004, str. 117–118.

² Videti: Drago Ćupić, *Život u znaku nauke. Mihailo Stevanović (1903–1991)*, Unireks, Beograd, 2000, str. 30. Ćupić, kroz usta Mihaila Stevanovića, u toj knjizi navodi kako je vrlo moguće da je Radomir Aleksić „pomogao“ da se Branko Miletić ukloni s fakulteta, a da Jovan Vuković bude prebaćen u Sarajevo jer „voleo je da čisti Fakultet od svih onih koji nisu bili komunisti“. Na više mjesta u toj knjizi uvlaći se, bez ikakve argumentacije, Radomir Aleksić u negativan kontekst, ćak i dotle da nije bio dovoljno stručan, bez obzira na to što su mu referate za izbor u zvanja potpisivali s najvišim ocjenama najviši filološki autoriteti onoga vremena. Aleksić se nije uklapao u velikosrpske koncepcije Draga Ćupića i njemu sličnih, pa je sigurno da je to jedini razlog njegova implicitnog (posthumnog) smještanja u negativan kontekst. Djelo Radomira Aleksića Ćupićevim navodima ne ide u prilog. Ta Aleksićeva nepopularnost u postkomunistićko doba i u vrijeme ponovnoga oživljavanja srpskoga nacionalizma vjerovatno je i uslovia ćinjenicu da smo njegovu fotografiju, bez obzira na to što je obavljao znaćajne društvene i stručne poslove, mogli pronaći jedino u ćitulji u „Politici“. Za razliku od Ćupića Slavko Vukomanović u navedenome tekstu każe: „Posebno treba istaći da je u toku celog svog života Radomir Aleksić, po svom ideološkom opredeljenju i moralnom uverenju, bio na strani progresa. Bio je visokomoralna lićnost. Poznato je da je on na sednicama Fakultetskog veća, Odseka i na drugim našim javnim i politićkim skupovima često ostajao u manjini, bio nadglašan, ali nikad ništa nije hteo da žrtvuje od svog uverenja. Onako krhka tela i nežnog zdravlja ostajao je uvek svoj i uspravan!“ (Slavko Vukomanović, n. d., str. 246).

Doktorirao je na jeziku Matije Antuna Reljkovića 1929. godine (svoga tri godine nakon diplomiranja). Doktorat³ je štampan kao monografija 1931. godine. (Kroatistiku je zadužio i značajnom studijom iz istorijske dijalektologije *Prilozi istoriji kajkavskog dijalekta*⁴.) Za docenta je izabran 1937, za vanrednoga profesora 1946, a za redovnoga 1957. godine.

Radomir Aleksić ostvario se gotovo u svim područjima nauke o jeziku. Bavio se dijalektologijom (i crnogorskom i hrvatskom i srpskom), i istorijom jezika, i leksikografijom, i standardologijom i savremenim jezikom. Već 1946. godine objavio je s Mihailom Stevanovićem *Gramatiku srpskohrvatskog jezika za srednje škole*. „To je bio jedan od prvih naših posleratnih srednjoškolskih udžbenika. Docnije je prof. Aleksić napisao, zajedno sa M. Stanićem, četiri gramatike za više razrede osnovne škole i jednu gramatiku za srednje škole. Ti osnovnoškolski udžbenici su više od jedne decenije bili jedini udžbenici iz kojih su mladi naraštaji sticali svoje teorijsko znanje o gramatičkom sistemu srpskohrvatskog jezika.“⁵ Iz oblasti staroslovenskoga jezika objavio je u Beogradu 1950. godine *Čitanku staroslovenskoga jezika sa rečnikom*, a 1966. (Naučna knjiga, Beograd) *Odabrane staroslovenske tekstove: s rečnikom*. Bio je dugo član Međuakademijskoga odbora za dijalektološke atlase, pa je „često odlazio na teren radi prikupljanja jezičke građe. Popunio je, gacajući po raskvašenim i blatnjavim seoskim drumovima, više upitnika za srpskohrvatski i opšteslovenski dijalektološki atlas“.⁶ Bio je jedan od urednika *Južnoslovenskoga filologa*, *Našega jezika*, redovni član Naučnoga društva Crne Gore, član Odbora za izdavanje narodnih pjesama Vuka St. Karadžića (priredio je II knjigu Karadžićevih pjesama i izradio rječnik), učestvovao je u izradi *Rečnika srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika* SANU, prevodio je s ruskoga jezika itd. Bio je član Pravopisne komisije za izradu *Pravopisa srpskohrvatskoga jezika* (1960) i s Matom Hrastom i Jovanom Vukovićem izradio je pravopisni rječnik. Jedan je od autora *Srpskohrvatsko-slovenačkoga rečnika*. Autor je i *Rečnika stranih reči i izraza*, koji je objavljen neposredno poslije njegove smrti.

Kao što se vidi, Radomir Aleksić bio je svestran lingvist. No nas ovom prilikom interesuje njegov doprinos crnogorskoj dijalektologiji. A crnogorsku dijalektologiju on je zadužio samo kratkim, ali sadržajnim izvještajima o ispitivanju govora, poglavito primorskih (paštrovski, spičanski, mainski,

³ Radomir Aleksić, *Jezik Matije Antuna Reljkovića*, Biblioteka Južnoslovenskog filologa, Beograd, 1931.

⁴ Radomir Aleksić, *Prilozi istoriji kajkavskog dijalekta*, Biblioteka Južnoslovenskog filologa, Beograd, 1938.

⁵ Slavko Vukomanović, n. d., str. 244.

⁶ Isto, str. 245.

grbaljski, krtolski, muljanski), ali i govora u unutrašnjosti – vasojevičkoga i kolašinskoga. Njegov najobimniji dijalektološki rad ostao je neobjavljen i nedostupan. Slavko Vukomanović navodi da je taj rad bio završen poslije rata, a prije Aleksićeva izbora u zvanje redovnoga profesora (1957), što se vidi iz izvještaja komisije za izbor u zvanje: Aleksandra Belića, Milivoja Pavlovića i Mata Hrasta: „U to vreme napisao je i veći dijalektološki rad *Vasojevički govor*, koji, na žalost, za života nije objavio. U tom radu dat je, veoma savesno i znalački, detaljan opis gramatičkih i rečeničkih osobina vasojevičkog govora. Ocenjujući taj rad, prilikom izbora prof. Aleksića za redovnog profesora, članovi komisije (A. Belić, M. Pavlović i M. Hraste) pošto su prvo konstatovali da je to delo uglavnom filološke prirode (tj. da sadrži bogatu jezičku građu), posebno ističu da je ‘u tom pravcu ... ono izvrsno, Aleksić daje mnogo hiljada primera, zabeleženih u narodu, sa oznakom gde je primer zabeležen, u besprekornom fonetskom i akcenatskom obliku. Nema upravo ni jednog primera koji ne bi bio sa ove strane tačno obeležen’.⁷

Iz oblasti crnogorske dijalektologije Radomir Aleksić objavio je izvještaje o ispitivanju govora Vasojevića⁸, o ispitivanju Gornjih Vasojevića⁹, o ispitivanju sela iz okoline Kolašina i Berana¹⁰, o ispitivanju govora Paštrovića¹¹, o ispitivanju mainskoga i spičanskoga govora i njihovu odnosu s paštrovskim¹², o ispitivanju govora Spiča¹³, o ispitivanju govora krtolskog, muljanskog i grbaljskog¹⁴.

Kao što se vidi, Radomir Aleksić je bavljeno crnogorskim govorima započeo 1934. godine, otkad do početka rata dobija novčanu pomoć „Zadužbine Sare i Vase Stojanovića Mostarca, puškara iz Užica“. Ispitivanje je, po sopstvenome priznanju, započeo od svoga rodnog Andželata, koji mu je bio „polazna tačka u ispitivanju“¹⁵. Obišao je pri tome prvom dijalektološkom radu

⁷ Isto, str. 244–245.

⁸ Radomir Aleksić, „Izveštaj g. Rad. Aleksića“, *Godišnjak Zadužbine Sare i Vase Stojanovića*, sv. 2, Beograd, 1935, str. 21–25.

⁹ Radomir Aleksić, „Izveštaj g. Rad. Aleksića“, *Godišnjak Zadužbine Sare i Vase Stojanovića*, sv. 3, Beograd, 1936, str. 13–14.

¹⁰ Radomir Aleksić, „Izveštaj g. Rad. Aleksića“, *Godišnjak Zadužbine Sare i Vase Stojanovića*, sv. 5, Beograd, 1938, str. 15–16.

¹¹ Radomir Aleksić, „Izveštaj g. Radomira Aleksića“, *Godišnjak Zadužbine Sare i Vase Stojanovića*, sv. 6, Beograd, 1939, str. 17–20.

¹² Radomir Aleksić, „Izveštaj d-ra Rad. Aleksića“, *Godišnjak Zadužbine Sare i Vase Stojanovića*, sv. 7, Beograd, 1940, str. 36–37.

¹³ Radomir Aleksić, „Izveštaj g. Radomira Aleksića“, *Godišnjak Zadužbine Sare i Vase Stojanovića*, sv. 8, Beograd, 1941, str. 15–22.

¹⁴ Radomir Aleksić, „Izveštaj o ispitivanju govora krtolskog, muljanskog i grbaljskog“, *Glasnik Srpske akademije nauka*, knj. V, sv. 2, SAN, Beograd, 1953, str. 333–337.

¹⁵ „Izveštaj g. Rad. Aleksića“, *Godišnjak Zadužbine Sare i Vase Stojanovića*, sv. 2, Beograd, 1935, str. 21.

ova vasojevička sela: Andželat, Bojoviće, Cecune, Đuliće, Konjuhe, Božiće, Peovac, Saleviće, Kralje, Prisoju, Slatinu, Zabrdje, Trešnjevo, Seoce i Sućesku. Kratko i jasno Aleksić konstatuje: „Sva navedena sela imaju potpuno isti govor, koji je, da to naročito istaknem, i *tipičan vasojevički govor*“.¹⁶ U izvještaju o kojemu je riječ on se opredijelio da opiše samo najkarakterističnije crte, a već je tada najavio skorbu zasebnu monografiju o vasojevičkome govoru. Bilo bi dobro ako bi se danas moglo doći do toga rukopisa, za koji nema potrebe da se sumnja u ocjenu Belića, Pavlovića i Hrasta jer, kako se vidi, rukopis je nastajao dugo i na osnovu terenskoga ispitivanja rodnoga govora ovoga talentovanog crnogorskog dijalektologa. Prva karakteristična osobina vasojevičkoga govora koju on navodi jeste specifična zamjena nekadašnjega poluglasnika, za koji kaže da je vrlo otvoreno *e* (koje bilježi znakom *e^a*) u svim položajima osim u krajnjem neakcentovanom zatvorenom slogu, đe se javlja kao otvorenije *e* (koje bilježi znakom *ε*) ili obični vokal *e*. I jedno i drugo ilustruje primjerima kao što su: a) *p^əas, d^əan, m^əagla, kot^əa*, b) *m^əmek, s^əd^əm, o^ətac* i c) *potiljek, máček, P^əter* itd. Druga karakteristična osobina koju navodi jesu alternanti jata, koji jesu diferencijalni u odnosu na ondašnji standardni jezik, ali se ni po čemu ne razlikuju u odnosu na opšternogorsku sliku (što Aleksić u nedostatku literature o crnogorskim govorima u ono vrijeme nije mogao ni znati). Opšternogorska pojava jekavske jotacije zastupljena je dosljedno i u vasojevičkome govoru koji Aleksić opisuje. Fonemi *ś* i *ž* u tome govoru nijesu samo produkt jekavske jotacije i slivanja grupa *sj* i *zj* (*šeme, šekira; izes; paši, koži, šutra*) no i jednačenja po mjestu tvorbe (*iš^əerat, iz^ədikao*). I naredna karakteristična osobina opet je opšternogorska – *j* umjesto finalnoga *ć*, npr. *n^oj, sv^uj, g^oj, š^əj, r^əj, m^oj* itd. Glas *h* nepoznat je u govoru. Koliko je Radomir Aleksić i tada, na početku rada, bio sposoban da jezičke osobine dobro uoči ali i kratko i precizno opiše i definiše, neka pokaže ovaj primjer: „U ovom govoru dugosilazni akcenat uvek čuva svoje staro mesto, dok se kratkosilazni sa krajnjeg kratkog sloga, ma kakav on bio – otvoren ili zatvoren – prenosi na prethodni slog u obliku kratkouzlaznog ili dugouzlaznog, prema tome da li je prethodni slog dug ili kratak: *jun^oak, đev^ojka*, običnije *đev^oka, vod^ə, vođen^əica, už^əica, alj^əina, im^əo* itd., ali *o^ətac, v^oda, r^uka, ml^əatit* itd.“ Tako je vasojevički akcenat oslikan jednom jedinom rečenicom. I sve su morfološke osobine koje je opisao ili opšternogorske ili identične s osobinama nekih drugih crnogorskih govora: genitiv i lokativ množine s nastavkom *ē^a* (obličko jednačenje lokativa i genitiva množine, npr. *pri kuća, po kuća* i sl. opšternogorska je osobina, a sam nastavak *ē^a* osobina je svih govora koji imaju takav alternant nekadašnjega poluglasnika); upotreba prijedloga *na* i *u* s akuzati-

¹⁶ Isto, str. 21.

vom, enklitike *ni*, *vi* i *ne*, *ve*. Uz izvještaj je dat i akcentovani tekst priče o „Odži Nastradinu“, što je takođe značajna ilustracija govora koji se opisuje.

Sljedeće godine (1935) Aleksić je ponovo obišao teren Gornjih Vasojevića da provjeri i proširi lanjsko ispitivanje: „obišao sam (od 20 jula do 25 avgusta) sela u Lijevoj Rijeci, Bare Kraljske, Vranješticu, Luge i Ulotinu – u Polimlju i Kuti (Gornji Vasojevići su na izvorima Tare do ispod Mateševa i na Gornjem Limu do Vinicke).“¹⁷ I za govor tih sela konstatuje da je isti s govorom Andrijevice i okoline, odnosno s govorom sela koji je opisao u prethodnome izvještaju. Ipak, govor Lijeve Rijeke ima nekoliko diferencijalnih osobina u odnosu na andrijevička sela, pa ih Aleksić popisuje u izvještaju o kojemu je riječ. Za razliku od andrijevičkih sela u kojima *ao* iz muškoga roda glagolskoga pridjeva radnog ostaje neizmijenjeno, u ljevorečkim selima ta grupa daje *â*, npr. *glasâ*, *kaževâ*, *isprîčâ* itd. Prilično je nedorečena konstatacija o grupama *zr* – *zdr* i *žr* – *ždr*. Kaže se samo da je „*zr* = *zdr*: *zdrèle*, *zdrìo*, *Ozdrìnići*, *Ōzdròva* i sl.; u Andrijevi i okolnim mestima grupa *zr* = *ždr*: *ždràka* i sl.“¹⁸ Ostaje nejasno da li je svako *zr* u Andrijevi s okolinom dalo *ždr* ili je to vjerovatno samo u navedenome primjeru *ždràka* (iako uz njega stoji „i sl.“). Nijesu nam poznati primjeri poput *ždrèla*, *Oždrìnići* i sl. koji bi se mogli pretpostaviti iz navedene Aleksićeve konstatacije. A što se grupe *zdr* umjesto *zr* tiče, ona je gotovo opštecrnogorska. Diferencijalna osobina ljevorečkih i andrijevičkih govora ogleda se u imenima tipa *Vasilije*, koja se u Lijevoj Rijeci završavaju na *-ija* umjesto *-ije* u gornjovasojevičkim selima: *Dordija* – *Dordije*, *Vasilija* – *Vasilije*. Za akcenatski sistem konstatovano je da je isti, s vrlo malim razlikama poput recimo *dòdē*, *pòdē* u Lijevoj Rijeci u odnosu na andrijevičko *dôdē*, *pôdē*. I ovaj izvještaj praćen je kraćim akcentovanim tekstom radi ilustracije govora, opet uz napomenu da će uskoro uslijediti „zasebna rasprava“ o govoru Gornjih Vasojevića.

Narednoga ljeta, 1936. godine, Radomir Aleksić obišao je Berane i Kolašin i okolna im sela (beranska: Vinicku, Buče, Pešca i Luge i kolašinska: Rijeku Mušovića, Rečine, Drpe, Smailagića Polje, Dulovine, Babljak, Radigojno i Trebaljevo, u kojima žive Rovčani). I to ispitivanje bilo je u službi opisivanja gornjovasojevičkih govora jer je trebalo da posluži ne samo za utvrđivanje karakterističnih osobina govora pomenutih sela no i za utvrđivanje njihova odnosa prema gornjovasojevičkome govoru.¹⁹ Međutim, u samome izvještaju Aleksić ne navodi diferencijalne crte između donjovasojevičkih i gornjovaso-

¹⁷ „Izveštaj g. Rad. Aleksića“, *Godišnjak Zadužbine Sare i Vase Stojanovića*, sv. 3, Beograd, 1936, str. 13.

¹⁸ Isto, str. 13.

¹⁹ Za razliku od prethodna dva izvještaja, u izvještaju iz 1938. Aleksić upotrebljava narodni oblik *vasojevički* umjesto *vasojevički*.

jevičkih govora, već samo navodi tipične osobine kolašinskoga govora. Evo koje su to osobine: 1) poluglasnik je redovno zamijenjen vokalom *a*; 2) vokalska grupa *ao* sažima se u *o*: *našō, rēkō, glēdō, imō, povūkō, kōtō, pōsō, mīsō*; 3) glas *h* ne javlja se ni u jednome položaju osim na kraju riječi – kad alternira sa *g*, npr. *ōrag, vřg, tūrskijeg, nřnijeg, znāvāg*; 4) glas *f* u svim je slučajevima alternirao sa *v*; 5) javljaju se i oblici s jotovanjem labijala i nejotovani oblici, npr. *i vjera* i *vljera*; 6) uporedo se javljaju oblici (istih riječi) s finalnim *ć* i sa *j* umjesto *ć*, npr. *prij, rěj, dōj – prić, rēc, dōć*; 7) grupa *zr* = *zdr*, npr. *zdrēle, zdrāk*; 8) postoje znatnije akcenatske razlike u odnosu na gornjovasojevički govor, npr. *Nikola, Nōvāk, tōpola, šēnica, stijenu, ū vāroš*.

Naredna se četiri Aleksićeva izvještaja odnose na primorske govore. Godine 1937. obišao je Paštroviće i bio u ovim selima: Bečići, Vrijesno, Čelobrdo, Blizikuće, Poličak, Rustovo, Pržno, Tudorovići, Reževići, Novoselje, Krstac, Rijeka, Katun, Drobnić, Čamin-Do, Žukovica, Grabovica, Kaluderac i Đurovići (a u neka od njih se, kako sam navodi, vraćao nekoliko puta radi provjere materijala). I u izvještaju o tim selima navodi samo „najkarakterističnije fonetske osobine“. Koliko je značajno postojanje makar i dijalektološkoga izvještaja Radomira Aleksića o paštrovskome govoru, najbolje govori činjenica da su sela o kojima on govori danas, usljed nezaustavljiva procesa urbanizacije Primorja, praktično predgrađa Budve ili zasebne urbane cjeline u kojima žive doseljenici iz raznih krajeva (ne samo Crne Gore) koliko i Paštrovići. (Značajni su njegovi izvještaji i pored činjenice da je paštrovski govor u naše vrijeme dobio monografski opis²⁰ budući da taj opis često ne počiva na materijalu koji je dobijen od adekvatnih govornih predstavnika, pa samo upućeni može razlučiti što je zbilja paštrovska osobina a što nanos škole, medija i dr.) Paštrovske osobine iznio je Aleksić u 20 tačaka. Poluglasnik je i tu dobio čelno mjesto i on je glas na prijelazu između *e* i *a* (Aleksić ga obilježava kao *e^a*). Dugo *a* približava se izgovoru glasa *o* (bilježi ga kao *a^o*), što je osobina koja zauzima znatno širi prostor od paštrovskoga (kao i poseban alternant poluglasnika). U vezi s alternantima jata situacija se ni u čemu ne razlikuje od opštecrcnogorske. Zanimljiva je sudbina vokalske grupe *ao*. „Vokali *a + o*, ako je *a* od sekundarnog poluglasnika, daju sažimanjem *ō*: *kotō, posō, ūbō* (=ubao), *dīgō, izljēgō, uljēgō, mōgō, nāšō, dōšō, pōšō* itd.; međutim ako *a* nije od sekundarnog poluglasnika, onda se *a + o* sažimaju u *ā^o*: *imā^o, znā^ovā^o, glēda^o, izostā^o, krepā^o, rūčā^o, pasā^o, pōzva^o, ukrā^o* itd.“²¹ Glas *h* nepoznat je na početku riječi, a u sredini se umjesto njega upotrebljava *v* (npr. *ladovina, odila* : *javati, orava*), a na kraju riječi *f* (što je svakako posljedica desonorizacije *v*,

²⁰ Miodrag Jovanović, *Govor Paštrovića*, Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2005.

²¹ „Izveštaj g. Radomira Aleksića“, *Godišnjak Zadužbine Sare i Vase Stojanović*, sv. 6, Beograd, 1939, str. 18.

koju i Aleksić pominje u tački 7, đe navodi *ljubaf, ćoraf, žif, njegof, crf, rđaf, krf* itd.). Međutim umjesto *h* na kraju nastavaka (i imenskih i glagolskih riječi) upotrebljava se *k*, npr. *präs^ēk^ēk* (gen. mn. od *praska*), *rekök* i sl. Nestabilnost sonanta *v*, naročito u intervokalnome položaju, ako nije opštercnogorska osobina, svakako jeste osobina koja je imala tendenciju opštosti. U govoru Paštrovića taj je proces već u vrijeme Aleksićeva ispitivanja bio završen. Fonem *v* ne javlja se u intervokalnome položaju (npr. *đao, đaołji, oamo, Paštroić*), a nema ga ni u nekim drugim položajima: *Paštroka, ostalja, zdralje, praoslane*. Na kraju riječi, već je rečeno, desonorizacijom postaje *f*. Jekavsko jotovanje dosljedno je izvršeno u svim slučajevima osim u slučaju jotovanja labijala koji se javljaju dubletno (*pjesma – pljesma*, s tim što su prvi oblici češći). Dakle, i fonemi *ś* i *ź* dio su fonološkoga sistema paštrovskoga govora, jedino što je fonem *ź* najčešće alternirao sa *đ* (*iđela, kođi* i *koži, uđasi*). Asimilacija i disimilacija i u Paštrovićima ima značajnu ulogu kao i u drugim crnogorskim govorima: *mnâ^od, mnñn, ramñica, glâ^omno, odâ^omno, zëmnja, mnjêsto* (< mljesto) itd. Nasuprot težnji za uproščavanjem nekih konsonantskih grupa (npr. *tica, šenica, srski, najlješe, čela, grno*), javlja se epentetsko *d* između *z* i *r* (*zdrelo*). Česta primorska osobina zamjene finalnoga *m* sa *n* obuhvatila je i paštrovski govor, s tim što je svaki vokal pred tim *n* nazalizovan. Krajnje *n* dodaje se i nekim oblicima pridjeva i zamjenica: *dobrin, zlin, težin, žučin, onin* (=onaj), *vin* (=vi). Moguće je da je to *n* u takvim oblicima došlo baš pod uticajem nazalizacije potonjega vokala u prethodno pomenutim slučajevima. Nije ovo prilika, naravno, da se pobrajaju sve osobine paštrovskoga govora koje je Aleksić opisao. Dodaćemo samo još i to da je akcenatski sistem dvočlan – sastoji se od kratkoga i dugog silaznog akcenta, s tim što dugosilazni čuva svoje mjesto, a kratkosilazni se prenosi za jedan slog unazad ako se nalazi na krajnjem otvorenom slogu – i to kao kratkosilazni ako je prethodni slog kratak, a kao dugosilazni ako je prethodni slog dug.²²

Sljedeći izvještaj Radomira Aleksića opet se odnosi na primorske govore. Motivisan namjerom da opiše paštrovski govor, on je obišao Maine i Spič kako bi te govore uporedio s paštrovskim. Za izvještaj je dao svega nekoliko diferencijalnih crta. U mainskome govoru *e^a + o* daje *ē^a* za razliku od paštrovskoga *e^a + o = ō*. Tako je u mainskome govoru npr. *pōsē^a, mōgē^a, tē^akē^a* itd. Paštrovski se i mainski govor razlikuju i u pogledu sudbine konsonanta *h*. Za razliku od Paštrovića, u Mainama je *h* alterniralo sa *g* i u sredini i na kraju riječi, npr. *māćega, bjēgū, rā^ođā^ogū, strā^og, trbūg, izēdog* i sl. Paštrovići takođe ne znaju za mainsku alternaciju *s* i *z* sa *š* i *ž* ispred *l* i *n*, npr. *šnē^a-*

²² To se vidi iz primjera koje je Aleksić naveo jer je iz njegove definicije očigledno tehničkom omaškom izgubljen jedan red, pa se samo na osnovu nje (tj. bez konsultacije primjera kojima ilustruje definiciju) ne može donijeti zaključak o akc. sistemu paštrovskoga govora.

ga, šni(j)eg, šli(j)ep, šni(j)evät, jãšli, kışnēn, grožnica, dõžnã°, dēšno, žnã°n, prã°žno, žnã°vã°, žlí itd. Za razliku od paštrovskih komparativa na *-ev(i)* (npr. *miljěvī(n)* (s dodatim krajnjim *n*, koje je već pominjano), *starěvī(n)*, *pametnjěvī(n)*, *zelenjěvī(n)* i sl.), u mainskome su govoru komparativi kao u drugim crnogorskim govorima, npr. *starī*, *milī* i sl. Nesrazmjerno manje prostora posvećeno je u tome izvještaju spičanskome govoru za koji se navode samo dvije diferencijalne osobine u odnosu na paštrovski – nepostojanje alternacije *m – n* na kraju riječi (koju poznaje paštrovski govor) i komparativi tipa *stãrljī* (pored *starī*), *mīljī*, *nãjmīljī*, *zelenjī*, *crvenjī* i sl.

No naredni će Aleksićev izvještaj²³ donijeti mnogo više osobina spičanskoga govora. Donedavno, do izlaska opširnije studije²⁴ Momčila Popovića i Dragoljuba Petrovića, to su bili gotovo jedini podaci o govoru Spiča. Godine 1939. obišao je Aleksić ova sela u Spiču: Mišiće, Đurmane, Papane, Zagrađe, Zgradu, Đendinović, Zankoviće i Brcu. Cilj mu je, kako sam kaže, bio da utvrdi postoje li govorne razlike između pravoslavaca i katolika u Spiču i koliko se spičanski govor, i u čemu, razlikuje od paštrovskoga. O tome ukratko kaže: „a) Razlika između govora katoličkog stanovništva i govora pravoslavnog stanovništva ima samo sitnijih; bitnih razlika nema. b) Spičanski govor ima više crta zajedničkih sa crmničkim govorom (...) negoli što ima paštrovski govor; ali on (spičanski govor) ima i znatan broj osobina koje ga odvajaju od crmničkog govora, a vezuju sa paštrovskim govorom...“²⁵ Zatim glavnije osobine spičanskoga govora iznosi u 44 tačke. I tu je primat dao poluglasničkome alternantu koji predstavlja vokal između *e* i *a*, otvoreno *e*, što ga bilježi kao *e^a* (npr. *otě^ac*, *dě^an*, *točě^ak*). Zanimljivo je da se to *e^a* javlja često i umjesto etimološkoga *a*, kao u primjerima *Ivě^an*, *mě^asline*, *mě^alo*, *mě^ati*, *pě^aprika* i sl. Na osnovu datih primjera reklo bi se da se to javlja samo namjesto kratkoga *a*. I u spičanskome govoru dugo *a* izgovara se kao *a^o* (zatvoreno *a*). S pozivom na Miletića Aleksić kaže da je ta osobina diferencijalna u odnosu na crmnički govor (u kome je, kako veli, nema – za razliku od paštrovskoga), međutim naš materijal potvrđuje tu osobinu i u današnjemu crmničkome govoru. I alternanti jata isti su kao i u drugim crnogorskim govorima. Razlika je samo u tome što se u spičanskome govoru, kao i u paštrovskome, crmničkom, zetsko-podgoričkom govoru, javljaju *šějū*, *ušějū* i sl. umjesto opštih *sījū*,

²³ „Izveštaj g. Radomira Aleksića“, *Godišnjak Zadužbine Sare i Vase Stojanovića*, sv. 8, Beograd, 1941, str. 15–22.

²⁴ Momčilo Popović & Dragoljub Petrović, „O govoru Spiča – građa“, *Srpski dijalektološki zbornik*, LVI, Srpska akademija nauka i umetnosti i Institut za srpski jezik SANU, Beograd, 2009, str. 1–275.

²⁵ „Izveštaj g. Radomira Aleksića“, *Godišnjak Zadužbine Sare i Vase Stojanovića*, sv. 8, Beograd, 1941, str. 15.

usijū. Nije rečeno da li je ta pojava obuhvatila sve slučajeve (da li se npr. javlja *vljējāt* umjesto *vjājāt*, kao što je slučaj u zetsko-podgoričkome govoru). Konsonant *h* i u Spiču je nepoznat. U inicijalnome položaju u riječi iščezao je, u medijalnome položaju alternirao je sa *v* (npr. *māceva*, *grāva*, *pāzūvo*), a u finalnome je *f*, *v* ili *k* (npr. *pēf*, *orāf* ili *pūv*, *orāv* – đe je *v* sačuvano prema kosim padežima, *jābūkē^ak*, *mōnčā^odīk*, *dōđōk*) te rijetko *h* (npr. *strā^oh*, *grēh*, *vāzdūh*). Grupa *hv* daje *f* (npr. *ufatit*, *zafa^oljat* i sl.). Vokalska grupa *ao* ima istu sudbinu kao i u govoru Paštrovića. I intervokalno *v* je nestabilno (npr. *đao*li**, *zaboraila*). Govor Spiča poznaje i glas *z* (*dz*), npr. *zvōno*, *zelenjī*, *zōra*, *zōr*, *zānoviet*, *zīnzula*, *zepelīn*, *rā^onzula* itd. Jekavska jotacija i u spičanskome govoru dosljedno je izvršena, a glasovi *s* i *z* jotuju se i uz *j* koje nije od jata (npr. *lećet*, *užućet*, *đetići*, *kuđelja*, *šećivo*, *šedok*, *ižest*, *šutra*, *šajno*, *koži*). Jedino se labijali javljaju i u jotovanome i u nejotovanome obliku (*pjesma* – *pljesma*, pa u skladu s time i *Župjani* – *Župljani*, *kupjena* – *kupljena*). Sonant *m* na kraju riječi i tu je zamijenjen sa *n* (premda ima i odstupanja). Fonemi *ć* i *đ* u finalnome položaju u riječi uglavnom ostaju neizmijenjeni (npr. *peć*, *rieć*, *doć*, *poć*, *šeć*, *svuđ*, *kogođ*), mada ima i primjera u kojima je zabilježeno crnogorsko *ć*, *đ* > *j* (*goj*, *na^oj*, *doj*). Kao i u paštrovskome govoru, i u govoru Spiča grupe *sn*, *zn*, *sl*, *zl* ostaju neizmijenjene. Asimilacija i disimilacija suglasnika i u Spiču je znatna kao i u drugim crnogorskim govorima. Grupa *pš* dala je *č* (*pš* > *pč* > *č*), npr. *čenica*, što je osobina poznata u prialbanskome području crnogorskoga jezika. I umetnuto *j* (vjerovatno analoški premo oblicima tipa *vidijo*) u primjerima tipa *prevrnujo*, *metnujo*, *imajo*, *čitajo* takođe je osobina koja se javlja i u drugim govorima blizu albanske jezičke granice. U upotrebi su imenice tipa *kām*, *plā^om*, *prā^om*, *krēm* i sl. Javlja se i jednačenje nominativa s vokativom imena tipa *Stā^one*, *Mā^ore*, *Frā^one*, *Kā^ote*. Zanimljiva je napomena da se „retko u ovom govoru žene zovu svojim imenom: obično ih ovde zovu *Sā^ooica*, *Frā^onoica*, *Đūroica*, *Pēroica*, *Jā^onkoica* itd.“²⁶ Navedena je pojava recimo obuhvatila i govor podgoričkih muslimana, s tim što su na kraju dobijeni oblici *s j* umjesto *i* u sufiksu (npr. *Pērōjca*). Opštercnogorske su osobine i kraći oblik infinitiva, upotreba zamjenica *mene*, *tebe*, *sebe* u dativu i lokativu jednine, genitiva *česa* (od zamjenice *što*), zamjenica *ovī*, *tī*, *onī*, *ovē^a*, *tē^a*, *onē^a* (uz *ovīzi*, *tīzi*, *onīzi* – jer je partikula *zi* česta u spičanskome govoru uz oblike zamjenica i pridjeva, npr. *moizi*, *našizi*, *drugizi*, *njekizi* i sl.), upotreba tzv. dužih oblika zamjeničko-pridjevske promjene (s tim što je u spičanskome govoru *dobrijom*, *ovijom*, *moijom*) itd. Izdvojićemo za ovu priliku još dvije osobine spičanskoga govora: *gē*, *njē*, *njēge* umjesto *đe*, *niđe*, *neđe* i upotrebu *nēne* umjesto odrične rječce *nē* (koju smo uočili i u Podgorici i Crmnici).

²⁶ Isto, str. 21.

Rat je prekinuo Aleksićevo ispitivanje govora Crnogorskoga primorja. No nakon više od jedne decenije on će nastaviti to ispitivanje, o čemu je objavio izvještaj u Glasniku SAN 1953. godine. U ljeto prethodne godine obišao je Krtole, Muo i Grbalj. I u izvještaju o ispitivanju krtolskoga, muljanskoga i grbaljskoga govora velik je prostor posvetio izgovoru nekadašnjih poluglasnika. Krtolski govor poznaje poluglasnik kakav je Vuk Karadžić u predgovoru *Poslovice*²⁷ vezao i za dobrotski govor, poluglasnik gotovo neizmijenjena izvornog oblika (*ɔ^a*). U grbaljskome govoru taj je poluglasnik glas između *e* i *a* (Aleksić ga bilježi kao *ä*), a za muljanski kaže da je bliži grbaljskome no krtolskome i dobrotskome i da je u njemu poluglasnik takođe *ä*. No opet muljanski se razlikuje od grbaljskoga po tome što u njemu nema razlike između kratkoga *a* i nekadašnjega poluglasnika, tj. u muljanskome se govoru svako kratko *a* izgovara kao *ä*. (Aleksić navodi da je i u Dobroti (bilo) došlo do jednačenja poluglasnika i kratkoga *a*, opet u skladu s izgovorom dobrotskoga poluglasnika – *ɔ^a*). I izgovor dugoga *a* na Mulu je drukčiji no u Grblju i Krtolima jer se u muljanskome govoru dugo *a* izgovara gotovo diftonški *“ä*, ili još preciznije kao *u^oa* (npr. *Mu^oato*, *mu^oali*, *bu^oarka*, *stu^oari*). Za razliku od grbaljskoga i krtolskoga govora koji, kao i svi crnogorski govori, imaju jasnu razliku između fonema *č* i *ć* te *dž* i *đ*, muljanski govor umjesto njih ima samo *ć* i *dž*, npr. *ćäšä*, *bjećve*, *ključ*, *ćavkä*, *ćurkä*, *sić*, *ćuk*, *vruč*, *džever*, *džetelinä*, *džamijä*, *odžä*. I u pogledu izgovora konsonanta *h* sva tri govora pokazuju znatne razlike. Krtolski govor čuva neizmijenjeno *h* u svim pozicijama. U grbaljskome je u medijalnome i finalnome položaju u riječi umjesto *h* izgovara *g*, a u inicijalnome je *h* iščezlo (npr. *odio*, *oće*, *Rcegovьc*, *ugo*, *pazugo*, *padog*, *ubrag*). Muo u medijalnome i finalnome položaju u riječi umjesto *h* ima *v*, a u inicijalnome je položaju *h* iščezlo (npr. *trbuv*, *trbuvi*, *uvo*, *kruv*, *iljada*, *lad*), premda se neizmijenjeno *h* (znatno rjeđe) može na Mulu čuti u svim položajima u riječi. Muljanski se govor razlikuje od drugih i o izgovoru *l* koje je u njemu umjesto običnoga štokavskog *l* dalo umekšano *l* u svim položajima. Grbaljski govor ima dvije varijante *l* – jednu pred vokalima prednjega reda i na kraju riječi, a drugu u ostalim slučajevima.²⁸ Katoličko stanovništvo Krtola u tome pogledu poklapa se sa muljanskom situacijom, a pravoslavno s grbaljskom. Još je jedna bitna odlika govora na Mulu: onđe uporedo postoji i *š* i *ś* i *šj* u pozicijama u kojima je u ostalim crnogorskim govorima samo *ś* (npr. *šekira*, *šjekira*, *šekira*; *gušenica*, *gušjenica*, *gušenica*; *šutra*, *šjutra*, *śutra* itd.).

²⁷ Vuk Stef. Karadžić, *Srpske narodne poslovice*, priredio dr Miroslav Pantić, Prosveta, Beograd, 1969, str. 25.

²⁸ Teško je utvrditi samo na osnovu Aleksićevih grafema o kakvim je izgovornim varijantama riječ, ali se može pretpostaviti da je u prvome slučaju *l* „umekšano“, a u drugome „tvrd“.

Kao što je za proučavanje gornjovasojevičkih govora Radomir Aleksić obilazio susjedna područja kako bi stvorio jasnu sliku o osobinama govora koji je opisao, tako je i za proučavanje paštrovskoga govora obišao susjedne terene – Muo, Grbalj, Krtole, Maine, Spič (crmnički je govor već u to doba bio opisao Branko Miletić). Namjeravao je sigurno da napravi i monografiju o paštrovskome govoru, kao što je, već smo istakli, napravio monografiju o govoru Gornjih Vasojevića (koju nije objavio). Uostalom, u potonjemu izvještaju na kraju je napomenuo: „Rezultati ovih proučavanja objaviće se dopunjeni u posebnoj raspravi“. Vrlo je moguće, kad se u obzir uzme činjenica da se primorskim govorima bavio skoro dvije decenije, da je Radomir Aleksić ostavio makar i nedovršen opis paštrovskoga govora. Da je tome poslu pristupio ozbiljno, vidi se ne samo po širini terena koji je svojim proučavanjima obuhvatio, no i po tome što je u tu svrhu koristio i paštrovske ispave, što se može videti iz predgovora knjige *Paštrovske isprave*, đe se napominje da Radomir Aleksić raspolaže zbirkom paštrovskih isprava.²⁹ I metodologija i način rada i sami izvještaji koje je za sobom ostavio svjedoče da je Radomir Aleksić bio vrstan proučavalac crnogorskih govora i ozbiljan dijalektolog, koji je svojim izvještajima zadužio našu dijalektologiju više no što to čine današnji dijalektolozi desetinama priloga koji su zapravo reciklaža odavno poznatih stavova. Bez obzira na to što je u naše vrijeme objavljena monografija o paštrovskome govoru, koja je već spomenuta, i monografija o govoru Gornjih Vasojevića³⁰, bilo bi vrlo značajno ako bi se moglo doći do Aleksićeve rukopisne zaostavštine i iz nje objaviti rukopisnu monografiju o gornjovasojevičkome govoru i eventualnu studiju o paštrovskim ili možda šire – primorskim govorima. Bilo bi to zanimljivo i radi komparacije s pomenutim monografijama našega vremena. No, i ako se do te rukopisne zaostavštine ne dođe, Radomir Aleksić svakako ostaje nezaobilazno ime u crnogorskoj dijalektologiji, a njegovi radovi često jedina mogućnost da saznamo danas već iščezle osobine govora Crnogorskoga primorja, kakve su recimo one o poluglasničkoj razuđenosti, koje donekle potvrđuju prilično hiperboličan stav Vuka Stef. Karadžića o osobinama naših primorskih govora. Što se pak govora Grblja tiče, Aleksićev izvještaj je gotovo jedina rasprava u kojoj se mogu naći podaci o tome govoru. Kad se svemu tome doda činjenica da mu crnogorska dijalektologija nije bila jedino, niti glavno, polje rada, onda je jasno kolik je značaj Radomira Aleksića u jezikoslovnoj montenegristici.

²⁹ Videti: *Paštrovske isprave XVI–XVIII vijeka*, Priredili Ivan Božić, Branko Pavićević i Ilija Sindik, Državni arhiv Narodne Republike Crne Gore, Cetinje, 1959, str. IX.

³⁰ Videti: Rada Stijović, „Govor Gornjih Vasojevića“, *Srpski dijalektološki zbornik*, LIV, Srpska akademija nauka i umetnosti i Institut za srpski jezik SANU, Beograd, 2007, str. 1–321.

Citirana literatura

- Aleksić, Radomir: „Izveštaj g. Rad. Aleksića“, *Godišnjak Zadružbine Sare i Vase Stojanovića*, sv. 2, Beograd, 1935, str. 21–25.
- Aleksić, Radomir: „Izveštaj g. Rad. Aleksića“, *Godišnjak Zadružbine Sare i Vase Stojanovića*, sv. 3, Beograd, 1936, str. 13–14.
- Aleksić, Radomir: „Izveštaj g. Rad. Aleksića“, *Godišnjak Zadružbine Sare i Vase Stojanovića*, sv. 5, Beograd, 1938, str. 15–16.
- Aleksić, Radomir: „Izveštaj g. Radomira Aleksića“, *Godišnjak Zadružbine Sare i Vase Stojanović*, sv. 6, Beograd, 1939, str. 17–20.
- Aleksić, Radomir: „Izveštaj d-ra Rad. Aleksića“, *Godišnjak Zadružbine Sare i Vase Stojanovića*, sv. 7, Beograd, 1940, str. 36–37.
- Aleksić, Radomir: „Izveštaj g. Radomira Aleksića“, *Godišnjak Zadružbine Sare i Vase Stojanovića*, sv. 8, Beograd, 1941, str. 15–22.
- Aleksić, Radomir: „Izveštaj o ispitivanju govora krtolskog, muljanskog i grbaljskog“, *Glasnik Srpske akademije nauka*, knj. V, sv. 2, SAN, Beograd, 1953, str. 333–337.
- Aleksić, Radomir: *Jezik Matije Antuna Reljkovića*, Biblioteka Južnoslovenskog filologa, Beograd, 1931.
- Aleksić, Radomir: *Prilozi istoriji kajkavskog dijalekta*, Biblioteka Južnoslovenskog filologa, Beograd, 1938.
- Ćupić, D(rago): „Aleksić, Radomir B.“, *Srpski biografski rečnik*, knj. 1, A–B, Novi Sad, 2004, str. 117–118.
- Ćupić, Drago: *Život u znaku nauke. Mihailo Stevanović (1903–1991)*, Unireks, Beograd, 2000.
- Jovanović, Miodrag: *Govor Paštrovića*, Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2005.
- Karadžić, Vuk Stef.: *Srpske narodne poslovice*, priredio dr Miroslav Pantić, Prosveta, Beograd, 1969.
- *Paštrovske isprave XVI–XVIII vijeka*, Priredili Ivan Božić, Branko Pavićević i Ilija Sindik, Državni arhiv Narodne Republike Crne Gore, Cetinje, 1959.
- Popović, Momčilo & Petrović, Dragoljub: „O govoru Spiča – grada“, *Srpski dijalektološki zbornik*, LVI, Srpska akademija nauka i umetnosti i Institut za srpski jezik SANU, Beograd, 2009, str. 1–275.
- Stijević, Rada: „Govor Gornjih Vasojevića“, *Srpski dijalektološki zbornik*, LIV, Srpska akademija nauka i umetnosti i Institut za srpski jezik SANU, Beograd, 2007, str. 1–321.
- Vukomanović, Slavko: „Radomir Aleksić (1900–1978)“, *Južnoslovenski filolog*, XXXV, Institut za srpskohrvatski jezik, SANU, Beograd, 1979, str. 243–246.

Adnan ČIRGIĆ

**RADOMIR ALEKSIĆ'S CONTRIBUTION TO
THE STUDY OF MONTENEGRIN SPEECH PATTERNS**

The author of the present paper reflects on the contribution of Radomir Aleksić to Montenegrin dialectology. The analysis encompasses seven reports on the study of Montenegrin speech patterns, created with a view to describe the speech patterns of Gornji Vasojevići and Paštrovići. Aleksić completed the monograph on the speech pattern of Gornji Vasojevići, but did not publish it, and it is very likely that there is also a manuscript with uncompleted description of the speech pattern of Paštrovići with the neighbouring coastal towns.

Key words: *Radomir Aleksić, dialectology, Montenegristics, Vasojevići, Paštrovići, Crnogorsko primorje*

UDK: 821.163.4.09-31

Lalić M.

Pregledni rad

Aleksandar RADOMAN (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

aleksandar.radoman@icjk.me

LALIĆEVI ROMANI U INTERPRETACIJI KRSTA PIŽURICE

U ovome prilogu dat je osvrt na doprinos Krsta Pižurice proučavanju romana Mihaila Lalića. Pižuričin naučnoknjiževni prosek karakteriše svojevrsni metodološki eklektizam. Po širini zahvata, globalnoj koncepciji, prosudbi vrijednosti i sl. njegove studije nesumnjivo pripadaju istoriji književnosti, no na mikroplanu, u analizi pojedinih fenomena književnougjetničkoga teksta, ocjeni i lucidnome zapažanju, njegovi radovi bliži su književnokritičkome diskursu. U cjelini uzev, Pižuričin doprinos konstituisanju moderne književne montenegrstike od višestrukoga je značaja. Nema sumnje da je njegova uloga u kritičkoj valorizaciji Njegoševa, i posebno Lalićeva djela, izuzetno velika no ne treba smetnuti s uma ni druge segmente njegova rada, kao što su postojano i marljivo naučno bavljene crnogorskom poetskom tradicijom, od Njegoša i Stefana Perovića Cuce do savremenih pjesnika.

Ključne riječi: *crnogorska književnost, Krsto Pižurica, Mihailo Lalić, istorija književnosti, roman*

Nauka o književnosti u Crnoj Gori puni zamah dobila je s generacijom autora koji su šezdesetih godina XX vijeka iskoračili na književnokritičku scenu. Riječ je o autorima koji su crnogorskoj književnosti pristupili kao autohtonome entitetu, praveći otklon od predrasuda kanonizovanih međuratnom građanskom naukom i ovladavši recentnim književnoteorijskim saznanjima i pristupima književnome djelu. Jedan od najagilnijih sudionika fundiranja moderne književne montenegrstike jeste Krsto Pižurica. Potvrđuje to spisak od 19 samostalnih knjiga, 11 priredjenih izdanja i oko 200 naučnih i stručnih radova iz oblasti nauke o književnosti publikovanih u crnogorskoj i jugoslovenskoj periodici. No iako je spektar Pižurićinih interesovanja širok, ne ograničavajući se čak ni samo na južnoslovensku interliterarnu zajednicu, u njegovu fokusu dominantno je crnogorska književnost, ili još uže – dva njena klasika, Petar II Petrović Njegoš i Mihailo Lalić.

Krsto Pižurica¹ rođen je u Donjem Lipovu kraj Kolašina 1927. godine. Osnovnu školu završio je u rodnome mjestu, nižu gimnaziju u Kolašinu, a srednju školu u Herceg Novome. Studij književnosti okončao je na Filozofskome fakultetu u Zagrebu 1953. godine. Na istome fakultetu 1974. godine odbranio je magistarski rad *Strukturiranje ženskih likova u Njegoševu djelu* pod mentorstvom Tvrtka Čubelića. Doktorirao je na Filozofskome fakultetu u Nikšiću s temom *Pjesnička slika vode u prozi Mihaila Lalića*, 2002. godine. Pižurica je radni vijek proveo u prosvjeti, najprije kao profesor gimnazije u Kolašinu i Bijelom Polju, profesuru je nastavio na Učiteljskoj školi i Pedagoškoj akademiji u Nikšiću, a potom bio direktor Tehničke te profesor i direktor Hemijsko-tehnološke škole u Podgorici. Šezdesetih godina XX vijeka javlja se priložima u južnoslovenskoj periodici, u početku pedagoško-metodičkoga usmjerenja, a već od sredine te decenije i radovima iz domena nauke o književnosti. Premda se njegov književnokritički i književnoistorijski rad kontinuirano može pratiti od šezdesetih godina minuloga vijeka, prva Pižuričina knjiga, *Studije i paralele*, pojavila se tek 1987. najavivši izuzetno plodan period u okviru koga će od 1992. godine do danas objaviti čak 18 knjiga, što monografskoga karaktera što zbirki studija i ogleda iz oblasti istorije književnosti i književne kritike.

Gotovo da nema ni jedne knjige Krsta Pižurice u kojoj se ne nahodi prilog o Petru II Petroviću Njegošu ili Mihailu Laliću. Ta dva pisca opsesivna su tema ovoga autora i on im se vraća već više od pola vijeka različitim povodima. O tematski razuđenome, poredbeno zasnovanome Pižuričinu nješkošološkome opusu meritoran sud izrekao je književni istoričar Radivoje Šuković u radu „Njegoš i Njegoševo književno djelo u radovima Krsta Pižurice“: „Sa dvadeset naučnih radova o Njegošu, objavljenih u posljednje četiri decenije, Krsto Pižurica je našao svoje mjesto u nješkošologiji. Na tom mjestu on se predstavio u mnogo čemu originalnom tematikom, kojoj je i prisustvo Njegoševa djela u duhovnom životu Crne Gore. U njegovom naučnom radu ispoljena je i tendencija da se proučavanje Njegoševa djela usklađuje sa savremenim smjerovima u nauci o književnosti, a radovi koji pripadaju književnoj kritici poprimili su formu esejističkog izlaganja.“² Taj dio Pižuričina opusa objedinjen je knjigom *Njegoš i oko njega*, publikovanom 2011. godine.³

¹ Biografski podaci preuzeti su iz: Dušan Martinović, „Krsto R. Pižurica“, *Portreti IX*, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 2006, str. 268–292.

² Radivoje Šuković, „Njegoš i Njegoševo književno djelo u radovima Krsta Pižurice“, *Vaspitanje i obrazovanje*, br. 1, Podgorica, 2005, str. 237–238.

³ Krsto Pižurica, *Njegoš i oko njega*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2011.

Ako se o Njegošu Pižurica oglašavao periodično, ukazujući na manje proučene aspekte njegova djela, slabije osvijetljene odnose sa savremeniciima ili recepciju Njegoševa djela u crnogorskoj književnosti, Lalićem se bavio, reklo bi se, sistematičnije, ne propuštajući da osvrtom ili studijom pr prati gotovo svako Lalićevo izdanje, čak i one segmente njegova djela kojima kritika tradicionalno nije poklanjala dovoljno pažnje, poput poezije i esejističkih i kritičkih članaka ili verzija njegovih romana. Tim se svojim angažmanom Pižurica nametnuo kao seriozan i pouzdan historičar književnosti i književni kritičar, a uz Branka Popovića i Radomira Ivanovića i nesumnjivo najbolji poznavalac i autoritativni proučavalac Lalićeva djela. O tome segmentu Pižuričina rada Slobodan Kalezić je zapisao: „Baveći se djelom Mihaila Lalića, Krsto Pižurica je došao do svoje prave, reklo bi se neiscrpne teme. Pomno i precizno iščitavajući umjetničke tekstove ovog pisca, razvijao se u kontinuitetu i pokazao sva svoja svojstva u funkciji književnog kritičara. (...) U Lalićevom djelu dobio je ovaj kritičar medij za demonstriranje svoje stručne i naučne aparature, kao što je i Lalić dobio u njemu jednog od najdragocjenijih istraživača analitičara.“⁴ Pižurica je Laliću posvetio pet monografija, četiri priređena izdanja i čak tridesetak studija, eseja i osvrtu. Bez pretenzija da obuhvatimo tako bogat i raznorodan korpus, mi ćemo u ovome osvrtu nastojati da Pižuričin naučnoknjiževni postupak osvijetlimo na primjeru studija posvećenih, po sudu kritike, najznačajnijim Lalićevim romanima – *Zlom proljeću*, *Lelejskoj gori*, *Hajki*, *Svadbi* i *Ratnoj sreći*. Donosimo ih redom koji ne prati niti redosljed publikovanja romana niti postupnost nastanka studija, već hronologiju predstavljenih događaja u Lalićevim romanima, redom koji je sam Pižurica uspostavio koncipirajući knjigu *Poetika romana Mihaila Lalića*.

Opsežnom studijom „Dođe tako jedno zlo proljeće i sve pokosi (Struktura i kompozicija romana *Zlo proljeće*)“ Pižurica je ponudio cjelovitu analizu prvoga dijela Lalićeve trilogije čiji je junak Lado Tajović. Polazeći od namjere da Lalića predstavi kao „pjesnika revolucije“, autor najprije definiše poetičke i žanrovske okvire *Zlog proljeća*, definišući ga kao klasični realistički roman, uz opasku da roman donosi novine u kompozicionoj ravni „s obzirom na tematsku dvokološečnost“, fakturu i razgranavanje umjetničkog postupka. U tipološkome pogledu, pak, Pižurica *Zlo proljeće* smatra melanholičnim romanom, „romanom tragedije čovjeka u prostoru i vremenu“.⁵ Posebnu pažnju autor studije poklanja centralnoj predmetnosti romana – Ladu Tajoviću. Sa-

⁴ Slobodan Kalezić, „Krsto Pižurica i disertacija o Laliću“, u knjizi: *No – lit. Ogledi i fragmenti o crnogorskim piscima dvadesetog vijeka*, Centar za kulturu Nikšić, Nikšić, 2007, str. 311–312.

⁵ Krsto Pižurica, „Dođe tako jedno zlo proljeće i sve pokosi (Struktura i kompozicija romana *Zlo proljeće*)“, *Njegoš i Lalić*, Unireks, Podgorica, 1994, str. 80.

gledava Tajovića u kontekstu istorijskih prilika u kojima je stasavao i s kojima se suočava, ali ga osvjetljava i kao medijum, osobito s obzirom na prisustvo pripovjedačke situacije u prvom licu, preko koga se čitalac upoznaje s istorijskim, socijalnim i kulturnim prilikama u Crnoj Gori pred i na samome početku Drugoga svjetskog rata, odnosno s istorijskim fatumom crnogorskoga čovjeka. Analizu Lalićeva romana, s posebnim osvrtom na njegova junaka Lada Tajovića, Pižurica razvija postepeno, otvarajući jedan za drugim problemske aspekte tematski i idejno kompleksne Lalićeve proze, ne propuštajući da pojedina zapažanja i ocjene proprati primjerima iz teksta. Time ne ostavlja prostora mogućim primjedbama koje se često srijeću na račun obimnijih kritičkih tekstova da klize u prostor učitavanja. Pižurica Lalićeva junaka prati kroz minuciozne analize njegova odnosa s drugim likovima u djelu, njegova psihološkog sazrijevanja, socijalnoga i porodičnoga okruženja, ljubavnoga života i sl. često uočavajući motivske paralele s djelima iz svjetske, južnoslovenskih ili crnogorske književnosti, ukazujući i na Lalićevo uspješno kompoziciono rješenje kojim se paralelne narativne linije romana ne udaljavaju jedna od druge već egzistiraju paralelno, kao jedinstvena cjelina posredovana perspektivom glavnoga junaka, Lada Tajovića. Motivima koji zahtijevaju veću pažnju, poput motiva seoskoga života, gladi, nasrtaja na siromašnu zemlju, siromaštva, školovanja seoske omladine, praznovjerja i sl., Pižurica poklanja više prostora pokazujući vještinu društveno-istorijske kontekstualizacije koliko i umješnost tumačenja izrazito socijalno motivisane Lalićeve proze. Kao poseban kvalitet Lalićeve proze Pižurica ističe njenu liričnost i, s tim u vezi, važnu funkciju koju pjesma igra u njenoj strukturi. Motiv izdaje i osvete, kao prepoznatljivo obilježje crnogorskoga istorijskoga usuda, kako primjećuje Pižurica, u Lalićevim romanima, pa tako i u *Zlom proljeću*, dobio je toliko oblika da bi se, paradoksalno, mogao tretirati kao nacionalni fenomen: „Tmurne stranice o izdaji, osvetama i međusobnom ljudskom obračunu uklopile su se u sižejne tokove *Zlog proljeća*, a način spominjanja tih zala stilski se stopio s melanholičnim izrazom koji nosi prevagu u djelu.“⁶ Ne propušta Pižurica ni da ponudi svojevrsnu tipologiju književnih likova koji se javljaju u *Zlom proljeću*, detaljno analizirajući desetak likova koji pripadaju tipu reljefnih i u pregledu skicirajući one tek nagoviještene, od kojih će neki dobiti veći prostor u drugim Lalićevim djelima. Nakon što je posvetio značajan prostor analizi likova Pižurica prelazi na postupan opis kompozicije djela, ne propustivši da manirom pronicljiva kritičara ukaže i na manjkavosti u strukturi – poput mjestimičnog razvlačenja radnje bez narativnoga opravdanja. Dotakavši se u završnoj cjelini i filozofije života u Lalićevu romanu, Krsto Pižurica iscrpnu analizu zaključu-

⁶ Isto, str. 149.

je riječima: „Lalić je romanom *Zlo proljeće* realistički zahvatio početne dane rata na našim prostorima, odnosno predustaničko vrijeme na području Lima 1941. godine. Mi roman shvatamo dijelom velike ratne freske koju je Lalić naslikao u svom bogatom djelu i jednim od najznačajnijih njegovih ostvarenja. To je široka slika relativno složene konstrukcije, u kojoj je preplitanjem prošlosti i sadašnjosti data geneza glavnog junaka romana i njegovo raspoloženje u praskozorju ustaničkih dana. (...) Mi roman vidimo kao djelo velikog zahvata života, fabulom i sižeima vezano za određeno geografsko područje koje se poznaje po Limu, Trepči, Novšićima, Plavu, kao i metaforu šireg značenja, djelo oblikovano primjerenim pjesničkim jezikom i stilom, prema tome i jednim od značajnih ostvarenja Mihaila Lalića.“⁷

Za studiju „Tragika i trijumf. O *Lelejskoj gori* Mihaila Lalića“, svojevremeno publikovanu u formi monografije, već je u literaturi rečeno da je „najiscrpnija dosad ostvarena analiza ovog prestižnog Lalićevog romana i najobimniji rad o njemu.“⁸ Odredivši u uvodu mjesto *Lelejske gore* u hronološkome nizu opisanih zbivanja u Lalićevu djelu, Pižurica temeljitu analizu poetika romana raspoređuje u 24 poglavlja. Svaka od tih cjelina posvećena je po jednome problemu vezanom za žanr, hronotop, likove, kompoziciju, narativne strategije, interliterarne nivoe, simboličke slojeve i dr. elemente poetike najznačajnijega Lalićeva romana. Pižuričin pristup Lalićevu djelu metodološki se oslanja na teorijske pretpostavke ruskoga formalizma, strukturalizma, stilistike i dr. književnoteorijskih škola i pristupa čiji je predmet interesovanja isključivo književni tekst. Pritom kod Pižurice nema metodološkoga dogmatizma, uočljivog kod nekih savremenih proučavalaca Lalića, već se teorijski rakurs prilagođava živoj materiji teksta, što njegovu analizu čini koliko utemeljenom i preciznom, toliko i aktuelnom i prijemčivom i širem krugu čitatelja. Raspravu o žanrovskome određenju *Lelejske gore* Pižurica lakonski razrješava, ne zanemarujući ono što su i drugi renomirani autori kazali na tu temu: „Mi mislimo da je to *ratni roman* (u značenju ratne tematike) u kome nije data kopija života naznačenog područja već *kondenzovan život tog područja u svim njegovim elementima*. Lalić je taj život dobro poznao, primio ga, ali ga iz sebe vratio u vidu umjetničke tvorevine koja pripada samom vrhu romaneskne proze. (...) To je *sociopsihološko-istorijska studija* – protkana ljubavnim doživljajima glavnog junaka, koji su njegov osnovni oslonac u društvenu reintegraciju i povratak u normalne tokove života.“⁹ Gotovo da nema nijednoga bitnijeg segmenta djela kome Pižurica u toj svojoj studiji ne posvećuje pažnju,

⁷ Isto, str. 192–193.

⁸ Slobodan Kalezić, isto, str. 312.

⁹ Krsto Pižurica, *Tragika i trijumf. O Lelejskoj gori Mihaila Lalića*, KPZP, Podgorica, 1996. str. 13–14.

analizirajući čak i manje sižejne činioce kakvi su pojedini motivi. Ukazujući na značaj tih motiva na kojima dobrim dijelom izrasta struktura romana, Pižurica posebno analizira fenomene neprijatelja, gladi, straha, podjela, izdaja i osvete. U analizi nekih motiva, poput gladi, Pižurica poseže i za paralelama iz južnoslovenskih književnosti, a opsežniji ekskurs posvećuje Njegošu, što, s obzirom na Lalićev odnos prema tome piscu, obogaćuje studiju vrijednom interliterarnom kontekstualizacijom. U tematsko-motivskoj i osnovi kompozicione strukture *Lelejske gore*, primjećuje Pižurica, jeste život partizanske gerile na području severoistočne Crne Gore, odnosno na planinskom dijelu koji gravitira Limu. No centralna predmetnost romana, baš kao i u *Zlom proljeću*, jeste Lado Tajović, istovremeno i narator i lik posredstvom čije se svijesti upoznajemo s događajima prikazanim u romanu, ali i lik znatno kompleksnije strukturiran nego u *Zlom proljeću*, čemu nesumnjivo doprinosi ambijent rata, gerile i samoće s kojima se suočava u romanu. Pižurica Lalićeva junaka i njegovo psihološko sazrijevanje prati postupno, osvjetljavajući njegov odnos s drugim likovima, društvenim ambijentom, ali i sa samim sobom i halucinantnim krizama koje prolazi u uslovima izdvojenosti i beznadežnih prilika posebno naznačavajući motive samoće, snova, halucinacija i fantazije. „Lalić je Lada Tajovića u *Lelejskoj gori* strukturirao na dvijema temeljnim odlikama njegovog bića: stoičkom podnošenju nevolja i borbi protiv tiranije, koja se (borba) ovdje javlja u žudnji za osvetom.“¹⁰ Ni analiza strukturiranja lika Lada Tajovića nije mogla proći bez uspješnih paralela s Njegoševim likovima. Analize, što je prepoznatljiv manir ovoga kritičara, bogato ilustruju citati koji ih potkrepljuju, a to, istina ponekad, narušava konzistentnost izlaganja. Motivu đavola u *Lelejskoj gori* Pižurica je posvetio cijelo poglavlje, koje svojim obimom, strukturom i komparatističkim uvidima može stajati i kao zasebni književnokritički ogled. Ovoga puta pisac čije djelo se poredbeno sagledava nije Njegoš, već Dostojevski i motiv đavola u njegovu romanu *Braća Karamazovi*. Pižurica lucidno zapaža sličnosti, ali i razlike u tretmanu i funkciji motiva đavola kod Lalića i Dostojevskog, a za Lalićeva đavola dodaje i ovo: „Uz to što je estetski fenomen u literaturi – đavo Mihaila Lalića je i simbol života glavnog junaka *Lelejske gore* i predjela u kojima se kreće.“¹¹ Posebna poglavlja studije Lalić posvećuje seljaštvu, neobično slabo zastupljenom u tome Lalićevu djelu, i funkciji prirode i pejzaža koji čine značajni strukturni sloj romana. Pižurica primjećuje i izvjesnu žanrovsku polimorfnost *Lelejske gore*, u zasebnim poglavljima dajući prostora i lirskim i dramskim elementima, pa veli: „Ako doživljaj (doživljavanje), događaj (događanje) i dijalog (radnja)

¹⁰ Isto, str. 110.

¹¹ Isto, str. 203.

smatramo primarnim osnovama lirike, epike i drame – onda je *Lelejska gora*, poput *Gorskog vijenca*, egzemplaran uzorak sjedinjenosti tih odlika u jednom književnom djelu. Time taj roman pokazuje da je simbioza tih triju rodova moguća, čak poželjna, te da su u epskom djelu najljepša baš ona mjesta u kojima do izražaja dolazi emocionalna strana glavnog junaka djela i lica sa kojima je u kontaktu. Brojni dijalozi *Lelejske gore* pokazuju dramu junaka i, u suštini, dramsku zasnovanost toga najkrupnijeg djela ovoga pisca.¹² Kao postupak lirizacije epskoga tkiva može se tumačiti i uvođenje pjesme u strukturu romana, pa Pižurica pažnju poklanja i tome elementu romana, ukazujući i na funkciju odlomka poslanice Petra I, Njegoševih stihova te stihova Radosava Ljumovića i Marka Miljanova, smještenih na početku poglavlja kao epigrafa koji osvjetljavaju tok zbivanja u poglavlju i ukazuju na smjer razvoja radnje. Jedini lik kojem Pižurica, pored Tajovića, poklanja podrobniju pažnju u analizi jeste lik Vukole Taslača, ukazujući na njegov višestruki značaj i ulogu simbola, svojevrsnog duhovnog orijentira autora romana. Kad se zna da je Taslač u romanu pripadnik ideologije suprotstavljene Ladu Tajoviću i partizanskome pokretu, Pižurici interpretacija toga lika dobro dođe kako bi s Lalićeva djela mogao skinuti balast zamjerki o crno-bijeloj karakterizaciji likova: „Odnosom prema Taslaču i simbolikom koju mu je dao Lalić je raspršio proizvoljne ocjene kafanske kritike da je stranu kojoj je sam pripadao slikao ružičastim bojama, a da je suprotnu stranu isforsirano crnio. Uzimajući Taslača i njegovu šekiru za jedan od simbola svoje proze Lalić se vraćao tradiciji i njenim vrijednostima.“¹³ Stilsku ravan romana Pižurica minuciozno analizira ispitujući motive sunca, rijeke Lima ili osmeračko-deseteračkoga tona Lalićeve rečenice. Pokazuje i u tim analizama izvanrednu upućenost u najsloženije književnoteorijske probleme, ali i izuzetnu posvećenost Lalićevu djelu i poznavanje i najsitnijih pojedinosti kako njegova ukupnoga opusa, tako i romana *Lelejska gora* posebno. Posljednje poglavlje studije Pižurica je s pravom posvetio odnosu Njegoša i Lalića. Iscrpno interpretirajući bliskosti dva pisca na idejnome, tematskome, pa i stilsko-izražajnome nivou, Pižurica se još jednom osvjedočio kao izuzetan poznavalac poetika dvaju najznačajnijih crnogorskih pisaca, ali i književni istoričar istančanoga dara da prepozna, analizira i uporedi literarne fenomene nacionalne i svjetske književnosti. O njegovoj studiji posvećenoj *Lelejskoj gori* Radivoje Šuković je, uočavajući njenu višestruku vrijednost, zapisao: „Studija Krsta Pižurice ozbiljan je doprinos naučnom vrednovanju ne samo jednog romana, već i Lalićevog proznog stvaralaštva u cjelini. Ona je i podsticajna za sve one stručnjake koji tragaju za pronalaženjem i primjenom

¹² Isto, str. 245.

¹³ Isto, str. 305.

novih interpretativnih postupaka u analizi književnih djela. Njeno je mjesto i u širem krugu literature koja se bavi metodikom nastave književnosti.¹⁴

I u studiji „Simbolika i zbilja Lalićeve *Hajke*“¹⁵ Pižurica poseže za širokim zahvatom, koncipirajući svoju analizu kao cjelovit uvid u poetiku toga Lalićeva romana. Već na početku određuje temu romana – hajka na čovjeka, temu koja u Lalićevu opusu ima posebno mjesto javljajući se u čak petnaestak pripovjedaka i četiri romana. Po Pižurčinim riječima, Lalić je u *Hajci* slikao zlo u dejstvu, otrgnuto s lanca moralnosti, s nebrojenim emanacijama, tragaajući za „korijenima zla u čovjeku i njegovom biću.“¹⁶ Temu hajke na čovjeka Lalić je manirom izvrsnoga pripovjedača izdigao na nivo opštosti. Pisac i u tome romanu dočarava ambijent svoga zavičaja, smještajući radnju romana u početak ratne 1943. godine, no Pižurica ne propušta da uoči na koji način se zbivanja opisana u *Hajci* prepliću s mitološkim obrascima prethrišćanske i hrišćanske ere i drevnih civilizacija, osvjetljavajući iskonsku dubinu ljudskoga zla kao pokretača svih nedaća. U funkciji univerzalizacije teme, odnosno motiva, Lalić poseže za svojevrsnom citatnošću, budući da radnja romana u izvjesnom smislu reflektuje odlomke iz crkvene lektire Paška Popovića, lika s čijim se životnim svjetonazorom susrijećemo na samome početku romana. Pižurica pažnju poklanja i motivima đavola, snova, predskazanja i sl. kao slojevima bremenite simboličke ravni *Hajke*. Razgranavanje fabularnih tokova u romanu, egzistiranje većeg broja tematskih cjelina koji gotovo da čine samostalne mikronarativne entitete, Pižuricu napućuju na zaključak da bi se *Hajka* žanrovski mogla odrediti kao tip paralelnog romana. Autor studije i tome Lalićevu djelu pristupa s izraženim kritičkim nervom pa primjećuje da bi obilje detalja moglo ugušiti naraciju, svesti je na suhoparno hroničarstvo, no Lalićev pjesnički jezik, uvođenje pjesme i lirsko nijansiranje, nadvladavaju tu opasnost. Postupno analizirajući fabulu, likove i dr. elemente poetike Lalićeva romana, Pižurica iznosi pojedine zaključke koji odišu atmosferom istinskoga uživanja u analizirani tekst: „Lalić impresionira umješnošću slikanja ljudi i atmosfere. U njegovom opisu hajke ne cilikću samo mitraljezi, ne gruvaju samo bacači – vidi se čovjek u ratu.“¹⁷ U analizi romana kompleksne strukture Pižurica razdvaja dva korpusa likova – progonjene i hajkače, uspjele opisujući kako psihologiju ta dva korpusa kao cjelina tako i postupke

¹⁴ Radivoje Šuković, „Studija Krsta Pižurice o Lalićevoj 'Lelejskoj gori'“, u: Slobodan Kalezić, *Crnogorska književnost u književnoj kritici*, VII, Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2003, str. 330.

¹⁵ Krsto Pižurica, „Simbolika i zbilja Lalićeve *Hajke*“, u: *Poezija i proza (književna kritika)*, KPZP, Podgorica, 2001, str. 66–191.

¹⁶ Isto, str. 67.

¹⁷ Isto, str. 100.

psihološke profilacije pojedinih likova. Iscrpno Pižurica analizira sve nijanse karakterizacije heterogene skupine hajkača, četnika, muslimana i okupatora, a u opisima karakterizacije pojedinih likova nerijetko traži literarne paralele. Nije slučajno što mu je referencijalni okvir u tome smislu Njegoševo djelo. Posebnu cjelinu studije Pižurica posvećuje tragovima usmenoga nasljeđa u Lalićevu romanu, apostrofirajući u prvome redu prisustvo poslovice i pjesama kao funkcionalnih elemenata Lalićeve naracije koji čine tekst liriskijim, poetizovanijim, simbolički polivalentnim. Socijalni aspekt života polimskog seljaka, napose crnogorskoga čovjeka, Lalić u *Hajci* srazmjerno manje aktuelizira, zapravo je, u fabuli čija je okosnica hajka, taj aspekt morao dobiti manje mjesta nego u nekim drugim Lalićevim djelima, ali je ipak nezaobilazan u karakterizaciji likova ili, kad je riječ o opisu muslimanskoga načina života, cijele jedne socio-konfesionalne skupine. O funkciji citata i pisma, koji ilustruju atmosferu, uklapaju se u narativne tokove i zrače simbolikom i značenjem, Pižurica piše u zasebnom odjeljku studije. Motive *Hajke* u kojima se kritički ocjenjuje partijska praksa, Pižurica detaljno analizira, podvodeći ih pod odrednicu tendencije književnoga djela. U tom svijetlu, može se sagledati i Lalićev odnos prema likovima, đe se ipak mora naglasiti da razumljiva naklonost jednoj grupi likova ne podrazumijeva crno-bijelu karakterizaciju. U Lalićevu slučaju riječ je o pažljivom nijansiranju i psihološkoj motivaciji, istorijskoj kontekstualizaciji i specifičnoj angažovanosti, koja ne ostavlja mjesta takvim primjedbama. U završnim napomenama, Pižurica nabraja i sve one sitnije elemente romeske strukture kojima se može prigovoriti, poput stilske razvučenosti, epske raspričanosti i sl. no ipak zaključuje: „Roman je sve to primio, toliko lijepo i dobro da se doživljava kao grč, drama, let u život. U tom smislu je i njegov završetak. Lalić se romanu povratio i u preradi dao građevinu, koja čuva trenutak naše istorije i uvodi nas u evropsku književnost. To i idejom, i temom, i umjetničkom obradom.“¹⁸

U odnosu na prethodne, studija o Lalićevu romanu-prvijenju, *Svadbi*, „Crn gavrane ne nadleći često (O umjetničkoj strukturi i dometima Lalićeve *Svadbe*)“, srazmjerno je manjega obima, ali je strukturirana na identičan način, kao široko zasnovan uvid u poetiku romana. Na samome početku objašnjava genezu Lalićeva stasavanja od pripovjedača do romanopisca. Notira i prisustvo teme Kolašina i revolucije u Lalićevu djelu do *Svadbe* i ukazuje da je već motom romana autor nagovijestio sintezu određenoga stanja i psihološkoga života ljudi na geografskome prostoru severoistočnoga dijela Crne Gore. Ni tema četničkog zatvora u Kolašinu 1942–1943. godine, zapaža Pižurica, kod Lalića nije novost, a s tim u vezi motivi izdaje i okupatora, značajno

¹⁸ Isto, str. 191.

prisutni i u drugim Lalićevim ratnim romanima, posebno su inspirativni Pižurici koji naglašava kako Lalić kao realista objektivno dočarava društvenu realnost. Kako je strukturiranje likova u Pižuričinim kritikama neizbježni element analize teksta, to ni ovđe ne propušta da približi postupke karakterizacije likova četnika i tamničara u djelu. Na drugome vrijednosnome i ideološkome polu nalaze se likovi zatočenika, kojima pripada i glavni junak romana, Tadija Čemerkić. Preko tih likova Lalić donosi cijelu socio-političku panoramu istorijskoga trenutka. Približavajući tehnike karakterizacije tih likova, kako sam veli, likova „dražih piscu“, autor studije primjećuje da se u tom sloju romana zapaža određena patetičnost, karakteristična za *Svadbu* u cjelini. Ako Pižurčina posvećenost Lalićevu djelu ponekad djeluje odveć izražena, ovakvim ocjenama zasigurno se ne može odreći kvalitet kritičke promišljenosti i objektivističke akribije. Za Čemerkića Pižurica veli ovo: „Pravi narodni predstavnik, nosilac u romanu ideje otpora, Čemerkić je silovit i simboličan i u drugim prilikama u kojima se iskazuje odnos i konstatuje stanje. On je u središtu pišćevih interesovanja, čak i onda kada se roman razuđuje i novi junaci uvode u akciju. On je epicentar zbivanja i događanja.“¹⁹ Od kompozicionih elemenata djela Pižurica izdvaja govor, analizirajući njegovu stilsko-izražajnu funkciju, i san, koji sa svojim simboličkim potencijalima ističu homogenost svijesti glavnoga junaka Tadije Čemerkića i „dosljednost etičkim i političkim idealima nosilaca otpora zlu.“ I u ovome Lalićevu romanu pjesma kao element teksta zaprema značajno mjesto, što autoru studije daje povoda da detaljno raščlani sve njezine oblike i funkcije u strukturi djela – od slobodarskih narodnih stihova, preko rugalica, deseteračkih stihova nadojenih simbolikom do pjesama zavjeta i oprostaja zatvorenika sa snažnom etičkom komponentom. Pižurica posebno raspravlja i o motivu osvete, s njegovim snažnim značenjem i etičkom dimenzijom, izrazito prisutnom u Lalićevu djelu u cjelini, a njegovoj pažljivoj analizi ne promiče ni naslovni leksem, pa će o njemu reći ovo: „Uz istorijsku dimenziju, s obzirom na naslov Lalićeva romana, leksem je dobio i šire značenje, koje implicira rađanje života u svim vidovima. Zato simboliku *Svadbe* ne treba vezivati samo za bjekstvo partizana sa Mateševa, za rat i revoluciju i Čemerkićevo vjenčanje s puškom, već je njena simbolika sveobuhvatnija, šira i sadržajnija. (...) Riječju, *Svadba* je simboličan naslov za tekst koji nije pisan isključivo (i samo) iz umjetničkih pobuda.“²⁰ Nezaobilazni segment Pižuricine analize jeste, kao i u ostalim radovima o Laliću, odnos Lalićeva teksta prema Njegošu. Analizirani primjeri iz *Svadbe* potvrdili su opravdanost takvog pristupa i još jednom ukazali na nesumnjivu i izraženu bliskost dva

¹⁹ Krsto Pižurica, „Crn gavrane ne nadleći često (O umjetničkoj strukturi i dometima Lalićeve *Svadbe*)“, u: *Žuborna kazivanja*, Stručna knjiga, Podgorica, 1992, str. 110.

²⁰ Isto, str. 125.

pisca, ponikla iz iste tradicije, kako u domenu idejne artikulacije, tako i u sferi stilsko-izražajne simbolike, strukturiranja likova, tematske slojevitosti i sl. O mjestu *Svadbe* u ukupnome Lalićevu opusu, ali i u korpusu crnogorske književne tradicije, Pižurica autoritativno sudi: „*Svadba* je prolegomena u Lalićev svijet revolucije i poetiku njegovog književnog djela. Lalić je u glavnom junaku djela ovaplotio duh, moral, filozofiju i nacionalne osobenosti crnogorskog čovjeka u tolikoj mjeri da se može reći da poslije Njegoša i Ljubišinih likova crnogorska proza reprezentativnije ličnosti od njega nije imala. U strukturnom pogledu, kao i u pogledu stila i jezika *Svadba* anticipira skoro sve odlike Lalićeva budućeg književnog oblikovanja društvene stvarnosti. Oslanjajući se na poetiku Njegoša i narodnog pjesnika, on je u svoje djelo unosi sve odlike narodnog pjesništva koji su doprinosili njegovom potpunijem uronjavanju u narodni život i adekvatnijem iskazu svijeta što ga je u sebi nosio.“²¹

Studijom „‘Ratna sreća’ Mihaila Lalića i *Ratna sreća* nesrećnih Crnogoraca“ Pižurica se pozabavio poetikom prvoga romana tetralogije koju još čine romani *Zatočnici*, *Dokle gora zazeleni* i *Gledajući dolje na drumove*. Provjereni postupak analize, primijenjen na drugim Lalićevim romanima, Pižurica nije iznevjerio ni u ovoj studiji dajući cjelovitu analizu romana u 14 poglavlja. Već u prvim rečenicama studije on se određuje prema specifičnome pripovjednom postupku i žanrovskoj polimorfности naznačenoga teksta: „Svojevrsan spoj prošlosti i sadašnjosti Peja Grujovića, koji je narator i glavni junak, ovaj roman je mješavina uspomena, memoara, zapisa, razmišljanja, a sve to pretpostavljeno jednom cilju i ideji. Zbog toga je i privlačnost ovog teksta i ipak određeni domet njegove umjetničke vrijednosti.“²² Takva struktura nameće i dilemu oko teme djela, s obzirom na dekomponovanost fabule, vremenske planove koji se u njemu ukrštaju i specifičnu formu predstavljanja stvarnosti. Pižurica temu djela definiše ovako: „Tema romana je ratna sreća crnogorskog načina života i društvena stvarnost Crne Gore sa kraja 19. i dva stoljeća 20. vijeka, kao i perioda koji je neposredno prethodio izbijanju Drugog svjetskog rata. Metaforično rečeno: vulkansko grotlo crnogorskog života prve polovine dvadesetog vijeka je tema Lalićeva romana *Ratna sreća*.“²³ Autor studije zapaža strukturne manjkavosti djela. U prvome redu to su veliki broj nediferenciranih likova, epizode bez pravoga opravdanja, folklorno-hroničarsko pripovijedanje, no uprkos svim tim falinkama, Pižurica drži da je roman u ukupnosti svoje realizacije ipak prevladao te zamjerke te da ga je žanrovski još uže moguće odrediti kao roman-hroniku, prvi društveni roman društvene

²¹ Isto, str. 116.

²² Krsto Pižurica, „‘Ratna sreća’ Mihaila Lalića i *Ratna sreća* nesrećnih Crnogoraca“, u: *Veličina odabranih*, Unireks, Podgorica, 2005, str. 334.

²³ Isto, str. 339.

tematike u crnogorskoj književnosti. Crnogorsku društvenu stvarnost Lalić je u tome romanu prikazao na primjeru jedne crnogorske porodice, relativno visokoga ranga, s čijim članovima „se šetao prostorom i vremenom“. Riječ je o barjaktarskoj porodici Vučka Mašova Grujovića. Na primjeru te porodice, čije članove slika s više ili manje detalja, Lalić je prikazao crnogorsko društvo u rasponu od pola vijeka, njegovu transformaciju i prilagođavanje novim istorijskim okolnostima. No Pižurica se ne zadržava ni na određenju romana samo kao društvene hronike, već, potencirajući funkciju glavnoga junaka-naratora Peja Grujovića, povlači paralelu s likom Lada Tajovića, i konstatuje: „Mislimo da je *Ratna sreća* lični živopis Peja Grujovića i hronika crnogorske stvarnosti. Njegov živopis sabirnim sočivom okuplja epizode i strukturne linije romana, o njega se sve kači, od njega idu sižejne linije teksta. Prividni kazivač Lalićeve spomenute tetralogije Pejo Grujović je i njezin glavni junak, pa u onome dijelu Lalićeve literarne materije do pojave Lada Tajovića, Pejo je glavni junak, dakle reprezentant. Ta dva lika su dva himalajska vrha Lalićeve proze, ostalo su podvrhovi, doline i brežuljci. Ako Peja Grujovića smatramo crnogorskom tradicijom, a ono što mi u njemu vidimo crnogorskom istorijom, a Lada Tajovića, naravno uz drugo, izdankom crnogorskoga tradicionalnog duha – onda pisac ovih redova Peja Grujovića i njegov široki filozofski spektar misli i ideja smatra, ponavljam, u jednom širem kontekstu, duhovnim pretkom Lada Tajovića, ocem dijela njegove duhovnosti. Lado Tajović je, dakle, proizašao iz Pejove duhovne atmosfere i etičnosti, on je duhovna nadgradnja Pejove filozofije života.“²⁴ Ovaj nešto duži navod donosimo kao ilustraciju umijeća kritičara da interpretaciju složenih literarnih fenomena sažme do enciklopedijske zgusnutosti, približavajući efektno u sintezi ključne determinante dva najznačajnija lika Lalićeve proze, a moglo bi se reći i crnogorske literature XX vijeka. Kao i u drugim radnjama, i u ovoj studiji Pižurica svoj analitički nerv izoštrava prema nosećim motivima djela, posebno su tako sugestivne njegove opservacije o motivu nesloge i ništa manje prisutnome motivu degeneracije tradicionalnih etičkih načela u crnogorskome društvu na prijelazu stoljeća. Ne ostaju bez opservacija ni oni segmenti Lalićeva djela u kojima je predstavljen seoski svijet ali i svijet u nastajanju – činovnici i trgovci, a posebnu pažnju Pižurica poklanja aktivnostima crnogorske studentske omladine u Beogradu, plastično oslikanim u Lalićevu romanu. Hroničarski karakter proze, po mišljenju autora studije, dodatno naglašava etnološko-folklorni sloj romana, pa se i na njemu Pižurica zadržava, prateći ga koliko u tematskoj toliko i u stilskoj ravni. I u toj studiji Pižurica je analizirao postupak uvođenja u prozno tkivo pjesme kao specifičnoga vida oblikovanja spoljnog svijeta i načina piščeva

²⁴ Isto, str. 347.

izraza i odnosa prema tom svijetu, što je karakteristika Lalićeva romaneskog prosedea. Dotičući se antropološko-etičkih aspekata opisa crnogorskoga društva naznačenoga perioda u romanu *Ratna sreća* Pižurica Lalićev postupak imenuje vivisekcijom crnogorskoga patrijarhalnog morala, naglašavajući da će Lalić taj proces nastaviti i u preostalim djelovima tetralogije. Od drugih bitnih motiva u djelu Pižurica posebno analizira topos putovanja te funkciju pisma i citata, dotičući se i pejzaža, sna i motiva smrti i uzaludnosti, kao prepoznatljivih elemenata Lalićeve poetike. Kompleksnu analizu toga Lalićeva romana Pižurica zaključuje riječima: „Za naše pojmove kratkovjekog života *Ratna sreća* je vrijedna slika dijela crnogorskog života, uspješna demistifikacija crnogorskog patrijarhalnog morala i put ka sintezi društvenog života Crne Gore prve polovine dvadesetog vijeka. U romanu vijori žalopojka pobjednika, kome se smijulji **ratna sreća**.“²⁵

Pižuričina posvećenost djelu Mihaila Lalića bez pandana je u južnoslovenskim književnokritičkim krugovima. Analiza njegova ukupnog bavljenja Lalićem zahtijevala bi zasebnu monografiju. Mi smo se, u nastojanju da predložimo makar osnovne tokove njegova književnokritičkoga rada, zadržali samo na nekoliko reprezentativnih uzoraka, koji, bar se nadamo, mogu poslužiti za ocrtavanje kritičarskoga portreta Krsta Pižurice. U kojoj je mjeri Pižurica pronikao u gotovo sve važnije aspekte Lalićeva stvaralaštva neka kao ilustracija posluži nekoliko selektivno pobrojanih naslova njegovih studija, ogleđa i osvrtu posvećenih Laliću: *Njegoš i Lalić*, *Pjesnička slika vode u prozi Mihaila Lalića*, *Problemi morala u prozi Mihaila Lalića*, „Misaona mozaičnost Lalićeva ‘Prelaznog perioda’“, „Prutom po vodi – posljednja faza Lalićevog stvaralaštva“, „Pokušaj jedne paralele (Đavo u romanu ‘Braća Karamazovi’ i đavo u ‘Lelejskoj gori’“, „Uz Lalićev roman ‘Gledajući dolje na drumove’“, „Tragom pripovjedne proze M. Lalića“, „Jedan pogled na Lalićev roman ‘Dokle gora zazeleni’“, „Lalićevi junaci između života i partijske dogme“, „Verzije ‘Hajke’“, „Poslovice, izreke i aforizmi u prozi Mihaila Lalića“, „Nova verzija ‘Svadbe’“, „Motiv samoubistva u prozi M. Lalića“, „Koncept priče u prozi M. Lalića“, „Mihailo Lalić – esejista i kritičar“, „Pjesma u Lalićevoj prozi“, „Ženski likovi u prozi Mihaila Lalića“, „Zmija kao stilski fenomen u jeziku Lalićevih junaka“, „Tri Tamare trojice pjesnika“...

Pižuričin naučnoknjiževni prosede karakteriše svojevrtni metodološki eklekticizam. Po širini zahvata, globalnoj koncepciji, prosudbi vrijednosti i sl. njegove studije nesumnjivo pripadaju istoriji književnosti, no na mikroplanu, u analizi pojedinih fenomena književnoumjetničkoga teksta, ocjeni i lucidnome zapažanju, njegovi radovi bliži su književnokritičkome diskursu.

²⁵ Isto, str. 412.

Međutim, izvan tih nedoumica u vezi s disciplinom nauke o književnosti kojoj pripadaju, Pižuričini prilozi ne robuju unaprijed zadatim shemama analize i ocjene umjetničke vrijednosti djela. Naprotiv, on kritički pristup prilagođava konkretnome tekstu, suvereno vladajući književnoteorijskom aparaturom, oslanjajući se mahom na tradiciju ruskoga formalizma, strukturalizma, ali i marksističke i ništa manje stilističke kritike. Na stilscome planu Pižuričini prepoznatljivi uzori su veliki autoriteti književnokritičke misli, poput Bjelinskoga, Skerlića ili Barca. I nijesu to samo implicitni uticaji, već jasne referencije na autore kojima Pižurica odaje priznanje kad god se za to ukaže prilika. U cjelini uzev, Pižuričin doprinos konstituisanju moderne književne montenegrizike od višestrukoga je značaja. Nema sumnje da je njegova uloga u kritičkoj valorizaciji Njegoševa, i posebno Lalićeva djela, izuzetno velika no ne treba smetnuti s uma ni druge segmente njegova rada, kao što su postojano i marljivo naučno bavljenje crnogorskom poetskom tradicijom, od Njegoša i Stefana Perovića Cuce do savremenih pjesnika. Prisutan na crnogorskoj književnokritičkoj sceni već pola vijeka, Krsto Pižurica manirom istinskoga intelektualca i nenametljivoga proučavaoca literature, ostavlja izuzetan trag u crnogorskoj nauci o književnosti.

Bibliografija

- Kalezić, Slobodan: „Krsto Pižurica i disertacija o Laliću“, u knjizi: *No – lit. Ogledi i fragmenti o crnogorskim piscima dvadesetog vijeka*, Centar za kulturu Nikšić, Nikšić, 2007.
- Martinović, Dušan: „Krsto R. Pižurica“, *Portreti IX*, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 2006.
- Pižurica, Krsto: „Crn gavrane ne nadleći često (O umjetničkoj strukturi i dometima Lalićeve *Svadbe*)“, u: *Žuborna kazivanja*, Stručna knjiga, Podgorica, 1992.
- Pižurica, Krsto: „Dode tako jedno zlo proljeće i sve pokosi (Struktura i kompozicija romana *Zlo proljeće*)“, *Njegoš i Lalić*, Unireks, Podgorica, 1994.
- Pižurica, Krsto: „‘Ratna sreća’ Mihaila Lalića i *Ratna sreća* nesrećnih Crnogoraca“, u: *Veličina odabranih*, Unireks, Podgorica, 2005.
- Pižurica, Krsto: „Simbolika i zbilja Lalićeve *Hajke*“, u: *Poezija i proza (književna kritika)*, KPZP, Podgorica, 2001.
- Pižurica, Krsto: *Njegoš i oko njega*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2011.
- Pižurica, Krsto: *Tragika i trijumf. O Lelejskoj gori Mihaila Lalića*, KPZP, Podgorica, 1996.

- Šuković, Radivoje: „Njegoš i Njegoševo književno djelo u radovima Krsta Pižurice“, *Vaspitanje i obrazovanje*, br. 1, Podgorica, 2005.
- Šuković, Radivoje: „Studija Krsta Pižurice o Lalićevoj ‘Lelejskoj gori’“, u: Slobodan Kalezić, *Crnogorska književnost u književnoj kritici*, VII, Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2003.

Aleksandar RADOMAN

LALIĆ'S NOVELS AS INTERPRETED BY KRSTO PIŽURICA

In this paper, the author provides an overview of the contribution of Krsto Pižurica to the study of Mihailo Lalić's novels. Pižurica's literary analysis is characterized by a kind of methodological eclecticism. In terms of scope, global concept, value judgments and the like, his studies undoubtedly belong to the history of literature, but at the micro level, in the analysis of particular phenomena of a literary-artistic text, evaluation and lucid observation, his papers are closer to literary criticism discourse. Generally speaking, Pižurica's contribution to the establishment of modern literary Montenegristics is of utmost significance. There is no doubt that his role in the critical evaluation of Njegoš's, and especially Lalić's works is exceptional, but other segments of his work, such as persistent and diligent scientific dealing with Montenegrin poetical tradition, from Njegoš and Stefan Perović Cuca to modern poets should not be noted as well.

Key words: *Krsto Pižurica, Mihailo Lalić, history of literature, poetics, novel*

PRIKAZI

UDK: 821.163.4.09

821.163.3:929 Radičeski N

Stručni rad

Marijana TERIĆ (Nikšić)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

marijana.teric@fcjk.me

***CRNOGORSKA KNJIŽEVNOST U MAKEDONSKOME OGLEDALU
NAUMA RADIČESKOG***

U ovome radu dat je kratak osvrt na montenegrističku djelatnost istaknutoga makedonskog pjesnika, književnog kritičara i historičara književnosti, Nauma Radičeskog. Kao rezultat njegova kreativnog angažmana, usmjerenog na komparativnu analizu makedonske i crnogorske književnosti, godine 2007, pojavljuje se značajna studija Crnogorska *književnost u makedonskome ogledalu* (izdanje Instituta za crnogorski jezik i književnost). Sačinjena iz tri konstitutivna dijela, literarna tvorevina Nauma Radičeskog odlikuje se preciznim zapažanjima o različitim temama, motivima, pa i jezičkom izrazu autora crnogorskoga književnog podneblja. Okupljajući najznačajnije stvaraoce crnogorske književne produkcije, Radičeski ispituje prisustvo Makedonije i makedonskih tema u djelima crnogorskih autora, čime pravi značajan korak u osvjetljavanju književnosti Crne Gore a posebno njenim kohezionim nitima sa stvaraočima makedonskoga literarnog područja.

Ključne riječi: *Naume Radičeski, montenegristika, makedonska književnost, inovativni literarni pristup*

Značajno mjesto u izučavanju bogate crnogorske literature pripada istaknutom makedonskom pjesniku, književnom kritičaru i historičaru književnosti, Naumu Radičeskom. Baveći se različitim aspektima književnoumjetničkoga stvaranja, ovaj autor je pokazao interesovanje i za kritičke opservacije crnogorske književnosti različite motivske građe, ne ograničavajući pri tome svoj analitički pristup na stvaraoce jedne književne epohe odnosno pripadnike samo jedne stilske formacije. Kao rezultat njegova kreativnog angažmana, usmjerenog na komparativnu analizu makedonske i crnogorske književnosti, godine 2007. pojavila se knjiga *Analitički refleksi*, iz koje su neki, pojedinačno objavljeni radovi, konačno sabrani u jednu knjigu *Crnogorska književnost*

u *makedonskome ogledalu*, publikovanu 2013. godine u izdanju Instituta za crnogorski jezik i književnost.

Sačinjena iz tri konstitutivna dijela, literarna tvorevina Nauma Radićeskog odlikuje se preciznim zapažanjima o različitim temama, motivima, pa i jezičkom izrazu autora crnogorskoga književnog podneblja. U svome prvom istraživačkom krugu okupio je najznačajnije stvaraoce crnogorske književne produkcije, poput Petra II Petrovića Njegoša, Radovana Zogovića, Dušana Kostića, Mihaila Lalića, Aleksandra Ivanovića, Čeda Vukovića i Mirka Rakočevića. Započinjući svoje analitičko sagledavanje tekstovima o Njegošu: „Istorijski nivo i horizonti ‘Gorskoga vijenca’“, „Andrić, Njegoš i ‘bogumilska’ Bosna“, „Njegoševske inspiracije Radovana Zogovića“, Radićevski nastoji ukazati na izuzetno složeno shvatanje vremena i prostora, počev od Njegoševе i Andrićevе filozofije istih, preko inspirativnih relacija između Zogovića i Njegoša, pa sve do Dušana Kostića, u čijoj poetskog strukturi prostorna, a naročito vremenska kategorija predstavlja njenu prepoznatljivu odrednicu.

Analizirajući istorijske nivoe *Gorskoga vijenca*, autor primjećuje neosporne relacione linije spjeva s istorijskim dešavanjima na evropskome prostoru početkom XX vijeka, ističući kompleksnu autorsku poziciju Njegoša, koji, kao istaknuti crnogorski pjesnik i mislilac, uspijeva savladati i nadići vremenske dimenzije, pri čemu se detektovani istorijski nivoi *Gorskoga vijenca* međusobno prelivaju, dobijajući kategoriju istovremenosti, odnosno bezvremenosti. Poseban pečat u ovome istraživačkom dijelu, Radićevski daje konstatacijom da se veličanstvo Njegoševa djela ogleda u odstupanju od forme (misli se, prije svega, na dramsku formu i radnju djela), koja se, prema riječima Radićeskog, pokazala kao nedovoljno široka za ideju sažimanja istorije u filozofski zamišljenu scenu, te kao takva samo predstavila inovativan pristup u komunikacionim relacijama spjeva s prošlošću i savremenošću, istorijom, odnosno vremenom.

Upuštajući se u stvaralačke domete i kontemplativni izraz Andrićevе proze, Radićeski, pomalo rizično, istražuje autorov pristup prošlosti kao njegovoj književnoj vokaciji, njegovom sagovorniku. Karakterišući ga pandanom Njegoša, pronalazi dodirne tačke dvaju mislilaca, ističući u prvi plan njihovu sposobnost da „nadiđu istorijsko vrijeme ili da fizički iz njega izađu“, kao i sklonost sagledavanja i analitičkog poniranja u „umstvene dimenzije vremena“. Suptilnim poniranjem u literarne preokupacije Iva Andrića, Radićeski posebno izdvaja prostor šarenolike Bosne osmanlijskoga vremena, zatim njegove idejne korespondencije s Njegošem, ali i sučeljavanje međusobno suprotstavljenih civilizacijskih modela.

Interpretirajući poetske tekstove Radovana Zogovića i Dušana Kostića, Radićeski pronalazi inspirativne relacije pomenutih pjesnika s Njegoševom motivsko-tematskom građom. Motivski kontakti s njegoševskom misli i

misaonim uvjerenjima Njegoša, njegovim filozofskim pristupom, vremenom, dramatikom njegova pjesništva, za Nauma Radićeskog predstavljaju značajni stvaralački napredak Zogovića i Kostića, koji, ugledajući se na neprevaziđeni uzor, pozicioniraju svoju ulogu u poetskoj produkciji. Ukazujući na specifičnu funkciju Lovćena i Boke, kao ključnim orijentirima Kostićeva pjesničkog rada, autor koncipira studiju „Meditersko-lovćenska sinteza u poeziji Dušana Kostića“, kojom otkriva pjesnikovu misaonu vezanost za crnogorski hronotop, odnosno pjesnikovu zaokupljenost Mediteranom, zavičajnim Visitorom, ali i Njegoševim Lovćenom.

Ocjenjujući *Lelejsku goru* kao maestralno Lalićevo djelo, Radićevski je u tekstu „Đavo u halucinacijama Lada Tajovića“, na ekspresivan način iskazao svoj pokušaj analitičkoga dešifrovanja đavola u *Lelejskoj gori* a naročito đavola, koji nastaje kao emanacija čovjekova duha. Stoga autor na recentan način ponire u najskrivnije čovjekove dubine, iz kojih izranja lik đavola, ali ne onaj modelovani u biblijskim tekstovima, već đavo kao Lalićeva *kreativna varijanta*, đavo kao *čovjekovo dvojstvo* ili *dvojstvo u čovjeku*. Kratkim osvrtom na crnogorskoga liričara Aleksandra Ivanovića, autor akcentuje najzanimljivije elemente njegova pjesničkog izraza, koji se prvenstveno ogledaju u impresionističkim stremljenjima pjesnika, njegovom duševnom raspoloženju, intimnoj lirici, ali i socijalnim motivima, koji, zajedno integrisani, postaju srodni poetičkim načelima makedonskih pjesnika.

Posljednjim umjetničkim radovima prve cjeline naučnoistraživačkog zadatka („Čovječnost u ‘Mrtvom dubokom’ Čeda Vukovića“ i „Ispred i iza bedema Mirka Rakočevića“), Radićevski otkriva etologiju crnogorskoga podneblja u različitim romanesknim strukturama. Posebnom preokupacijom Vukovićeva romana *Mrtvo duboko*, namjerava ukazati na duboko ukorijenjenu etiku crnogorskoga čovjeka, koja se izdiže iznad cjelokupne poetike romana. Tako komponovano, *Mrtvo duboko* za Radićeskog predstavlja *čudesan homohronotop*, odnosno roman u kome su *etički principi stavljani na probu*. Značajan pristup u koncipiranju djela, na čijoj se književnoj podlozi nalaze autentične istorijske ličnosti i događaji kojima autor korespondira s različitim vremenima, Radićevski nalazi u prvom literarnom ostvarenju Mirka Kovača – *Bedem*.

Koncipirajući drugu cjelinu svoga analitičkog procesa, Radićevski ispituje prisustvo Makedonije i makedonskih tema u djelima već istraženih crnogorskih autora: Radovana Zogovića, Mihaila Lalića, Dušana Kostića, uz kritički osvrt i na druge stvaraoce pogodne za uspostavljanje književnih spona dvaju područja. Sagledavanjem književne produkcije R. Zogovića, Radićevski pronalazi autorovu inspiraciju Makedonijom u pojedinim kritičko-esejističkim tekstovima, u poeziji međuratnoga perioda, kao i u drugim radovima u kojima se pokazao kao poznavalac makedonske prošlosti, etnologije i folklo-

ra. Tretiranje makedonskih tema u stvaralačkom opusu Mihaila Lalića, vezuje se uglavnom za njegovu putopisnu prozu, za koju je posebno karakteristično isticanje događaja iz Makedonije, kao i likova pojedinih Makedonaca, čime osvjetljava kulturne veze između Makedonije i Crne Gore. Svoje mjesto u opsežnoj studiji *Crnogorska književnost u makedonskome ogledu*, zauzima i Ćamil Sijarić koji je u svojoj, naročito putopisnoj prozi, registrovao pojedine događaje iz makedonske prošlosti. Pišući o Radivoju Loli Đukiću, Radičeski upoznaje čitaoca s dokumentarnim filmom o tragičnoj sudbini dece iz Egejske Makedonije, koji ostavlja dubok trag u ličnosti Đukića, koji se našao ne samo u ulozi snimatelja, nego i autentičnoga svjedoka tragičnog makedonskog događaja. Suptilnim književnoumjetničkim izrazom, Radičevski ulazi u bogati literarni svijet Sretena Perovića, s intencijom da kroz njegovu *Makedoniju ekumenu* (odu makedonskome i crnogorskome nacionalnom i državnom identitetu) dosegne njene poetske dubine, determinišući je kompleksnim misaonim i intelektualnim pjesničkim tekstom.

Treću cjelinu bogate studije, Radičeski objedinjuje prikazima i kraćim radovima o makedonsko-crnogorskim književnim relacijama. Dajući poseban osvrt na prijevod zbornika makedonske usmene književnosti braće Miladinov na crnogorski jezik, prijevodu Marka Miljanova Popovića, Dušana Kostića i Sretena Popovića na makedonski jezik, kritičko sagledavanje književnih tvorevina Radomira Ivanovića i Milorada Blečića, svoj kreativni angažman zaokružuje analitičkim opservacijama trotomne *Istorije književnosti*, Novaka Kilibarde, Radoslava Rotkovića i Milorada Nikčevića.

Uzimajući u obzir ostvareni književnoistorijski uvid u stvaralački proseed najpoznatijih crnogorskih autora, dolazimo do saznanja da je Naume Radičeski uspio konstituisati djelo autentičnoga umjetničkog izraza. Interpretiranjem različitih tekstova i crnogorske tradicije u njima, Radičeski pravi značajan korak u osvjetljavanju crnogorske književnosti, ali i njenim kohezivnim nitima sa stvaralačkim makedonskoga literarnog područja. U tom pogledu, autor iznosi najznačajnije segmente umjetničkoga stvaralaštva crnogorskih književnika, dovodeći u vezu njihov umjetnički angažman s motivskom građom makedonskoga narativnog tla. Pažljivim izlaganjem svojih zapažanja, Radičeski sugerše, apostrofira i usmjerava čitaoca na bogatstvo književne djelatnosti, ali i njezinoga jezika, bez kojeg ona ne bi ni postojala. Osobenu vrijednost i doprinos knjige *Crnogorska književnost u makedonskome ogledalu* možemo sagledati i u ravni inspirisanosti istraženih autora različitim tematskim sadržajima, koje latentno sintetiše u jednu cjelinu. Inovativnim opservativnim pristupom, zanimljivošću narativnoga izlaganja, te izazovnim izražajnim elementima, Naume Radičeski zavređuje posebno mjesto među izučavaocima nauke o književnosti.

Marijana TERIĆ

MONTENEGRIN LITERATURE IN THE MACEDONIAN MIRROR
BY NAUME RADIČESKI

In this paper, the author makes a brief overview of the Montenegrin activities of prominent Macedonian poet, literary critic and literary historian, Naume Radičeski. As a result of Radičeski's creative engagement focused on a comparative analysis of the Macedonian and Montenegrin literature, a significant study entitled *Montenegrin Literature in the Macedonian Mirror* (published by the Institute for Montenegrin Language and Literature) came out in 2007. Composed of three constituent parts, the literary work of Naume Radičeski features precise observations on a variety of topics, motives, and even linguistic expression of authors from the Montenegrin literary area. Bringing together the most important artists of the Montenegrin literary production, Radičeski examines the presence of Macedonia and Macedonian themes in the works of Montenegrin authors, taking an important step in the analysis of Montenegrin literature and especially its cohesive ties with the Macedonian authors.

Key words: *Naume Radičeski, Montenegrinistics, Macedonian literature, innovative literary approach*

UDK: 821.163.4.09 Nikčević M.

Stručni rad

Ethem MANDIĆ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

ethem.mandic@fcjk.me

***METODIČKE I METODOLOŠKE KNJIŽEVNO-PROBLEMSKE
STUDIJE – INOVATORSKA KNJIGA MILORADA NIKČEVIĆA***

U savremenoj nastavi književnosti, koja, s obzirom na to da se bavi materijom koja nije egzaktna i čija se recepcija mijenja vremenom, i čija se tumačenja i teorije, što je vidljivo i u teorijskim tendencijama u XX i XXI vijeku, često i brzo smjenjuju, njezine metode i načini predavanja trebaju pratiti promjene senzibiliteta koje se dešavaju kod mladih čitalaca. Upravo nova knjiga Milorada Nikčevića *Metodičke i metodološke književno-problemske studije*, koja je u štampi u izdanju Zavoda za udžbenike i nastavna sredstva Podgorica, a koju sam kao recenzent imao prilike pročitati, posvećena je mladim naraštajima čitalaca, kojima se moraju stari sadržaji dati na nov i moderan način, jer samo tako „moći će senzibilni učenik brojne meditacije, iskustva, reminiscencije, refleksije i bezgranične zapitanosti o čovjekovom duhu, o umjetnosti, o muzici, religiji, geniju, estetici, psihologiji stvaranja i uopšte o funkciji umjetnosti, percipirati i ponijeti u svoj emocionalni i racionalni mladenački duh i senzibilitet“¹ i plod je njegova cjeloživotnoga predavačkoga iskustva.

Inovacija je imperativ moderne nastave. Stare i anahrone metodike, koje su tumačile velika književna djela u skladu sa svojim vremenom, danas nisu, ili su vrlo malo upotrebljive i korisne savremenim senzibilnim čitaocima. Knjiga *Metodičke i metodološke književno-problemske studije* nudi dragocjen sadržaj i daje nove načine tumačenja klasičnih djela južnoslovenskih i svjetske književnosti. Njen pogled, prije svega, sveobuhvatan i značajan za primjenu u nastavi je po tome što shvata i obrazlaže književno djelo i njegovu kompleksnost u više smjerova, prije svega zbog njegovih „misaono-zgusnutih spletova, širokih istorijskih, filozofskih, etičkih, refleksivnih i idejnih problema“², kao i zbog „neponovljive sinteze jezičkih, stilskih, tj. ekspresivnih i impresivnih izražajnih moći i mogućnosti, zapravo onih stilskih elemenata koji su u ukupnoj ekspresiji dali neponovljiv, kristalizovan, harmoničan i poetičan stilsko-jezički

¹ Milorad Nikčević, *Metodičke i metodološke književno-problemske studije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, (u štampi)

² Isto.

iskaz koji je poprimio u novoj umjetničkoj organskoj strukturi djela sve osobnosti, sentencioznosti, gnomičnosti i aforističnosti naših narodnih govora.“³ Tako Nikčević daje nov život starim djelima, jer shvata da je umjetnost (književnost), kao što kaže Vinston Čerčil, „bez inovacije samo leš.“

Ono po čemu je ta knjiga takođe veoma važna jeste što daje konkretna uputstva za interpretaciju i problemski postavlja nastavni čas jer na taj način se racionalnije i efikasnije predaje, nastava se prilagođava samostalnome radu učenika, uključuje i određene specifičnosti koje proizilaze iz same prirode primarnoga književnog teksta, odnosno književnoga djela, što u svojoj knjizi navodi i sâm autor, te se ovom knjigom i njenim pristupom nadograđuje na bogatu metodičku praksu, prije svega na studije Dragutina Rosandića, Milije Nikolića i drugih. Ovom knjigom se „otvara put za metodičku invenciju jer se angažira drugačiji kut gledanja na književno djelo, a ujedno učenicima omogućuje da aktivno vrednuju sadržaje koje redovito nekritički preuzimaju i ugrađuju u svoje u biti pasivno literarno znanje“.⁴

U prvome dijelu knjige *Problemsko-teorijske ekspozicije* Nikčević otvara probleme interpretacije najznačajnijih djela crnogorske, hrvatske i svjetske književnosti: *Gorskoga vijenca*, *Smrt Smail-age Čengića* i *Hodočašće Čajlda Harolda*, kao i čitave epohe romantizma, i korelacijom djela među sobom te adekvatnim izborom iz kritičkih tekstova posvećenih tima djelima, logički i dosljedno daje analizu i upute za bolje razumijevanje tih djela učenicima srednjeg usmjerenog obrazovanja. Formira konkretna problemska pitanja i odgovore koja hvataju ono suštinsko iz djela i što će biti važno za učenike da ponesu u svoju „riznicu znanja“.

Posebno zanimljivim smatramo drugi dio knjige *Problemsko-interpretativne ekspozicije* u kojemu autor jasno obrazlaže estetske kvalitete i domete književnih tvorevina slabo zastupljenih i slabo obrađenih u crnogorskim planovima i programima, i opet slijedeći jasno i dosljedno logiku i načela organizacije nastavnoga časa upućuje nastavnika na centralne tematsko-motivske i stilsko-jezičke principe na kojima su građena ta djela i kako da upoznaju učenike s njima, a to su: poema *Môra* Antuna Gustava Matoša, poezija Augustina Tina Ujevića, Kaštelanovu poemu *Tifusari* i Kulenovićevu *Stojanku majku Knežopoljku*. Smatramo taj dio posebno dragocjenim, jer obogaćuje i proširuje naša znanja o iznimnim predstavnicima i njihovim tvorevinama na južnoslovenskim jezicima i može dati podsticaj kako za nastavnike, tako i za sastavljače programa da unaprijede obrazovni sistem novim i modernim pristupima starim djelima, opet dajući učenicima mogućnost da spoznaju širi

³ Isto.

⁴ Jakov Sabljčić, *Iz metodičke teorije i prakse nastave književnosti*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2011, str. 7.

sliku i kontekst u kojemu su nastajala pomenuta djela i upoređujući ih s nekim modernim klasicima, kao na primjer Augustin Tina Ujevića i Šarla Bodlera (Charl Baudelaire), i metodom korelacije postiže visok stepen razumijevanja poezije kod učenika, sve to naslanjajući se na, kako sam napominje u knjizi, na „brojnu metodološko-teorijsku i komparatističku literaturu.“⁵

U trećem i najraznovrsnijem dijelu knjige *Estetičko-problemske ekspozicije nastave* Nikčević piše o uiverzitetском profesoru Dragutinu Prohaski, Petru Preradoviću, Vladanu Desnici, Semjuelu Beketu (Samuel Beckett), i o poetici futurizma. Autor se vraća i otkriva stare čitanke *Hrvatska čitanka za prvi i drugi razred viših trgovačkih škola* i *Hrvatska čitanka za treći i četvrti razred trgovačkih akademija*, jer je to i razlog zbog kojega se suštinski književnost i istražuje i predaje, a to je radi čitanja i interpretacije; iz toga pristupa izrodila se prijemčiva i živa metoda predavanja koju nam Milorad Nikčević nudi, jer za njega, kao i za samog Vladana Desnicu, „umjetnost ima i dijagnostički značaj. Ona čovječanstvo, zapravo, liječi od zlog i ‘teškog’ života.“

U ovoj knjizi čija će se vrijednost pokazati tek u vremenu nakon njezina izlaska iz štampe i vremena koje je potrebno za njenu recepciju, Milorad Nikčević, da upotrijebim njegove riječi, govoreći o Prohaski, „nastojao je prezentovati učenicima najraznovrsnije tematske, žanrovske raspone, pisane (beletrističke) umjetničke književnosti“ i dao neizmjeriv doprinos metodičkoj praksi i crnogorskoj stručnoj javnosti. Osim toga, ova knjiga nudi i ljepotu čitanja i upoznavanja s najrazličitijim teorijskim i beletrističkim tekstovima i može biti izuzetno korisna ne samo u srednjem, nego i visokoškolskom obrazovanju.

⁵ „Starija komparativna škola, često pejorativno nazivana komparativnim pozitivizmom, rabila je za tu metodu termine poput ‘uticaja’, ‘komparacije’, ‘preuzimanja’, ‘prožimanja’, dok novija teorijsko-komparativna literatura sve više upotrebljava termine poput ‘susreta’, ‘odnosa’, ‘dodira’, ‘odraza’, ‘interferencija’ i ‘recepcije’. Upravo na toj vertikali nastala je brojna metodološko-teorijska i komparatistička literatura teorija uticaja, djelovanja i recepcije“ (Milorad Nikčević, *Metodičke i metodološke književno-problemske studije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, (u štampi)).

Ethem MANDIĆ

**AN INNOVATIVE STUDY BY MILORAD NIKČEVIĆ –
*METHODICAL AND METHODOLOGICAL
LITERARY-PROBLEM STUDIES***

The author of this article provides a review of the book entitled *Methodical and Methodological Literary-Problem Studies* by Milorad Nikčević. The author notes the value of the text presented and exposes the contents of the book through its three large chapters. The study by Professor Nikčević offers valuable content and provides new ways of interpreting classical works of South Slavic and world literature. Its approach is, first of all, comprehensive and significant for use in teaching in that it understands and explains the literary work and its complexity in multiple directions. According to the paper, the reviewed book additionally offers the beauty of reading and learning about the various theoretical and fictional texts and can therefore be extremely useful not only in secondary schools but also in higher education.

ARHIVA

UDK: 811.163.4'374.2

Petrović Njegoš P. II

Asim PECO

O REČNIKU NJEGOŠEVA JEZIKA*

Prva knjiga, pored uvodnog dijela, u kome nalazimo: urednikov *Predgovor*, pod naslovom: *Svrha i način izrade ovoga dela* (str. VII–XXIX), sadrži: skraćenice (str. XXXI i XXXII), oznake izvora leksičke građe (str. XXXIII), i pojedinačni udio svakog učesnika u izradi *Rečnika* (i to ovako: „M. Vujanić uradila je osnovnu obradu reči na slova: *v, j, k* i *p* od *pa* i *prelazak* i kontrolnu obradu reči na slova: *a, g, đ, e, ž, z, i, r, t, ć, f, c, č* i *dž*; M. Odavić osnovnu obradu reči na slova: *d, o, p*, od *prelaziti* do *pčela* i *u*; M. Stevanović osnovnu obradu reči na slova: *a, g, đ, e, ž, z, i, m, r, s, t, ć, f, r, c, č* i *dž*; kontrolnu obradu reči na slova: *b, v, d, j, k, l, lj, n, nj, o, p, u, h* i *š*; prethodnu redakciju celoga teksta i završnu redakciju celoga teksta; M. Tešić osnovnu obradu reči na slova: *b, l, lj, n* (bez predloga *na*), *nj, h* i *š* i kontrolnu obradu slova *m*. Kontrolnu obradu reči na slovo *s* izvršila je Darinka Gortan-Premk“).

Kako se iz ovih podataka može zaključiti, pred nama je jedno djelo u čijoj izradi je učestvovalo nekoliko poznatih naših leksikografa. Uz to, to je prvo ovakvo djelo kod nas.

U *Predgovoru* urednik nas obavještava o razvoju leksikografije na našem jezičkom tlu. A tu imamo, zaista, dugu tradiciju – skoro čitava četiri stoljeća. Naime, prvi štampani rječnik, u kome se obrađuju i riječi našega jezika, kao zasebnog lingvističkog idioma, jeste djelo Fausta Vrančića objavljeno u Veneciji 1595. godine. To je višejezični rječnik pod naslovom: *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmaticae et Ungariae*. Od Vrančićeva rječnika do naših dana, tj. za protekla četiri stoljeća, naša leksikografija je hvatala korak sa evropskom leksikografijom.

U tom periodu dobili smo veliki broj leksikografskih djela – kako jednojezičnih i višejezičnih. Bez sumnje, najznačajnije takvo djelo je *Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika*, što ga je izdala Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu. Kao svojevrsan produžetak ovoga rječnika *Rečnik*

* Tekst Asima Peca „*Rečnik Njegoševa jezika*, I, II, izradili: Mihailo Stevanović i saradnici: Milica Vujanić, Milan Odavić i Milosav Tešić. Urednik – akademik Mihailo Stevanović, Beograd – Titograd – Cetinje, 1983“ izašao je u *Prilozima za književnost, jezik, istoriju i folklor 1987. godine*. (knj. 49 i 50, sveska 1–4, 1983–1984, Filološki fakultet, Beograd, 1987, str. 127–132). Priredio ga je i strukturi časopisa prilagodio Novica Vujović.

srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika, koji je izdala Matica srpska u Novom Sadu (šest knjiga), vidjeće se koliko se i ovoj grani naše nauke o jeziku posvećuje pažnja. Istina, to su samo temelji; predstoje drugi, ne manje značajni poslovi u ovoj oblasti nauke o jeziku. Treba ići na dijalekatske rječnike (već se krenulo sa kajkavskim dijalektom; pojavila se prva knjiga *Rječnika hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika*, JAZU, knjiga prva, sv. 1, A – cennina, Zagreb, 1984), treba ići na rječnike pojedinih naših pisaca, i iz starijih vremena i savremenih. Prvi takav poduhvat je pred nama. Sa mnogo razloga se išlo na rječnik Njegoševa jezika. Njegoš je svojim djelom natkrililo epohu. On je, u praksi, potvrdio ispravnost Vukovih načela o jeziku i pravopisu, i bilo je sasvim razumljivo što se upravo Njegoševa pisana riječ uzela za izradu prvog rječnika ove vrste kod nas.

Istina, a o tome govori i urednik *Rečnika* u *Predgovoru*, mi smo već imali jedan manji rječnik Njegoševa jezika. To je posebna knjiga uz cjelokupna djela Petra Petrovića Njegoša, koja su izdali Obod – Cetinje i Prosveta – Beograd, a rječnik su sastavili prof. M. Stevanović i R. Bošković, uz saradnju R. Lalića. Ali, kako se i kaže u odjeljku – *Umesto predgovora* – ovoga rječnika, to nije „sistematski i potpun rečnik Njegoševa jezika“, tu su date „samo manje poznate i neobičnije reči iz Njegoševih pesničkih dela – najviše pokrajinske i strane reči“, a njegova je osnovna namjena da bude svojevrsna dopuna „komentara – objašnjenja uz pojedina Njegoševa dela“. Dakle, i cilj, a i način obrade, nisu identični u ova dva rječnika Njegoševa jezika. Ako je prvi rječnik služio kao dopuna „komentara“ uz cjelokupna Njegoševa djela, ovaj drugi rječnik nudi nam leksičko blago koje nalazimo ne samo u Njegoševim djelima nego i riječi koje nalazimo u Njegoševoj *Bilježnici*. Riječju, pred nama je rječnik jednog pisca iz prošloga vijeka, i to pisca koji je, zajedno s Brankom i Daničićem, označio početak književnog jezika našeg zasnovanog na vukovskim principima.

Njegoševo rječničko blago ovdje je dato na više od 1200 stranica, sa dvostubačnim poretom odrednica (upravo I knjiga ima 608 stranica rječničkog teksta, a u II imamo 651 stranicu teksta, što je ukupno 1259 stranica, odnosno 2518 stubaca). Ako na svakom stupcu ima, prosječno, osam odrednica, u cijelom *Rečniku* bi moglo biti preko 2000 riječi/odrednica. To je, bez sumnje, lijep leksički fond.

Kao što sam već rekao, ovo je naš prvenac u ovoj vrsti leksikografije. Značajno je što se u njegovoj izradi učestvovali vrsni stručnjaci, stručnjaci koji se dugi niz godina bave problemima leksikografije i koji su dali značajan udio u izradi *Rečnika srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*, koji izdaje SANU. Svaki budući naš poduhvat ove vrste iziskivaće, takođe, timski rad. Bez takvih poduhvata neće se moći obraditi rječnik nijednoga pisca. Poslovi

te vrste nam predstoje. Zavisice od materijalnih sredstava, a i stručnih snaga, kada ćemo pristupiti tim poslovima, ali oni nas čekaju. U vezi s tim, a imajući pred sobom Rečnik Njegoševa jezika, nameću se nekolicina pitanja: kakav fonetski lik davati odrednicama, kako ih akcentovati i šta unositi u objašnjenja.

1. Glasovni sklop odrednice je prvorazredno pitanje svakog rječnika. Za rječnike standardnog jezika se zna – ide sa standardnim normama, kako u glasovnom tako i u prozodijskom pogledu. Za rječnike pojedinih pisaca, a tu smo bez velikog iskustva, nije sve tako jasno. Jedino je jasno da treba poštivati piščev jezik, ići za onim što nam nudi piščeva riječ. Pitanje je: da li i ostati samo pri tome ili ići tu naporedo sa standardnim likovima pojedinih odrednica? Prozodijska komponenta je, takođe, značajna. I ona se može dvojako ostvarivati – poštivati akcenat piščevog zavičaja i nuditi standardna prozodijska obilježja, ili, pak, opredijeliti se za samo jednu od ovih dviju mogućnosti.

Rečnik Njegoševa jezika, izgleda, prihvatio je srednji put: ponegdje se ide za standardom, a u nekim slučajevima se ostaje pri izvornoj piščevoj normi. Tako imamo:

àvdes – „pers.-tur. ritualno pranje (umivanje) muslimana pred molitvu“. U prvom rječniku Njegoševa jezika, onom uz cjelokupna djela, uz ovu odrednicu imamo: pers.-tur. *abdest*. Oblik sa finalnom sekvencom *-st* ima i Škaljićev rječnik turcizama. Trebalo je i ovdje uputiti na književni oblik te imenice, kao što je urađeno kod odrednice *aivān ... v. hajvan...*, ili kod odrednice *ajduk... v. hajduk*. Uz odrednicu *arati* stoji *v. harati...* a uz odrednicu *arāč-arāča* nema takve upućenice, iako je nalazimo uz odrednicu istog glasovnog sklopa, ali drugačijih prozodijskih odlika: *arāč-arāča* m. ar.-tur. v. *harač...* Čini se da je tako trebalo postupiti i kod odrednice *arāč-arāča*, u značenju: trošak, hrana, iako bi bilo moguće da ta imenica glasi i *arč-arāča*, odnosno i *hārč-hārāča*. Takav lik ove odrednice daje Škaljić: *hārāč-rāča, hārč...* od tur. *harç* ar. *ħarġ*; dok je *hārāč-harāča* od tur. *haraç* ar. *ħarāġ*. U *Rečniku* nalazimo i izraz: *ālā bilā*, sa napomenom „ar. tako mi boga“. U pitanju je, svakako, poznata izreka u govoru naših Muslimana: *vālāhi, bīlāhi!, valāha i bilāha! vālā, bīlā!*, sa značenjem boga mi i boga, pojačana zakletva, od tur. *vallahī, billahī*, odnosno od arapskog *wa-llāhī, bi-llāhī*. Upućivanje na izvorni oblik ove zakletve bio je tim nužniji što nam je pisac daje u deformisanom obliku.

Po mome mišljenju ovakav pristup pjesničkom jeziku, tj. njegovom rječničkom blagu, bio bi korisniji. Pored pjesničkih likova davali bi se i standardni, a time bi se olakšalo i čitanje i interpretiranje pjesničkog djela. Možda bi, istina, ovo iziskivalo još malo napora pri izradi *Rečnika*. Ali, ako se moglo na tome poslu raditi više godina, moglo se smoci snage za još nekoliko mjeseci pa da i ta komponenta bude u potpunosti zadovoljena.

Problem ličnih imena, isto tako, nije uvijek riješen na najpovoljniji način. U *Rečniku* nalazimo i ova imena: *Afiz-àga*, „vojni i upravni starešina podgorički u vreme prvih godina Njegoševe vladavine“; *Àdžić Usein*, „jedan od muslimanskih prvaka iz Podgorice“, *Bàrjović Dèrva*, „pripadnik porodice Barjović“, *Bàrjovići*, „prezime poznate nikšićke muslimanske porodice“.

Data imena i prezimena imaju fonetske likove koji ne odgovaraju glasovnom sistemu onih koji su ih nosili. Naime, poznato je da u govoru naših Muslimana još uvijek postoji fonema *h*, i u svim pozicijama. To naročito vrijedi za lična imena i prezimena. Otud i danas opozicije *Hadžić* i *Adžić*. Prvi lik je poznat i muslimanskim i drugim porodicama, drugi lik nije poznat našim muslimanskim porodicama. Isto tako je poznato da sekvenca *-jr-* u riječima orijentalnog porijekla ostaje neizmijenjena u govoru Muslimana. Kod njih je samo: *Bajram*, *Bajro*, bajrak. U govoru Srba, Hrvata i Crnogoraca tu imamo metatezu *-rj*: *Barjam*, *Barjamović*, *barjak*. To su činjenice koje su poznate odranije. Zbog toga mislim da je i u navedenim primjerima uz Njegoševe oblike trebalo davati i one prave, tj. trebalo je da se dā: *Afiz-aga* = *Hafiz-aga*, *Adžić Usein* = *Hadžić Husein*, *Barjović* = *Bajrović*, i tako redovno.

Ovakav način davanja odrednice, po mome mišljenju, zadovoljio bi i našu dijahroniju i sinhroniju. Jer, to je takođe jasno, lično ime je prihvatljivo u obliku koji nosi lice na koje se odnosi to ime. Sve drugo su varijante. Jasno, Njegoš je davao lična imena u obliku koji je on nosio u svom jezičkom osjećaju. I to je u redu. Ali, kada se daje lingvistički obrađen rječnički materijal, po mome shvatanju, tu je trebalo ići i kao izvornim oblicima svih patronima.

2. U oba rječnika Njegoševa jezika dati su standardni akcenti. U uvodnom dijelu *Rečnika* prof. Stevanović daje i šira obrazloženja za pojedina prozodijska odstupanja od standardne norme. Svakako, naš današnji akcenatski sistem je dosta neujednačen. Tu više nema čvrstih standarda. Da se u to uvjerimo, dovoljno je poslušati emisije naših radio i televizijskih stanica. Tu vlada veliko šarenilo. Teško je bilo šta sada poduzimati. Možda će biti najsrećnije rješenje ako se izborimo da se osnovna načela Vuk-Daničićeve akcentuacije njeguje, a ostale akcenatske odlike, još podugo, ostaće neujednačene. To vrijedi i za *Rečnik Njegoševa jezika*. Tu ima podosta akcenata koji bi danas mogli imati uza se i dublete. Tako, npr., pored akcenata: *àda*, *âzbuka* i *âzbuka*, *aivan*, *akàdemija*, *bádava*, *bàrjak*, *băština*, *bèdra*, *văzduh*, *válija*, *gròzd*, *gròce* i *gròce*, *gròm-gròma*, *dèspot*, *žítelj*. Svakako, pisci rječnika nisu bili dužni da ovdje ulaze u probleme naše standardne akcentuacije. Oni imaju pokriće u osnovnim našim akcenatskim normativima. Uz to, bio bi, zaista, veliki dobitak, i za čitaoce Njegoševih djela, a i za nastavnu praksu, da se uz ove akcente dao i Njegošev akcentat, makar i u onoj formi do koje se danas moglo doći. Ovo mislim da je bilo potrebno učiniti i zbog toga što je pitanje kada će nam

se pružiti druga prilika da tako nešto dobijemo. Uz to, glavni nosilac poslova oko *Rečnika*, akademik Mihailo Stevanović, čovjek iz krajeva koji imaju, još uvijek, stariju akcentuaciju, tj. koji zna akcenatski sistem arhaičnijih crnogorskih govora, sâm je o tome dosta pisao, i ovaj zahtjev ne bi pričinjavao, za njega, veliki posao. A, ponavljam, taj posao će se morati jednom uraditi. Jer, da se i toga podsjetimo, nije isto kada se Njegošev tekst čita sa šumadijskim ili nikšićkim i kada se čita sa cetinjskim akcentom. Na žalost, ovaj posljednji poznaje vrlo mali broj jezičkih stručnjaka. Ali, šta je tu je. Može se žaliti za onim čega nema.

Rečnik je dao i lijep prilog našoj onomastici. Naime, na kraju druge knjige dat je popis svih vlastitih imena koja se javljaju u Njegoševoj pisanoj riječi. Ovdje je već rečeno za fonetsku stranu muslimanskih imena da bi bilo dobro kada bi uz Njegoševe oblike dolazili i izvorni. Nesumnjivo je značajna komponenta *Rečnika* što su vlastita imena iz Crne Gore data sa svojim izvornim akcentom. Tako, npr., za one koji nisu upoznati sa izvornim akcentima nekih ličnih imena novina je kada pročitaju: *Bájović Pàvić*. Za mene je i ovo lično ime, do sada, imalo dugouzlazni akcenat na prvom slogu. Ja sam, isto tako, do sada, izgovarao: *Bàtrić*, sa kratkosilaznim akcentom. U *Rečniku* to ime ima kratkouzlazni akcenat: *Bàtrić*. Mi često svoje kolege iz plemena *Božovića* oslovljavamo sa dugosilaznim akcentom na prvom slogu: *Bôžović*. Rečnik tu ima dugouzlazni akcenat: *Bóžović*. Svakako će za vlastita imena iz Crne Gore *Rečnik* biti u pravu. Dakle, *Rečnik* je ovdje unio podosta korekcija u naš izgovor pojedinih ličnih imena i prezimena iz Crne Gore. I to je bilo nužno. Ne znam da li u tu kategoriju imena, bar što se akcenta tiče, mogu da se uvrste i neka muslimanska imena. U *Rečniku* imamo: *Muhámed*. Škaljić, a i ne samo Škaljić, ima: *Muhàmed*. *Rečnik* ima: *Ibràim (Ibràhim)*. Škaljić nam nudi drugi akcenat: *Ibràhim*. Takav akcenat jedino i živi u muslimanskim govorima sa novijom akcentuacijom.

3. Pored leksičkog fonda koji nudi jedan rječnik, svakako je značajno i to kako se objašnjavaju pojedine odrednice u rječniku. Ovdje je već rečeno da su u izradi ovoga rječnika učestvovali dobri i iskusni leksikografi. Otuda i najsavremenija objašnjenja uz odrednice. Ja se zbog toga ne bih osvrtao na tu osobinu rječnika. Jedino bih ukazao na sasvim ispravno objašnjavanje nekih ličnih imena koja nam nudi pjesnik *Gorskog vijenca*. Tako imamo: *Abdović* – „jedan od muslimanskih begova u Podgorici (današnjem Titogradu) s početka XIX veka“; *Ali-beg* – „pripadnik poznate muslimanske porodice hercegovačke porodice Ljubovića“; *Ali-paša Rizvanbegović* – „vezir hercegovački, savremenik Njegošev, s kojim je ovaj bio u neprijateljstvu, ali se i pobratimio s njim“; *Adžić Usein* – „jedan od muslimanskih prvaka iz Podgorice“, *Barjovići* – „prezime poznate nikšićke muslimanske porodice“.

Mislim da je ovakav način objašnjavanja najispravniji, i najprihvatljiviji. Tu se daju činjenice, bez ikakvih suvišnih atributa. Istina, nije ovakav stav i jedini koji se nalazi u Rečniku. Tu imamo i objašnjenja koja nisu bila nužna. Tako, recimo, imamo: *Alići* – „pomuslimanjena crnogorska porodica“; *Bećir-aga* – „jedan od pripadnika poturčene porodice Krnjića“; *Bećović Ferat* (= Ferhat) – „pripadnik porodice Bećovića poreklom od poturčenjaka iz Hercegovine“, ili: *Osmanagić Sulejman-beg* (bego) – „beg i prvak među podgoričkim Turcima u prvoj polovini XIX veka“; *Perkočević aga* – „istaknuti poturčenjak koji je uporno branio grad pri crnogorskoj pohari Žabljaka 1835“; *Filipović* – „potomak stare plemićke porodice poreklom iz Bosanske krajine, koja se poturčila u drugoj polovini XVI veka“. Za neka lica, opet, čitamo da su „poturice“. Tako je *Hadžimanović Duro* – „istaknuti nikšićki junak poturica (poreklom iz Pipera)“.

Mislim da ovakva neujednačenost nije bila nužna, tim prije što neke od ovih odredaba imaju izrazitu pejorativnu semantičku komponentu. Istina, mi možemo neke ličnosti iz pojedinih književnih djela da volimo, a neke da ne volimo. U pitanju su lična osjećanja. Ali, kada naučno obrađujemo neko književno djelo, ti naši lični stavovi ne bi smjeli da budu suviše ispoljavani. Svakako, ovdje su data objašnjenja često došla kao stilističke iznijansirano-sti pojedinih odredaba. Naime, i piscu ovih redaka je poznato, da učesnici u izradi ovoga *Rečnika*, pogotovo njegov urednik, ne stavljaju znak jednakosti između Musliman i Turčin. A objašnjenja koja nalazimo uz odrednice: *isturčiti se, poturica, poturčiti, poturčiti se*, tj. da promjera vjera znači i promjenu narodnosnog imena (up. *poturčiti se*, „postati Turčin, preći u tursku, muslimansku veru“), mogu se vezivati za tekst u kome se te odrednice nalaze, to jest takva značenja mogao im je dati pjesnik, iako ona nikad nisu odražavala stvarnost. Jer, da time i završim, isto onako kao što primanje pravoslavne vjere nije povlačilo za sobom i promjenu narodnosnog imena, nije značilo i pogrčivanje, odnosno kao što primanje katoličke vjere nije za sobom povlačilo i latinizaciju, poromanjivanje, tako ni islamizacija nije za sobom povlačila i poturčivanje. U svim ovim slučajevima došlo je prihvatanja novih pogleda na svijet, novih religioznih učenja, ali ne i do promjene maternjeg jezika i pripadnosti slovenskom plemenu.

KRITERIJUMI ZA PRIHVATANJE RADOVA I UPUTSTVA SARADNICIMA

Časopis *Lingua Montenegrina* objavljuje prevashodno rezultate originalnih filoloških i kulturoloških naučnih ispitivanja, ali i preliminarna saopštenja te pregledne naučne i stručne radove. Pored toga, objavljuju se i recenzije i prikazi knjiga, časopisa, naučnih i stručnih skupova.

Radovi koji su prethodno objavljeni u drugim publikacijama, ili su u postupku recenzije za objavljivanje u njima, ne mogu biti prihvaćeni za objavljivanje. Ukoliko autor u ponuđeni rukopis uvrsti djelove materijala koji je prethodno objavio, takav sadržaj dužan je citirati ili označiti na drugi način. Autori su takođe dužni eksplicitno navesti izvore svih ideja u radu preuzetih od drugih, bez obzira na to radi li se o objavljenim, neobjavljenim ili elektronski dostupnim materijalima.

Odluku o tome da li će rukopis ponuđen za objavljivanje biti prihvaćen Redakcija zasniva na ocjeni recenzenata, na osnovu koje se vrši i kategorizacija radova. Objektivnost i anonimnost recenzije obezbjeđuju se time što recenzenti prilikom ocjenjivanja radova nemaju informacije o njihovom autoru, kao što ni autori nemaju podatke o recenzentima.

Časopis *Lingua Montenegrina* izlazi na crnogorskom ili drugom slovenskom jeziku, kao i na nekom od svjetskih jezika (engleski, njemački, ruski, francuski itd).

1. **Izvorni naučni rad** (*Original scientific paper*) sadrži neobjavljivane rezultate izvornih teorijskih ili praktičnih ispitivanja koje je autor korektno naveo tako da se mogu provjeriti njihova tačnost i tačnost analiza.
2. **Preliminarno saopštenje** (*Preliminary communication*) sadrži građu ili naučne podatke koji zahtijevaju brzo objavljivanje.
3. **Pregledni rad** (*Review*) jeste kritički i analitički pregled nekog područja ispitivanja ili jednog njegova dijela. U članku treba biti vidan autorov doprinos izučavanju izabrane problematike, a citirana literatura mora biti cjelovita.
4. **Stručni rad** (*Professional paper*) informiše i uvodi u problematiku stručne bez pretenzija da bude plod naučnoga istraživanja.

U gornjem lijevom uglu potrebno je istaći: ime i prezime autora, instituciju u kojoj je zapošljen, grad i e-mail adresu.

Naslov rada mora biti kratak i jasan. Rad treba da sadrži sažetak do 200 riječi i 4–8 ključnih riječi. Naslov rada, sažetak i ključne riječi potrebno je prevesti na engleski jezik.

Redakcija zadržava pravo da u bilo koji segment rada unese neophodne tehničke i slične izmjene.

Rukopisi i CD se ne vraćaju.

Redakcija

PAPER SUBMISSION AND ACCEPTANCE CRITERIA

Lingua Montenegrina publishes primarily the results of original philological and cultural scientific researches, as well as preliminary communications, and scientific and professional papers. In addition, book reviews are published, as well as reviews of magazines, and scientific and professional conferences.

Papers that have been previously published or submitted for publication elsewhere may not be published in *Lingua Montenegrina*. Where the paper submitted contains materials overlapping with the previously published works of his/her own, the Author must cite these works in his/her paper. Authors are also obliged to explicitly state the origin of all the materials and ideas authored by others in their work, regardless of whether such materials were previously published or not.

The decision of the Editorial Board on whether the paper is to be accepted for publication, as well as the classification of papers accepted for publication, is based on the evaluation of Reviewers. Objectivity of the Reviewer's decision-making is ensured through a double-blind review process, whereby the Reviewers do not know the Authors and vice-versa.

1. *Lingua Montenegrina* is published in the Montenegrin and other Slavonic languages, as well as in internationally spoken languages (English, German, Russian, French, etc).
2. *Original scientific papers* contain unpublished results of original theoretical or practical researches. Its authors must list all the inputs and information in such a manner that the accuracy of the data provided and the analysis carried out may be verified.
3. *Preliminary communications* contain the materials or the scientific data that need to be published urgently.
4. *Reviews* are critical and analytical overviews of a field of study or a part thereof. Articles must contain author's contribution to the study of selected problem area, while the quoted literature must be comprehensive.

Professional papers aim to provide information and introduce a field of study or problem area, while the author does not aspire to conduct a detailed scientific research of the subject matter.

In the upper left corner of a paper, all the authors should note: the author's first and last name, his/her affiliation, place of residence, and e-mail address.

Titles should be concise and clear. Each paper should contain an abstract of up to 200 words, and 4-8 key words.

The Editorial Board reserves the right to make any necessary technical and similar changes to the papers.

Manuscripts and CDs will not be returned.

The Editorial Board

SADRŽAJ

Novica VUJOVIĆ Prilog crnogorskoj onomastičkoj bibliografiji	3
Cvijeta BRAJIČIĆ Italijanizmi u jeziku Petra I Petrovića	25
Marijana TOMELIĆ ĆURLIN & Anita RUNJIĆ-STOILOVA <i>Čista drugost, drugost od više njih</i> kao informacija	47
Gordana BOJIČIĆ Gramatička kompetencija i pojmovi eksplicitnog i implicitnog gramatičkog znanja	69
Jasminka BRALA-MUDROVČIĆ Štokavski toponimi Gacke doline (zapadni dio Like)	85
Josip MILETIĆ & Predrag BEJAKOVIĆ Kvalitetna komunikacija na hrvatskom jeziku – ključna kompetencija u poduzetništvu	105
Vesna KILIBARDA Italijanski naslovi Njegoševe biblioteke	121
Ana BEDE Identitetne kategorije ženskih likova u <i>Gorskom vijencu</i> Petra II. Petrovića Njegoša	149
Sofija KALEZIĆ-ĐURIČKOVIĆ Književno djelo Nikole Lopičića	161
Dragana KRŠENKOVIĆ-BRKOVIĆ Feministička revizija mitologije: razbijanje patrijarhalnih obrazaca identifikacije žene u klasičnim bajkama	171

Svetlana ČABARKAPA Autopoetički stavovi u romanu <i>Uvod u drugi život</i> Mirka Kovača	195
Marijana TERIĆ Definisanje fantastike u južnoslovenskoj književnosti. Milorad Pavić kao tvorac postmoderne fantastike	215
Ana PENJAK The Body Makes the Writing: Discourse of Power and the Body in William Shakespeare's <i>Titus Andronicus</i>	235
Spomenka DELIBAŠIĆ Le surrealisme et Une action d'ordre mystique: <i>Le tresor des jesuites</i> (1929) Et <i>Pleine Marge</i> (1940)	249
Frano VRANČIĆ Aimé Césaire, chantre de la négritude	261
GRADA	
Radoje RADOJEVIĆ & Danilo RADOJEVIĆ & Ksenija LAZIĆ Prilog bibliografiji Branka Vukovića	293
PORTRETI	
Adnan ČIRGIĆ Doprinos Radomira Aleksića proučavanju crnogorskih govora	303
Aleksandar RADOMAN Lalićevi romani u interpretaciji Krsta Pižurice	317
PRIKAZI	
Marijana TERIĆ <i>Crnogorska književnost u makedonskome ogledalu</i> Nauma Radičeskog	335

Ethem MANDIĆ
*Metodičke i metodološke književno-problemske
studije – inovatorska knjiga Milorada Nikčevića* 341

ARHIVA

Asim PECO
O Rečniku Njegoševa jezika 347

TABLE OF CONTENTS

Novica VUJOVIĆ Contribution to Montenegrin Onomastic Bibliography.....	3
Cvijeta BRAJIČIĆ Words of Italian Origin in the Works of Petar I Petrović	25
Marijana Tomelić Ćurlin & Anita Runjić-Stoilova <i>Pure Otherness, Otherness from Others</i> as Information	47
Gordana BOJIČIĆ Grammatical Competence and Explicit and Implicit Grammatical Knowledge	69
Jasminka BRALA-MUDROVČIĆ Štokavian Toponyms in the Gacka Valley (Western Part of Lika)	85
Josip MILETIĆ & Predrag BEJAKOVIĆ Quality Communication in Croatian – a Key Competence in Entrepreneurship	105
Vesna KILIBARDA Italian Books and Journals in the Njegoš's Library	121
Ana BEDE Categories of Feminine Identities in <i>The Mountain Wreath</i> by Petar II Petrović Njegoš	149
Sofija KALEZIĆ-ĐURIČKOVIĆ Nikola Lopičić's Literary Works	161
Dragana KRŠENKOVIĆ-BRKOVIĆ Feminist Revisionist Mythology: Breaking the Patriarchal Patterns of Women Identification in Classic Fairy Tales	171

Svetlana ČABARKAPA
Auto-Poetical Attitudes in
Introduction to another Life by Mirko Kovač 195

Marijana TERIĆ
Defining the Fantastic in South-Slavic Literature:
Milorad Pavić as the Creator of Postmodern Fantasy 215

Ana Penjak
The Body Makes the Writing: Discourse of Power
and the Body in William Shakespeare's *Titus Andronicus* 235

Spomenka DELIBAŠIĆ
Le surrealisme et Une action d'ordre mystique:
Le tresor des jesuites (1929) Et *Pleine Marge* (1940) 249

Frano VRANČIĆ
Aimé Césaire, chantre de la négritude 261

MATERIAL

Radoje RADOJEVIĆ & Danilo RADOJEVIĆ & Ksenija LAZIĆ
Contribution to Branko Vuković's Bibliography 293

PORTRAITS

Adnan ČIRGIĆ
Radomir Aleksić's Contribution
to the Study of Montenegrin Speech Patterns 303

Aleksandar RADOMAN
Lalić's Novels as Interpreted by Krsto Pižurica 317

REVIEWS

Marijana TERIĆ
Montenegrin Literature in the
Macedonian Mirror by Naume Radičeski 335

Ethem MANDIĆ
An Innovative Study by Milorad Nikčević –
Methodical and Methodological Literary-Problem Studies 341

ARCHIVE

Asim PECO
On the Dictionary of *Njegoš's Language* 347

Lingua Montenegrina
časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja

lingua.montenegrina@fejk.me

Izdavač
Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

Glavni i odgovorni urednik
Adnan Čirgić

Za izdavača
Milenko A. Perović

Lektura i korektura
Nikola Popović

Prijelom
Milutin Marković

Štampa
Grafo Bale

Tiraž
500

Časopis Lingua Montenegrina uvršten je u
međunarodnu bazu časopisa s otvorenim pristupom
DOAJ (www.doaj.org)

CIP – Каталогизacija u publikaciji
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

81 (497.16)

LINGUA Montenegrina : časopis za jezikoslovna,
književna i kulturna pitanja = Lingua Montenegrina
: the magazin of linguistic, literary and
cultural issues / urednik Adnan Čirgić. – Br. 1
(2008) – . – Cetinje (Vladike Petra I bb)
: Fakultet za crnogorski jezik i književnost,
2008 (Cetinje : IVPE). – 24 cm

Dva puta godišnje.
ISSN 1800-7007 = Lingua Montenegrina (Cetinje)
COBISS.CG-ID 12545808

Časopis je registrovan u Ministarstvu kulture, sporta i medija Crne Gore
(br. 05 – 2951/2)